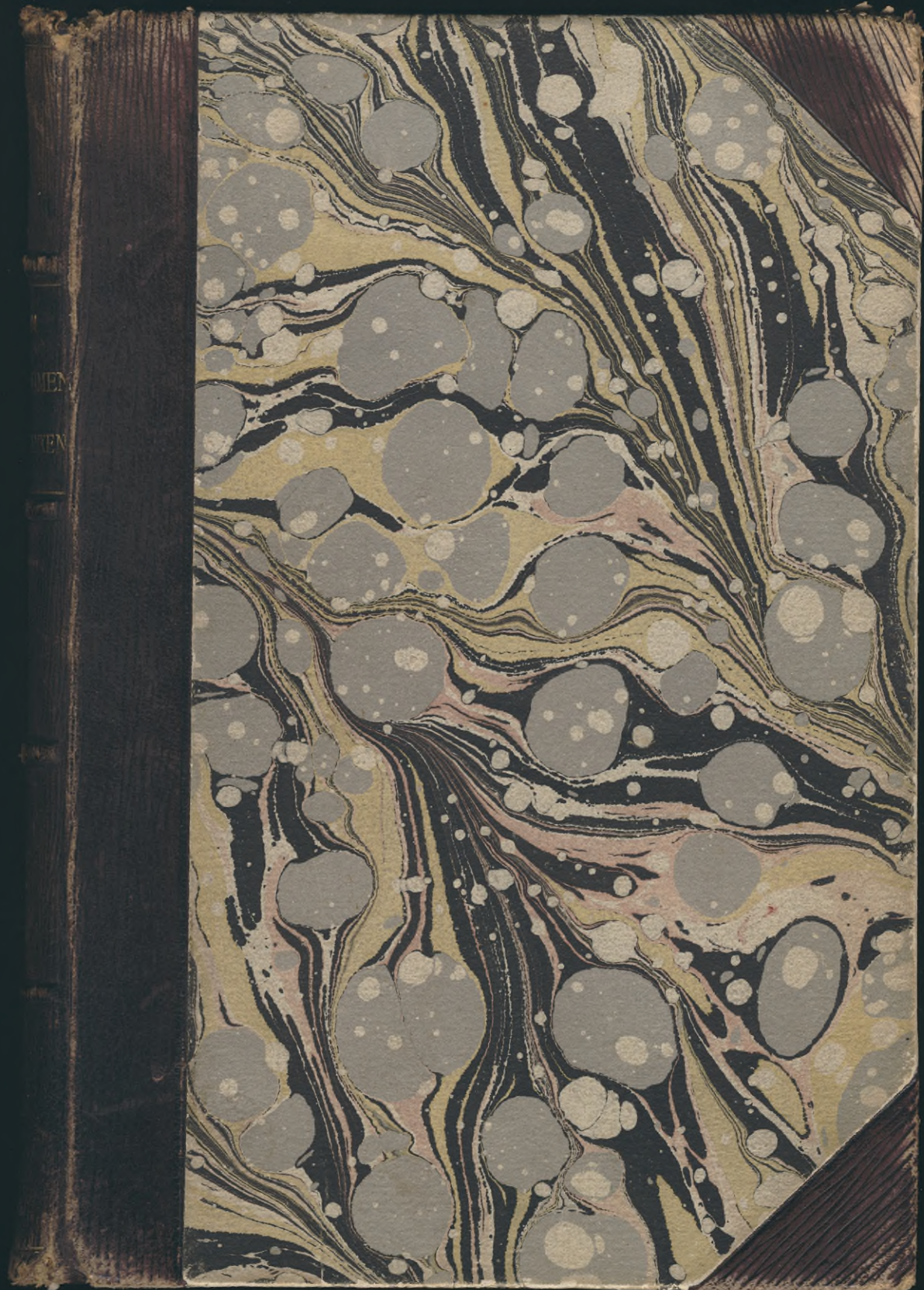

Det här verket har digitaliserats vid Göteborgs universitetsbibliotek.
Alla tryckta texter är OCR-tolkade till maskinläsbar text. Det betyder att du kan söka och kopiera texten från dokumentet. Vissa äldre dokument med dåligt tryck kan vara svåra att OCR-tolka korrekt vilket medför att den OCR-tolkade texten kan innehålla fel och därför bör man visuellt jämföra med verkets bilder för att avgöra vad som är riktigt.

This work has been digitised at Gothenburg University Library.
All printed texts have been OCR-processed and converted to machine readable text.
This means that you can search and copy text from the document. Some early printed books are hard to OCR-process correctly and the text may contain errors, so one should always visually compare it with the images to determine what is correct.

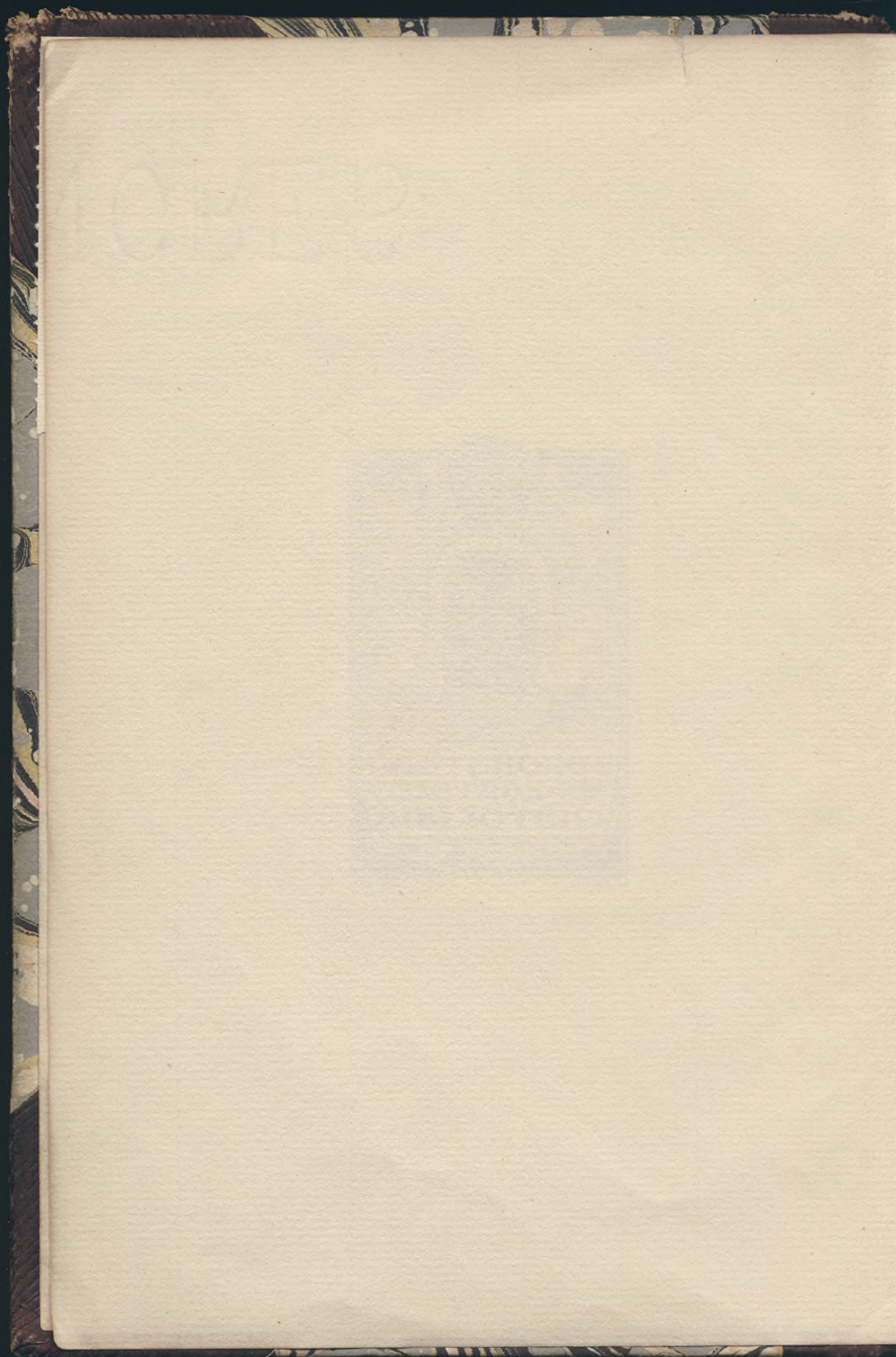

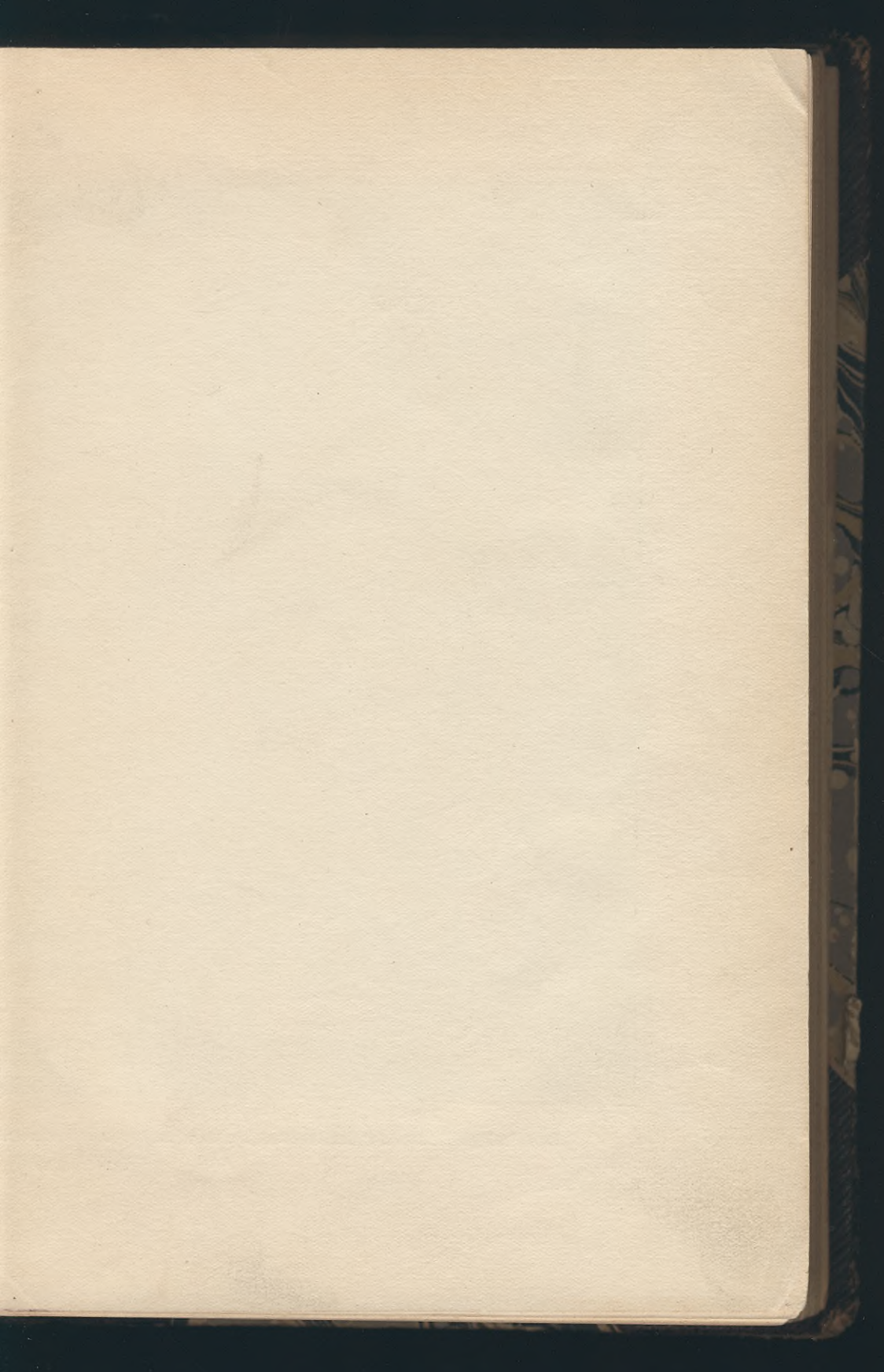
Allmänna Sektionen

Kyrkohist.
Allm.

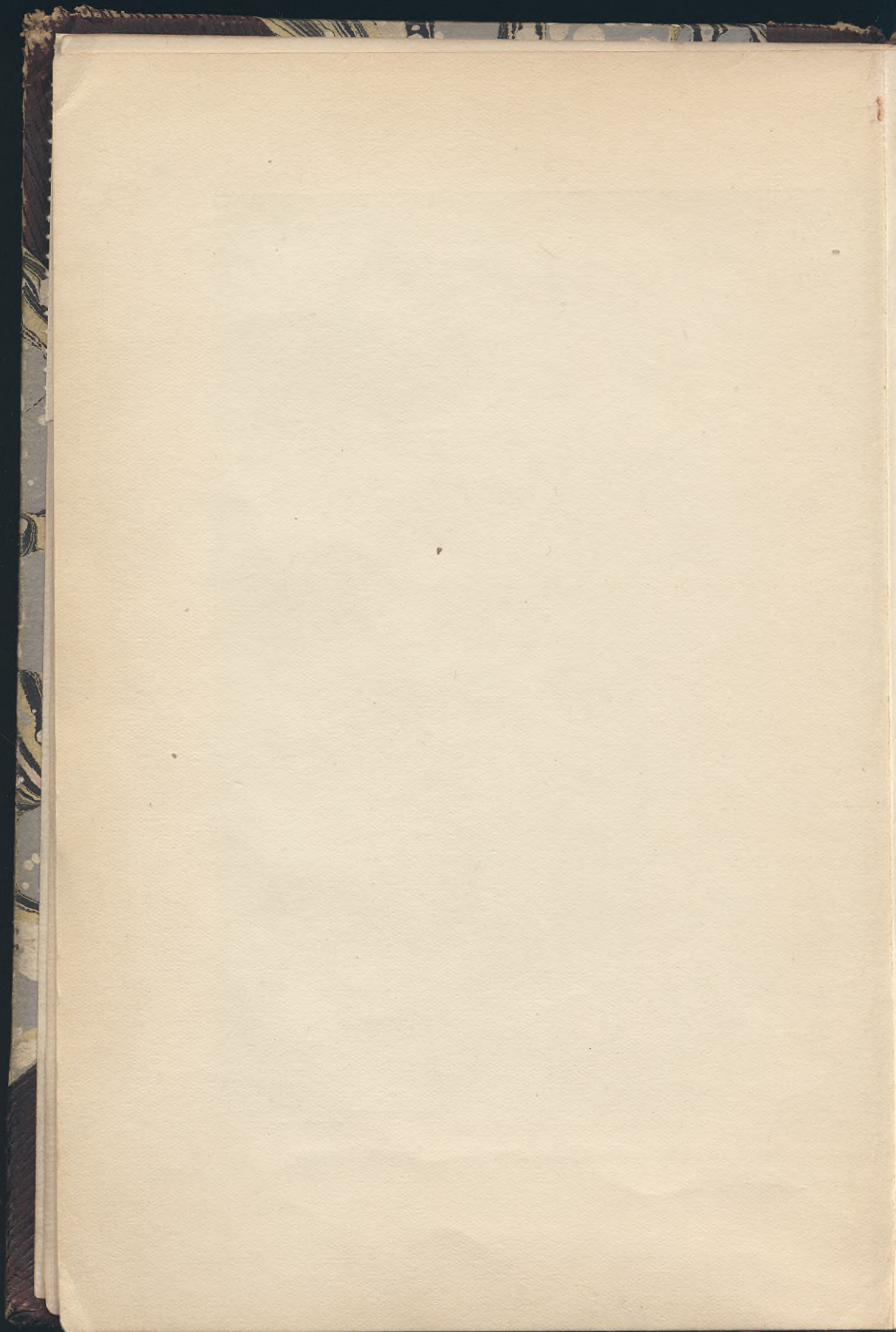
TENTATION DE St ANTOINE Paris, chez Huguier, fils, rue St Jacques

des St Henry

DIUI ANTONII TENTATIO

Jag. Calot inv.

Den helige Antonius' hallucination: den i afgrunden länkade draken, »den svarte», med en legion andra djäflar, som kämpade med honom.
 Teckning af den franske målaren J. Calot.

KRISTENDOMEN

OCH

DEN FRIA TANKEN

EN KRITISKT HISTORISK FRAMSTÄLLNING

AF

ANTON NYSTRÖM

STOCKHOLM
BJÖRCK & BÖRJESSON

STOCKHOLM
A.-B. FAHLCRANTZ' BOKTRYCKERI, 1908.

Företal.

Mycken förvirring har sedan länge funnits i fråga om hvad kristendomen är. Då angreppen på den kristna dogmatiken blifvit allt svårare i vår tid, ha målsmän därför dels sökt försvara dogmerna, dels sökt visa, att kristendomen icke är dogmatik, utan väsentligen etik.

Det kan emellertid ej nog framhållas, att kristendomen alltid varit ej blott ett rättesnöre för *lefvernet*, utan ock en lära för *tron*. Den har därför alltid haft en tvåfaldig bemärkelse, som man ock omsider gifvit uttryck i språkligt afseende, så att man hos oss med "*kristlig*" kommit att förstå den moraliska sidan, eller sedlig vandel, som är en kristen värdig, under det man med "*kristen*" väsentligen menat anhängare af den kristna trosläran.

Mer och mer ha kyrkans målsmän på sista tiden beklagat sig öfver den tilltagande "*otron*" och fått bekymmer för landets "*afkristning*", i synnerhet genom de fordringar, som göras på ändringar i gällande skolsystem och som gå ut på minskning af det teologiska inflytandet.

Denna afkristning är nog verklig, och den har sin grund främst i spridandet af den exakta forskningens resultat, som ej stämma öfverens med de kristna dogmerna. Kristendomens målsmän förstå ej detta, väsentligen på grund af deras skefva bildning, och de ha ej heller någonsin förstått den allmänna utvecklingen.

I bittert hat fördömde katolicismen vid sitt framträ-

dande de tidigare religionerna, som den kallade "hedniska", och man har inom katolicismen kallat kristendomen "*frihet* och *framsteg*" gentemot hedendomen. Inom protestantismen, som i sin ordning fördömde katolicismen vid sin brytning därmed, har man likaledes framhållit *friheten* såsom utmärkande för denna riktning. I sitt minnestal öfver Gustaf II Adolf sade Es. Tegnér sålunda:

"Hufvudsaken i den protestantiska trosbekännelsen, den ledande tanken i hela dess lärobegrepp, är ju den, att *ingen mänsklig myndighet, ingen mänsklig sägen skall binda vår tro, att tanken skall vara fri* inom de vidsträckta gränser, som uppenbarelsen utstakat, att *forskningen skall släppas lös* i alla riktningar och mänskliga förnuftet, som också är en uppenbarelse, ha sin *pröfningsrätt oförkränkt.*"

Intet är orimligare i världen än detta tal om frihet och kristendom.

Det är en fråga om det kyrkliga herraväldets tid nedärfd slentrian, som förr gjorde sig gällande hos nästan alla, t. o. m. eljest klarsynta sinnen, såsom en Tegnér m. fl. De, som nu hängifva sig åt ett målmedvetet arbete i utvecklingens tjänst, finna detta tal osant.

I såväl protestantismen som katolicismen har kyrkan tvärtom förbjudit all frihet och ända in i våra dagar med både världsliga och andliga medel tvingat sinnena att böja sig för dess makt.

Det är en fruktansvärdt sorglig historia, denna historia om dogmkristendomen och dess segrar, dessa segrar, som väsentligen vunnits med maktspråk och tyranniska medel. Öfverallt, hvar jag ser i kristendomens historia, finner jag våld — våld på sanningen om Jesu person och lefnad, våld på förnuftet i påtvingandet af godtyckliga och oförnuftiga dogmer, våld på person genom förföljelse, tortyr och dödsdom för "kätteri" och "otro".

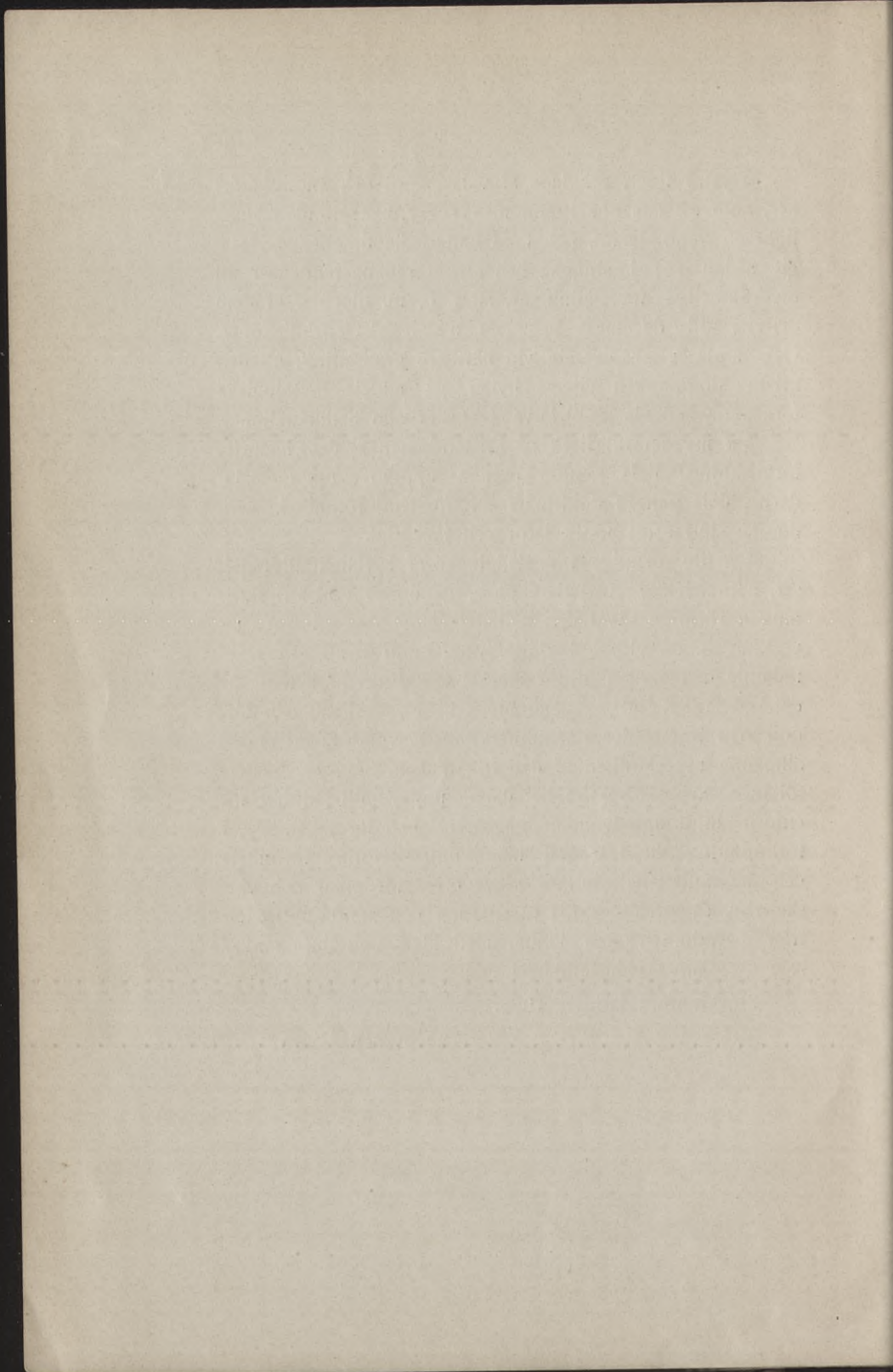
Dystra tider, präglade af vidskepelse och andligt mörker, som alstrats af kristendomens seger, har sålunda mänskligheten genomlevvat, och dess fantastiska dogmer ha slagit sådan rot i sinnena och alstrat sådana tendenser till öfvernaturliga föreställningar, att t. o. m. filosofer af dem drifvits till de mest befängda metafysiska spekulationer. Och ändå visar det sig vid närmare granskning, att den kristna dogmatiken ytterst hvilar på endels mytologiska fornsagor, endels subjektiva fantasier och hallucinationer.

En mycket ful fläck på kristendomen är dess historieförfalskning, dels genom osanna uppgifter om motståndarne, dels genom doktrinärt missförstånd rörande kristendomen själf samt andra läror och tänkesätt.

Då de oriktiga framställningar af kyrkliga tilldragelser, som kyrkliga författare gjort, genomsyrat historieskrifningen rörande såväl den nationella som den allmänna utvecklingen, då vidare kyrkligt tvång ännu är alltför mycket rådande och skolan alltför mycket behärskas af kyrkan, är det på tiden att kristendomens historia kritiskt och fördomsfritt framställes i jämbredd med grunddragen af den allmänna utvecklingen af den fria tanken. Jag har i efterföljande arbete sökt fylla denna uppgift till ledning för enhver bildningssökande, för lärare och för lagstiftare, i förhoppning att i någon mån kunna befordra förnuftets och humanitetens slutliga seger öfver fördomar och vidskepelse, så att alla skola få en sann och sund upplysning från barndomen och kunna med klara och ljusa tankar leda sig själfva och samhället.

Stockholm i Januari 1908.

Anton Nyström.

FÖRSTA KAPITLET.

Kristendomens uppkomst.

1. Om »uppenbarelsen». — 2. Hallucination och »uppenbarelse». — 3. I hvad mån kristendomen framgått af hallucinationer; Jesus och hans lärjungar; Paulus. —
4. Föreställningen om Jesu öfvernaturliga födelse.

1. Om "uppenbarelsen".

Med "uppenbarelsen" har man i religiös mening förstått meddelanden af gudomliga sanningar eller lärdomar på öfvernaturligt sätt, och enligt kristna tros läran har en *särskild* uppenbarelse gifvits människorna genom Kristi sändning i världen och meddelanden om honom i gamla och nya testamentet. Enligt den i kristenheten vanliga meningen tillämpas uttrycket uppenbarelse på den kunskap om Gud, som han skulle ha gifvit i den "heliga skrift", och denna är, såsom svenska katekesen säger, "Guds ord, som genom den Helige Andes ingivelse är skrifvet af profeter, evangelister och apostlar" etc.

Som stöd härför ha de kristna alltid åberopat främst Petri 2:dra bref 1: 21: "Ingen profetia har någonsin framkommit af en människas vilja, utan *heliga Guds män* hafva talat, *drifna af den Helige Ande*", samt Ebreerbr. 1: 1, 2: "Sedan Gud fordom många gånger och på många sätt *talat till fäderna genom profeterna*, har han i dessa

yttersta dagar talat till oss *genom sin Son.*“ Gud skall också ha uppenbarat sin vilja genom änglar, som utsändts till vissa människor, samt genom himmelska röster och drömmar.

Dessa påståenden grunda sig sålunda på föreställningen om en personlig guds tillvaro och om hans särskilda meddelanden till människor och en alldeles särskild uppenbarelse i Kristus.

Tanken var ju ej ny i den gamla tiden, ty föreställningar om personliga gudar hade funnits hos alla gamla folk, och dessa ansågo, att gudarna vid otaliga tillfällen uppenbarat sig eller sin vilja och sina handlingar för dem genom orakler, drömmar, uppfyllandet af böner o. s. v.

Skulle nu den judiske och kristne gudens uppenbarelser vara bevis på *hans* tillvaro, så borde ock hedniska folks gudauppenbarelser utgöra bevis på tillvaron af *deras* gudar, och då skulle ock uppenbarelser af djäfvulen, som meddelats med lika stor visshet såsom verkliga upplevelser, vara bevis på *hans* tillvaro.

Gud skall enligt Gamla testamentet många gånger ha uppenbarat sig för sitt "utvalda folks" ledare: Abraham, Jakob, Moses, Josua m. fl., och ibland saknas i berättelserna därom någon högre mening därmed. Sålunda visade sig Gud för Jakob som en man, som brottades med honom (I Moseb. 32 k.) utan orsak och ändamål — en högst trivial uppenbarelse.

Ingen af dessa ledare har emellertid beskrifvit Guds utseende. Ändock står det, att Jakob "*sett Gud under ansiktet*". Om Moses står i II Moseb. 33 k., att "Herren talade med Moses *ansikte mot ansikte*, såsom en man talar med sin vän". Men ändock står det, att Moses ej fick se Guds ansikte, fast han bad därom, utan att Gud sade honom: "Du kan icke se mitt ansikte, förty ingen människa

som ser mig, kan lefva"; men han tillade, att "när jag tager min hand af dig, skall du få se mig på ryggen".

En föreställning om Guds utseende fingo judarna senare genom Daniels syn (Dan. 7: 9): han såg "den Gamle, hvilkens klädnad var snöhvit och håret på hans hufvud såsom ren ull".

Ej nog med att Gud skulle ha talat med Moses, han säges ock ha gifvit honom "två vittnesbördets taflor; de voro af sten och skrifna med Guds finger". Besynnerligt nog slog Moses sönder denna "uppenbarelse", då han fann sitt folk dansa kring guldkalven; men då han tillsagts af Gud att skaffa två andra stentaflor, så "skref Han på taflorna, såsom den första skriften var, de tio ord, som Herren talade" etc. (II Moseb. 31, 32 och V Moseb. 10).

Fastän detta framställdes som Guds egenhändig skrift, tillät sig Moses senare att, vid inskärpandet af de tio budorden i sitt folk före öfvergången af Jordan, göra åtskilliga ändringar däri och ersatte ett ställe med ett annat! I II Moseb. 20 säges, att Herren instiftade sabbaten, därför att han efter skapelsearbetet "*hvilade på sjunde dagen*" och "*därför* välsignade Herren sabbatsdagen och helgade honom". I V Moseb. 5 står åter, att Gud sade till Israels folk: "*Förty* du skall ihågkomma, att du var ock en träl uti Egypti' land, och Herren din Gud förde dig därut — —; *därför* hafver Herren din Gud bjudit dig, att du skall hålla sabbatsdagen."

* * *

"Hedningarnas" syner och drömmier voro naturligtvis lika mycket — eller lika litet — "uppenbarelser" af *deras* gudar som judarnas och de kristnas. Homeros' skildringar af gudarnas uppträdande bland grekerna för-

tjåna lika mycken tilltro som Bibelns "uppenbarelser". I hans Iliad eller skildring af trojanska kriget låter han oss se alla Olympens gudar taga del dåri och visa sig för de grekiska hjåltarne. Under tvekampen mellan Helenas gemål Menelaus och Paris, som bortfört henne med Afrodites bistånd, upptrådde gudinnan och räddade sin skyddsling: "honom undandrog då Afrodite lätt, ty gudinna hon var, i en tjock sky honom hon gömde".

Om Elias berättas, att han i sitt sällskaps åsyn af en stormby upptogs till himlen, och om Jesus säger Markus evangelium, att han "vardt tagen till himlen" samt Ap. G. 1: 9, 10, att "en sky tog honom bort utaf deras (lårjungarnas) syn" etc.

Zeus hjälpte en gång i striden "den gudomlige" Hektor genom att sända Iris (regnbågens gudinna), gudarnas budbårarinna, med maning att draga sig tillbaka för den farlige Agamemnon. Sammaledes fick gudsmannen Gideon hjälp af Gud; enligt Dom. b. 6: 12, 14 "syntes honom Herrens ångel och sade till honom: Herren vare med dig, du stridsamme hjälte; — — då vände Herren sig till honom och sade: Gack åstad i denna din kraft, du skall fria Israel utur de Midianiters hånder, ty jag hafver såndt dig."

Då hjålten Achilles en gång höll på att omkomma i en ström, "klagade då Achilles och såg mot rymliga himlen: Zevs, allfader, att ingen ibland de eviga värdes frålsa mig arme ur strömmen. — — Men strax Poseidon och Pallas Athene, bågge i mänsklig gestalt, framför den klagande stodo, togo med handen hans hand och talade tröstande orden, — — och honom den breda strömmen ej hindrade mer, ty kraft gaf honom Athene."

Om judarnas räddning från det egyptiska tyranniet omtalar 2 Moseb. 14 kap., där det säges: "Herren sade

till Moses: säg Israels barn, att de draga fram. Men du, häf din staf upp och räck din hand öfver hafvet och skilj det åt, att Israels barn må gå där midt igenom på det torra. — — Då upphof sig Guds ängel, den som för Israels läger gick, och gaf sig bakom dem; — — då nu Moses räckte sin hand öfver hafvet, lät Herren drifva det bort, — — och Israels barn gingo där in, midt i hafvet på det torra“ etc.

Många af de s. k. "uppenbarelser", som Gamla testamentet meddelar, ha fått en synnerlig märkvärdig belysning genom resultaten af nyare tidens assyrisk-babyloniska utgräfningar, som medfört epåk i att rätt bedöma Gamla testamentet och inse sambandet mellan detsamma och Babel. Detta har nyligen i all synnerhet prof. *F. Delitzsch* i sitt arbete "Babel och Bibel" ådagalagt på ovederläggligt och vetenskapligt sätt. En hel rad af bibliska berättelser och åskådningar framträda nu i sin ursprungliga form i mycket äldre babyloniska kilskriftstaflor och teckningar, som nu uppgräfts.

Anmärkningsvärdt är sålunda, att den israelitiska traditionen om sabbatens ursprung, som är tvetydig och oviss, måste föras tillbaka till babylonierna, som ock hade sabbatsdagen såsom en hvilodag. "Syndafallet" finnes i babylonisk framställning, liksom ock striden mellan ljusets makt och mörkrets makt — guden Marduk och draken Tiamat. I dödsriket fanns enligt babyloniska berättelser en ort för de fromma, där de "dricka klart vatten", och en annan ort för de syndiga, en törstens ort. Föreställningen om änglarna är äkta babylonisk; de voro gudomens budbärare, och skyddsänglar, som alldeles likna våra änglagesalter, funnos, liksom ock dämoner och djäflar, människans fiender.

Den judiska monoteismen har ansetts vara "en verklig

uppenbarelse af den lefvande Guden"; men de babyloniska fynden visa, att denna monoteism tidigare också funnits hos babylonerna. Liksom de s. k. mosaiska lagarna af Moses tillskrifvits Jahve för större helighets och okränkbarhets skull, tillskrefs ock den babyloniske kungen Hammurabis' stora lagbok af kungen själf himlens och jordens högste domare, innehafvaren af allt det, som heter rätt, solguden. Och nu visar det sig, att denne gud omtalas på samma sätt och med samma namn hos babylonerna som hos israeliterna: "Jahu (d. ä. Jahve) är Gud", "El, d. ä. Gud har gifvit" o. s. v. Dessa namn äro mer än tusen år äldre än Gamla testamentets motsvarande namn, och de intyga, såsom Delitzsch framhåller, att endast en Gud vid namn Jahu, "den förblifvande", blifvit tillbedd. Också beteckna dessa namn utgångspunkten för en historisk utveckling af Jahvetron, hvarför ock denna, från denna synpunkt, ej kan antagas vara "uppenbarad".

2. *Hallucination och "uppenbarelse"*.

Hvilka äro nu de verkliga grunderna till tron på alla dessa s. k. "uppenbarelser" hos hedningar såväl som hos judar och kristna?

Å ena sidan det *teologiska uppfattningssättet* på mänsklighetens barndomsstadium, eller föreställningen, att alla företeelser frambringas omedelbart af öfvernaturliga makter eller gudomsväsen, samt den naiva tolkningen af vissa tilldragelser, såsom *bönhörelse*, och å andra sidan *dikter, legender* och framförallt *hallucinationer*. Teologerna få finna sig i att höra denna uppfattning, mot hvilken inga protester, inga hänvisningar till "Guds ord" hjälpa. Den kritiska forskningen känner väl till "Guds ord" och förstår tolka dem bättre än teologerna.

Med *hallucination* eller sinnesvilla menas en subjektiv

sinnesförmimelse, d. v. s. en sensation i ett sinnesorgan utan att något yttre föremål framkallat densamma, därvid sensationen — en bild, en röst o. s. v. — uppfattas af den hallucinerade såsom framkallad af ett gifvet föremål.

Det finnes personer, som ha förmågan att så lifligt föreställa sig föremålen, att sensationen, som däraf uppstår, ej skiljer sig från den, som frambringas af ett verkligt sinnesintryck.

Ofta kan hallucinationen bestå i omvandlandet af tanken till sensation, eller utgöras af en reflex af de idéer och tankar, som sysselsätta personen, i synnerhet om de varit långvariga, natt och dag fortsatta föreställningar och förväntningar.

Minnet och inbillningen spela en stor roll i vissa hallucinationer. Då *Svedenborg* en dag satte sig till bords, syntes honom plötsligt Gud, omgifven af ett starkt ljus, och han hörde dessa ord: "öfverlämna dig ej åt frässeri". Åsynen af bordets rätter, minnet af religiösa regler och en exalterad inbillning hade ingifvit honom tanken att ej låta sig drifvas till frässeri, och denna tanke uppenbarade sig i form af syn- och hörsel-hallucinationer.

Många personer ha trott på underbara uppenbarelsen, som vid vissa tillfällen värvat som en eggelse för utförandet af de företag, som de beslutat. Sålunda såg *Napoleon I* framför sig vid stora tilldragelser en starkt lysande stjärna, som manade honom att gå framåt, och den var honom ett säkert tecken på framgång.

Visst är, att disposition till hallucinationer utbildas af ihållande tankekoncentration på ett enda ämne, hvarigenom stegrad retbarhet i syn- och hörselcentra i hjärnan uppstår.

Ideationens celler komma genom liflig värksamhet i hög tension, som omsider medför ett utåtsättande i form af bilder och röster. Man kan ock se analogi mellan den

hallucinatoriska processen och konvulsioner, och i själfva värdet förekomma ock hallucinationer ofta i krampsjukdomar, såsom epilepsi och hysteri.

Hallucinationer ha ock likhet med tvångshandlingar och tvångsföreställningar.

Ett centralt retningsstillstånd, som upphäver den kritiska tankevärksamheten, gifver i allmänhet upphof till skapande och häjdlös fantasi eller abnorm irritation i de psykiska ändarna af sinnesapparaterna.

Hallucinationer uppträda ock ofta i ekstasen, i synnerhet om den är af mystisk natur. De ekstatiska ha försjunkit i en obeskriflig hänförelse och äro känslolösa för yttre intryck; alla deras själskrafter koncentreras på det inre och kontemplativa lifvet.

Känt är, att personer, lidande af fallandesjuka, ibland ha lifliga hallucinationer vid anfallen och att hvad de därvid sett och hört kan kvarstå efteråt som en bestämd föreställning.

Den berömde engelske psykiatern *H. Maudsley* har framhållit (*"Pathology of mind"* 1879), hurusom vissa religionsstiftare lidit af fallandesjuka och haft hallucinationer, hvilka de och deras lärjungar ansett som öfvernaturliga uppenbarelser. Förutom *Anna Lee*, som bildade kväkarsekten, *Mohamed* och *Svedenborg*, anförde han ock *Paulus* som exempel härpå.

* * *

De kristna asketerna ha ofta haft hallucinationer, beroende på deras ständiga uppgående i gudliga betraktelser, beskådande af den korsfäste "frälsaren", frestelser till köttets synder, som tillskrefvos Satan, o. s. v. i förening med sömnlöshet och fasta, som utmärglade kroppen. Den he-

lige *Hieronimus* hade sålunda under sitt 5-åriga asketlif bland anakoreterna i syriska öknen svåra hemsökelse af sexuella frestelser, som han ständigt bekämpade med sin viljekraft, fast de återkommo, därvid han, enligt egen berättelse, "ofta såg sig midt i en krets af dansande flickor, men sedan efter många tårar och långvarigt stirrande med mot himlen riktade ögon såg han sig ofta försatt bland änglaskaror".

Den helige *Antonius*, munkväsendets fader, hvilken länge lefde som anakoret dels i en graf, dels i en gammal öfvergifven ruin i en egyptisk ökentrakt, fann sig ofta hemsökt af starka frestelser af Satan, som väckte vällustkänslor hos honom, hvarför han hade ständiga strider med honom och blef melankolisk och människoskygg; han synes ock ha haft fallandesjuka. Med förskräckelse hörde folk ibland utanför hans tillstängda dörr fruktansvärda skrik och oväsen — det var då han kämpade med den djäfvul, som uppenbarade sig för honom. En natt syntes honom "den svarte" med en hel legion andra djäflar, med hvilka han kämpade så länge, tills han föll stum till marken (ur Atanasius' lefnadsbeskrifning af Antonius).

Denna hallucination har den berömde franske målaren *J. Callot* (d. 1635) framställt med den mest öfverdådiga fantasi (se bilden vid titelbladet). Trodde Callot själf på en "uppenbarelse" af djäflaskaran för Antonius, eller har hans håg för ironi, hån och humor ledt honom vid denna befängda skapelse?

För denna sin fantasi har Callot tydligen delvis — liksom kanske Antonius för sin syn — haft till ledning Joh. Upp. 20 kap., där det står: "Och jag såg en ängel nedstiga från himlen, som hade nyckeln till afgrunden och en stor kedja i sin hand. Och han grep draken, den gamla ormen, hvilken är djäfvulen och satan, och band

honom för tusen år. Och han kastade honom i afgrunden och tillslöt och förseglade den öfver honom."

Otaliga andra ledare i kristenheten ha haft religiösa hallucinationer, och endast några få exempel kunna här ytterligare finna plats.

Vi veta, att *Augustinus*, efter mycken själavända och långvariga grubblerier öfver Gud, Kristus, synden och viljan, i sjukligt tillstånd hade en syn, som bestämde honom att antaga kristendomen, samt att hans mor *Monika* likaledes hade en syn rörande sonens omvändelse, som lång tid upptagit hennes tankar.

Ansgarius såg en gång i uppväxtåren "Guds moder" och hörde henne tilltala honom, och denna hallucination åstadkom en plötslig förändring i hans karaktär. Han sysselsatte sig därpå ifrigt med bön och religiösa betraktelser och blef 14 år gammal munk. Vid denna tid fick han åter en hallucination, försjönk i religiöst vemod, ägnade sig med än större ifver åt böner, fasta och vakor och trodde sig benådad med en öfvernaturlig uppenbarelse. Han såg obeskrifliga ting och hörde bl. a. en röst, som sade honom, att han skulle gå ut i världen och slutligen erhålla martyrkronan; och denna maning, som han trodde sig ha erhållit omedelbart från Gud, blef bestämmande för hans lif.

Den heliga *Birgitta* föregaf sig ock ofta ha blifvit hugnad med omedelbara gudomliga uppenbarelser, i hvilka Kristus talade med henne och gaf henne råd och undervisning.

Savonarola och *Luther* hade ock hallucinationer i sammanhang med sina religiösa idéer.

3. *I hvad mån kristendomen framgått af hallucinationer; Jesus och hans lärjungar; Paulus.*

Enligt evangelierna hade *Jesus* flera hallucinationer. Då Johannes hade döpt honom, "såg han Guds ande nedfara såsom en dufva och komma öfver honom"

(Matt. 3. 16). Sedan Jesus utsändt sjuttio lärjungar och dessa omtalat för honom sina framgångar samt att äfven de onda andarne voro dem underdåniga, sade han dem: "Jag såg Satan falla från himlen såsom en ljungeld" (Luk. 10: 18). Det omtalas (Matt. 4 k.), att "Jesus vardt förd af Anden upp i öknen, på det han skulle *frestas af djävulen*. Och när han fastat i fyrtio dagar och fyrtio nätter, blef han hungrig. Och *frestaren gick fram* och sade till honom: Är du Guds Son, så säg, att dessa stenar skola vardas bröd". — —

Jesu hallucination vid dopet.

Teckning af Jan van Eyck i »Biblia Pauperum».*

* »Biblia Pauperum», eller de fattigas bibel, en ursprungligen holländsk bilder-bibel från 1420—30, med teckningar af Jan v. Eyck, afsåg att genom bilder, framställande de viktigaste händelserna i bibeln, sprida dess innehåll till folket på en tid, då boktryckerikonsten ännu ej fanns till och bibeln var en dyr bok;

”Åter tog djäfvulen honom med sig upp på ett ganska högt berg och visade honom alla riken i världen och deras härlighet och sade till honom: *Allt detta skall jag gifva dig, om du faller ned och tillbeder mig.*”

Af berättelsen framgår, att Jesus efter invigningen genom dopet till sin nya värksamhet som väckelsepredikant dragit sig undan i enslighet och underkastat sig fasta, därunder han kommit i ett utmärkladt tillstånd och under betraktelser öfver världsliga frestelser, som ansetts som djäfvulens verk, fått hallucinationer och trott sig ha sett och talat med djäfvulen.

Jesus synes vid flera tillfällen i sin predikovärksamhet ha varit i ett ekstatiskt tillstånd. Vid ett sådant tillfälle — då han gjort flera s. k. ”underkurer” och ”utdrifvit onda andar” o. s. v. — blefvo hans mor och syskon oroliga för honom och trodde, att han var sinnessjuk, enligt Mark. 3: 21: ”Och när hans anhöriga fingo höra detta, gingo de ut för att taga honom, ty de sade: *han är ifrån sina sinnen.*”

Det är alldeles tydligt, att Jesus trott sig ha erfarit omedelbara uppenbarelser af Gud och att han därigenom ansett sig stå i ett särskildt förhållande till Gud och varit kallad att förkunna hans vilja. Han hade med entusiasm följt Johannes döparens väckelsevärksamhet och låtit sig af honom döpas för att inviga sitt lif åt religiös väckelse, därvid han synes ha erfarit en hänryckningens själsskakning, som medförde en hallucination. Denna torde han ha uppfattat som uppenbarelse, och då han gjorde ”underkurer” och ”utdref onda andar”, d. v. s. lugnade eller botade sinnessjuka, trodde han förvisso,

som endast ett fåtal rika eller kyrkor och kloster hade råd att äga. Bilderna skuros jämte en obetydlig text på träskifvor. Arbetet spriddes i alla länder genom en mängd upplagor.

att han utförde sina kurer — som man nu finner ha berott på suggestion och hypnotism — på grund af en af Gud förlänad kraft. Denna öfvertygelse, att Gud uppenbarat sig för honom och värkade genom honom, dref honom, fast han varit endast byggnadssnickare och ej fått någon högre bildning, men noga läst Gamla testamentet, till att träda fram som predikare och med hängifvenhet förkunna Guds rike.

* * *

Efter Jesu död kom talet om hans *uppståndelse* att låta hans anhängare se honom i ett nytt ljus. Hela berättelsen därom är så fantastisk och för resten olika hos de fyra evangelierna, att den ej kan gälla som något vittnesbörd om en verklig tilldragelse, utan måste tagas som intyg om, att hallucinationer legat till grund därför. Han skall först ha uppenbarat sig för Maria Magdalena och möjligen den andra Maria samt därpå för en af lärjungarna, Petrus, och kanske en till, hvarpå de öfriga lärjungarna ock fingo samma hallucination. Dylika företeelser smitta

Jesu hallucination vid den s. k. fröstelsen.

Teckning af Jan van Eyck i »Biblia Pauperum».

lätt, särskildt hos upprörda sinnen. Bilden var emellertid ej tydlig i början, ty det berättas, att Jesus ej strax var igenkänd. Kort tid därefter var han emellertid för alltid försvunnen — upptagen till himlen, sade man — men "uppenbarelsen" hade stärkt lärjungarne, som nu hyste den tron, att hans sak skulle segra, och slöto sig samman för att värka därför. De uppställde ock tron på Jesu uppståndelse som ett villkor att tillhöra den församling de bildade i Jerusalem, och detta blef kristendomens första dogm.

Om vi alls skola fästa oss vid denna berättelse, så ha vi att däri se skildringen af en hypnotisk hallucinatorisk företeelse. Genom hypnotisk suggestion kan man ibland förvända synen, så att t. ex. föremål dels alldeles icke ses, dels bilder visa sig utan att de föremål, som skulle framkallat dem, finnas, dels andra färger synas än dem föremålen ha o. s. v., fast den hypnotiserade blifvit väckt och är fullt medveten. Jag har sålunda suggererat personer att ej igenkänna sina närmaste och att se andra färger än de verkliga o. s. v.

Af än större betydelse för tolkningen af ifrågavarande "uppenbarelse" af Jesus för lärjungarne är de hinduiska yogis egendomliga bearbetning — psykologisering eller hypnotisering — af sina åskådare, hvarigenom de alla få samma hallucination genom att frambringa ett sådant själstillstånd, att föreställningen blott är inbillning. Harry Bangegger har härom meddelat följande: "Yogin hypnotiserar sin publik, utan dennes vetskap och vilja. Fulla af nyfiken bäftvan och öfvertro stirra åskådarne på fakiren. De försätta sig genom sin spända uppmärksamhet i själslig rapport med honom. Ovillkorligen göra de sig i detta tillstånd af spänning tanketomma, och då är det lätt för yogin att framkalla sinnesvillor hos dem. Det förhållandet, att åskådarne äro många, hvilka alla hysa samma tanke,

främkallar en stark psykisk ström, som väsentligt underlättar fakirens arbete."

Af synnerlig betydelse blef senare *Paulus*, som först varit emot den nya messianska rörelsen i Palestina och förföljt de kristna. Äfven hos honom kom en hallucination att bli afgörande för hans uppfattning af Jesus.

I Ap. G. 9 k. omtalas nämligen, att då Paulus under en resa nalkades Damaskus, "kringstrålade honom plötsligt ett sken från himmelen, och han föll ned till jorden och hörde en röst, som sade till honom: Saul, Saul, hvi förföljer du mig? Och han sade: Hvem är du, Herre? Och Herren sade: Jag är Jesus, som du förföljer. Men stå upp och gå in i staden, och det skall vara dig sagdt, hvad du skall göra." Paulus fick nu en hjärnskakning och troligen ett epileptiskt anfall, och "i tre dagar såg han icke och hvarken åt eller drack."

Det står vidare här, att de, som reste med honom, "hörde väl rösten men sågo ingen"; men i 22 kap. står, att de "sågo väl skenet men hörde icke rösten". Denna motsägelse utvisar tydligen det diktade i denna del af berättelsen, och "uppenbarelsens" natur af hallucination framstår därför desto bättre.

Paulus trodde dock själf på "uppenbarelsens" objektiva verklighet, och säger ock i I Kor. 9: 1: "Har jag icke sett Kristus, vår Herre?" Och denna syn blef en grundsten i hela hans religiösa medvetande och hans lära om Kristus såsom gudom. *Den uppståndne Kristus hade uppenbarat sig* för honom och gjort honom till en annan människa.

Paulus hade äfven vid andra tillfällen syner i ekstasiskt tillstånd, liksom han ock "talade med tungomål" eller trodde, att Gud talade genom honom. Enligt II Kor. 12 kap. vardt han "uppryckt ända till tredje himlen, — —

till paradiset, och hörde utsägliga ord". Han kände sig af allt detta kallad till sin mission genom gudomligt uppdrag, såsom en apostel, som Gud själf utvalt, och denna fixa idé följde honom genom lifvet. Hans eldiga tal om den "uppståndne" frälsaren och den teologiska lära han utbildade om "Gudssonen" imponerade på hans omgivning till den grad, att man omsider allmänt antog hans lära. Jesus blef en helt annan personlighet än han för omgifningen varit i lifstiden; han blef en *gud* och ej en människa, och Pauli kristendom blef en ny lära, väsentligen olika Jesu och hans lärjungars.

Paulus kom genom sin syn på vägen till Damaskus att dela urförsamlingens uppfattning af Jesus såsom den uppståndne Messias, men han gick vidare i dogmatisering och uppfattade Jesus som ett alltigenom gudomligt väsen, som alltid funnits till.

För Paulus berodde Kristi sändning på Guds beslut eller hans kärlek till människorna, som han ville frälsa. Ty de voro hemfallna åt synden genom Adams syndafall, denna världen var under Satans herravälde, "den naturliga människan" var hemfallen åt döden, ty syndens straff är döden. Från detta tröstlösa tillstånd skulle enligt Paulus människorna "återlösas" genom Kristus, nämligen genom hans död och uppståndelse, och därför iklädde sig Gud en människas skepnad och led döden, men ej den vanliga döden, ty han uppstod igen, och därigenom öfvervann han döden. Hela denna tankegång är en fortsättning af hans hallucination, däri han trodde sig se Jesus och hvilken under hela hans lif satt fast i hans föreställningar och blef en fix idé, som han satte i system i en egendomlig subjektiv konstruktion. Dit hör bl. a., att människorna ha Guds nåd att tacka för frälsningen genom Jesus.

I denna sin fantasi var Paulus ej hindrad af några

svårigheter, t. ex. af invändningen, att Guds kärlek kunnat tillåta förtappelse af alla människor före Kristus. Hans förvirrade tankegång visar sig ock däri, att han ej låter alla människor utan vidare bli frälsta genom Jesus, utan endast de, som tro på honom och låta sig döpas, d. v. s. bli kristna, eller ha "Guds ande". Paulus kom härigenom till sin godtyckliga lära om rättfärdiggörelse *genom tron allena*, ej genom gärningar, ett sofisteri, som i själfva verket gör moralen onödig eller i alla händelser fullständigt underordnad dogmen — den hallucinerade dogmen om uppståndelsen.

Glömsk om sin lära om Guds nåd och räddningen genom tron, låter Paulus ändtligen utslaget på yttersta domens dag bero på hvars och ens gärningar!

Som vi se, är det en helt annan lära än Kristi, som Paulus konstruerade. Till Kristi lära, till fromheten och ett rent samvete tog han föga hänsyn. Allt tyder på ett kroniskt exaltationstillstånd hos Paulus efter hallucinationen på vägen till Damaskus: han är alltid häftig och lidelsefull, tankarna förete sällan lugn och ro, han visar ofta drag af öfverdrifven själfkänsla eller fåfänga, då han möter motstånd, och visar sig ytterst ofördragsam mot oliktankande, blir retad, bitter och t. o. m. grof samt nedkallar Guds förbannelse öfver sina motståndare, kallande dem hundar, hycklare, Satans tjänare o. s. v.

Paulus trodde fullt och fast på Kristi snara återkomst och världens nära förestående slut och visade sig sålunda lika mycket behärskad af blind tro och okritisk inbillning som det okunniga folket.

Han förstod ej värkligheten, utan lefde i en diktad värld af öfvernaturliga varelser och förhållanden.

Hufvudmomentet i kristendomen blef sålunda från början ej det etiska innehållet, som Jesus framhöll, utan af

dogmatisk natur, nämligen tron på Jesu uppståndelse och föreställningen, att han var Messias, Guds son, som skulle frälsa världen från det onda och skänka det eviga lifvet hos Gud. På denna af hallucinationer beroende lära uppbyggdes sedan, under oändliga strider om Kristi gudom, om "Sonens" förhållande till "Fadern", om Maria, "Guds moder" m. m. den enda saliggörande ortodoxa tron, som alla *måste* antaga, sedan den gjorts till statsreligion och kätterska meningar belagts med straff.

4. *Föreställningen om Jesu öfvernaturliga födelse.*

Det är mycket litet vi veta om Jesu lif; inga skriftliga berättelser därom finnas af ögonvittnen, alla meddelanden i skrift hvila på traditioner, och dessa äro i hög grad färglagda. Paulus, som är den äldste kristne författaren, skref en mängd bref, hvaraf de tidigaste tillkommo ungefär 20 år efter Jesu död; men dessa meddela föga om Jesu person. Aposteln uppgaf flerstädes, att han ej mottagit sitt evangelium af människors berättelser, utan genom *direkt gudomlig uppenbarelse*.

Läser man Nya testamentet fördomsfritt och vill man tro på de skildrade tilldragelserna utan dogmhänsyn, så finner man, att Jesus enligt evangelierna hade timmermannen Josef till fader och hans hustru Maria till moder. Det står uttryckligen, att han härstammade från Davids hus och släkt genom Josef, Marias man, där talas om "Jesus, Josefs son" (Joh. 1: 45), och där säges, att vid omskärelsen "*föräldrarna* (således Josef och Maria) buro in barnet" i templet, att, då Jesus börjat som helt ung att tala i templet, Maria, sedan föräldrarna sökt efter honom, sade: "*se, din fader* och jag hafva sökt efter dig sörjande" (Luk. 2: 27, 28) o. s. v.

Alla i hans hemort talade om Jesus såsom Josefs son

jämte fyra bröder och flera systrar. Då han gjort uppseende med sina predikningar och underkurer, sade folket i hemorten: "Är icke denne timmermannens son? Heter icke hans moder Maria och hans bröder Jakob och Josef, Simon och Judas? Och hans systrar, äro de ej alla hos oss?" (Matt. 13: 55, 56).

Paulus säger ock (Rom. 1: 3), att Jesus "*efter köttet föddes af Davids säd*", d. v. s. var Josefs son.

Men så kommer en annan uppfattning genom samma Paulus' på hallucination grundade teologi. Till samma ställe fogas nämligen, att Jesus "*efter helighetens Ande blifvit kraftigt förklarad vara Guds son genom uppståndelse från de döda*".

Detta påstod Paulus efter sin syn på vägen till Damaskus, och efter honom ha andra fortsatt med påståendet om Kristi gudom och den öfvernaturliga födelsen. Märkas bör, att evangelierna äro *trosskrifter* till försvar för en utgifven dogmatisk uppfattning af Jesus.

Då författarne till Matteus- och Lukas-evangelierna uppgifvit, att Maria var "*hafvande af den Helige Ande*" och att en ängel sagt henne, att "*den Helige Ande skall komma öfver dig, hvarför det heliga, som varder födt, skall kallas Guds son*", ha de långt efter Jesu tid i likhet med Paulus gjort dogmatiska tillsatser, som strida emot uppgifterna om Josefs faderskap och hvarom det äldsta evangeliet, Markus', alldeles tiger.

I och för sig är det naturligtvis likgiltigt inför den vetenskapliga granskningen, hvad som skrifvits om Jesu öfvernaturliga födelse; det förvisas af sig själft till legendens område och *kan* ej ha ägt rum enligt naturens lagar. Här må därför blott erinras därom, att Jesus-legenden fått en alldeles gifven färgläggning genom evangeliernas anpassning till vissa gammaltestamentliga profetior, hvadan

skildringen äro fullständigt *tendentiös*. Det står sålunda i Matt. 1: 22, 23 om den öfvernaturliga aflelsen: "Men allt detta har skett, *på det att det skulle fullbordas*, som var sagdt af Herren genom profeten, som sade: Si, en jungfru är hafvande och skall föda en son."

Detta återgifvande af profetian är emellertid en förfalskning, ty det åberopade stället — Esaias 7: 14 — har ej ordet "jungfru" i grundtexten, utan "ung kvinna" (ha-almah), och därmed kunde ju ha menats en ung *hustru*.

Det var emellertid ej första gången, som en kvinna berättats ha blifvit hafvande genom en gudom. Detsamma sades om Isaaks, Buddas, Romulus' och Platos mödrar.

Enligt I Moseb. 11, 18 och 21 k. var Abrahams hustru Sara ofruktsam och hade inga barn med honom, och skall Gud en gång i lunden Mamre ha sagt honom, att Sara skulle få en son, hvarvid Sara log, då "både Abraham och Sara voro gamla och väl till ålders komna, så att Sara nu *icke mera hade som kvinnor pläga hafva*". Men då sade Gud: "Mån Herranom något vara omöjligt"; och därpå berättas, att "*Herren sökte Sara* — — och *gjorde med henne*, såsom han talat hade. Och Sara vardt hafvande och födde Abraham en son i sin ålderdom", och Abraham kallade honom Isaak. Den 90-åriga gumman blef emellertid alldeles icke glad eller högtidligt stämd genom det gudomliga undret, tvärtom generad och skamsen; det står nämligen: "Och Sara sade: Gud hafver gjort mig ett löje, ty hvilken det får höra, han får le åt mig."

Grekernas gudelära omtalar, att den spartanska drottningen Leda genom Zevs, som nalkades henne i en svans skepnad, blef moder till den sköna Helena, att Zevs i form af ett guldregn med prinsessan Danaë alstrade hjälten Perseus, att prinsessan Alkmene genom Zevs blef mor till hjälten Herkules och prinsessan Coronis genom Apollo mor till Äsku-

lapius, läkarekonstens gudom. I Egypten trodde man, att Apis-oxen, "den store guden", föddes af en ko, som ej blifvit betäckt, och att detta alstrande skedde genom en blixtråle från himlen.

För dessa "hedniska" myter torde de kristna dogmbildarna ej ha haft någon respekt; men de fordrade tro på deras mening, att Marias första barn alstrades på enahanda öfvernaturliga sätt som Helena, Perseus och Herkules, fast hennes öfriga barn alstrades på naturligt sätt och fast Josef i Nya testamentet uppgifves jämväl ha varit Jesu fader.

De från hedendomens mångguder till kristendomen öfvergångna funno intet besynnerligt i berättelsen om Jesu öfvernaturliga födelse och föreställningen om hans gudom; de hade ju, som sagdt, en mängd berättelser om gudar, som iklädt sig mänsklig gestalt och vistats bland människor. Då Paulus i Lystra i Mindre Asien på underbart sätt botat en halt, ropade folket: "Gudarne hafva stigit ned till oss i människogestalt". Paulus kallade de Mercurius och Barnabas Jupiter, och en präst förde fram oxar och kransar för att offra till dem (Ap. G. 14 k.).

På mångfaldigt sätt sökte kyrkans lärare lämna bevis för denna "gudomliga lifsfrukt", och mer och mer stegrades vördnaden för "Guds moder" liksom ock för hennes man. Kyrkofadern *Origenes* menade, att Maria ej heller efter Jesu födelse lefvat i äktenskapligt umgänge med Josef, och man sökte göra detta troligt genom att framställa honom som en utlefvad gubbe och de i Nya testamentet omnämnda Jesu bröder till barn i ett tidigare äktenskap. Man antog ock, att Maria genom Jesu födelse ej förlorat sin jungfrudom. Kyrkofadern *Hieronymus* förklarade, för att låta jämväl Josef framstå fullkomligt kysk, att det var ett gudlöst påstående detta, att Josef haft

barn med en föregående hustru, och att Jesu bröder varit hans kusiner.

Något senare framkom en annan kyrkolärare *Nestorius* med den förklaringen, att det i Jesus fanns två naturer: den gudomliga, som han hade af Gud, och den mänskliga, som han hade af Maria, och att Gud ej kunde födas, blott bo i det födda.

Biskop *Cyrillus* höll emellertid på, att Maria skulle kallas "Guds moder", och om dessa meningar stredo teologerna länge och väl. Slutligen funno de, att Maria ej kunde vara en vanlig kvinna, utan ansågs äfven hon vara född utan fader af sin moder Anna.

Många teologer ha sedan dess sökt lämna lärda förklaringar öfver Jesu öfvernaturliga aflelse, som ej synes ha vållat dem några svårigheter. Jag vill här exempelvis meddela, hvad den svenske teologie professorn *H. M. Melin* i sina "Föreläsningar om Jesu lefverne" (1842—51) tänkte härom. Återlösaren finge ej vara född i "syndig lusta", och han måste ha blifvit född "*utan förmedling af fortplantningslagen*". — — "Det är först genom *de båda könnens samvärkan*, som *den syndiga arten* hos bägge meddelar sig åt lifsfrukten i aflelsens ögonblick. Tag bort denna samvärkan, och all möjlighet af syndig naturs meddelande åt grundämnet är med detsamma borttagen. Om således detta grundämne genom *omedelbar egendomlig skaparkraft lifvas*, om den i sig själf rena organiserade kraften sättes i rörelse af Gud, som själf är ren, af *Guds helige Ande*, så är med detsamma all tillblandning af *mänsklig orenhet* utestängd från utvecklingens början och följaktligen äfven från dess fortsättning i moderlifvet, och den kvinna, som blifvit bevärdigad att i sitt sköte bära en *sådan* lifsfrukt, kan icke under utvecklingens fortgång meddela denna lifsfrukt något af sin egen syndiga art, emedan

den syndiga moderns andel i och för sig är ett oting och *kan* icke existera annorlunda än i förening med den *syndige faderns*. Då den senare bortfaller, bortfaller i och med detsamma äfven den förra. — — Då nu samma allsmåttiga kraft satte i rörelse den organiserade kraften i det lifsåmne, som förvarades i Marias sköte, så var ju också denna organiserade kraft endast en fortsättning af den ursprungliga skaparkraften, och *naturalagen* blef således genom det öfvernaturliga ingripandet *icke upphäfvnen utan uppriskad* (!).

— Någon kritik öfver denna tolkning af den teologiska "vetenskapen" torde ej anses behöflig.

II KAPITLET.

Kristendomen och den antika kulturen.

1. De tidigare kristnas ställning i romerska riket. Offentligt motstånd mot kristendomen. Kristendomen tolereras omsider. — 2. Konstantin I gynnar kristendomen af politik. Kyrkomötet i Nicæa 325 och striden om Kristi gudom, Arius och Atanasius. — 3. Öfverblick på antikens religiösa åskådningar, särskildt grekernas, och jämförande betraktelser öfver kristendomen. Den stoiska filosofiens betydelse. — 4. Filosofiska motståndare till kristendomen: Celsus, nyplatonikerna, Porfyrius, kajsar Julianus.

1. De tidigare kristnas ställning i romerska riket. Offentligt motstånd mot kristendomen.

Länge visade man i romerska riket likgiltighet och ringaktning gentemot de kristna. Den nya läran intresserade föga, då den utgått från judarna, som romarna föraktade och som efter sina olyckliga uppror blifvit spridda öfver hela världen. Den föregifne grundläggarens lärjungar voro, sade man, tarfliga och enkla handtvärkare och fiskare, som samlade kring sig slafvar, oerfarna ynglingar eller förvridna gubbar för att omtala för dem äfventyr om en gud, som blifvit människa, och en korsfäst man, som uppstått från de döda o. s. v. Ehuru man ansåg de kristna snarare som dårar än som dåliga människor och ej kunde blunda för deras goda gärningar, barmhärtighet m. m., saknades ej skäl att fatta ovilja mot dem. De visade förakt för det gamla samhällets religion, som dock var statens grundval

och vägrade tro på dess gudar, hvarför de kallades "ateister", och de trosstridigheter, som tidigt uppstodo bland dem och ledde till förvirring och inbördes hat, skadade dem i allmänhetens ögon, så att man gycklade öfver deras envisa ordstrider, som ansågos gälla intetsägande narraktigheter.

För de kristna var hedendomen ogudlighet och moraliskt fördärf, hvarför den ock var hemfallen åt undergång. Ingen religiös tolerans fanns hos de kristna, som fördömde all annan religion än deras egen. Endast i kristendomen fanns frälsning, och fördömelse väntade alla utanför denna lära. De kristna, som till allra största delen tillhörde de lägre samhällsklasserna, kände hedendomen blott såsom folkreligion och hade ingen kunskap af dess högre religiösa former, som den grekiska filosofien utbildat. Mångenstädes, särskildt i Orientens städer, hade en mängd religioner samlat sig, hvarigenom en den största förvirring uppstått och dessutom hade ock mycken osedlighet vunnit insteg genom vissa kulter, hvarför de kristnas intolerans måste bli en följd af detta tillstånd.

För de kristna blefvo därföör hedendomens gudar, hvilkas tillvaro de ej förnekade, onda makter, demoner, djäflar, som lockat människorna att tillbedja sig. Småningom blef den kristna kyrkan en stat i staten och visade sig därigenom såsom ett oroande element, hvarmed styrelsen hade att räkna. Det gällde då ettdera att hålla den kristna rörelsen tillbaka eller att gynna densamma. De tidigare kajsarna gjorde det förra, men med tiden funno kajsarna bäst att gynna kristendomen — af statsskäl, eller för rikets lugn och styrka.

Då de kristnas religion gällde alla folk, eller var kosmopolitisk, hade de intet intresse för staten. Kyrkofadern Tertullianus intygade ock, att "intet är mer främ-

mande för de kristna än staten". Kristendomens bekännare blefvo därför misstänkta i romarnes ögon, och detta så mycket mer, som de ofta i fanatisk trosifver vägrade att ägna kajsaren hyllning och de vanliga ärebetygelserna samt att fullgöra statens ämbets- och militärtjänster. De kristna gällde därför som *dåliga medborgare*, hvilket var en den svåraste anklagelse, som hos romarna kunde riktas mot någon. Visserligen sade de kristna, att de ville lyda öfverheten, men de fordrade naivt, att öfverheten skulle lyda den kristna läran. De kristna ansågo sig nästan förpliktade att, på grund af sin tro, vara uppstudsiga i politiken och togo orden "man skall mer lyda Gud än människor" som regel i kampen mot den hedniska statsmakten.

De förnekade och hånade vidare statens gudar, hvar för de ock väckte förargelse. Romarna ansågo m. a. o. de kristna som råa och obildade fantaster, som ville kullstörta den bestående ordningen, hvilket många onekligen ock ville.

Vi ha häri att se hufvudanledningen till förföljelserna mot dem. Statsmännen ansågo dem som statens fiender och folket ropade ibland på deras död: "De kristna åt lejonerna!" Endast i få fall förföljdes de på grund af deras religion; kyrkofadern Origenes skref ock, att "man kan lätt räkna de kristna, som dött för sin religion, emedan få dött därför och endast från tid till annan."

Det har alltid synts märkvärdigt, att den upplyste och ädle *Markus Aurelius* tillstodde förföljelser mot de kristna (177); men detta har sin förklaring i hans uppfattning af dem såsom dåliga och farliga element i staten, ej i hans motvilja mot kristendomen, hvilken för honom var en vidskeplig religion. Han hade sett dem vägra sin hjälp åt staten i tider af fara, då barbarer (markomanner och kvader m. fl.) föllo in i riket, och han såg i den kristna sekten

en mysteriös politisk komplot, som borde stäckas. Han kunde ej finna, att kristendomen var ett godt för det rike, mot hvilket han hade så stora plikter, och han ansåg, att det skulle hållas samman och hindras från förfall genom vördnaden för den nationella kulten och den stoiska filosofien. Men kristendomen upplöste det gamla religiösa bandet, och Markus Aurelius ansåg omöjligt, att den nya läran kunde innebära den upprätthållande makt, som behöfdes; tvärtom vore den farlig för riket och skulle leda till samhällets upplösning.

Stuart Mill upptog i sitt utmärkta arbete "Om Friheten" Markus Aurelius' motstånd mot kristendomen till bedömande och erkände därvid hans storslagna karaktär och förklarade, att han var "en bättre kristen, i allt utom ordets dogmatiska betydelse, än snart sagdt hvar och en af de till namnet kristna kajsare, som sedan hafva regerat". Men ehuru han påvisade den store kajsarens politiska skäl till detta motstånd och varnade för att orättvist bedöma honom, begick Mill dock ett misstag genom att kalla motståndet "ofördragsamhet". Mill såg saken för mycket från vår tids ståndpunkt och tänkte ej tillräckligt på, att de kristna på Markus Aurelius' tid visat sig som uppstudsiga medborgare, de där ej respekterade samhällsordningen och kränkte andras tro. Man kan emellertid tillämpa Mills egna ord om den borgerliga frihetens gränser på Markus Aurelius' ståndpunkt gentemot de kristna: "Individen bör bestämma öfver den del af lifvet, som hufvudsakligen intresserar individen, *samhället* öfver den del däraf, som hufvudsakligen *intresserar samhället*. — Den omständigheten, att man lefver i ett samhälle, gör det oundgängligt, att hvar och en förbindes att *icke öfverskrida vissa gränser* i sitt uppförande mot de öfriga — att hvar och en har sin, efter billiga grunder bestämda *andel uti det arbete*

och de uppoffringar, som erfordras för att skydda samhället" etc.

Hade de kristna inskränkt sig till att samlas för gemensam gudstjänst, att öfva barmhärtighet och arbeta på sedernas förbättrande, så skulle sannerligen Markus Aurelius ej visat någon ofördragsamhet. Men så var ej fallet; för otaliga voro dogmerna allt och dessutom visade de öppet likgiltighet för samhället samt helt anarkistiska tendenser.

Mill gjorde vidare en reflexion, som fordrar beriktigande: "Det är bittert att tänka på, huru helt olika världens kristendom skulle hafva gestaltat sig, om den kristna tron hade blifvit antagen till statsreligion under Markus Aurelius' auspiciet i stället för under Konstantins." Mill, som med sådan frimodighet uttalat sig mot den kristna dogmatiken, har här begått en blunder: den "kristna tron" hade ju Markus Aurelius ej kunnat befördra till statsreligion, då den var honom vidskeplig och orimlig, och den hade för resten blifvit lika förtryckande och hinderlig för all förståndsodling, om den blifvit statsreligion nu i stället för senare.

Från tid till annan utfärdades efter Markus Aurelius lagar emot de kristna, hvarigenom öfvergång till deras religion förbjöds, hvilket gaf uppslag till nya förföljelser. Decius utfärdade (250) ett edikt, som påbjöd återvändandet till den gamla statsreligionen; men Gallienus gjorde för en lång tid slut på förföljelserna genom sitt toleransedikt af 260, hvarigenom kristendomen erkändes som en af staten tillåten religion. Nu blef de kristnas ställning allt bättre; kyrkor uppfördes i mängd, öppet förkunnades den kristna läran, de omvändas antal växte betydligt och kristna fingo t. o. m. statsämbeten. Men framgången gick dem till hufvudet och minskade den religiösa hänförelsen och det sedliga allvaret, så att världslighet fick öfverhand och tvister

samt intriger ofta upptogo de kristna. Kristendomens framgångar, som hotade det gamla statssystemet, medförde en sista förföljelse (303—311) genom ett edikt af Diokletianus och Galerius, som befallde kyrkornas nedrifning och deras heliga böckers uppbrännande o. s. v. Många kristna ledo nu döden särskildt vid försök att hindra kyrkornas förstöring.

Denna förföljelse mot de kristna var egentligen den enda af någon större utsträckning; öfriga voro jämförelsevis obetydliga, och det är ådagalagdt, att den kristna historieförföljningen i hög grad öfverdrifvit förföljelserna.

Det var i synnerhet den grymme Galerius, som förföljde de kristna, liksom han ock rasade mot frimodiga lärde och jurister m. fl. och lät aflifva de läkare, som ej kunnat hjälpa honom i hans svåra sjukdom. Han blef slutligen rädd för, att denna var ett himlens straff för hans grymhet och lät i eget, Konstantins och Licinius' namn utfärda ett edikt, hvori förföljelserna mot de kristna förbjödos och dessa tillstades religionsfrihet (311).

Konstantin, som snart såg det politiskt nyttiga i att binda de kristna vid sig, utvidgade deras religionsfrihet genom nya toleransedikt (312 och 313.)

* * *

2. *Konstantin I gynnar kristendomen af politik. Kyrkomötet i Nicæa 325 och striden om Kristi gudom; Arius och Atanasius.*

Ännu i början af 4:de årh. voro de kristna i minoritet och tillhörde flertalet de lägre klasserna. Man har beräknat, att de på Konstantins tid blott utgjorde 5—6

millioner, under det den hedniska befolkningen i romarriket räknade 45 millioner.

Sant är, att de kristna ofta utmärkte sig för sedlig vandel, men de visade ock ofta prof på ofördragsamhet och stridslustnad och deras rop på hedendomens utrotande och templens förstöring blef snart allt starkare.

Vid samma tid som de kristna fingo religionsfrihet, började en våldsamt rörelse på det dogmatiska området. Ingen värligt fastställd bekännelse fanns och en mängd meningar gjorde sig gällande rörande de mystiska och fantastiska föreställningar, som varit rådande om den förefigne grundläggaren till kristendomen. Förbittrade strider ägde rum och började snart att antaga en för statens lugn farlig prägel, så att statsmakten ofta måste inblanda sig däri. Främst gällde dogmstriderna Gudsbegreppet, förhållandet mellan Gud och Kristus, "Fadern" och "Sonen" eller "Ordet" samt uppfattningen af den Helige ande och hans förhållande till "Fadern" och "Sonen", eller treenighetsläran.

En lärd och from präst i Alexandria *Arius*, hvars namn är identifieradt med det första stora kätteriet i kyrkan, framställde den meningen, att Kristus ej var "född af evighet", utan skapad af Gud, och att han ej hade samma väsende som Gud. Arius' biskop Alexander, som ifrade för treenigheten, föranstaltade en synod i Alexandria 321 för att motvärka denna lära, som ansågs som ett farligt gift och vunnit talrika anhängare, och i förening med flera andra biskopar fick Alexander Arius afsatt och förklarad bannlyst. Denne fortsatte emellertid att predika och vann t. o. m. biskopar för sin mening. Folket deltog i striderna, som blefvo bullersamma nog, och "hedningarna" logo däråt och lycklade däröfver på teatrarna.

Då Konstantin med missnöje betraktade den uppkomna

oron i kyrkan, befalldes han de båda partierna att nedlägga tvisten. Han skref till Arius och Alexander bl. a., att deras oenighet var "ett tomt split, en förståndsöfning, som de roade sig med, emedan de ej hade något att göra; för öfrigt var det omöjligt att förstå så invecklade och högt flygande ting."

Käjsar Konstantin, Arius och Atanasius på kyrkomötet i Nicæa.

Konstantin kände sig omsider nödsakad att än kraftigare ingripa i striden för att bevara enhet i kyrkan, som han ville begagna för enheten i riket. Han sammankallade därför det allmänna *kyrkomötet i Nicæa* 325 och öppnade själf mötet med ett tal, däri han förklarade, att han kallat representanter för kyrkan för att få slut på oenigheten.

Arius, nu omkring 70 år gammal, försvarade sin mening oförskräckt och understöddes främst af biskop Eusebius i Nikodemia. Då benämningen *homojusios* användes för att beteckna Kristi väsenslikhet med Gud, kallades Arius parti för "homojusianer."

En ung, ifrig präst *Atanasius*, som biskop Alexander tagit med sig för att genom sin flytande tunga nedslå Arius, sökte visa att Kristus var sann Gud och af samma väsen, *homousios*, som Gud; hvaraf benämningen "homousianer" för anhängarne af denna uppfattning.

Sedan Konstantin förbluffats af *Atanasius'* tal, genomdref den kajsersliga viljan, fast homousianerna afgjort befunno sig i minoritet, att arianismen fördömdes och Kristi gudom förklarades som dogm. Konstantin lät nu bränna Arius' skrifter för att hindra kätteriets spridning. Dogmen om Kristi gudom afgjordes sålunda nu af politiska skäl genom den världsliga makten, representerad af en furste, som ej ens var kristen!

Den dogmatiska stridsfrågan var Konstantin i och för sig alldeles likgiltig och till sin karaktär var han allt annat än kristen. Han förskräckte sålunda kort efter kyrkomötet både hedningarna och de kristna genom ohyggliga mord, då han lät döda sin gemål Fausta, sin son Crispus och Licinius' son på grund af hemliga angifvelser.

Konstantin lät sig först på dödssängen många år senare (337) döpas; men de "hedniska" medborgarna upp-togo honom på sedvanligt sätt bland sina gudar och höllo offer till hans ära.

Sedan Nicænska mötet fattat sitt beslut, blefvo Arius och två biskopar, som vägrat underteckna detsamma, drifna i landsflykt. Men arianismen fortlefde och ledde i Alexandria till öppen revolution i kyrkan i förening med andra bannlysta sekter. Konstantin fann omsider lämpligt att kalla honom tillbaka efter 4 år, och sedan han afgifvit en förmedlande förklaring för kajsaren, befallde denne *Atanasius*, som under tiden blifvit biskop i Alexandria, att åter upp-taga Arius i kyrkan. Detta vägrade *Atanasius* att göra, och då blef han i sin ordning förvist. En synod i Jeru-

salem återkallade bannlysningen öfver Arius och hans meningsfränder, och slutligen befallde Konstantin Konstantinopels biskop att återupptaga Arius. Då den åldrige Arius, åtföljd af sina vänner, gått liksom i triumf genom Konstantinopels gator en lördagsafton före den söndag, då upptagningen i kyrkan skulle äga rum, dog han emellertid plötsligt! Han blef — såsom Sokrates och Sozomenes berättat i sina kyrkohistorier i 5:te årh. — hastigt illamående, svimmade, fick en våldsamt kolik, hvarvid tarmarna trängdes ut och ett oerhördt blodflöde ägde rum; inom få ögonblick var han död (336).

Att Arius fått gift, därom lider intet tvifvel, och så trodde ock hans anhängare. Men de ortodoxa tolkade den ovanliga döden salvelsefullt som "Försynens särskilda mellankomst" till deras fromma, och de anställde därför i kyrkorna offentliga tacksägelser till Gud.

Atanasius beskref Arius' död efter en berättelse af en präst i Konstantinopel och tolkade "Försynens ingripande" på ett stötande sätt.

Arius måste intill sin död ha åtnjutit en ovanligt god hälsa, då han trots sin värksamhet och sina strider blef omkring 80 år gammal, och en stund före de våldsamma symptomerna var han ute och promenerade, hvarför man ej kan antaga, att han led af någon allvarsam sjukdom. Ifrågavarande symptom uppträda för resten aldrig utan att ett giftigt värkande ämne införts.*

* Man kan t. ex. ha gifvit honom den i Orienten förekommande kolokvinten (i något födoämne); denna är ett af de starkaste s. k. drastiska laxermedel man känner, retar häftigt tarmarna ända till höggradig inflammation, medför våldsamt kolik och ibland blodiga afföringar. Andra medel kunde ju ock ha gifvits; gifter voro från gammalt väl kända.

3. *Öfverblick på antikens religiösa åskådningar, särskildt grekernas, och jämförande betraktelser öfver kristendomen. Den stoiska filosofiens betydelse.*

En blick på den grekiska mytologien i jämförelse med andra folks visar oss i hvilken grad grekernas rika poetiska och filosofiska begåfning genomförde en högre idealisation af naturens och mänsklighetens krafter och egenskaper och huru, om ock mycken sinnlighet ingick däri, en storartad utveckling af den sanna dygden i många afseenden framlyser.

Huru stor plats än Venus-kulten intog, fanns sålunda äfven kyskhetens kult. Athene, vishetens gudinna, afsade sig kärleken och äktenskapet och beslöt sig för evig jungfrudom, och Diana utbad sig ock af sin fader Zevs evig jungfrudom, afstod från kärleken och var kyskhetens beskyddarinna. Hennes ryktbaraste tempel var i Efesus, och af Ap. G. 10 k. känner man, hurusom folket fruktade, att hennes härlighet skulle lida afbräck genom Paulus' predikningar, hvarför det blef ett stort upplopp och man timalts ropade: "stor är efesiernas Diana"!

Vi böra ock här erinra oss berättelsen om Herkules vid skiljevägen. Han stod en gång vid en skiljeväg, där plötsligen två gudinnor framträdde: den ena, skön och lockande, slöt sig förtroligt till honom och lofvade honom glädje och njutningar, den andra, mera allvarlig än vacker, men full af värdighet, lofvade honom ära och rykte, om han följde henne. Herkulus igenkände i den förra vållustens lockelser och i den senare det allvarliga arbetets dygd, och i känslan af sin stora bestämmelse bland människorna valde han att följa denna.

Mycket sant och i djupare mening religiöst fanns i grekernas "hedniska" religion. Redan de äldsta skalderna uttalade i sammanhang därmed många moraliska sanningar.

Homeros dikter rörande grekernas äldsta kända historiska tilldragelse, trojanska kriget, som fingo första platsen i grekernas uppfostran och blefvo deras bibel, uppfostrade genom framställningar af människans sedliga lif och värk-samhet; detta ingaf känsla af samhällighet och utvecklade

Apollo, antik staty i Belvedere i vatikanska palatset i Rom.

den personliga moralen och andra andliga egenskaper. I sina lärodikter förkunnade Hesiodos arbetsamhet, måttlighet m. fl. dygder. Senare begagnade sig stora skalder, Esekylos, Sofokles m. fl. af tragedien för att i lefvande bilder framhålla de moraliska lärorna i de mytologiska dogmernas

hölje, hvarigenom de bidrogo att förädla sederna och sprida religionens grundsanningar.

Vid alla tilldragelser af någon vikt skulle gudarna rådfrågas, och däraf uppkommo oraklerna, d. v. s. gudasvaren, som gåfvos genom särskilda präster och prästinnor. Det mest aktade oraklet blef i en senare tid det delfiska, som helgades Apollo och som ofta öfvade ett ledande inflytande och dämpade många missbruk och våldshandlingar af både styrande och styrda. Religionen blef härigenom ett sammanbindande medel, medförande broderskap och fredliga känslor.

Apollo dyrkan blef en modifikation i det gamla teologiska systemet, ty Apollo ansågs uppenbara den högsta gudens, Zevs', vilja. Emellertid blef Apollokulten slutligen en öfvergång till monotismen, som filosoferna utbildade, och införde verkligt *etiska* element i de äldre barbariska föreställningarna. De yttre tempelceremonierna, offren m. m. voro ej längre nog: med ett rent hjärta skulle människan nalkas gudomen: "*känn dig själf*" var därför den förnämsta inskriften i det delfiska templet.

Medvetandet om felaktighet fanns sålunda, liksom om ädlare egenskaper och plikten att odla dessa. Men det var ej fråga om något dödande af de naturliga drifterna, utan utmärktes denna högre form af den grekiska religionen af rättrådighet och själfbehärskning i förening med tillbörligt tillfredsställande af den "naturliga" människan, eller de naturliga behoven, ett värdigt njutande af tillvaron, d. v. s. jämvikt mellan de andliga och de kroppsliga lifsvillkoren.

Låt vara, att denna religion ej blef folkreligion i Grekland och Rom, då massan var alltför konkret och materialistisk i sina föreställningar, den var dock en utveckling af den hedniska tankegången. Den hyllades af de

upplyste, och om myndigheter och tänkare i senare tider, då kristendomen börjat spridas, ville bevara den gamla religionen, så måste man för visso däri se en sträfvan att höja och reformera densamma.

Förutom den allmänna kulten till gudarnes ära funnos i Grekland *mysterier*, som inrättats under egyptiskt inflytande och däri ett mera inre och hemlighetsfullt närmande till gudarne ägde rum och en mera filosofisk uppfattning af dem utbildades. Ryktbarast blefvo de eleusinska mysterierna i Athen. För mysterierna fordrades en särskild invigning; kunskap i religionen meddelades i olika grader; nattliga ceremonier utfördes med symboliska framställningar rörande naturlifvets uppspirande om våren och dess tillbakagång om hösten, hvilkas kärna var domen i Hades öfver de rättfärdiga och de orättfärdiga. Skriftermål med försoningar och reningsceremonier ägde ock rum.

En social kult af ej ringa moralisk betydelse var dyrkan af *heroerna* eller halfgudarna, kraftfulla och hjältemodiga personer, som synnerligen värksamt ingripit i det samhälleliga lifvet och därför genom de styrandes beslut upphöjdes till en sorts gudomligheter genom *apoteos* eller *consecratio*, helgelse. De fingo tempel, däri de ärades och där deras minne bevarades åt eftervärlden för att tjäna som värdiga föredömen.

* * *

Hvilken skillnad mellan den grekiska lifsåskådningen och den kristna! Lifsglädje, förnuft, skönhet och harmoni i den förra, dysterhet, okunnighet, fruktan och hemska fantasier i den senare.

I den grekiska antiken rationella vetenskaper, i den

kristna magi och mysticism. I den förra dådlystna och modiga sinnen, i den senare själfpinande asketer och gråt-milda, suckande och om sin salighet bekymrade, enfaldigt troende själar.

Religionen liksom konsten höjde hos grekerna sinne-läget genom inre poesi och yttre skönhet, och glädje var dess medelpunkt. Vål kunde en viss fruktan vara blandad med vördnaden för gudarne, men glädje och hopp hade dock öfverhand, och sorgsenhet och missmod voro bannlysta i templen, såsom Plutarkos meddelat. Lifvet utmärktes af harmonisk enhet, förståndet hade ej i grekernas föreställning fördunklats af ett "syndafall", hvarom deras myter ej berättade något. De kände ej den oförsonliga motsatsen mellan två skilda principer eller tillvarelseformer: *naturen* och *anden*, som kristendomen uppställde. Allt var enhetlig natur för dem; deras religion var naturreligion, under det kristendomen var "andens" religion.

Och mot *anden* stod "köttet", och "köttet" var syndigt, hvarför det föraktades och skulle förkvävas. Därigenom blef den kristna moralen onaturlig, ett våld på naturen, en fantastisk och supranaturalistisk konstruktion enligt dualismen. Den "naturliga" människan vore syndig och människan kunde ej af egen kraft komma till Gud eller bli ett "Guds barn", utan behöfde såsom "djäfvulens barn" en förlossare från synden, frälsaren Jesus Kristus.

Den grekiska antiken hade åter gjort naturen gudomlig och gifvit det sinnliga i människan gudomlig värdighet. Den besjälade naturen med andliga och sedliga krafter och uppfattade ej det sinnliga som motsats till det andliga eller som något lågt eller ondt. Och man må ej föreställa sig, att, om än dess gudar ej vore rent andliga, utan, enligt den antropomorfistiska föreställningen, liksom människorna behäftade med svagheter, de saknade goda

egenskaper och att den tidens människor ej hade någon moralisk ledning i sin religion.

Dygd och vishet odlades i denna naturreligion — som ej får bedömas efter den slutliga förfallsperioden — man ansåg, att människan kunde förvärfva sig de ädlare egenskaperna genom egen kraft och aktgifvande på förnuftet, utan medlare, utan "under."

Kristendomen gaf staten prägeln af ett gudarike, som visste att taga hand om tidens sociala nöd och skänka tröst genom löften om ett bättre lif efter döden, och hon gaf individerna ett lefnadsideal i munkväsendet, som bildade en sådan motsats till de gamla folkens naturliga och glada lif.

Prof. Vitalis Norström har i ett föredrag om Kristus såsom frälsare sagt: "*Kristus har gjort världen motbjudande.*" Detta är alldeles riktigt. Världen blef synden och har alltifrån Kristi tid framställt som motsatsen till ett lif i Gud.

Grekerna åter tänkte, att de voro födda till denna

Athenes tempel, Partenon i Atén, med Fidias staty af gudinnan (återkonstruktion, tecknad af E. Rehlender.)

världens lif och att njuta däraf; och världen var dem skön och tilltalande, ehuru de ej glömde den himmelska. De kände tacksamhet mot gudarna för deras välgärningar, och denna känsla kallade de fromhet.

* * *

Allt blef i kristendomen *synd*, som ej var ett lif i Gud, och syndens lön var helvetet med dess eviga pina, om ej syndaren omvände sig och bad Gud om förlåtelse, som dock tillförsäkrades af kyrkan endast som en synnerlig Guds nåd för Jesu skull. Så eländig var i själfva värdet människan: hon var af synd född och i sin syndabekännelse skulle hon förklara sig vara värd evig fördömelse.

Kristendomens evangelium, frälsningens glada budskap var för syndaren bättring och botöfning i jämmer och tårar, och ändå måste han plågas af en förtärande ovisshet, om han svalnade i sin bättring eller vacklade i sin tro.

Synd blef att älska jordiskt eller erotiskt, att följa naturens bud, att vara människa med kött och blod och sinnen. Det mänskliga i människan blef otillåtet. Synd blef att finna glädje i lifvet, synd att söka framgång och välstånd, synd att ej försaka världen och dess goda. Syndkänslan odlades fanatiskt och besinningslöst hos de kristna, och som synden härleddes från *djäfvlens*, och dennes tillvaro förkunnades med bibeln i hand såsom lika viss som den gode gudens tillvaro, fanns ock *fruktan för hin onde och helvetets pina* på botten i den nya religionen. Om Kristus förkunnades ock, att han förlossat människorna från alla synder och djäfvulens våld, ehuru Gud hotat att straffa synden med lidanden här i tiden och till sist med evig fördömelse.

Otaliga, väl de flesta bland den stora massan, hvilka blifvo kristna under de första århundradena, omvändes ej minst genom denna kvalfulla fruktan för den eviga elden, hvarifrån blott "Frälsaren" kunde rädda dem.

Jesu profetia om ett "gudsrike", som skulle inledas med en domstolsrannsaking, hvilken kunde gifva de goda belöning, men ställde i utsikt, att somliga såsom fördömda skulle komma till helvetet, innebär en betänklig minskning af det etiska värdet i läran om kärleken till Gud och tron på Guds kärlek.

Skildringen af yttersta domen må väl ha berott på ett varmt nit för människornas förbättring; men den var ju en ren fantasi, som kunde passa för folk på barndomsstadiet, en fantasi, som egypterna sedan urminnes tid fortplantat.

Tydligt är, att Jesus omfattat judendomens tro på djäfvulen: han stred mot djäfvulen och hans rike och han förkunnade, att helvetets eld var tillredd honom. Dessa begrepp voro inga symboliska bilder, utan berodde på föreställning om verkliga, fruktansvärda storheter.

Då nu de kristna antagit som sant allt hvad Nya testamentets skrifter lagt i Jesu mun, har ock hans tro på djäfvulen blifvit ett bevis på dennes tillvaro, och därigenom har ock kristendomen kommit att omfatta den barbariska helvetesläran.

Jesu etik var öfverhufvud taget begränsad till enklare lefnadsförhållanden, men afsåg ej egenskaper, som fordras för samhällslifvet i stort; för staten, vetenskapen och konsten intresserade sig ej denne man af folket. Icke ens tapperhet och hederskänsla frågade han efter, utan menade, att om någon blir slagen på högra kinden, så skall han vända den vänstra till, att man skall älska sina fiender (äfven statens?) och välsigna dem, som förbanna en o. s. v.

Hans omsorg gällde närmast de fattiga och förtryckta, för hvilka han hade en lefvande medkänsla.

Det jordiska lifvet blef för de kristna en öfvergång till ett annat, ett bättre. I detta afseende hämtade de kristna mycket från Egyptens gamla religiösa föreställningar. Lifvet var för egyptierna en kort vandring, en dröm, därifrån människan i dödsstunden uppvaknade till det rätta lifvet i Osiris rike.

De trodde på uppståndelsen i det nya lifvet och *yttersta domen*, som afgjorde, om människan skulle komma till helvetet för alltid eller bli salig och i evighet lefva i Osiris närhet. *Syndaförlåtelse* meddelades i somliga af Egyptens tempel genom öfversteprästen och bönera därvid innehöllo en syndares klagan öfver egen ovärdighet och den *oförtjänta nåd*, som gudarna visade människorna.

Vi förstå här af, hvarför kristendomen vann så hastig spridning i Egypten; många af de härskande religiösa föreställningarna voro likartade med kristendomen.

* * *

Egyptierna sade, att de sanna gudarna endast bodde vid den heliga Nilen, och grekerna att blott Olympens gudar voro de sanna. De kristna förklarade alla "hedniska" gudar vara fantasiskapelser eller gjorde dem till djäflar och erkände den "himmelske Fadern" som den ende guden — utan att se öfverensstämmelsen med egyptiernas Osiris och grekernas "Zeus patär" eller Jupiter ("himlafadern") och antogo dessutom efter många teologiska debatter "Guds Son" och den "Heliga Ande" som gudoms-personer och utgörande jämte den ende guden en "tre-enighet."

Ej voro egyptierna, perserna, grekerna m. fl. forntida hedningar mera vidskepliga, då de lyfte sina händer mot himlen eller mot sina gudabilder, när de anropade dem om hjälp eller tackade för lyckliga tilldragelser, eller då de på sina altaren tände eldar, som sände lågor och väl-lukter till de himmelska, än de kristna, då dessa knäfölla för Kristus och helgonbilder, då de anammade Kristi le-kamen och blod i form af bröd och vin, eller då de svängde rökelsekar eller stänkte vigvatten vid sin gudstjänst.

Det fanns lika mycken fromhet och lika mycken vid-skeplighet och magi i bådadera slagen af religionsbruk. Hedningarna hade ärfvt sina från sina fäder, och de voro för dem uttryck för hvad som var tillbedjansvärdt och gudomligt.

Gudarne voro i folkets föreställning rättvisans väktare och ansågos vaka öfver edens helgd. Den gudomliga hämnden väntade ock de bröttsliga, och dess tjänarinnor, Erinnyerna, förföljde de dåliga; de voro en personifikation af samvetskvalen.

Gemensamma måltider till skyddsgudarnas ära hade en moralisk bestämmelse; dessa gudamåltider började och slutade med offer och böner och de satte människan i ge-menskap med gudomen på samma gång som de förenade statens medlemmar.

I närmaste tiden före Kristus hade tron på gudarna försvunnit bland de bildade i den grekisk-romerska världen. Virgilius, Roms störste diktare, hyste sålunda ingen tro på gudarna, fast han talar om dem i sin Eneid, skildrande Roms grundläggning af den trojanske fursten Eneas, hvil-ken därvid flyttade Trojas gudar till Italien och främst framstår som de trojanske gudarnas bevarare. Öfriga ro-merska diktare på samma tid trodde ej heller på gudarna; den gamla religionen var för alla dessa kulturens målsmän

blott en fabel, ett gammalt bruk; gudarnas inblandning i deras dikter var därför blott en vana, ett konstgrepp.

* * *

Den kristna moralen var väsentligen en protest mot hedendomen och dess ideal blef mer negativt än positivt, eller mera ett undflyende af det onda än ett fullföljande af det goda. Därtill kom, att bevekelsegrunderna för ett dygdigt lif voro af självisk natur eller å ena sidan hopp om salighet och å den andra fruktan för helvetet. De högst stående hedniska folkens moral har i detta afseende varit ädlare; plikten mot samhället var dess främsta bud, och idén därom har knappast omnämnts i den kristna sedeläran.

Föreställningen om att den mänskliga naturen vore i grund fördärfvad grumlade ock den kristna etiken. Den fordrade att döda snart sagdt alla driffjädrar i det mänskliga lifvet, all personlig företagsamhet, all själf tillit och i stället att underkasta sig hvad man trodde vara Guds vilja, hänskjuta allt till Guds försyn.

Slik underkastelse var okänd i den grekisk-romerska antiken, där åter själf tillit utvecklades och denna underkastelse skulle, om den värkligen hade tillämpats af flertalet inom kristenheten, ledt till en passivitet, som skulle hindrat existensmedlens förvärfvande och låtit människorna dö af svält.

Utgående ifrån samma tro som Johannes döparen, att Guds rike var nära, eller att det såsom något öfvernaturligt skulle i en snar framtid blifva grunden till en ny tillvaro, profeterade Jesus om en kommande "förödelsens styggelse" och "stor vedermöda", därvid "solen skall för-

mörkas och månen icke gifva sitt sken och stjärnorna skola falla från himmelen och himlarnes krafter skola bäfva". I sammanhang med denna profetia förkunnade Jesus ock den yttersta domen: "alla jordens folk skola jämra sig och de skola se Människosonen komma på himmelens skyar"; han skall "sitta på sin härlighets tron, och inför honom skola församlas alla folk" — och då skall "Konungen" döma de goda till evig salighet och de onda "till den eviga elden, som är tillredd djäfvulen och hans änglar" (Matt. 24 o. 25 k.). När "gudsriket" skall komma, sade ej Jesus, men han förklarade att det skulle, liksom syndafloden, komma plötsligt, hvarför man skulle vara förberedd därför.

Under de närmaste århundradena efter Kristus var väntan på hans ankomst lefvande bland alla kristna i enlighet med hans meddelande om yttersta domen. Man väntade världens snara undergång, Kristi synliga ankomst i himmelens skyar, de dödas uppståndelse samt domen. Detta hade till följd, att de kristna voro likgiltiga för jordelivet och ingen omsorg hade om framtiden.

Redan Jesus betonade, att människorna skulle vara likgiltiga för allt jordiskt, allt närvarande godt, uppgifva all världslig omsorg för gudsrikets skull, ej bekymra sig om morgondagen, utan lita på Guds försyn eller att Gud har omsorg om människornas dagliga lifsbehof. Denna lära vittnade om en höggradig religiös exaltation, men har aldrig kunnat vara till någon nytta — om man från ser fåfångans och vinningslystnadens lockelser — och har aldrig tillämpats af andra än munkar, nunnor och präster m. fl. som lefva på gåfvor eller löner af dem, som sörja för existensen.

Jesus, som lidelsefullt och med smädelser och hån uttalade sig mot det judiska samhällets erkända ledare

— de skriftlärdade och fariseerna — och förklarade att det var "svårt för de rike att komma till himlen", gjorde fattigdomen rent af till en dygd eller fördel, sägande: "Saliga I fattiga, ty edert är gudsriket". Han uppmanade de rika att sälja allt hvad de ägde och gifva det åt de fattiga.

Kristendomen blef ock därigenom främst en religion för de lägre samhällsklasserna, och den har ock åberopats som stöd för socialistiska läror i alla tider. Sålunda höllo sig många af Donatisternas sekt i Afrika — från Konstantin I:s tid — till Jesu ord, då de ville införa kommunismen och som tiggare drogo omkring i landet — däraf benämningen *circumcelliones* — förebärande att de ville likna Jesus i ett försakande lif. Denna i grund och boten socialistiska rörelse medförde en mängd ytterligheter, såsom att med våld befria slafvar och gifva dem delar af deras herrars egendom samt att frigifva gäldenärer och slå ihjäl deras fordringsägare m. m., hvarjämte man reste sig mot den världsliga myndigheten samt angrep de kaiserliga trupperna, som skulle upprätthålla lugn och ordning, hvarigenom långvariga strider ägde rum.

* *

Af synnerlig betydelse var i forntiden den *stoiska filosofien*, som alltifrån grundläggarens, *Zenos* tid odlades under ett halft årtusende, eller till slutet af 2:dra årh. e. Kr., bland greker och romare.

Denna filosofi, som i teoretiskt afseende väsentligen stod på Aristoteles' ståndpunkt, riktade sig främst på det praktiska lifvet och var en moralfilosofi af ädlaste slag. Enligt *Zeno* var *dygden* människans mål och skulle mindre bestå i spekulation än i handling; dygd vore endels manlighet,

endels kunskap om det goda. Den praktiska moralagen var: lefva i öfverensstämmelse med förnuftet och naturen, och då passionerna lätt göra människan till slaf under dem, blir hon fri från deras herravälde genom att bruka sitt förnuft.

Under de första århundradena e. Kr. var den stoiska filosofien den härskande bland de fleste stora män i romerska riket. Främst bland stoikerna framstod *Seneka* (d. 65 e. Kr.), som var öfverdomare och utmärkte sig för sin sedlighet och sitt allvar. I sina talrika skrifter: "Om själsro", "Om välgärningar", "Den vises ståndaktighet", "Försynen", m. fl. förkunnade han den strängaste moral och framställde han lefnadsregler, afsedda att förbättra karaktären, stärka förnuftets herravälde öfver passionerna, utbilda altruismen. Han var ock märklig för sitt framhållande af människornas allmänna broderskap och sina uttalanden mot slafveriet.

Som stoiska tänkare framstodo vidare i 1:sta och 2:dra årh. *Dion Krysostomus*, *Plinius d. y.*, *Arrianus*, *Markus Aurelius* m. fl.

Särskildt betydelsefull blir *Markus Aurelius* (d. 180) som var af spansk härkomst, men uppfostrades i Rom och hade stoiker till lärare; själf blef han lärare i stoiska skolan och kallades allmänt "filosofen". Han skref bl. a. ett arbete "Själfbetraktelser", som utgöres af moraliska spekulationer och gäller som ett af stoicismens viktigaste arbeten. Han uppgick fullständigt i vetenskapliga studier all den tid han ej upptogs af statsmannaplikter och han hyllade vid sidan af den gamla kulten såsom folkreligion den antika filosofien, hvarför han grundade lärostolar i Athén för de fyra filosofiska skolorna: den platonska, den aristoteliska, den epikureiska och den stoiska. Kristendomen var för honom en moralisk vidskepelse, och historien om en korsfäst gud fann han besynnerlig och osann.

Renhjärtad, storsinnad och förlåtande mot sina fiender, var han den stoiska filosofien trogen till sin död och lefde enligt dess strängaste regler. Det sedliga medvetandet var för honom grundvalen för människans inre frihet och etiken var medelpunkten för hans spekulationer. Markus Aurelius regerade med största omsorg och rättrådighet 20 års tid och blef så vördad, att efter hans död hvarje romare skaffade sig hans bild eller staty, och ännu efter ett århundrade funnos sådana bland hemmens gudar.

Alltifrån käjsartidens början förbättrades lagar och seder i hög grad, väsentligen genom den stoiska filosofien, som besjälade många framstående statsmän och de rättslärd. Under 336 år, från och med Augustus till Konstantin I, funnos visserligen 8 värkligt dåliga och ovärdiga käjsare under sammanlagdt 68 år, men under större delen af denna tid, eller 255 år innehades tronen af käjsare, som på det hela taget ledde staten på ett lyckligt sätt. Denna tidsålder kallades ock af samtiden för "mänskligheten guldålder", och flere käjsare: Titus, Trajanus, Antoninus pius, Markus Aurelius, Alexander Severus m. fl. utmärkte sig för de ädlaste egenskaper och kunna nästan kallas för idealfurstar.

Rättsfilosofier uppträdde redan med Cicero som häfdade den allmänt mänskliga rätten. De stora rättslärd, Julianus, Papinianus, Ulpianus, Paulus, Florentinus m. fl., som innehade de högsta ämbeten i staten, befordrade genom sina skrifter och utlåtanden i hög grad sedligheten och rättvisan samt sträfvan efter mänsklighet, hvilken låg i tidsandan och till stor del var framkallad af den stoiska filosofien.

*

*

*

4. *Filosofiska motståndare mot kristendomen: Celsus, nyplatonikerna, Porfyrius m. fl.*

Lång tid gällde för den bildade i det grekisk-romerska samhället kristendomen som en lära för obildade. Man förevidade de kristna obegriplig lättrogenhet och fullständig brist på omdöme, och man sade i allmänhet, att den kristna läran vore med sina orimligheter samt dess barbariska och fanatiska uttalanden ovärdig en fri, bildad människa; de kristna ansågos ock, liksom Kristus, drifva magi och trolldom.

Stridsskrifter mot de kristna förekommo sällan, men somliga tänkare och ämbetsmän uttalade en och annan satirisk anmärkning mot dem. Sålunda skref *Plinius d. y.* såsom ståthållare i Bitynien i sina ämbetsberättelser ibland om de kristna i Mindre Asien, därvid han betecknade deras kult som "en narraktig vidskepelse".

Den lärde skriftställaren *Lucianus* (från Samosata i Syrien), andra århundradets störste satiriker, hvilken Markus Aurelius gjorde till ståthållare i en provins i Egypten, yttrade sig synnerligen hånfullt öfver de kristna. I sin skrift af år 165 om den tveydige cyniske filosofen Peregrinus, som en tid var upptagen i en kristen församling, tillskref *Lucianus* kristendomen en svagsint godmodighet och lättrogenhet gent emot tokiga läror och lärare. Han sade vidare om de kristna: "De olyckliga ha intalat sig själfva att de äro helt och hållet odödliga och skola för beständigt lefva; till följd däraf förakta de ock döden och gifva sig i mängd själfva frivilligt döden. Också har deras första lagstiftare ingifvit dem den meningen, att de äro alla bröder inbördes, så snart de förnekat de helleniska gudarna och i stället för dem tillbedja den vid pålen uppspikade sofisten och lefva efter hans lagar. De förakta allt och anse allt gemensamt, då de antagit sådant utan

sorgfällig pröfning. När därför någon goët (undergörare) och konstförfaren man kommer till dem och förstår att begagna sig af läget, blir hon snart rik med ringa möda, men utskrattar de obildade människorna med full hals.“

En skarp och utförlig kritik egnades kristendomen af *Celsus*, som härstammade från Syrien och lefde i 2:dra årh; han besatt en utomordentlig lärdom och var en framstående platonsk filosof; var ock känd som vän till sin landsman *Lucianus*. Han skref år 178 en bok med tiel "Sanna ordet", som utgör den äldsta stridsskriften mot kristendomen från den antika världsåsiktens ståndpunkt. Från de tider, då den antika världen kämpade med kristendomen, har ingen bok så fånglat intresset som detta *Celsus'* arbete, som emellertid förstördes, då kristendomen bifvit statsreligion och endast delvis finnes i behåll i det arbete "Mot *Celsus*", som *Origenes* skref omkring år 245. Det har ur *Origenes'* bok blifvit, så vidt görligt, återställt och på tyska öfversatt af prof. *T. Keim* i Zürich 1873.

Celsus gick fullkomligt systematiskt till väga och utförde sin kritik i en mängd kapitel, framställande den historiska vederläggningen af kristendomen från judendomens ståndpunkt, den principiella vederläggningen från filosofiens ståndpunkt, vederläggning af särskilda dogmer, jämförelser mellan den hedniska och kristna kuten o. s. v.

Celsus framhåller, att de kristnas "etiska grundlära är densamma som andra filosofers och ej är någon ny och särskildt värnadsvärd vetenskap". — Det, hvar de kristna synas ha sin styrka, är namn på hvarjehanda *dimoner* och *magier* (trollerier). *Jesus* själf har förmått göra under genom magi. — Hans fördärflika ord ha bedrigit människorna, men genom sin enfaldiga karaktär och sin brist på förnufts-skäl har han vunnit makt nästan endast öfver

okunniga, om än åtskilliga måttfulla, fromma och förståndiga och för allegoriska tydningar skickade finnas bland dem.“

Beträffande Maria, finner Celsus, att jungfruhistorien lifligt erinrar om de helleniska myterna om Danaë m. fl. Inför berättelsen om, att vid Jesu dop en fågel flugit ned på honom och en röst från himlen hördes, som förklarade honom vara Guds son, så frågar Celsus, hvilka trovärdiga vittnen sågo och hörde detta?

Han frågar ock, hur Jesus kunde vara Guds son, den utlofvade profeten, då han för förseelser fick lida straff, „men ej erhöill hjälp från Fadern och ej heller kunde hjälpa sig själf?“ Jesu under finner Celsus ej märkvärdigare än andra undergörare eller trollkarlars, hvilka dock ej därför anses som Guds söner. Han finner ock orimligt, att „en, som var Gud, skulle fly eller bortföras bunden, och att hans anhängare, hvilka delat hela hans lif och haft honom som sin lärare, lämnade den högste gudens son och budbärare i sticket och utlämnade honom.“

Beträffande Jesu död och hans egna förutsägelser därom, så anmärker Celsus: „Hvilken Gud eller ande eller förståndig människa skulle med förutvetande om en sådan katastrof ej ha undvikit densamma, då han kunnat det, i stället för att störta sig i det han visste skulle ske? — Huru kunde han upphöja verop och hjälprop och bedja om borttagande af fruktan för undergång, i det han sade: O fader, gånge denna kalken ifrån mig! — Sanningen är, att sedan han ej öfvertygat någon, så länge han lefde, icke ens sina egna lärningar, blef han bestraffad och fick lida sådant.“

Gentemot de kristnas förklaring, att de hylla Kristus emedan han förutsagt, att han som död skulle *uppstå* igen,

förklarar Celsus, att "*man måste se*, att en, som verkligent dött, åter uppstått kroppsligen" men han finner blott, att en halftokig kvinna, såsom påstås, och möjligen ock en annan af samma bedragareförbund sett det, genom att på grund af en viss disposition drömma eller efter sin egen vilja hysa fantasier enligt denna mening. — Vore Jesus verkligent uppstånden, så skulle han, om han ville visa en sant gudomlig kraft, ha visat sig för belackarne och domarne och öfverhufvud alla. — Men han syntes blott af en obetydlig kvinna och sina anhängare i hemlighet och rädsla."

Celsus framställer vidare, hurusom de kristna *utesluta de vise*, då de säga: ingen bildad, vis eller klok komme hit, blott de okunniga, oförståndiga och obildade. "Ty då de sålunda anse, att dessa äro Gud värdiga, så är det klart, att de blott vilja och kunna öfvertala de enfaldiga och oförståndiga, slafvar, kvinnor och barn. — Om människornas vishet säga de, att den är dårskap för Gud. Orsaken är, som sagdt, att de genom detta tal vilja draga till sig blott de obildade och enfaldiga."

Märkligt finner ock Celsus, att de kristna säga, att "syndarne, de oförståndige, omyndige, de olycklige skola upptagas i Guds rike — att Gud blifvit sänd till syndarne". Han utbrister därför: "Gud är då ej sänd till de syndfrie? Hvad ondt är det i att ej ha syndat? Den orättfärdige tager han sig således an, då han ödmjukat sig på grund af sin dålighet, men den rättrådige, som städse dygdig sett upp till honom, den åtager han sig ej!"

Celsus förebrår de kristna att de säga så mycket rörande andras läror, som de "missförstått och i sin okunnighet vanställa, i det de från början käckt uttala sig om saker, som de ej känna till. Ty bättre och tydligare ha hellenerna uttalat sig om dessa saker utan att vara upp-

blåsta däröfver och utan att åberopa Gud eller Guds son.“ Han framhåller härvid särskildt Plato i en utförlig bevisföring.

Kristendomens djäfvulslära måste naturligtvis väcka afsky hos Celsus. Han skref i fråga därom bl. a., att det vittnade om en oerhörd okunnighet och förvirring, då de kristna "gifvit Gud en viss motståndare och kallat honom djäfvul — men att det är oheligt att säga, att den högste guden har en motståndare och är oförmögen, allt under det han vill gagna människorna. Sålunda blir Guds son slagen af djäfvulen, och straffad af honom lär han ock oss att förakta hans straff, i det han förutsäger, att Satan själf, likaledes uppträdande i världen, skall utföra stora och underbara handlingar och orättmätigt tillägna sig Guds härlighet" etc. Detta beror, säger Celsus, på missförstånd rörande gamla myter, som han belyser, och han tillägger, att "det skulle passat sig att straffa djäfvulen, men ej att hota de af honom bedragna."

Celsus visar äfven det oförnuftiga i att de kristna tillbedja Jesus jämte och öfver Gud: "de ära denne och mena ändå, att de ej fela med hänsyn till Gud, och de ha kallat honom Guds son, icke emedan de synnerligen ära Gud, utan emedan de synnerligen gynna den förre."

Celsus skref emot de kristna hufvudsakligen såsom patriot för romerska statens väl. De kristna visade med skadeglädje sin likgiltighet för staten, och såväl folket som regeringen hade gång på gång lagt dem till last att i svåra tider ha vägrat riket sitt bistånd, hvarför ock förföljelser anställts mot dem. Därtill kom, att de uttalat sin fantastiska längtan efter världens undergång för att *deras* rike skulle förväkligas. Celsus manade dem därför att med alla krafter bistå kajsaren i krigen mot farliga fiender, som bröto in i riket på den tiden (kvader m. fl.), och hans

bok var ock skrifven i Markus Aurelius' anda. Liksom denne store käjsare af sig själf och andra fordrade att alltid tänka som romare och man, så försökte Celsus att förjaga den oromerska kristna andan genom att tända patriotiska känslor.

Celsus tog föga hänsyn till eller underskattade det goda eller det personligt etiska i kristendomen, men detta berodde tydligen på att hans kritik gällde lärans dogmatiska del och dess konsekvenser för det politiska lifvet. Kristus var för honom först och sist "anföraren för en upprorsrörelse" och kallades därför en bedragare, och hans värk betecknades som en förbjuden komplot. Men om Celsus än i visst afseende begick öfverdrifter från sin ståndpunkt, har han dock riktigt påvisat de dogmatiska orimligheterna i den nya läran. Jesus var enligt de kristnas mening Guds son, en gudomlig uppenbarelse, en gud, mänsklighetens räddare och bestraffare, och detta upprepade han ofta såsom de kristnas utsago på hans tid, hvaraf man förstår i hvilken grad kristendomens dogmatiska sida betonades redan då.

Anmärkningsvärdt är, att Celsus bok ej innehåller några nya upplysningar om Jesu person. Detta är ett negativt bevis, att ännu på den tiden, eller blott 150 år efter Kristus, det ej fanns någon lefvande tradition om honom.

Sammanfattar man alla intrycken af Celsus bok, måste man med Keim, som dock framhållit vissa svagheter däri, medgifva, att den är ett mästervärk, fast teologerna alltifrån Origenes häcklat densamma. Det är enbart löjligt att se, hurusom Origenes kallar Celsus enfaldig, barnslig, förvirrad, löjlig, oärlig, lögnaktig o. s. v. för sin kritik, som ju är det sunda förnuftets och aldeles sammanfaller med vår tids kritik öfver kristendomen och bibeln

och gör Celsus till en förelöpare till Strauss m. fl. Mosheim, som 1745 utgaf en tysk öfversättning af Origenes' bok mot Celsus, menade, att dennes bok var osanningar, som vederlägga sig själfva, gudlösa förvrängningar, bedrägliga slutledningar, barnsliga infall etc. Men i vår tid har Celsus fått sitt fulla erkännande af alla fördomsfria forskare på detta område, och det är främst Baur, som visat Celsus' betydelse, i det han framställde grundtankarna i hans bok och kallade honom en af de mest bildade, upplysta och kunniga män på sin tid.

I en skrift af romaren *Minucius* om ett samtal med hans vän *Cæcilius* om kristendomen omkring 180 ser man, att de kristna på denna tid, då de nyss förföljts under Markus Aurelius (177), ådragit sig allmänt hat på grund af deras förbittring mot kajsaren och riket, deras kränkningar af alla Roms patriotiska och religiösa minnen och deras framhållande af lydnaden för Gud gentemot "kungar och furstar". Man ser, att de trodde, att Gud beundrade deras strider, och att de hoppades på rikets undergång, Guds återkomst och världsdom. Cæcilius gifver utryck åt allmänna meningen om de kristna och återgifver ock delvis Celsus' tankar. "De kristna voro", säger han, "ett ljusskyggt släkte, förakta templen, håna gudarna och skratta åt gudstjänsten, — en fördömlig komplott, som bör utrotas. — De lofva sig, såsom de goda, ett saligt, evigt lif efter döden, men andra, såsom gudlösa, evigt straff. Det är dock ej mödan värdt att visa, att de i stället äro de gudlösa, och vore de än rättrådiga, så är skuld och oskuld enligt den kristna åsikten ödets värk."

Beräffande lifvet efter detta, så säger Cæcilius: "Jag skulle vilja fråga närmare, om man uppstår med kropp eller utan kropp? och med hvilken kropp? med den gamla eller med en ny kropp? Men så vidt jag vet, är detta

hvarken förstånd, eller själ eller lif.“ — Allt detta är blott sjuka inbillningar, enfaldig tröst, som förespeglats människorna af bedrägliga diktare. — Se, till största delen äro de kristna fattiga och frysa och hungra och sakna egen- dom och pengar; och Gud tillåter det, han gör som om han ej visste det, han vill eller kan ej hjälpa sitt folk, så maktlös eller obillig är han. — Hvar är denne Gud, som kan bistå de återuppståndna, men ej de lefvande? — I ängslig väntan och bekymmer lefva de kristna och afhålla sig från ärbara nöjen, se inga skådespel etc. — äro bleka, darrande människor, värda medlidande af våra gudar. Hvarken stå de åter upp eller lefva de under denna tiden, de eländiga.“

* * *

Från början af 3:dje årh. framstod en ny filosofisk skola, *nyplatonismen*, som stod utanför kristendomen och kom att bekämpa densamma, fastän denna filosofi hade en stark religiös läggning. Nyplatonikerna erkände blott anden såsom det verkliga i människan och ansågo förståndet oförmöget att nå sanningen, då det fjättrades i förnedringens fångelse, kroppen. Platos idealism var grundvalen för deras spekulationer. De voro mystiker och antogo en högre åskådning öfver förståndet, eller *ekstasen*, d. v. s. försjunkandet i inre betraktelser, hvarigenom människan kunde komma till kännedom om Gud och t. o. m. i förening med honom — ett tillstånd, som väsentligen är detsamma som hallucination. Hufvudmannen för denna filosofi *Plotinus* (i 3:dje årh.) sade sig ock flera gånger ha skådat Gud, och samma syn hade ock hans lärjunge *Porfyrius* en gång. Plotinus antog emanation

eller utströmning af krafter från det absoluta till skapelsen genom flera medier: det rena förståndet, världssjälén, människo- och djur-själarna o. s. v. och trodde på självandringen.

Den nyplatoniska världsåskådningen stödde sig på *enheten* i alla spekulationer: mellan hedendomens religionsformer, mellan alla de äldre filosofiska systemen, mellan religion och filosofi. I denna filosofi fick dock kristendomen ingen plats; den skulle tvärtom motvärkas, och mot dess lära skulle sättas en annan, som ej förde till söndring med det gamla religionssystemet och ej gjorde den sinnliga glädjen till synd. För nyplatonikerna var kristendomen vidskeplighet.

Då nyplatonikerna med tiden börjat frukta, att nyplatonismens tidigare opposition mot den gamla polyteismen förberedt den kristna religionen, som visade sig så fiendtlig mot den grekiska odlingen, kommo senare representanter att, hur otroligt det låter, omfatta den gamla grekiska mytologien eller företaga en filosofisk omkonstruering af den polyteistiska gudavärlden, som ansågs ha utstrålat från den högsta gudomen, Enheten.

Nyplatonikerna förevidade emellertid de kristna, att det var de och icke de s. k. hedningarna, som då för tiden voro afgudadyrkare, ty de kristna tillskrefvo en underbar makt åt döda människors ben, knäböjde för beläten af vanliga människor och hade ingen rättighet att för afguderi anklaga dem, som i gudarna sågo sinnebilder för naturens allmänna krafter. I alla händelser uppfattades de så af filosoferna, om än hopen dyrkade belätena eller drömde att de kunde höra och hjälpa.

Nyplatonikerna funno därför, att den kristna vidskepelsen kunde nöja sig med en ödmjuk plats bland de öfriga tillättna religionerna i romerska riket, såsom en

tillstymmelse af gudomlig religion passande för det lägre folket.

Nyplatonismen var dock ej ägnad att motvärka kristendomen; den var ej en kult, utan en skola med spekulationer, som blott kunde intressera ett fåtal mystiskt anlagda filosofiska sinnen, under det kristendomen främst vände sig till folket och ägnade sig åt praktisk moral, välgörenhet o. s. v.

Nyplatonismen blef omsider från och med 4:de årh. ett föreningsband för de bildade, hvilka i regeln sågo ned på de kristna såsom okunniga och vidskepliga människor. Och Hellas' gamla odling var hvad den ifrigast förfäktade; "att återinföra fädrens sed" var dess praktiska mål, hvarför den ock stred mot kristendomen på lif och död.

Man har skäl att tro, att nyplatonikerna voro organiserade som ett slags ordenssamfund, hvars medlemmar iakttago tystnad rörande dess värksamhet i vissa fall.

* * *

Den nyplatoniske filosofen syriern *Porfyrius*, som undervisade i Rom i slutet af 3:dje årh., skref omkring 270 ett arbete "Mot de kristna", hvaraf blott spridda fragmenter finnas kvar hos kyrkliga skriftställare, Methodius, Eusebius m. fl., som sökte vederlägga detsamma. Med Origenes o. a. kyrkolärare hade Porfyrius många diskussioner om kristendomen, hvilka ej kunde invärka på honom.

Hans arbete "Mot de kristna" erinrar mycket om Celsus' och är i visst afseende en vidare utveckling däraf; men några politiska ideal hade ej denna kritiker och staten intresserade honom mindre, utan hans syn på kristendomen var uteslutande filosofisk. För Porfyrius' idealistiska filosofi voro de kristna gudomsuppenbarelserna

grofhet och hädelse mot en gudomlig världsordning. Hans kritik öfver kristendomen hvilat på ett grundligt bibelstudium och hans mål var ej att öfvertala eller öfverrumpla, utan att allvarligt och uttömmande vederlägga. Också är hans arbete kanske det grundligaste, som skrifvits mot kristendomen och blef det synnerligen fruktadt af de kristna, hvarför det ock tillintetgjordes, då kristendomen fullständigt stadfästats som statsreligion.

Porfyrius visade i sin kritik att börja med de kristna myternas ohållbarhet, för såvidt därför åberopas Gamla och Nya testamentet, ty dessa källor äro grumliga och fulla af motsägelser. Han hyste högaktning för Jesu person, men visade med obeveklig kritik, att hundratals ställen i evangelierna ej kunde vara äkta och att de vanställa och förfuska Jesu bild. På samma vis ådagalade han ohållbarheten af Gamla testamentets antagna profetior om Kristus.

Synnerligen skarp är Porfyrius mot Paulus; såsom hellenist hyste han värklig antipati mot denne, hvars dialektik var honom helt sofistisk och lögnaktig och hvars bevis upplösa sig i idel motsägelser.

Porfyrius framhöll särskildt tre stora villomeningar hos kristendomen. Först den kristna skapelsehistorien, som skiljer Gud från världen, antager dennes framträdande i tiden och ej tillstädjer någon religiös uppfattning af världsalltet; han visar ock förkastligheten af läran om världens undergång såsom oförnuftig och tillika irreligiös. Därpå vände han sig mot läran om Guds människoblifvande, hvarigenom de kristna falskt skilja på Gud och världen och falskt förbinda dem. Slutligen gäller hans bekämpande kristendomens lära om återuppståndelsen såsom orimlig.

I dessa punkter kämpade Porfyrius obevekligt mot kristendomen såsom den värsta fiende; men i fråga om

dess etik och religionsfilosofi var han ingalunda någon motståndare därtill, tvärtom.

Visst är, att Porfyrius ej blifvit vederlagd; och än i dag är striden mot kristendomen väsentligen densamma som i Porfyrius arbete.

Käjsar Julianus.

En märklig roll kom käjsar *Julianus* att spela i kristendomens historia.

Han var brorson till Konstantin och skonades som minderårig jämte sin bror Gallus, då *Konstantius II* lät mörda resten af den kaiserliga familjen, men bröderna höllos dock 6 år strängt bevakade i ett slott i Kappadocien. Den munkuppfostran med tröttande religionsöfningar Julianus här fick medförde, i förening med den kristna kajsarens illgärningar samt vekligheten och öfverdådet vid hans hof, den djupaste ovilja mot kristendomen. Han var hängifven litterära studier och filosofiska spekulationer och vände sig från den råa asketismen, det dystra läseriet och det barbariska grälet mellan "homousianer" och "homousianer" till de gamla grekiska filosofernas spekulationer, som väckte en glödande längtan efter den grekiska antikens forna härlighet. I Efesus hörde han den nyplatoniske filosofen *Maximos*, och det var under dennes inflytande, som Julianus i sitt 20:de år lämnade kristendomen. Genom den begåfvade och upplysta kajsarinnan Eusebias bemedling kom han att få vistas i Athén, den hellenska världens andliga hufvudstad, där han uppgick i filosofiska studier och upptogs i de eleusinska mysterierna och anlade filosofmanteln.

Af stor betydelse för Julianus blef *Libanios*, som länge värkade i Konstantinopel, Nikomedia och Antedehed som lärare i filosofi och talarekonst och var en outröttlig

förkämpe för hellenismen. Han öfvade ett ofantligt inflytande på sin samtid, och omsider upptog Julianus honom bland sina förtrogna och gjorde honom till stadsföreståndare i Antiochia. Ehuru hedning, var han dock fördragsam mot de kristna och stod i godt förhållande till sina lärjungar Basilius och Johannes Chrysostomos, trots deras öfvergång till kristendomen. Hans många tal, däribland 6 om Julianus, äro af stor betydelse för den tidens historia.

Då germaner och perser 355 hotade riket, blef Julianus af Konstantius utsedd till medregent och sänd till Gallien, som han med lysande tapperhet försvarade mot franker och alemanner. Hans ovanliga begåfning gjorde honom bestämd till hjälte och statsman, hans segrar gjorde honom till soldaternas gunstling, och genom hans kloka regering och hans mildhet blef han allmänt beundrad.

Vid Konstantius' död 361 blef Julianus ensam kajsare och blef snart upptagen af kriget med perserna, som han själf ledde; dödligt sårad af en pil afled han kort därpå 363.

Käjsar Julianus.

Vid tillträdet till regeringen framställde han sig själf öppet som hedning, men öfverraskade såväl hedningar som kristna med sitt toleransedik. Konstantius, mördare-käjsaren, hade ej långt förut (353 och 356) uppträdt mot den gamla kulten, befallt stängning af dess tempel och förbjudit offer och gynnat kristendomen; men hans edikt härom läto sig endast ofullkomligt genomföras, då romarne till flertalet faktiskt hyllade den gamla religionen.

Under hela sitt lif utmärktes Julianus af enkla och rena seder, fromhet, rättrådighet, plikt känsla, arbetsamhet, godhet och humanitet.

Han hade alla de egenskaper, som fordrades för att göra honom ryktbar som filosof, skriftställare och furste. Han hade ett skarpt förstånd, en liflig fantasi och ett godt minne, som utvecklats genom ständiga studier. Hans talang som författare, hans idérikedom och hans stil ha kompetenta granskare ock till fullo erkänt.

Julianus följde den nyplatoniska filosofiens mästare, som byggde på en vidsträckt eklekticism med sträfvan att sammanfatta alla forntidens idealistiska och moraliska läror. Han trodde på en personlig gud, som vore okroppslig och evig, som styrde världen och vore det förnuftiga Hela, det Ena, alltings Orsak. Gud hade skapat Solen, som i den synliga världen är hvad Gud är i den ideala, osynliga världen. Solen är därför den synliga uppenbarelsen af det Stora Hela, det Högsta Goda, Ursolen.

Alltifrån uppväxtåren hade Julianus en djup beundran för solens majestät; han skref sålunda: "Ända sedan min barndom brann jag af kärlek till den gudomliga solens strålar; redan i min första ungdom lyfte jag mina tankar mot himlens ljus." Och likväl hade då, såsom han intygar, ingen bok i detta ämne fallit i hans händer.

Solen, den synliga bilden af den gudom, som forn-

tidens folk tillbedt under namn af Zevs, Apollo o. s. v., blef sålunda helt naturligt föremål för Julianus dyrkan, och han följde därvid gamla ceremonier, offer m. m. som symboliska religionsbruk. Han ville ock därmed vara folket ett föredöme och höja dess religiositet och förklarade, att den offentliga gemensamma andakten är nödvändig för det religiösa lifvet.

Man bör ej för mycket uppehålla sig vid Julianus' föreställning om den antika trons gudar, då man vet, att den tidens kristna trodde, liksom hedningarna, att de funnos till, ehuru de ansågos som demoner eller onda andar under djäfvulens ledning.

Julianus erkände, att antikens berättelser om gudarna ofta voro lika orimliga och otroliga som bibelns. Men han menade, att det ofta är nödvändigt att kläda sanningen i en form, som kan göra henne tillgänglig för svaga själar: "de gudomliga tingen skulle gå förlorade för hopens öron, om de ej för dem framträdde, satta i scen som myter."

Julianus kunde utan att hylla forntidens folketro väl hylla Apollo som ljusets och vishetens gud och Dionysos som glädjebringaren och skaldekonstens gud samt offra till Fortuna, lyckans gudinna.

Skulle det ha varit vidskeplig hedendom, om Julianus i likhet med Pytagoras och hans lärjungar om morgonen hälsat Apollos — solens — uppstigande, anställt själfpröfning under dagens lopp och om aftonen tackat gudarne och ägnat den försvinnande Apollo åkallan och böner?

Utän tvifvel afsåg Julianus liksom Pytagoras en esoterisk religion för de filosofiskt upplysta och en exoterisk för massan.

Han fann i den gamla hellenska religionen, tolkad på nyplatoniskt sätt, en lära, som syntes förena de motsat-

ser, som förut ej kunnat bringas i samklang med hvarandra. Han skulle sannolikt småningom ha reformerat hela den gamla kulten, och han ville tvifvelsutan pröfva folkets tro på de gamla gudarna, då han talade om dem och sökte upprätthålla deras kult.

Oriktigt är, såsom lätt torde inses af hvarje fördoms-fri granskare, att påstå, hvad motståndare sagt, att Julianus ville "föra världen tillbaka", att han "missförstod utvecklingen" och att "kristendomen vore frihet och framsteg" etc.

Man har allt för mycket fäst sig vid hans intresse för den gamla kulten och missförstått hans mening därmed och allt för litet lagt märke till hans sträfvan att reformera hedendomen i verkligt upplyst anda och befordra, på hellenismens grund, en vetenskaplig och human kultur.

Julianus förklarade, att "reformationen skulle begynna med prästen. Man bör till prästämbeten välja de dygdigaste, de gudfruktigaste, de mänskligaste, oafsedt om de äro fattiga eller rika. — — Deras lif bör vara ett verkligt mönster för den stora hopen." En mängd särskilda föreskrifter för prästens lif och värksamhet lämnades i sammanhang härmed af kajsaren, som i djupt allvar ägnade sig åt sin befattning som *pontifex maximus*.

Med hänsyn till moralen hyste Julianus samma principer som den sokratiska och stoiska skolan men besjälades därutöfver ock af nyare humana känslor, kärlek till nästan, barmhärtighet och broderlighet, som samstämde med rättrådigheten i hans karaktär. Den naturliga kärleken till mänskligheten, som Cicero förklarade vara rättvisans grund, ansåg Julianus som den heligaste plikten.

Han ville, att man skulle öfva barmhärtighet för dess egen skull, ej för att därigenom få belöning i ett tillkommande lif.

Julianus ville återupplifva den gamla kulten, ehuru reformerad, modifierad och renad, så att mycket i de gamla föreställningarna blef tecken och symboler och ett högre sedlighetsbegrepp skulle inläggas i äldre föreställningar och fabler, som hans sunda förnuft måste tadla. Han såg emellertid väl, huru de gamla religionsbruket förlorat sitt inflytande på sinnena och klagade ofta öfver försummelse i de religiösa plikterna, ville införa nya religionsbruk delvis efter kristet mönster och framhöll särskildt de kristnas barmhärtighetsvärk. Han hade sålunda intet mot kristendomens etiska innehåll, utan gällde hans afvoghet dess dogmer. "Galileernas komplott", sade han, "är ett mänskligt påfund, som helt och hållet har sin grund i bedrägeri. Det finns i deras lära intet gudomligt, utan hon missbrukar den barnsliga och oförnuftiga delen af vår själ, den, som finner sitt behag i myter, och hon försöker att gifva sannolikhet åt sagor."

På den tiden fanns det två stora stridande partier bland de kristna: Atanasius' och Arius'; tomma diskussioner, rivaliteter och förföljelser medförde ett betänkligt vacklande i den kristna enheten. Konstantius var arian liksom hans rådgifvare biskop Valens, och härigenom kände sig ortodoxien i hög grad hotad, i synnerhet då Atanasius var landsförvist.

Julianus såg under uppväxtåren alla dessa slitningar i kyrkan, och underligt var ej, om hans motvilja för Konstantius, faderns mördare, omfattade äfven dennes religion. Då han öfverblickade kajsardömet historia, såg han den oerhörda skillnaden mellan å ena sidan Konstantin och Konstantius, kristendomens stödjepelare, samt en Titus, en Trajanus, en Antoninus och en Markus Aurelius, det hedniska Roms hjältar.

* * *

Vid flera tillfällen uttalade sig Julianus mot alla följelser mot de kristna. "Det är min vilja", sade han, "att galileerna hvarken dödas eller mot lag och rätt beläggas med kroppsstraff eller på annat sätt besväras, oakadt deras vansinne, som nästan åstadkommit allmänt fördärf. — — De fela mera af oförstånd än af ond vilja. *Det är med skäl, som man bör öfvertyga människor,* och ej med slag, skymford och misshandlingar. Man bör snarare hysa medlidande än hat mot dem, som fara vill i lifvets högsta angelägenheter."

De kristna voro ytterst förbittrade på Julianus, trots den religionsfrihet han tillstodde dem, och gånv isynnerhet luft åt sitt agg, då han befallt dem att återupbygga de tempel, som de i sitt raseri nedrifvit, och nedrifva de kristna kyrkor, som de uppfört på tempelgodsen. På många ställen trotsade de kajsaren öppet, nedslog uppresta hedniska altaren och stängde återöppnade tempel o. s. v.

Julianus ville emellertid, som sagdt, ej veta af några förföljelser af de kristna, men han hoppades att motvärka dem genom att upphäva de privilegier Konstantin gifvit dem, återfordra de i kyrkans hand lagda templen och tempelgodsen och förbjuda dem lärareplatser i högre skolor.

I dessa meddelades den gamla helleniska bildningen, och Julianus förklarade med hänsyn till kristna lärare: "Jag anser det icke rätt, att de, som förklara de gamles skrifter, förneka de gudar, som de ha tillbedt. — — Den, som icke vill läsa de gamla författarna i deras egen anda, han kan utlägga Matteus och Lukas."

Julianus ville på detta sätt isolera kristendomen, och han trodde, att de inre teologiska striderna skulle undergräfvat kyrkan, då kajsaren ej längre hjälpte till att afgöra dem.

Då han aflägsnade eller straffade kristna ämbetsmän, skedde så efter lag och dom, men de fingo ej sitta emellan därför att de voro kristna.

Förvista kristna kättare återgaf han deras fädernesland och afsatta sekteriska biskopar återfingo sina stift.

Julianus, som ingalunda missförstod kristendomen och grundligt kände bibeln, reste sig mot det onaturliga kristna idealet, som förkväfde det mänskliga i människan, och mot de kristna dogmerna, som han ansåg som vidskepelse och bedrägeri.

Han ville sätta en gräns för de kristnas förmätenhet och högmod samt hindra dem att antasta hedningarna, därför att dessa hyste hednisk tro. Och Julianus hade ingen aktning för många kristna, hvilkas intriger, egennytta och kryperi vid kajsarhofvet han sett under deras ständiga strider.

Julianus kritiserade kristendomen med mycken skärpa i sitt arbete: "Sju böcker mot de kristna" (362), som blifvit förstördt; men delvis finnes det återgifvet i en motskrift, som alexandrinske biskopen Cyrillus långt senare författade och däri den hetlefrade prelaten gjorde sig saker till många oriktiga framställningar af Julianus' skäl. Man har i vår tid efter denna motskrift återgifvit hvad som sålunda finns kvar af Julianus', hvarigenom vi kunna läsa åtskilliga af hans kritiska angrepp (se *œuvres complètes de l'empereur Julien*, trad. précédée d'une étude sur Julien par E. Talbot, 1863).

I detta arbete visar Julianus först, hvarifrån gudsbegreppet härleder sig, och jämföres grekernas föreställning där-om med israeliternas o. s. v. Sarkastiskt omnämner han den mosaiska skapelsehistorien, påpekande, att sedan Adam skapats och Gud sagt: "det är ej godt att mannen är al-lena, låtom oss gifva honom en hjälp", "denna hjälp

emellertid *ej hjälper honom på något sätt*, utan att Eva tvärtom är orsaken till hans utdrifvande ur paradiset! Och han gör därtill den frågan, "om det är antagligt, att Gud ej vetat, att den varelse, som gifvits mannen till hjälp, skulle blifva till skada och ej nytta?"

Att Gud skulle gjort israeliterna till sitt utvalda folk och ensamt vakat öfver dem, finner Julianus besynnerligt, då Gud sålunda öfvergifver alla andra folk och låter dem under tusentals år vara i okunnighet och afgudadyrkan.

Gentemot påståendet, att israeliterna voro "Guds utvalda folk", visar Julianus, att Gud vakar öfver alla folk, "att egyptierna, kaldeerna och assyrierna haft en mängd vise och att i synnerhet grekerna varit gynnade af försynen. Dessa ha uppfunnit eller fulländat en mängd vetenskaper och konster, och hos dem ha framstått män sådana som Plato, Sokrates, Aristoteles, Thales, Lykurgos m. fl. Beträffande Jesus, så "gjorde han intet minnesvärdt, om man ej anser det som en bedrift att bota halta och blindas samt att utdrifva onda andar". Och de kristna "utrota ej allenast dem, som blifvit sina fäders gudar trogna, utan ock dem, som de kalla besmittade med kätteri och som ej tillbedja den döde (Jesus) på samma sätt som de".

Julianus framhåller gentemot Kristus grekernas halfgud Asklepios, född af Jupiter, läkekonstens gudom, som i människoskepnad vandrade ut bland alla folk på jorden, läkande sjuka själar och bräckliga kroppar.

De kristna ha, säger Julianus, oriktigt utlagt Moses' och profeternas ord. "Moses har sagt, att man ej skall tillbedja mer än *en gud* — — och han synes ej tro, att det finns en andra gud, som vore hvarken lik eller olik honom, såsom ni (kristna) uppfunnit honom. — — Må de kristna förneka det bäst de gitta, de antaga i alla fall två eller tre gudar."

Med hänsyn till 5 Moseb. 18: 15: En profet, såsom mig, skall Herren din Gud uppväcka dig, säger Julianus: "Där står nu, att den kommande profeten skall vara *lik Moses, men ej, att han skall vara lik Gud.*"

Beträffande profetian i 1 Moseb. 49: 10 om hjälten af Juda, förklarar Julianus, att den ej kan hänföras till Jesus, "ty han var ej af Juda, eftersom ni (kristna) antaga, att han ej var född af Josef, utan af den Helige Ande. Och hvad Josef beträffar, så söka ni förgäfvets upptaga honom i Judas släkregister och skola ej lyckas i detta bedrägeri, då Matteus och Lukas alldeles icke stämma öfverens rörande detta släkregister."

Gentemot Johannes' tal om att Ordet var Gud, säger Julianus: "om den, som ni kallar Ordet, kommer af Gud och är frambragt af faderns väsen, hvarför kalla ni Maria Guds moder? Hur har hon kunnat föda en Gud, då hon var en mänsklig varelse såsom vi?" Han framhåller vidare, att "hvarken Paulus eller Matteus eller Lukas eller Markus vågat säga, att Jesus var Gud". Beträffande Johannes ord: "Ordet vardt kött, och han bodde ibland oss — — och vi skådade hans härlighet", så visar Julianus motsägelsen i tillägget: "ingen har någonsin sett Gud", ty "man har sett honom, om ej Guden Fadern, åtminstone Guden Ordet."

* * *

Det är klart, att Julianus föga kunde uträtta med sin religionsreform, då han dog efter att ha varit ensam käjsare *blott 1 1/2 år* och under den tiden mest var upptagen af krigsförberedelser och kriget med perserna.

Men jag vill framställa problemet:

Om Julianas varit kajsare i 30 år, hvad hade han då kunnat uträtta?

Han var ung, då han afled, och skulle med 30 år till sin lifslängd ha blifvit 62 år, således alldeles icke för gammal för att med sitt exemplariska lif vara kry och värksam till det sista, i synnerhet då han ägde hvad som fordras för själisk och kroppslig hälsa: entusiasm och ett ädelt lefnadsmål.

Svårt är ju alltid att säga, huru den världshistoriska utvecklingen skulle ha gestaltat sig, om Julianus hindrat kristendomens "seger" i romerska riket, d. v. s. omöjliggjort, att den införts med kajsarliga maktspråk och skyddats med de svåraste straff. Men man kan dock väl tänka sig sannolikheten, att förhållandena ej hade blifvit värre än de blefvo under den kristna medeltiden, om andra kulturfaktorer gjort sig gällande, om förståndet odlats af en fortsatt vetenskaplig värksamhet på den antika forskningens grund och moralen uppburits af de filosofiska spekulationerna, stoicismen m. fl. Värre än det blef under den kristna medeltiden kan man ju ej tänka sig, men väl att det kunnat bli vida bättre. Vi få ej glömma, att under flera hundra år efter Kristi död stora framsteg gjordes i moraliska och sociala förhållanden, då kristendomen öfvade ett jämförelsevis ringa inflytande och väsentligen omfattades af de lägre samhällselementen som en tröst och som en förberedelse för den yttersta domen vid världens väntade undergång. Kristendomen hade intet sammanhang med den antika bildningen och blef en afvikelse i den världshistoriska utvecklingen, medförande de största vådor, trots vissa etiska förtjänster.

Julianus var en svärmare och lefde i illusioner. Men detsamma gjorde ju ock de kristna. Om än Julianus var alltför optimistisk och i viss mån naiv och begick misstag

med hänsyn till metoden, då han gjorde sitt kortvariga försök att upprätthålla den gamla religionen och motvärka kristendomen, är detta intet bevis, att han ej skulle haft bättre framgång, om han fått lefva en längre tid. Han skulle tvifvelsutän snart nog ha ändrat taktik i mångt och mycket, allt efter nya erfarenheter, och var alltför begåfvad och för mycket statsman för att kunna blindt följa sina första ingifvelser, där de hade mindre godt resultat.

Han grämde sig, då hans egna rena och idealiska föreställningar ej funno genklang hos massan, hvars råhet och okunnighet ömkade honom. Att förbättra och höja dess föreställningar och seder var ock hvad han närmast afsåg. Han ämnade upprätta skolor i alla städer samt institutioner, där nyplatoniska filosofer skulle undervisa i morallära, och organisera fristäder för filosofer och kloster för män och kvinnor.

Man har prisat Konstantins klokhet, då han, seende den kristna kyrkans lifskraft, fann nödvändigt att räkna med densamma i sin politik, och man har menat, att Julianus begick ett fel att ej följa hans exempel och ej tog kyrkan med i sina beräkningar. Man har ock framhållit kyrkans fasta organisation, som gjorde den till en så farlig motståndare. Antalet biskopar utgjorde på denna tid ungefär 1,800, och dessa utmärktes i regeln af begäret att utvidga sin makt. Öfver de vanliga biskoparna funnos metropolitanbiskoparna i hufvudstäderna i rikets 120 provinser, och dessa afgjorde alla viktigare frågor i kyrkan. I synnerhet hade biskopen i Rom stort anseende, och han visste ock att uppträda med en pomp och ståt, som mäktigt invärkade på massan och kunde täfla med kajsarvärdigheten. Kajsaren hade emellertid en viss makt öfver kyrkan, då endast han ägde att sammankalla allmänna (eku-

meniska) kyrkomöten, och han var kyrkans öfverherre med själftagen makt, som ingen bestred honom.

Konstantin hade emellertid ej förklarat kristendomen för statsreligion; han hade blott likställt den med den gamla religionen. Och Julianus gjorde i själfva verket detsamma, då han tillstodde de kristna full religionsfrihet. Likaväl som Konstantin behöfde ej Julianus vara kristen för att vaka öfver statens väl med hänsyn till religiösa rörelser, och en lycka hade varit, om en upplyst, human och kraftig käjsare som Julianus kunnat en längre tid styra riket och stäfja den orimliga maktsjukan hos kyrkan, som med tiden kom att i så oerhörd grad urarta, sedan den väl blifvit statsreligion.

En af anledningarna till kyrkans makt var dess undantagsställning i fråga om rättsskipningen. Biskoparna kunde sålunda endast dömas af sina likar, hade domsrätt öfver hela sitt prästerskap, utom vid särdeles svåra förbrytelser, och hade befogenhet till skiljedom mellan kristna, som vädjade till dem. Ytterst betänkligt var, att de världsliga ämbetsmännen voro skyldiga att bringa biskopens utslag till värkställighet.

Det är tydligt, att dylika orimligheter skulle ha blifvit ändrade eller afskaffade af Julianus, om han fått lefva.

Säkerligen skulle han ej heller ha tillstadt det missbruk prästerna gjorde af predikningarna genom att däri afhandla dagens politiska frågor och lägga sig i regeringsangelägenheter, och ej heller ha låtit dem utan alla hinder uttala bannlysning eller interdikt och sålunda egenmäktigt terrorisera folk.

Julianus fann mycket lofvärdt hos judarna och ansåg därför kristianerna ha handlat orätt genom att öfvergifva deras läror, lagar och inrättningar.

Han gynnade judarna och skulle ha återuppbyggt

Jerusalems tempel — fast det ej medhanns och hinder uppstod vid de första arbetena därmed (gasexplosioner). Denna intelligenta och kraftiga nation skulle, om Julianus fått lång regeringstid, ha fått en så god ställning, att dessa grymma och vanhedrande förföljelser, som de kristna hela medeltiden igenom anställde mot judarne, skulle ha utblifvit.

Med kännedom om Julianus tolerans och förbud att på något sätt förfölja de kristna, kan man förstå, att han ock skulle förhindrat religionsförföljelser inom den kristna kyrkan, hvilket ock varit omöjligt, då den ej skulle ha blifvit statskyrka. Inga förnedrande kätteriprocesser skulle ha ägt rum, och den kristna helvetesläran skulle ha fått en grundlig kritik af den filosofiske käjsaren till fromma för sann upplysning och humanitet.

Ett årtusende höll katolicismen mänskligheten i sitt dystra herravälde, emedan andra käjsare kort efter Julianus hyllade densamma eller, som det heter, "förstodo den nya tiden", till dess allvarsamma rörelser i kyrkan började vid medeltidens slut och omsider medförde protestantismens kyrkorevolution.

* * *

Ilskefullt ha de flesta kyrkohistoriska författare alltifrån Julianus tid till våra dagar förvrängt och beljugit det mesta af hvad den filosofiske käjsaren sagt och gjort. Hans samtida, den hel. *Gregorius* af Nazianzos skref en samling smådeskrifter eller "skamtal" mot honom, däri han börjar och slutar hvarje tal med en sorts hymn, bestående af de våldsammaste angrepp. "Fallen är Bal; krossad är Dagon", står det bl. a.

Enligt historikern *Ammianus* gick ett rykte bland per-

serna, att Julianus dödats af en af sina soldater, och Libanios förklarade detsamma, tilläggande, att *mördaren var kristen*. Den kristne historikern *Sozomenes* upptog Libanios uppgift, som han ansåg sannolik, och han tillade: man bör vara fienden tacksam, som lämnat "de våra" denna ära!

Vi ha således skäl att anse Julianus ha blifvit mördad af en kristen. Glädjen blef ock stor i de kristna församlingarna, då hans död blef bekant; i synnerhet i Antiokia med dess "gudfruktiga invånare" (Teodoretos benämning), som i kyrkorna, martyrkapellen och på teatrarna gåfvo luft däråt och firade kristendomens seger. *Teodoretos* var den, som meddelade, att Julianus, då han sårats af den dödande pilen, skulle ha utropat: Galilé, du har segrat! Allt talar mot detta påstående, särskildt Julianus lugna och filosofiska samtal på dödsbädden med sina vänner och hans förklaring, att han "ej ångrade någon af sina handlingar".

De kristna ville ej, att Julianus skulle lefva, ville ej, att världen skulle se, att denne "hedning" var högsint, from, barmhärtig och rättskaffens. Världen skulle se, att dessa egenskaper blott komma från kristendomen, men att hedendomen blott var mörker och lastbarhet.

Skalden och litteraturhistorikern *B. E. Malmström* skref (1840) ett poem om Julianus, hvarom i Svenskt Biografiskt Lexikon Elof Tegnér säger, att "i stora och djärva drag är kampen mellan tro och tvifvel målad med en psykologisk sanning och en tankens mognad och klarhet" etc. Ett ofattbart omdöme om denna till innehållet underhaltiga och vilseledande dikt, som med sin salvelsefulla ton kunde anses vara skriven af en präst. Men detta öfverraskar mindre, då man besinnar, att Malmström verkligt tagit prästexamen och först skulle bli präst. Dikten utgör en alldeles ohistorisk framställning af Julianus' tan-

kar och är en fullständig parodi på filosofen-käjsaren, hvilken för visso aldrig bad, tviflade eller ångrade, såsom dikten säger.

En ödets ironi var, att Malmström liksom Julianus kom att skänka sin beundran åt hellenismen, att han, såsom han själf skref, fick "Grekfebern, eller, lärdare, Grecomani, hvilken liksom med våld kvarhåller mig hos den helleniska fornvärlden".

Det är först vår tid, som, med stigande fördomsfrihet och strängare historisk kritik, har börjat rättvisare bedöma Julianus, och intresset för honom blir allt större i betraktande af den strid, som i våra dagar föres mot dogmkristendomen och som i mycket är densamma som hans. Riktigt säger ock *J. Centervall* i sitt förträffliga arbete "Julianus affällingen" (1884), däri han med märklig förståelse gifver en sympatisk bild af käjsaren-filosofen, att "historien i alla fall ej ännu lyckats fullt klart uppfatta hans egendomliga gestalt, som just i religionskampens skede visar sina olika sidor i skarpaste belysning". Själ skulle Centervall otvifvelaktigt ha än fullständigare bedömt Julianus, om han, rektorn, kunnat undvika den obligata hattaftagningen för kyrkan, hvars dogmatik dock, när allt kommer omkring, torde lika litet tilltala honom som Julianus.

H. Ibsens "Kejser og Galilæer", som handlar om Julianus, är ock full af sympati för käjsaren och innehåller många träffande psykologiska och kulturhistoriska teckningar, om än hans framställning ej är en fullt tillfredsställande bild af Julianus. Ibsen låter alltför mycket mysticismen råda och gör alltför stort nummer af det s. k. "tredje riket", som kanske till väsentlig del är hans egna funderingar öfver kulturens gång. Efter den tidigare kulturen och kristendomen skulle ett nytt rike komma, som dunkelt antydes än som en blandning af de föregående,

än som något annat än bådadera, en ny andens och världens Messias, som skall uppsluka både käjsare och galiléer, en tanke, som, obegripligt nog, mystikern Maximos får uttala.

Dessa funderingar om det "tredje riket" erinra om profeten Daniels syn, där det "fjärde riket" bebådas, hvilket skulle ledas af en stor furste, genom hvilken det skulle vara "mäktigare än alla riken och förkrossa alia land".

En grundlig kännare af Julianus, prof. *E. Talbot*, som utgifvit hans arbeten i fransk öfversättning jämte en biografi öfver honom (se sid. 73), framhåller värtaligt hans stora egenskaper, ehuru han i traditionell uppfattning beklagar hans sträfvan att söka föra världen tillbaka till hedendomen. "Låtom oss vara rättvisa", säger han, "utan förutfattadt hat, utan fördom, utan partiskhet. Låtom oss förklara, om vi ej kunna ursäktat Julianus' omslag, som hans motståndare kallat hans affall. — — Vi besvärja alla med sundt förnuft rättrådiga kristna, som i likhet med deras gudomliga mästare öfva fördragsamhet och barmhärtighet äfven mot sina fiender, att ej fördöma Julianus, utan att tänka, utan att noga undersöka de tilldragelser, som påverkade hans ungdom och senare bestämde hans handlingar. Vi anse som en yttring af rättvisa att säga med Montesquieu: Det har ej funnits efter Julianus en furste värdigare att styra människorna."

III KAPITLET.

Huru den ortodoxa tron fastställdes och kristendomen blef statsreligion.

1. Teodosius I befäller antagandet af treenigheten. Hans tyranni och grymhet. — 2. Teodosius stadgar dödsstraff för kättare. De första kätterioffren; Priscillianus och hans anhängare. — 3. Teodosius befäller hedendomens afskaffande. Mordet på Hypatia. — 4. Den kaiserliga makten befäster ytterligare kristendomen. Pulcheria och Teodosius II. Fortsatta dogmatiseringar, Jesu gudom, den Helige Ande, Maria »gudamoder». Atanasianska symbolum. Inkast däremot. Kristendomens polyteism. Käjslerliga edikt om hedendomens slutliga utrotande. — 5. Hvad som medförde kristendomens »seger». Vålgörenhet och pauperism. Kyrkans växande rikedom och makt. Rättrogenhet framför allt. Bildningen utplånas. Moralisk urartning i kyrkan. Kyrkan omsluter allt och alla. — 6. Omvändelse af barbariska folk af yttre orsak och med våld.

1. *Teodosius I befäller antagandet af treenigheten. Hans tyranni och grymhet.*

Ännu i slutet af 4:de århundradet hade striden med arianerna om Kristi natur ej upphört. Arianerna blefvo ömsom gynnade eller bekämpade af kajsarne, allt efter den politiska fördel de beräknade däraf. *Konstantius* och *Valens* skyddade dem sålunda. Men under spanjoren *Teodosius I.*, f. d. general, inträffade ett fullständigt omslag. Han slöt sig till den ortodoxa uppfattningen af treenig-

hetsläran, och nu inträffade, att de katolska prästerna, som förut, då de varit förföljda, bekämpat statens rätt att blanda sig i kyrkans angelägenheter, sökte och mottogo med glädje kajsarens understöd. Ända till 380 hade Teodosius ej tillhört kyrkan, men sedan han då fått en svår sjukdom, lät han sig döpas af biskop Ascholios. På dennes råd utfärdade han samma år följande edikt: "*Vi vilja*, att alla de folk, som styras af vår nåd, skola lefva efter den religion, som den gudomlige aposteln Petrus skall ha förkunnat för romarne — —, troende, i öfverensstämmelse med den apostoliska undervisningen och evangeliska läran, att Faderns, Sonens och den Heliga andas gudomspersoner äro en, med samma värdighet förenade i helig treenighet. De, som följa denna lag, skola kallas *katolska kristna*. *Då vi anse de öfriga*, hvilka bära en *kättersk läras skam* och hvilkas församlingar ej äga kalla sig kyrkor, såsom *vanvettiga*, så äro dessa hemfallna först till den *gudomliga hämnnden* och sedan till det *straff*, som *vår vrede*, ledd af himlens vilja, kan anse rättvist."

Den fanatiska spanjoren uppträdde sålunda för den ortodoxa läran med sina kaiserliga maktmedel för att förkunna, att endast de, som bekände hans tro, skulle kallas katolska kristna, och att alla hädanefter skulle, vid stränga straff, tro på Kristi gudom och treenigheten. Sålunda befallde en kajsare helt godtyckligt och despotiskt hvad en hvar skulle tro i religionssaker och blef kristendomen statsreligion af politik och med våld.

Och detta har man kallat kristendomens "seger"!

Teodosius lät för syns skull som eftergift för biskoparnas önskan sammankalla det andra allmänna kyrkomötet i Konstantinopel 381 för kyrkans stadfästande af Nicæiska trosbekännelsen, som han året förut påbjudit kristenheten, och härvid gjordes en del förtydliganden och tillägg. Ett

af dessa var i synnerhet märkvärdigt och gällde den Helige Ande, som på detta möte invoterades såsom tredje personen i treenigheten *med en rösts majoritet!*

Såsom dogm uttalades nu, att "den Helige Ande utgår af Fadern".

Teodosius var en den grymmaste och mest hämdlystna förföljare, som någonsin burit purpurn, och antagligen berodde många hans grymheter på plötsliga anfall af vild passion.

Med tyrannisk stränghet utöfvade han sitt herravälde och bestraffade oppositionsrörelser med verklig grymhet, fast han skulle vara kristen. Då borgarna i Antiochia knotat öfver skatterna och kullstörtat kajsarens statyer, lät han underkasta de skyldiga tortyr och aflifva dem. Och då folket i Tessalonika rest sig på grund af en militärbefälhafvares förseelse, befallde Teodosius soldaterna att nedhugga alla invänarne, hvilket skedde i cirkus; offrens antal uppgåfvos af somliga till 7,000, af andra till 15,000 (år 390).

Biskop Ambrosius tvang Teodosius att göra afbön i domkyrkan i Milano, och denna händelse blef nu en den största triumf för kyrkan, som visade sig ha makt att kufva äfven de mäktigaste furstar. Ambrosius jublade. Han sade, att "han älskade denne man, som aflädde sig sin kungliga dräkt och ej fann någon skam i att göra offentlig syndabekännelse", och han meddelade, hurusom han i en syn sett den aflidne kajsaren mottagen i himlen af sin kollega Gratianus, under det hans motståndare Maximus och Eugenius syntes undergå straff för sina förbrytelser mot Teodosius!

Hvilken tröst för tyranner och krönta mördare! Blott de sluta sig till den enda saliggörande ortodoxa kyrkan,

göra afbön och få prästerskapets förböner, så kunna de komma till himlen.

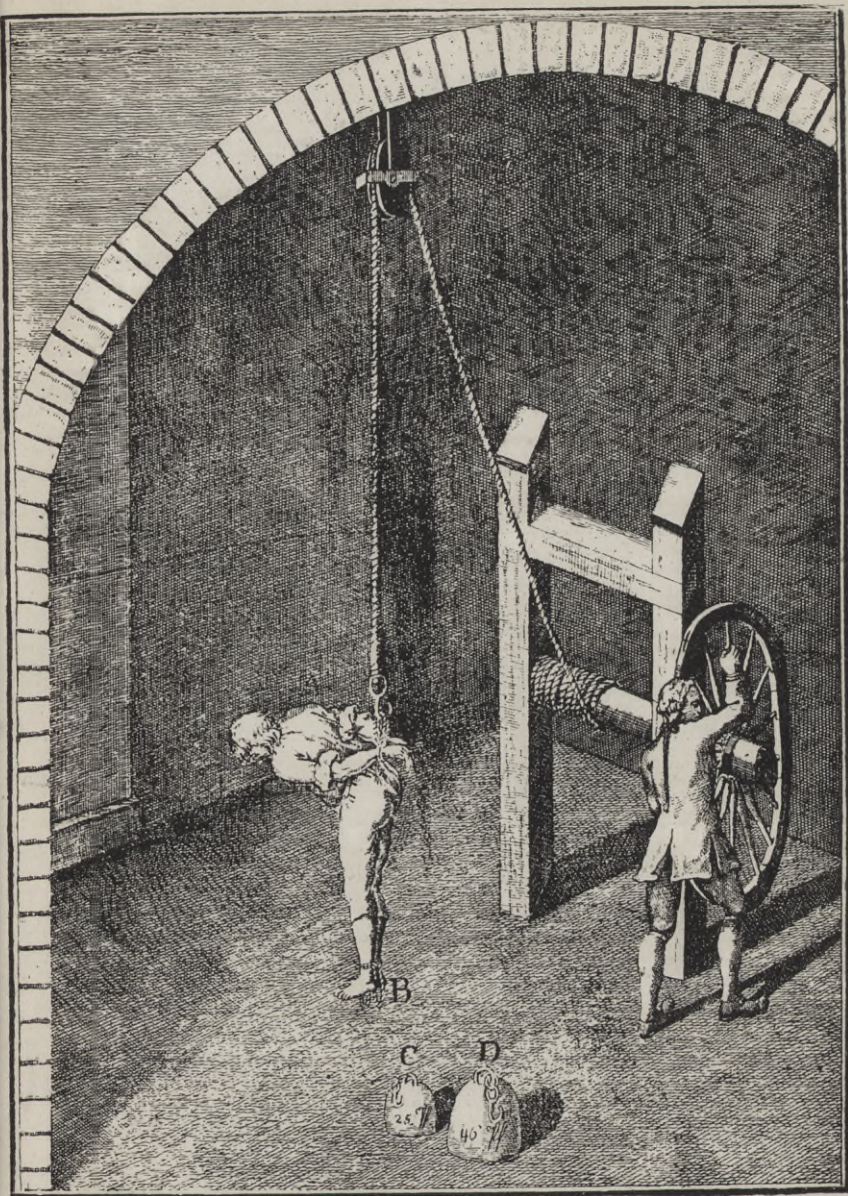
Teodosius var behärskad af den form af storhetsmani, som kallas härskaregalenskap. Han var ju kajsare, hans vilja var bjudande lag och hvad han gjorde var rätt. Därigenom föllo tusental offer för hans vanvettiga öfvermod, som yttrade sig med ett vilddjurs raseri. Detta visar, huru fullständigt främmande han var för allt slags kristendom.

I stället för att utlämna honom till allmänt hat och genomföra hans afsättning, nöjde sig kyrkans målsmän med hans afbön för sina illgärningar — i ändamål att begagna sig af mördaren för agitationen mot hedendomen och för stärkande af kyrkans makt.

2. *Teodosius stadgar dödsstraff för kättare. De första kätterioffren: Priscillianus och hans anhängare.*

Teodosius utfärdade 15 stränga edikt mot alla slags kätterier under de 15 år hans regeringstid varade (380—395), och i några af dessa edikt stadgade han *dödsstraff* för kätterska ledare samt för manicheer. Manicheismen var en blandning af kristendom och den persiska zendreligionen, modifierad af persern Manicheus, som ville visa, att den rena kristendomen öfverensstämde med zendläran.

Teodosius' edikt om dödsstraff för kätterska ledare samt manicheer medförde snart fruktansvärda resultat. En from spansk präst *Priscillianus*, som bildat en gnostisk-manicheisk sekt med rena och asketiska seder, hvarför en synod i Saragossa (380) beslöt åtskilliga åtgärder till kätteriets utrotande. Biskop Ithacius fick nu i uppdrag att gifva värkställighet åt beslutet, och han vände sig först till kajsar Gratianus; och sedan denne mördats af spanske

Huru kyrkan straffar kättare.
Upphängningstortyr.

generalen Maximus, som tvang sig till att förklaras som medregent, framställde Ithacius till honom sina klagomål. Maximus visade sig angelägen att framstå som kyrkans beskyddare och ansåg, att det ej kunde vara en mer lysande inledning af hans regering än att kraftigt ådagalägga dess myndighet i och för ortodoxiens försvarande enligt Teodosius' edikt. Dessutom behöfde Maximus pengar, och den hänsynslöse Ithacius förespeglade honom, att han genom konfiskation kunde göra sig en god vinst, då flera Priscillianer voro rika.

Priscillianernas sak drogs nu först inför en synod i Bordeaux och sedan inför kajsaren i Trier. Maximus öfverlämnade målet till en prefekt, och Ithacius samt tre andra biskopar åtogo sig att vara anklagare och yrkade de strängaste straff. Priscillianerna anklagades för kätteri, öfverträdande af lagarna, magi och osedlighet (en nedrig lögn), och sedan flera bekännelser aftvingats dem genom tortyr, blefvo Priscillianus och fem anhängare, däribland en rik fru, dömda till döden af prefekten, hvarpå, sedan Maximus stadfästat domen, denna gick i värkställighet.

Sålunda kunde man nu endast af dogmatiska skäl taga lifvet af människor, hvilkas vandel varit tadelfri och som lefvat ett fromt lif. Detta var första frukten af den kyrkliga ortodoxiens antagande som statsreligion.

3. *Teodosius befäller hedendomens afskaffande. Mordet på Hypatia.*

Sedan Teodosius fastställt ortodoxien, blefvo biskoparne, i synnerhet Ambrosius i Milano, allt ifrigare för att få den kaiserliga makten att måtta det dödande slaget mot den gamla religionen. Teodosius blef snart villig att gifva befallning om att störta dess tempel "öfverallt i hela världen" och bestämde slutligen (391) utan vidare egen-

Huru kyrkan straffar kättare.
»Spanska stöfvel» eller Skrufstöfvel-tortyren.

domsindragning som straff för allt slags "afgudadyrkan" och *dödsstraff* för den, som offrade till afgudar. Äfven Eleusinska mysterierna och de olympiska spelen, grekernas uråldriga nationella gymnastiktäflingar, förbjödos nu: Zeuskulten var ju förbunden därmed.

Hedniska tempel skulle stängas af myndigheterna, men det skedde ej allestädes, hvarför munkar och biskopar lockade de kristna att ödelägga dem. Fanatiska eremiter framkommo i mängd från Egyptens öknar för att kullstörta de viktigaste hedniska helgedomarna.

Då Teodosius samtidigt med befallningen om kristendomen som statsreligion upphäfd Alexandrinerkolans lärda

korporationer, företog sig biskop *Teofilus* i Alexandria att egga folket att storma Serapis-templet, krossa Serapis-bilden och förstöra dess bibliotek. Den gamla kultens och lärdomens dyrkare hade samlats därstädes kring filosofen Olympius för att försvara templet, men måste vika för våldet. Den kristne historikern Orosius, som besökte templet kort efter ödeläggelsen, har omtalat, att han endast såg tomma hyllor i biblioteksbyggnaden.

Den "gudomlige" biskop Marcellus ödelade också i spetsen för en uppeggad folkhop Jupiterstemplet i Apamea i Syrien och tågade från det ena stället till det andra för att tillintetgöra "Satans boningar". Metallstatyerna af gudar i hela Egypten nedsmältes och användes till fördel för kyrkorna.

I raseri öfver allt sinnligt, i hat till allt kroppsligt och naket visade sig kristendomens fanatiska anhängare angelägna att, då den nya läran stadfästats som statsreligion, tillintetgöra de gamla gudabilderna och alla konstverk, som framställde bilder ur den antika mytologien. I synnerhet rasade de mot kärlekskultens representanter, Venusbilderna, som tillintetgjordes så godt man kunde. Venus från Milo, detta ädla konstverk och ett af de kyskaste, som hela världen sedan länge beundrar i Louvren i Paris, störtades sålunda af kristna asketer och låg dold i jorden ända till 1820, då en bonde vid gräfning fann den stympade statyen.

På alla antika manliga konstverk med synliga könsdelar afslogos dessa, tydligen som en symbolisk religionshandling, ty människan skulle ej ha någon könsdrift, och detta puritanska raseri dref till ett så oblidkeligt kastrande af statyerna, att det väl ej finnes någon enda i alla museer i Europa, där det manliga organet finnes, om ej åter ditsatt.

Äfven mot judarna rasade man; då Teodosius emelertid befallt de kristna att reparera en synagoga, som de förstört, fick han förebråelser af Ambrosius, som i sin fanatism härvidlag glömde alla rättvisans principer.

Under kristendomens täckmantel gåfvo många fritt lopp åt de lumpnaste drifter i förgripelser på person och egendom, och statsmakten måste därför gång på gång genom lagar förbjuda våldshandlingar, hvarjämte de gamla templen förklarades för statsegendom och dryga skadeersättningar stadgades. Förstöningsifvern riktades tidigt äfven mot grafmonument, som manade till vördnad för flydda tiders stordåd, och biskopar, präster och munkar skydde ej att föregå med föredömen i grafskänderi.

Huru strängt än lagarna mot våldshandlingar voro affattade, utgjorde de i verkligheten ett svagt hinder mot fanatismen. Från alla sidor och på alla områden bekämpades "hedendomen". Denna härskade dock länge i sinnen, och alltför ofta visade sig kristendomen vara en tunn fernissa; gamla mytologiska föreställningar, seder och bruk rådde ännu långa tider.

De kristna använde mer och mer benämningen "hedningar" för polyteismens bekännare, som ock kallades "afgudadyrkare", hvarigenom dessa framställdes såsom människor af lägre slag, synnerligast som "afgudarna", d. v. s. deras vördade gudar framställdes såsom tillhörande djäfvulens rike. Hedningarna måste därför vara "djäfvulens barn" i motsats till de kristna, som voro "Guds barn".

De kristna trodde sig ha en religion, som vore den absoluta sanningen och som gaf dem rätt att förakta alla andra religioner — fast dess dogmer haft den tvetydiga äran att ha blifvit påtvingade människorna med maktspråk och hotelser och fast deras "uppenbarade" religion hvilade på dikter och hallucinationer.

De kristna kunde, då de tänkte på äldre tiders mäniskor, då de sågo deras tempel med dessas skulpturer och målningar etc., ej ha annan föreställning om dem, än att de dyrkat djäfvulska gudar, att de nu voro i helvetet allesamman och där ledo ohyggliga kval, brinnande i evighet, vridande sig i en ohygglig törst och förgäfves ropande på en droppe vatten. Detta hade deras lärare sagt dem.

* * *

Redan från kajsartidens början hade de bildade i romarriket lämnat den gamla nationalreligionen, som blott var det lägre folkets och hvars myter ansågos som barnsagor och möjligen nyttiga såsom ett band på den stora massan. *Strabo* skref sålunda: "Kvinnor och folkets massa kan man ej hålla inom tuktens gränser genom filosotiska lärdomar; därtill fordras öfvertro, myter och mirakelhistorier. De barnsligt tänkande behöfva sådant, det insågo också statens grundläggare och läto dikta sådant." Kajsar Augustus ville emellertid upprätthålla statsreligionen och förnyade därför den i förfall iråkade gudstjänsten och renade de urartade prästkollegierna; folket hade ännu en varm religiös känsla och för den skull måste han sörja för en något så när värdig kult — detta bjöd honom statsklokheten och vördnaden för gammal häfd, om ock ej någon religiös öfvertygelse.

Hedendomen blef dock med tiden hos allt flera en annan än förr och erfor åtskilliga förändringar genom upplysningen.

Filosofien, särskildt den stoiska, ersatte från början af kajsartiden hos de bildade den gamla religionen, och stoiker blefvo ofta tillkallade som själasörjare. Äfven bland

folket spriddes filosofisk visdom genom vandrande filosofer af skilda skolor, mestadels cyniker, som lefde af almosor och uppträdde med tarfligt och ovärdadt yttre. Polyteismen miste mer och mer genom dessa resepredikamter sitt rotfäste i sinnena och kom att i väsentlig mån aflösas af läran om *demonerna*, som platonikerna fortplantat. Enheten med en urgud bevarades därigenom, och folktrons gudar blefvo demoner under den högste guden. Gudsdyrkan kom småningom att gälla ett mindre antal hufvudgudar och fick ett mer etiskt innehåll än förr: sinnelaget vore afgörande vid offringarna till gudarna, offren själfva blott den yttre formen.

Den kvicke skriftställaren och föreläsaren *Lucianus* hånade i flera arbeten den gamla folktron och ville ej veta af någon sorts filosofisk omstöpning däraf. Han lät gudarna skälfva af förskräckelse, emedan en stoiker ej kunde anföra tillräckliga bevis på deras tillvaro i en disputation med en epikuré, som visade, att de ej funnos till; men då förklarade en af gudarna, att det ej var så farligt, om några få följa epikuréerna, ty den stora hopen skulle ändå tillbedja dem.

* * *

Mordet på den berömda kvinnliga matematikern och nyplatoniska filosofen *Hypatia* i Alexandria (415) måste här framhållas såsom en af de ruskigaste handlingar af den segrande kyrkans män. Hon höll på uppdrag af Alexandrias styresmän offentliga föreläsningar och hade bland sina lärjungar haft biskop Synesius, som ständigt hyste vördnad för henne. Men hon hade en farlig fiende i Alexandrias ärkebiskop *Cyrillus*, som uppfostrats af de fanatiska ökenmunkarna i Nitria, bland hvilka han lefvat

Hypatia misshandlas af munkar m. fl. och bortsläpas för att dödas.

fem år och som sannolikt ingifvit honom det ofördragssamma, okunniga och hetsiga nit för ortodoxien, som utmärkte honom under hela hans lif.

Cyrillus, som lågade af hat till hedningar och kätare, tillät sig en gång att i spetsen för en ofantlig upp-agiterad folkhop under striden med judarne taga deras synagogor i besittning och låta deras egendomar plundras. Alexandrias prefekt, Orestes, som var kristen, protesterade däremot och klagade hos kajsaren, och i ett af munkar föranstaltadt gatutumult blef han slagen med en sten af en munk, som därför dödades.

Hypatia misstänktes af Cyrillus att ha eggat Orestes, som hyste beundran för henne, emot honom, hvarför han framställde henne som en "satanisk tjuserska" och upp-retade en hop Nitria-munkar mot henne. En dag blef Hypatia, då hon kom åkande från en föreläsning, öfver-fallen af en rasande hop af så kallade kristna, munkar och andra, under anförande af en munk vid namn Petrus,

Cyrillus' handtlangare. Hon drogs ned från vagnen, mishandlades och släpades till kyrkan Cæsareum, där kläderna sletos af henne, och inför Kristusbilden — som om den varit Satans beläte — stenades hon till döds af munkar, som gjorde sig till djäflar under försök att bli änglar. Därpå höggo bödlarna henne i bitar, som släpades genom Alexandrias gator och sedan förbrändes på en afrättningsplats för missdådare. Detta upprörande mord har skildrats af en samtida historiker, Socrates.

Utan att man behöfver antaga, att Cyrillus gifvit någon order att döda Hypatia, måste man dock anse honom som den verkliga anstiftaren af detta afskyvärda mord. Han kände väl, hvad de råa och halfgalna munkarna voro i stånd till gent emot "hedningar" och kättare. Han hade låtit sig af sitt blinda nit öfvertygas, att människors raseri kunde utföra hvad han menade vara Guds rättvisa, samt att man ej borde afhålla sig från att ta itu med hårdhandskarna för kyrkans sak i kampen mot motståndare. Faktiskt är, att mordet begicks af medlemmar af Cyrillus' kyrka, och de utförde härvid blott än grundligare den order, som lämnats dem, då de angrepo synagogorna. Att de suggerats till ett anfall på Hypatia är tydligt — såsom ock den samtida historikern Theodoretos, biskop i Antiochia, låtit förstå. Den obändige prelaten hade länge framställt Hypatias filosofi och idealiserade mytologi såsom afskyvärd hedendom, och hans munkar hade klart för sig, att hon vore Satans verktyg, hvarför hon förtjänade dödsstraff.

Då Cyrillus något mer än tjuo år efter detta mord aflidit, skref Theodoretos om honom: "Hans död åstadkom glädje hos oss, som öfverlefde honom, men den grämde troligen den andra världens invånare; och det är orsak att frukta, att de skola finna hans närvaro bland sig allt för

störande och därför skicka honom tillbaka till oss. — —
Må det utvärkas, att Guds omätliga nåd må vara mäktigare
än hans ondska.“

Alexandrias kyrka fick umgälla det orättfärdiga våldsdådet på Hypatia, då den tillåtit att göra ondt för att bereda kristendomen seger och befästa prelatensiskt herravälde. Den egyptiska kyrkan blef snart nog alltmer laglös och omänsklig, och befriad från yttre motståndare vände den sin vildsinthet mot sina egna medlemmar, som hatade och söndersleto hvarandra genom ömsesidiga förbannelser och exkommunikationer för utslungade anklagelser för kätterier.

4. *Den kaiserliga makten befäster ytterligare kristendomen. Pulcheria och Teodosius II. Fortsatta dogmatiseringar, Jesu gudom, den Helige ande, Maria "gudamoder". Atanasianska symbolum. Inkast däremot. Kristendomens polyteism. Kåiserliga edikt om hedendomens slutliga utrotande.*

Märkligt nog kom kort efter romerska rikets delning efter Teodosius I:s död såväl det västra som det östra riket att lång tid styras af två ortodoxa regentinnor *Placidia* och *Pulcheria*.

I synnerhet betydelsefull blef *Pulcheria*, hvilken redan som 15-åring blef regentinna under brodern *Teodosius II*:s minderårighet och allt sedan under 40 års tid styrde östromerska riket. Jämte sina systrar helgade hon sitt lif åt kristendomen och aflade kyskhetslöftet; kåisarborgen förvandlades till ett nunnekloster, dit ingen utom systrarnas biktfäder hade tillträde. Halfva romarriket blef sålunda nu styrdt af en nunna. Kyrkan och ortodoxien utgjorde hennes högsta intresse, och biskopar och präster i alla landsändar vände sig till henne i alla sina angelägenheter. Ock-

så blef nu prästerskapet en makt, som tvang till lydnad. Pulcheria vårdade sig särskildt om relikdyrkan och gaf sålunda åt mysticism och vidskepelse ett kraftigt stöd. En mängd kyrkor och kloster grundades af henne.

Hon uppfostrade sin klint utrustade bror till troende; denne iakttog strängt föreskrifna fastor, sjöng psalmer som en munk i kapp med systrarna och var enfaldigt undergifven munkar och präster. Då han en gång nekat en munk en nåd, företog sig denne att bannlysa honom, och fastän biskopen försäkrade honom, att en sådan bannlysning ej hade någon betydelse, fick han dock ingen ro, förr än samme munk löst honom därifrån! Han var en fjanter och lefde mest sysslolös eller ägnade sig åt onyttiga selsättningar, gick på jakt eller målade och afskref böcker och tog oftast icke ens kännedom om regeringshandlingar, som han undertecknade. Men med ifver tog han del i de teologiska striderna och visade mycket nit för kyrkan.

Teodosius blef förmäld med dottern till en athensk filosof Leontios, som lärt henne den gamla grekiska gudatron och visheten, ehuru hon, då Pulcheria utsett henne till broderns gemål, blef kristen, därvid hon fick namnet Eudoxia. Pulcheria tålde emellertid ej, att hon tog del i regeringshandlingar, och än mindre kunde hon tillåta henne att öfva inflytande på kyrkliga frågor, hvad hon var på väg att göra genom att skydda Eutykianismen, hvarför den despotiska nunnan tvang brodern att förskjuta henne; och i 16 år lefde därpå kajsarinnan förvist och dog i Jerusalem.

* * *

Läran om Kristi gudom och öfvernaturliga födelse medförde genom sin obegriplighet alltjämt de besynnerli-

gaste grubberier, som togo sig uttryck i spetsfundiga och förmättna dogmatiseringar af skilda slag, hvilka, huru fantastiska de än voro, framställdes till antagande af kyrkomöten såsom ortodoxa. Ynkligt var dessutom, att inbördes afund mellan de ledande kyrkoläranne hade ej oväsentlig del i de förbittrade dogmstrider, som utkämpades.

Det blef omsider en lifssak att afgöra *frågan om Kristi naturer*, eller i hvad mån han var gud och i hvad mån han var människa. Det måste bestämmas, hvad som skulle vara ortodoxi eller kätteri, och nu som förr vädjade man till den världsliga makten. Patriarken i Konstantinopel *Nestorius* sade rent ut till *Teodosius II* i en predikan: "Rensa jorden från kättern, och jag skall skaffa dig himlen; hjälp mig att krossa kättern, och jag skall hjälpa dig att krossa perserna."

Nestorius kom emellertid att själf bli ansedd som kättare, då han menade, att "Ordet" och Jesus voro två skilda personer eller att i Jesus funnos två skilda naturer: den gudomliga och den mänskliga. Han protesterade emot att efter alexandriskt föredöme kalla Maria "Gudaföderska" (*teotokos*) såsom oförnuftigt samt föreslog i stället "Kristiföderska" (*Kristotokos*). Gud hade ju ej någon moder. Människoblivvandet bestode däri, att, sedan Maria genom den Helige Andes kraft födt en *blott människa*, hade gudomen "Logos" i denna människa *tagit sin boning*.

Nestorius' uppfattning rönt genast den starkaste motsägelse af dem, som ansågo sig som ortodoxa, i synnerhet af den våldsamme och härsklystne patriarken *Cyrrillus* i Alexandria, som mot honom utslungade 12 ytterst häftiga fördömmelser (anatematismer) och förklarade, att Kristus i sanning är "Logos", d. v. s. det gudomliga förnuftet eller Gud själf, hvarför Maria måste kallas "Gudaföderska". En lidelsefull kyrklig strid följde, däri ränker, hofgunst, folk-

rörelser och munkoroligheter som vanligt spelade in. Då patriarker och hela provinser uppträdde mot hvarandra med den största hätskhet och beskyllde hvarandra för kätteri, lät den ortodoxa *Pulcheria* sin bror *Teodosius*, som hon omständigt för sin mening, sammankalla det allmänna kyrkomötet i Efesus 431, där dock intet annat resultat er nåddes än att både Nestorius och Cyrillus förklarades afsatta af motpartierna. Genom ränker fingor Cyrillus' anhängare Teodosius att återkalla domen öfver denne, under det han sände Nestorius i landsflykt till en ödemark långt bort i Egypten, dit de värsta förbrytare deporterades. Här greps han af en halfvild gränsstam, som misshandlade honom så, att han afled däraf. *Pulcheria* jublade i sitt ortodoxa nit och lät uppföra en kyrka till "Gudamoderns" ära.

Grubblerierna öfver Kristi naturer fortforo att alstra nya meningar efter Nestorius död.

Sedan en klosterföreståndare i Konstantinopel, *Eutykes*, tänkt ut, att Kristus blott hade en natur, nämligen den *gudomliga*, och att hans kropp blott *skenbart* var en mänsklig kropp — anhängarna af denna lära kallades därför *monofysiter* (af *monos* = en, *fysis* = natur) — sammankallade ärkebiskop *Flavianus* en kyrkoförsamling i Konstantinopel 448, dit Eutykes instämdes för att stå till svars för sitt kätteri. Förhöret med honom och hans försvar utgjordes af idel orimligheter och spetsfundigheter, som man blott med leda läser. Församlingen förklarade "Jesus Kristus, Guds enfödde son, fullkomlig Gud och fullkomlig människa" och att "Jesus Kristus efter inkarnationen var af tvåfaldig natur i ett väsen och i en natur", och Eutykus blef exkommunicerad som kättare.

Teodosius var emellertid för Eutykus och förmåddes af honom att sammankalla ett allmänt kyrkomöte i Efesus 449, där monofysiterna visste att förskaffa sig en majori-

tet, som förklarade dem för ortodoxa. Med maktspråk genomdref Teodosius detta liksom ock Eutykes' frikännelse från bannlysningen och Flavianus' afsättning.

Motståndarne behandlades på det mest upprörande sätt och tvungos med våld att underteckna mötets beslut. Flavianus öfverfölls och misshandlades, så att han efter tre dagar afled. Detta kyrkomöte har därför fått det välförtjänta namnet *röfvarsynoden*.

Kyrkan var åter splittrad i två partier och därtill skandaliserad på erbarmligaste sätt.

Efter Teodosius' död föranstaltade *Pulcheria*, som nu blef kajsarinna, ett nytt kyrkomöte i Kalcedon 451 för att åvägabringa lugn i riket och enighet i kyrkan. Å detta möte följde många biskopar i feg undergifvenhet hofvets åsikter i stället för sin egen mening, och *Pulcheria* fick igenom en medlande uppfattning af dogmspörsmålet. Mötet förklarade, att Kristus var *såväl människa som gud* och består af *två* utan sammanblandning med hvarandra förbundna naturer, men tillika framhölls *enheten i Kristi person* och kallades Maria "Gudaföderska" (*Dei genetrix*).

* * *

Gång på gång upptogs efter treenighetsdogmens antagande på kyrkomötet i Konstantinopel 381 den Helige Andes ställning i treenigheten till debatt, tills fram i 6:te årh. det s. k. *atanasianska symbolum* formulerades. Ett kyrkomöte i Toledo 589 bestämde slutligen, att "den Helige Ande utgår *äfven* af Sonen".

Atanasianska symbolum, som städse varit den kristna trons grund intill vår tid, säger:

"Hvilken som vill *salig varda*, han skall för allting hafva den allmänna *kristna tron*. Den henne icke full-

komlig och ren håller, han blifver utan tvifvel *förtappad evinnerligen*. Så är nu den allmänna kristna tron, att vi dyrka *en gud i tre personer* och *tre personer i en gudom*, hvarken sammanblandande personerna eller åtskiljande det gudomliga väsendet. Ty *en annan* är Faderns person, *en annan* Sonens, *en annan* den Helige Andes. Men Fadern, Sonen och den Helige Ande äro *en evig Gud*, jämlik i härlighet, jämlik i evigt majestät. Sådan Fadern är, sådan är Sonen, sådan är ock den Helige Ande. — *Evig* är Fadern, *evig* Sonen, *evig* den Helige Ande. Dock likväl *icke tre eviga*, utan *en evig*. Allsmäktig är Fadern, allsmäktig Sonen, allsmäktig den Helige Ande. Och likväl *icke tre allsmäktiga*, utan *en allsmäktig*. Så är ock Fadern Gud, Sonen Gud, den Helige Ande Gud. Och likväl *icke tre Gudar*, utan *en Gud*. Sammaledes är Fadern Herre, Sonen Herre, den Helige Ande Herre. Och likväl *icke tre Herrar*, utan *en Herre*. — Den, som nu vill *salig varda*, han måste alltså bekänna *tre personer i gudomen*.“

Detta praktstycke af dogmatik skulle anses som höjdpunkten af kristen spekulation. Ett är tre, och likväl icke tre! Tre äro ett, och likväl icke tre! Detta mysterium, som är ett våldförande af förståndet, skulle upplysa världen, och därpå skulle saligheten bero! Vägrade sunda förnuftet gå in därpå, så väntade fördömsen. Af antagandet eller förkastandet häraf skulle bero, om människorna skulle få vara oantastade som medborgare eller om de skulle beröfvas sitt goda namn och rykte och sin egen dom samt dömas till en kvalfull död. Det gällde att döda förnuftet eller hålla god min, och det var väl sörjdt för att med den världsliga maktens tvångsmedel skydda dogmatiken mot all kritik.

Aldrig kunde den enkla handtvärkarehustrun i Nasaret och hennes man ha anat, hvad man århundraden efter

deras död skulle på kyrkomöten och under de vildaste strider och med uppoffring af människolif förklara rörande deras äktenskapliga lif. Om Maria kunnat träda fram igen, skulle hon säkerligen ha sagt till kyrkans män ungefär som så: "Ni ha varit från edra sinnen, då ni påstått, att vår äldsta son föddes på annat sätt än våra öfriga barn; ingen sade för resten något sådant, då vi lefde, och det var mycket orätt gjordt af de skrifkunniga, som långt efter vår tid satte ihop den där historien i Matteus' och Lukas' evangelier, om att jag var hafvande, innan jag kom tillsammans med min man Josef, och att Jesus ingen fader hade. Skada, att hans vän Petrus ej kunde skriva, då han var en enkel fiskare; men han har i alla fall ej satt ihop historien för sin följeslagare Markus, som nedskref hvad han hörde honom omtala, ty Markus skref ingenting därom. Den ha andra diktat, sedan de trott, att vår Jesus var en gud. Och därför vill man nu göra mig till "gudamoder", hvad jag ej vill heta. Ni herrar biskopar och hon, nunnan Pulcheria, förstå ej sådant där; men ni borde ha insett, att Markus, som skref långt före dem, som satt ihop Matteus' och Lukas' evangelier, teg om saken, emedan det var ingenting att säga därom."

Aldrig hade Jesus kunnat drömma om, att man skulle göra honom till en gud, ja till och med "den ende Guden". Hade han kunnat uppenbara sig på denna dogmbildarnes förvirrade tid, skulle han troligen ha sagt dem:

"Ve eder, I dåraktige och blinde skriftlärde!

Hvad jag menade, då jag, i tro på min mission och sedan jag vid invigningen därtill af Johannes döparen fick en himmelsk syn, betraktade mig som Messias, ha mina anhängare aldrig rätt förstått, och eftervärlden har tillagt mig, hvad den tidigaste kristna församlingen trott. Hvad jag främst sade var: 'gören bättring, ty Guds rike är nära',

och jag tänkte därvid, liksom judafolket på min tid, att yttersta domen snart skulle inträffa. Men i allt mitt predikande gjorde jag mig aldrig till Gud, sökte jag ej tränga mig fram till Guds sida, utan förkunnade jag blott, hvad jag ansåg vara Guds vilja eller vägen till den himmelske fader'n. Jag ansåg mig ej som "Guds son" annat än som en bild, då jag var besjälad af Gudsmedvetandet, och jag gjorde aldrig anspråk på att anses som den blifvande världsdomaren, utan detta förkunnande är en ombildning af mina ord af de äldsta kristna. Aldrig gaf jag mig ut för att vara den öfverjordiske Gudasonen, jag botade sjuka i Guds namn, men aldrig gjorde jag dessa obegripliga under, som andra senare diktat ihop om mig; aldrig sade jag: 'mig är gifven all makt i himmelen och på jorden' samt: 'jag är världens ljus', 'jag och Fadern äro ett' o. s. v. Dessvärre skref jag intet, och beklagligtvis nedskrefvos evangelierna långt efter min tid i afsikt att framställa mig enligt en viss fantastisk uppfattning eller legender inom den äldsta kristna församlingen, och detta borde väl senare tiders skriftlärde kunnat genomskåda. Men jag finner, att de varit förblindade af dogmatik allesamman, och därför säger jag nu som förr: ve eder, i dåraktige! Ni se väl redan hvilken skillnad, som finnes mellan de tre första evangelierna och Johannes-evangeliet. Jag talar på alldeles olika sätt här och i de förra: hos Johannes ständigt om mig själf och den blinda tron på mig som Guds öfverjordiske son, i de andra evangelierna talar jag först och sist om Gudsriket, bättringen och domedagen. Dessa skildra mig således riktigt nog, trots dogmatiska tillsatser, mot hvilka jag protesterar och hvilka Ni, som tyckas så lärda, borde ha insett.

Mycket förvånar mig eder blindhet ifråga om Johannes evangelisten, som antagits ha varit min lärjunge, fast

han lefde långt efter mig. Det är otroligt, hur lättrogna ni alltid varit och ej märkt de uppenbaraste förfalskningar, såsom om denne Johannes, som fått sådan betydelse för edra dogmer om min gudom och treenigheten, ej minst genom att utgifvas för min 'älsklingslärjunge', hvarför hans ord skulle ha sådan betydelse. Biskop Irenæus i Lyon åberopade sig 185 i ett arbete på en biskop Polykarp, som han såsom barn sett och hört och hvilken omtalat sitt umgänge med Johannes, hvilken enligt honom lefde i Efesus ända in i Trajani tid, eller en 70 eller 80 år efter min död. Obergripligt, huru Irenæus kunde påstå något så osant, som att denne Johannes varit aposteln Johannes och att denne apostel skrivit det efter honom uppkallade evangeliet. Författaren var en annan, eller Johannes presbytern, som Irenæus utgifvit för aposteln. Jag protesterar mot hans tal om 'Ordet', som var Gud, om att 'Ordet vardt kött och han bodde bland oss — och vi skådade hans härlighet, såsom den af Fadern enföddes härlighet'. Jag protesterar mot att hänsyfta på mig med detta tal och att man åberopar sig på min lärjunge Johannes såsom ögonvittne, för att skaffa tilltro till denna dikt. En hvar, som ej fått sitt förstånd fördunkladt af dogmatiska spetsfundigheter, borde ha insett, att förfalskning här blifvit använd. Det hjälper ej, att det i slutet af Johannes-evangeliet står: 'denne är den lärjunge, som vittnat om detta och *som har skrivit detta*, och vi veta, att hans vittnesbörd är sant'. Det synes ju af både början och slutet, att flera varit med om hopskrifvandet, då de kalla sig 'vi', och de ha intygat falskt om Johannes, som var en enkel fiskare och ej var skrifkunnig.

Jag protesterar mot, att eder s. k. kristendom åberopar sig på uppenbarelser af mig efter min död, ty allt som sagts därom har blott varit syner, och jag har därför aldrig

kunnat säga till mina lärjungar vid en uppenbarelse, att de skulle gå ut och döpa 'i Faderns, Sonens och den Helige Andes namn', och därför kunna dessa ord ej åberopas som en grund till eder treenighetsdogm.

Jag förstår väl motståndet mot eder kristna lära med alla dess besynnerliga dogmer om mig som Gud och en treenig Gud m. m., som Celsus, Porfyrius, Julianus och andra ädla tänkare framställt; de ha haft alltför rätt i sina invändningar, och ni kristna borde ej ha bränt upp deras skrifter utan i stället tänkt noga på deras sanningar."

Dess värre uppenbarade sig hvarken Jesus eller Maria på den tid vi här afhandlat, utan hade fantasien fritt spelrum och fastslogos katolska kyrkans dogmer som gudomliga sanningar med kyrkans och den världsliga maktens alla medel.

* * *

Maria-dyrkan fick från 5:te årh. allmän utbredning, och man anställde funderingar äfven öfver hennes verkliga natur. Man kom till det resultat, att Josefs hustru ej varit en vanlig människa, och hon fick en alltigenom enastående ställning inom mänskligheten; som den evigt rena jungfrun fick hon bland alla helgon den främsta platsen och blef som himlens drottning den mäktigaste förespråkarskan hos Gud, till hvilken de troende med tillförsikt kunde vända sig i sina böner. En legend diktades, att hon vid sin död blifvit förd till himlen på änglars armar; hon blef själf syndfri och hennes aflelse blef ock uppfattad som "obefläckad", d. v. s. hon föddes jämväl utan fader. Sålunda blef "gudaföderskan" ock en gudom till sist, och kristedomnen fick fyra himmelska gudar.

Kyrkan hade dock åberopat sig den mosaiska mono-

Kristendomens himmelska gudar: Fadern, Sonen, den Helige Ande och Gudamodern samt änglar.

Efter en tafla, föreställande »Marias kröning» af Borgognone (15:de årh.).

teismen, som stöddes på bl. a. II Mosebok 20 och 23: "Jag är Herren, din Gud. — — Du skall *inga andra gudar hafva jämte mig.*"

En ny polyteism hade uppstått i stället för de gamla, de "hedniska". Till den hörde ock, förutom Fadern, Sonen, den Helige Ande och Gudamodern, *änglarne*, hvilka upptogos från senjudendomen, som i sin ordning upptagit dem från babyloniernas mytologiska sagor.

Kyrkan lärde, att änglarne äro andar, som skapats af Gud och begåfvades med vishet och helighet för att prisa Gud och uträtta hans befallningar. Till stöd härför anfördes bl. a. Ebreebr. 1: 14: "Äro de icke alla tjänsteandar, som utsändas till tjänst för deras skull, som skola ärfva frälsning".

Denna demonologi fick fruktansvärda följder genom djäfvulsläran. Kyrkan har ock lärt, att ej alla änglar förblefvo i sin medskapade härlighet, utan att *djävulen och hans änglar* afföllo från Gud, motstå han vilja och värka det ondt är.

I den kristna konsten blef med tiden Gud afbildad jämte Jesus och den Helige Ande, och framställningarna af Gud hos Michel Angelo, Rafael, v. Schnorr, Borgognone m. fl. samt i bilderbiblar etc. gå alla tillbaka till Daniels syn (se sid. 9).

Fastän den Helige Ande skulle vara endast ande, kläddes dock föreställningen därom i en yttre form, nämligen i *dufvoskepnad*. Detta hade sin rot i forntida föreställningar, ty fordom föreställde man sig ofta såväl människosjälän som gudaväsen i fågelgestalt. Den kristna kyrkans åskådliggörande af den Helige Ande grundar sig på Jesu vision vid hans dop.

Änglarne har man ock alltid, i enlighet med babyloniernas föreställningar, tänkt sig som bevingade väsen, vare sig man framställt dem i bild som mänskliga gestalter vid besök på jorden eller som hafvande endast ett hufvud med vingar, sväfvande i skyn.

En fyllnad till den kristna polyteismen blef, efter den grekisk-romerska apoteosens förebild, kanoniseringen af *helgon*, eller personer, som förklarades heliga genom sitt kristliga lif och sina "under" m. m. och som därigenom gjort sig värdiga att vara förespråkare hos Gud och Kristus

och såsom sådana ärades och anropades af de kristna om bistånd. Snart blef denna helgondyrkan en synnerligen utbredd vidskepelse och fingo helgonen en nästan afgudisk dyrkan.

Äfven *reliker*, rester af helgon eller deras tillhörigheter, blefvo föremål för dyrkan och ansågos ha undergörande kraft.

* * *

Mot *hedendomen* var Pulcheria oblidkelig. Teodosius II, d. v. s. Pulcheria, gaf intet ämbete åt någon hedning, befallde, att alla hedniska tempel skulle alldeles förstöras, och stadgade *dödsstraff* för hvarje hednisk gudsdyrkan.

Genom det "fromma barbariet" blefvo ock de mot kristendomen fientliga skrifterna förstörda. Teodosius II och Valentinianus III utfärdade den 16 febr. 448 ett för hela romerska riket gemensamt edikt, som befallde, att alla arbeten af Porfyrius, "den vansinnige" samt andra motståndare till kristendomen skulle "till afvändande af Guds vrede och själarnes skada" brännas och att därför alla exemplar skulle tagas hos hvem de än anträffades. Ståthållarens förordningar därom upplästes därpå i april s. å. öfverallt i kyrkorna, t. o. m. de egyptiska anakoreternas. Och så kom utrotandet, som blef så fullständigt, att stridslitteraturen mot kristendomen nästan spårlöst försvann. Endast delvis var den till finnandes i kristna författares motskrifter; men många af dessa blefvo likaledes förstörda, för att kritiken öfver kristendomen ej ens skulle kunna läsas där.

En betecknande handling vid den nu börjande tusenåriga natten!

Kyrkan förklarade förstås Pulcheria efter döden för helgon för sin kamp mot hedendomen och sin omsorg om den ortodoxa läran och kyrkans makt.

5. *Hvad som medförde kristendomens "seger". Vålgörenhet och pauperism. Kyrkans växande rikedom och makt. Rättrogenhet framför allt. Bildningens utplånande. Moralisk urartning i kyrkan. Kyrkan omsluter allt och alla.*

Det är uppenbart, att den kristna läran ej på grund af logiska skäl eller obestridda sanningar eller fri och allmän öfvertygelse blef gällande.

Hvad som medförde kristendomens "seger" eller allmänna spridning i romerska riket var hufvudsakligen:

1) Vålgörenhet, eller de fattigas understöd af de kristna församlingarnas förmögnare medlemmar, inrättandet af fattighus och sjukhus samt frigifvandet af trälrar o. s. v.

2) Frukten för helvetet, hvarmed de icke-troende hotades.

3) Hopp om belöning i himlen för de troende och för allmosegifvare.

4) Kåjserliga maktspråk och edikt, som gynnade kristendomen och omsider befallde dess antagande som statsreligion, under det andra edikt förbjödo den gamla kulten och stadgade straff för dess utöfning.

* * *

En betänkelig sak var, att kristna kyrkan såsom lagligt erkänd korporation hade rätt att mottaga gåfvor och arf, hvarigenom den förvärfvade så stora förmögenheter.

Kyrkans rikedomar tillstodde ock uppförandet af praktfulla tempel och utvecklade en öfverdådlig prakt vid gudstjänsten, hvilket öfvade ett ofantligt inflytande på folket.

Biskoparne förfogade tämligen fritt öfver kyrkans egendom och kunde därigenom öfva välgörenhet i stort, och detta var hvad som mer än allt annat skapade kristna bland den stora massan i sådan mängd.

Stora skaror af fattiga underhöllos af kyrkan; sålunda beräknas antalet understödstagare i Antiochia vid en viss tid i 4:de årh. till 6—8,000, i Alexandria till ungefär samma antal och i Rom "ett mycket stort band". En kristen författare skref ock i kortsynt glädje öfver denna välgörenhet: "det var ett vackert skådespel att se de fattiga i ett långt tåg vandra till St. Pietro för att här sätta sig i rader och bli bespisade, en motbild till Kristi brödutdelning vid Genesarets sjö."

Kyrkan sades ock vara "den gemensamma tillflyktsorten för alla, *den stora husmodern*".

Välgörenhet öfvades ock tidigare bland de gamla kulturfolken. Hos judarne föreskref Mose lag barmhärtighet, och den rådande kärleken till släkten och stammen förebyggde i hög grad fattigdom. En del af åkerjorden tillerkändes de fattiga liksom ock hvar 3:dje år $\frac{1}{10}$ af hela skörden, och hvar 7:de år var denna gemensam. Lagen bestämde ock den allmosa, som kringvandrande fattiga skulle ha.

I Grekland fingo först blott de i krig lemlästade, men sedan alla arbetsodugliga statsunderstöd, och dessutom fingo de hjälp af yrkeskorporationerna. I Rom ledde med tiden tillväxten i befolkningsmängden till utdelning af ofentligt understöd, och genom Julius Cesar framhölls naturen af fattighjälp i sädesutdelningarna, då han bestämde, att endast de fattige skulle få del däraf afgiftsfritt. Under Nero och Hadrianus tillkommo jämte dessa också verkliga medelst kajsarens privatförmögenhet inrättade välgörenhetsanstalter.

Med kristendomen fick välgörenheten åter religiös natur och ansågs länge som en Gudi behaglig gärning och som själfändamål eller en yttring af fromhet, som medförde belöning åt gifvaren i det tillkommande lifvet. Man var barmhärtig för att få barmhärtighet. Egoism således.

Kyrkans män, äfven de förnämsta, voro snart sluga nog att framställa allmosegifningen som nödvändig för syndaförlåtelse och salighet — på det att kyrkan skulle få tillräckligt stora gåfvor. Ofta nog framställdes allmosan som en nyttig handel. Joh. Krysostomus sade sålunda: "Gud har öppnat en marknad för oss. Här kan man köpa rättfärdighet billigt. — — Låt oss köpa frälsning genom allmosor." Salvianus förklarade, att "den, som lämnar sina barn något i stället för att testamentera det till kyrkan, ej kan betraktas som en Kristi lärjunge".

Denna de kristnas välgörenhet hade, som sagdt, en religiös grund, men dessvärre saknade denna nödvändig omtanke och förutseende, hvilket berodde på likgiltigheten för det jordiska lifvet, då de kristna ju skulle främst tänka på det kommande lifvet i en annan värld och gingo och väntade på Kristi återkomst och yttersta domen. Härigenom utbildades ingen håg för industriell företagsamhet.

De kristna ringaktade ock förvärf såsom något jordiskt och förklarade, att det var ett högre kristligt stadium att vara fattig än att besitta egendom.

Genom slafvarnes frigifning af de kristna i större utsträckning än förr uppstod, då de ej alla kunde få arbete för sin bärgning och intet stöd hade i sina förra herrar, *pauperismen*, hvaraf Europa svårt hemsöktes mellan 2:dra och 6:te århundradena. Denna hemsökelse medförde inrättandet af asylor och sjukhus för fattiga, och äfven klostren underhöllo länge de nödställda frigifna. Gifmildheten missbrukades ej sällan, i det allehanda svek begingos af

tiggare och landstrykare, och den utöfvades ofta utan urskiljning. Biskop Ambrosius yrkade ock, att man skulle sätta gränser för gifmildheten, på det hon ej skulle bli onyttig. Emellertid kunde välgörenheten aldrig förslå, då arbete och yrken saknades för otaliga frigifna, som sålunda blefvo vida olyckligare än de varit som slafvar och råkade ut för ett gränslöst elände, hvarigenom många blefvo lösdrifvare och tjufvar, ofta organiserade till band.

Förvaltningen af de större för de fattiga bestämda stiftelserna anförtroddes alltid kyrkan, och kyrkan ansåg ock, att fattigvården tillkom henne. De kyrkliga gåfvorna förslogo snart ej för de talrika hjälpsökande, och bristfällig organisation af fattigvården och olämplig fördelning ökade fattigdomen i stället för att minska den.

Mot det tilltagande tiggeriet utfärdade Valentianus II det första förbudet (slutet af 4:de årh.). Snart kom kyrkan liksom ock den världsliga makten därhän, att de förpliktade kommunerna att underhålla sina fattiga, hvilket skedde bl. a. genom en förordning af Karl den store af 806. Senare tillkom godsägarnes fördragsmässiga förpliktelse att sörja för sitt folk i tider af nöd samt gillenas och skrånas fattigunderstöd.

Den frikostighet, som kungar och de rika visade kyrkan och milda stiftelser hela medeltiden igenom, var ej endast ett uttryck af fromhet, utan var bevekelsegrunden i allmänhet vida mer att vinna saligheten i himlen och förlåtelse för sina synder. Till den grad hade synden predikats och fruktan för straff i helvetet trängt in i medvetandet, att man ej var säker på frälsningen allena genom Kristus, utan måste söka kyrkans bistånd genom de förböner, som för gåfvor till densamma anställdes af prästerna.

På så vis strömmade med tiden oerhörda rikedomar

till kyrkan, som därigenom fick en maktställning, som böjde hela kristenheten under dess välde.

Kyrkans rikedomar kommo fram i 10:de årh. att ofantligt växa genom fruktan för *världens väntade undergång år 1000*. Enligt *millenarismen* eller läran om Kristi tusenåriga rike skulle Kristi tillbedjare, de rättfärdige, på grund af vissa bibliska löftens ordalydelse (Daniels bok och Upp.) här på jorden njuta all glädje under denna tid, hvarpå Kristi återkomst skulle äga rum, då den första uppståndelsen timar. De uppståndna "skola regera med Kristus tusen år", och "då tusen år äro fullkomnade, varder Satanas lös utur sitt fängelse" (Upp. 20 k.).

Tron på den katastrof, som millenarismen förkunnade, var allmän under de första århundradena, men förbleknade, för att åter bli stark fram i 10 årh. på grund af de djupa olyckor af alla slag: missväxt, hungersnöd, farsoter, krig m. m., som då inträffade, så att man kom att tänka på Jesu profetia om förödelsens styggelse före Människones sons ankomst i skyarna och yttersta domen. Människorna grepos af fullständig modlöshet, de skockades i kyrkorna, fordrade ständiga offentliga böner, kyrkliga processioner, anropandet af helgon och relikier o. s. v. för att väcka Guds medlidande och räddas från helvetet, hvarmed de så mycket hotats af kyrkan. Skaror af folk begärde att bli upptagna som munkar och nunnor i klostren för att få räddning. Hvarför arbeta och söka förbättra tillvaron, då världens undergång var nära?

Många insatte, på grund af den väntade katastrofen, kyrkan som arftagare till all deras egendom, då de därigenom hoppades vinna oförgängliga skatter i himlen i utbyte mot de rikedomar, som de ändå skulle förlora. Det med så mycken oro väntade år 1000 kom och gick, och

man förvånades att se världen fortfarande äga bestånd, och man började fatta mod igen och taga fatt på lifvet.

Kyrkorna och klostren hade emellertid genom de ofantliga donationerna under skräckperioden blifvit de rikaste grundägarne i Europa, och dymedelst kunde de ock öfva ett oerhördt inflytande på alla tilldragelser.

* * *

Sedan kristendomen blifvit det gamla romerska rikets religion, försvagades mer och mer den forntida bildningens motstånd däremot, och slutligen förkväfdes denna bildning alldeles, då den härskande kyrkan förmådde kajsar Teodosius att stänga dess skolor. Ett långvarigt okunighetens tidevarf följde. Småningom utbredde sig kristendomen bland alla Europas barbariska och obildade folk, och den kunde stadfästa sig i obestridd säkerhet; ingen bildning fanns, som med motsägelse kunde störa dess lugn. Alla sinnen voro fullkomligt insöfda i dess föreställningar, och hvarje afvikande mening eller kätteri förkväfdes eller bestraffades genast genom kyrkans maktmedel.

Straffen för kätteri voro mångahanda: afsättning från ämbete, egendomskonfiskering, böter, spöslitning, landsförvisning och dödsstraff.

Man förstår lätt, att kyrkan med sådana medel skulle tysta munnen och binda tanken hos alla. Århundrade på århundrade förkväfdes sålunda förståndet hos de kristna, som alla voro "rättroende". Allas håg skulle stå till himlen, jordelifvet var blott en förberedelse för det eviga lifvet i en annan värld; jordisk vishet, vetenskaper m. m. hade intet värde, och en fara låg ock däri genom afvikelser från kyrkoläran.

Allt andligt intresse gällde nu blott kyrkliga saker,

den personliga saligheten, räddningen från helvetet. Alla studier rörande lifvet och naturen blefvo fullkomligt likgiltiga och kallades ock *profana*, eller världsliga, oheliga. Hvad gagnade de det eviga lifvet? Biskop Ambrosius sade rent ut: "att afhandla jordens position eller beskaffenhet är till ingen nytta för det tillkommande lifvet". Naturliga förklaringar på företeelserna behöfde människan ej söka, ty det är nog att veta, att Gud värkar allt. Förut framställda förklaringar öfver jordens fritt sväfvande läge ville Ambrosius vederlägga med att: "den sväfvar, Guds majestät genom sin viljas kraft tvingar henne till att vara fast framför det obeständiga och tomma".

För en lång tid — medeltidens tusenåriga natt — göres bibeln till enda kunskapskällan, hvarigenom naturföreteelserna skola förstås, och de tänkas alltid för öfrigt vara beroende af Guds underbara ingripande. Gud vet allt, Gud uträttar allt, var hvad kyrkan lärde, och anklagelse för kätterier eller bristande religion drabbade lätt tviflaren eller forskaren.

I det kristna Europa blefvo i början af medeltiden de andliga snart de enda innehafvarne af lärdomen, och äfven *medicinen* blef i deras händer rent andlig och kyrklig. All egentlig medicinisk forskning försvann för lång tid under denna period af mörker och barbari; endast några få framstående läkare funnos i 6:te och 7:de årh., under 8:de och 9:de årh. framstodo inga medicinska namn, och först fram i 10:de och 11:te årh. blefvo några läkare kända. I kyrkans hand blef medicinen en *kristligt magisk konst* och *tron* blef universalmedlet. Få tviflade på kyrkans underbara dogmer; hvarför skulle man tvifla på gudars och helgons underbara ingripande? Denna tro botade genom korstecknet, böner, besvärjelser, vigvatten, amuletter, relikier m. m. Den tidens sinnen saknade allt

faktiskt vetande och lefde till stor del i en fantasivärld. Att underkurer ofta förekommo, är nog visst, men man känner nu förklaringen: *själf suggestion* genom blind tro, exaltation och spänd förväntan, hvarigenom vissa sjukdomar kunna påvärkas.

Fruktansvärda sjukdomar hemsökte emellertid Europa under hela medeltiden: justinianska pesten, smittkopporna, spetälskan, digerdöden m. fl., som medförde en oerhörd förlust af människolif. Här hjälpte inga böner, ingen tro, och man måste sätta den förfärande spridningen af dessa och andra sjukdomar i sammanhang med den allmänna okunnigheten och ligkiltigheten för kroppen och dess vård och den allmänna orenligheten, som till stor del berodde därpå, att med den gamla kulturens fall aftogo baden.

* * *

All bildning var hednisk och därför måste ock hedniska författare bort.

Farväl Homeros, Hesiodos, Pindaros, Eschylos, Sofokles och andra den grekiska poesiens stormän! Bort med edra skaldevärk, som tjugat människorna under århundraden och varit Hellas' stolthet och prydnad, ned i glömskans natt, bort för att ej oskära de kristnas blickar och minnas dem om forntidens afgudar! Bort dessa eländiga pergament, offra dem åt lågorna eller aflägsna den hedniska skriften därå. Så kunde de — då all industri gick tillbaka och pergament blef så dyrbart i den kristna tiden — bli till nytta åtminstone som skrifmaterial. Många forntida arbeten blefvo sålunda förstörda af det kristna raseriet; nitiska munkar skrapade bort den hedniska skriften för att

i stället å pergamentet pränta sina gudeliga sagor och legender.*

Hvilket kulturelände!

Må man ej glömma, att århundraden före kristendomens dogmatiska grubblerier det funnits forskning och filosofi i länder med grekisk odling, att en Thales, en Pythagoras, en Sokrates, en Aristoteles, en Hippokrates, en Euklides, en Arkimedes, en Hipparkus och många flera stora män lefvat och värkat för vetenskaplig upplysning.

En olycka var, att man förknippade moralen med vidskepliga och vanvettiga dogmer, hvarigenom dessa blefvo hedrade och fingo en öfverväldigande makt öfver sinena, blefvo heliga sanningar, som få vågade förneka.

De kristna dogmerna gjorde människorna vansinniga i massa, läto dem hysa vansinniga föreställningar i religion och behärskas af vansinnig fruktan för helvetet, få vansinniga idéer rörande hemliga och magiska krafter och tilläto sig vansinniga grymheter mot oliktankande.

Huru många ha ej under tidernas lopp lidit utsägliga kval genom tvifvel på en mängd kristna dogmer, tvifvel, som t. o. m. hotats med fördömelse, samt slutligen blifvit fullständigt sinnesrubbade genom religionsgrubbel, som vanligtvis rört sig om helvetet och den eviga fördömseln, och slutligen ofta ledt till själfmord!

Fruktan för döden har ock alltid varit allmän bland de kristna på grund af helvetet, hvarmed kyrkan alltifrån den äldsta kristna tiden hotat dem, som ej omfattade kristendomen såsom teologisk lära — oafsedt en moralisk

* Å dessa s. k. *palimpsester* kan man emellertid ofta se den gamla skriften skimra igenom — forntidens stora andar protesterade här mot vandalismen — och i nyare tiden efter renässansen har man t. o. m. kunnat göra skriften läsbar igen, så att åtskilliga forntida arbeten därigenom åter framdragits.

vandel. Det står ju i Mark. 16: 16: "Den där tror och blifver döpt, han skall varda frälst, men den där *icke tror*, han skall varda *fördömd*". Enbart detta bibelcitat har gjort otaliga förtviflade eller galna.

Många kristna munkar blefvo så uppblåsta af sina botöfningar, som skulle göra dem ödmjuka, att de ansågo sig fullkomliga och lefde i själförgudande drömmier. De flydde till ensligheten för att befrias från det världsliga lifvet och lefva i anden ett fullkomligt lif; men de afsöndrade sig därigenom ock från allt, som alstrar mänskliga känslor, och många blefvo ock fullständigt sinnesrubbade.

Hieronymus skref om somliga munkar: "Sådana finnas, som på grund af cellernas fuktighet, öfverdrifven fasta, leda vid ensamheten och för mycken läsning förfalla i tungsinthet och ha mer behof af Hippokrates' konst än våra råd. Jag har sett personer af båda könen, hvilkas hjärnor blifvit så angripna af orimlig späkning, i synnerhet då de bodde i fuktiga och kalla celler, att de alldeles icke mera visste, hvad de gjorde och sade." Hieronymus ifrade på andra ställen mot munkarnas äregirighet och hyckleri och rådde att sky dem, som man ser gå nedtyngda af länkar, nakna fötter trots kölden o. s. v., ty, skref han, "de gå in i de förnämes hus och bedåra staccars syndiga kvinnor och bära en kungs högmod under en botöfvares kappa".

* *

Sedan den antika kulturen sönderfallit och kristendomen blifvit statsreligion i romerska riket, blef det ett barbari utan like. Man borde ju ha väntat sig ett nytt tidehvarf, utmärkt af fromhet och dygd under ledning af målsmännen för hvad man så gärna kallat "kärlekens re-

ligion". Men dessa "andens män" blefvo bödlar och spridde vidskepelse kring sig och höllo världen i en tusen-årig okunnighet. Allt världsligt var synd, och man skulle lefva för att döda sig, döda köttet, på det man skulle få det eviga lifvet och föras af änglar till himlen. Klostren mottogo skaror af försakande "Guds barn", som där skulle få lefva ett rent lif. Men om än somliga värkligen lefde ett lif i Gud och lyckades undertrycka naturen för att blifva utmärglade helgon, om än mången på vissa tider af omstörtning och upplösning funno en fristad i klostren, blef lifvet här för otaliga allt annat än ett rent eller ett andligt lif. Klosterlifvet kunde ej undertrycka könsdriften hos otaliga, som visste att på ett eller annat sätt tillfredsställa den, och trots de kristnas strid mot den antika världens sinnlighet, dess Venus-kult och dennas urartning, blefvo klostren ofta besmittade af den värsta osedlighet och voro de ej sällan rent af bordeller. Ändock räknades "otukt" alltsedan kristendomens första århundraden bland "dödssynderna".

Prästerna voro, trots kyskhetslöftet, ofta bekajade af okyskhet och farliga för de anständiga kvinnorna, som de besökte i hemmen eller som biktade sig för dem. I synnerhet blef deras könsdrift farlig, trots andans religion, sedan kyrkan ålagt dem det vanvettiga celibatet.

Det är rent af häpnadsväckande, huru kristna af det tvetydiga slaget kunnat, från forntiden till den dag som är, med sofistisk fyndighet förena sin kristendom med sin sinnlighet, då de ej kunna lefva afhållsamt utom äktenskapet. De ha helt enkelt sagt som så, att de, då de tillhöra Kristus, kastat all synd på honom, att han kom för att borttaga världens synder!

Sedan kristendomen blifvit statskyrka, var det hos otaliga snart slut med den religiösa andan, den äkta broder-

liga kärleken och andra kristna dygder. Hat, afundsjuka, kryperi, intrigspel och ärelystnad utmärkte ofta präster och prelater i deras äflan om makt och befordran, och bitterhet, stridslystnad, förtal och våldsamheter utmärkte ofta kyrkomötena.

Det sorgliga inträffade, att ju mer en kristen blef lärd teolog och alltmer ifrade för renlärighetens bokstaf, ju mindre kärleksfull och barmhärtig blef han, ju mer uppgick han i lidelsefulla tvister, som födde hat och agg.

Kristendomen blef i sanning en sällsam kärlekslära. "Älsken edra ovänner", sade Kristus. Hata, förfölja, döda dem, som voro motståndare eller ej kunde antaga den ortodoxa lärans dogmer, blef hvad man gjorde i den segrande kyrkan.

Kristendomens lära om jordlifvets syndfullhet och det eviga lifvet såsom människans högsta omsorg medförde helt följdriktigt *munkväsendet*, och man såg tidigt eremiter draga sig tillbaka till ökenstrakter, först i Egypten, för att där, utan alla band med världen, endast bearbeta sig för den eviga saligheten. Munkarne sökte sådana sysslor, åkerarbete, korgflätning m. m., hvarpå de till nödtorft kunde lifnära sig och som ej vidare upptogo deras tankar; dessa ägnades åt enformiga andaktsöfningar och böner, och dessutom underkastades kroppen späkningar för att förjaga alla kroppsliga frestelser. De inskränkte födan till det minsta möjliga, gisslade sig, stodo i kallt vatten o. s. v. för att döda köttet och bli alltmer värdiga himmelriket. Otaliga af dessa "helige" voro sinnesrubbade i all sin religiositet.

Munkarna fingo ej ha känsla för eller beröring med *sin egen familj*. I sina munkregler skref sålunda Basilius: "Den, som efter Herrans ord är född af anden och har fått förmågan att bli ett Guds barn, blyges öfver sina köttsliga släktingar". Kyrkofäderna visade också sympati

för dem, som mot sina föräldrars önsknings försakade världslifvet; de skulle enligt Hieronymus' anvisningar visa föräldrarna fullkomlig likgiltighet och känslolöshet, om de sökte hålla dem tillbaka. Inga jordiska band skulle finnas, alla mänskliga känslor skulle dödas — då blef man värdig att komma till Gud, desto större var kärleken till Kristus. Denna karikatyr blef det kristna idealet under mer än tusen år, och millioner ha gått upp däri och lefvat som onyttiga salighetsegoister.

För det eviga lifvet var det bäst att vara ogift; det gifta ståndet sattes lägre än det ogifta, då detta tillstod att uteslutande tänka på det enda nödvändiga: saligheten. Äktenskapet betraktades som något rent köttligt, och all erotik ogillades såsom lockelse till det jordiska och sinnliga, hvarför ock äktenskapet endast kunde försvaras som en barnalstrings-institution. Könskärleken, lifvets högsta lag, missförstods och ringaktades därför. Men så hämnade sig ock det förkvädda sexuella lifvet; om än många lefde som asketer ett rent lif i Gud, så hemföllu otaliga, äfven inom klostrens helgade murar, där alla yttre frestelser saknades, åt könslifvets lockelser, och ofta bevittnades det mest sedslösa lif. Kyrkan motvarkade m. a. o. sedligheten genom sin onaturliga sexuella moral.

*
*
*

I heligt nit, i en alla mänskliga känslor förkväfvande tro på jordelifvets intighet ha otaliga på grund af kyrkoläran så bearbetat sig själfva för det kommande eviga lifvet, att de ingen glädje velat finna och jämväl hos sina närmaste — make, barn o. s. v. — förjagat all glädje, förkrympt deras naturliga anlag och lärt dem tro på en inbillad frid. Otaliga ha under medeltiden i sin fanatism

lämnat både hem och fädernesland för att lefva renhetslif i kloster och sucka och bedja dygnet om år efter år, förhårdande sig mot sina egna på det inga jordiska band skulle hindra salighetshoppet. Otaliga ha pinat sig själfva med att gissla eller risa sig, smälta vax på huden o. s. v. för att straffa sig för naturliga känslor, som gjort sig gällande, för erotiska rörelser eller minnen om kärlek, ty allt sådant hörde "den naturliga människan" till, var synd, var Satans värk och förde till helvetet.

* * *

Kyrkan kom, sedan den blifvit härskande, att med sina institutioner omsluta människornas hela lif, och hög som låg böjde sig för dess tjänare i samma vördnad. Alla sågo i dem Guds representanter, som kände de heliga sanningarna och sutto inne med salighetsmedlen, för begångna synder pålade botöfningar, allmosor och vällfärder, och kungar och furstar ålade de att för svåra förbrytelser bygga kyrkor och kloster o. s. v. Tidsandans tro gjorde ett lif utan kyrkan omöjligt att lefva, ty kyrkan hade den fruktansvärda makten att öppna eller sluta himlen för själen efter döden, och att nå himlen och undgå helvetet var dock lifvets egentliga mål, ej att lefva lifvet i och för sig själfvt.

Kyrkans *bannlysning*, som skilde den enskilde från hennes gemenskap, var därför så fruktad; och än fruktansvärdare var *interdiktet*, hvarmed en stad eller ett helt land belades för svåra kyrkliga förseelser, och hvarigenom kyrkan förbjöd hvarje gudstjänst och hvarje kyrklig handling. Då förstummades kyrkklockorna, kyrkorna voro stängda, ingen präst följde med krucifix och sång de aflidna, som förblefvo obegrafda, och vigsel ägde rum på kyrkogårdarna.

Sällan fördrog ett folk länge sådan skräck, utan snart nog fingo de skyldige göra bot och bättring.

På tusen sätt var kyrkan med i allas lif: hon manade till andakt genom krucifix och Madonnabilder på vägarna, små kapell i skogar och på berg och majestätiska kyrkor, genom bönklockornas ringning, genom föreskrifna kors-tecken och bönernas läsning på radbandet, genom processioner och deras sång, genom sakramentens magi o. s. v.

S. k. "kristlig fromhet" i medeltidens anda var ganska allmän bland de skilda folken hela denna tid. Den bestod i gudstjänstens trägna beivrande, ifrigt aflatssökande för befrielse från helvetet, testamenten och gåfvor till förmån för kyrkor och kloster för samma ändamål, vallfärder till helgonrester etc. Denna fromhet visade sig i böner till "Guds lam" och i anropande om förböner hos Gudsmodern och helgonen för att förskaffa sig salighet och syndaförlåtelse, och vid mässor flera gånger om dagen upprepade alla de latinska formulären utan ända: "Kyrie eleison, Christe eleison, Jesu, audi nos!" — "Agnus Dei, qui tollis peccata mundi, miserere nobis!" — "Sancta Trinitas, unus Deus, miserere nobis!" — "Sancta Maria, ora pro nobis!" — "Sancta Dei genetrix, ora pro nobis!" — "Sancte Michael, ora —. Sancte Joseph, ora —. Sancte Petre, ora —. Sancte Paule, ora —. Omnes sancti Angeli et Archangeli, orate pro nobis" etc. Och man tummade i oändlighet sitt radband, mumlande otaliga "Pater noster, qui es in coelis" o. s. v.

Om detta för mången var religion och blef en tröst och ledning till en dygdig vandel, så var värkan på de flesta föga moraliserande, ty med moraliteten var det i allmänhet illa beställt, såsom äfven kyrkliga författare medgifva. Frosseri, dryckenskap och skörlefnad voro vanliga, och icke ens kyrkans präster voro fria från dessa laster.

6. *Omvändelse af barbariska folk af yttre orsak och med våld.*

Hos somliga *barbarer*, som i 3:dje, 4:de och 5:te årh. bröto in i romerska riket, utbredde sig kristendomen hastigt nog. En dröm, ett järtecken, en prästs eller ett helgons föredöme, uppfyllandet af en bön till de kristnes gud m. m. voro som oftast värksamma medel till barbarernas antagande af kristendomen. Ofta använde missionärerna hedniska järtecken och gudsdomar, såsom att bära järnbörda etc., för att invärka på barbarernas barnsliga sinnen. Eremiternas och munkarnas stränga lefnad invärkade ock på dem, och de påverkades dessutom mäktigt af den kristna gudstjänstens prakt.

Senare hade barbarernas omvändelse ofta en yttre eller politisk anledning, då många af dem, saxare, vender, nordiska vikingar m. fl. voro farliga fiender till de nya medeltidsrikena i Europa. Kungarna blefvo därför ofta angelägna att med tillhjälp af missionärer införa kristendomen bland dem för att genom densamma kufva dessa obändiga krigare, och hjälpte ej fredlig och andlig mission, så grep man ej sällan till *våld* vid "omvändelsen", som ofta ägde rum med knifven på strupen.

Framhållas bör, att man i medeltiden allmänt trodde, såsom påfvar och biskopar satt i folken, att alla, som ej bekände Kristus, blefvo efter döden fördömda, hvarför utbredningen af kristendomen bland hedningarna, om ock med vapen i hand, ansågs som synnerligen förtjänstfull och kristlig.

Härvid hade kungarna alltid ett mäktigt stöd i påfvarna, som ofta rent af uppmanade dem att begagna våld eller att företaga s. k. "korståg" mot de "otrogna".

Sedan det romerska käjsardömet gått under i västern, blef den katolska kyrkan den enda organiserande makten

och förmådde ock ingifva föreställning om kraft, sedan påfvarna tillvällat sig sin oerhörda myndighet. Kyrkans roll blef ock ofantlig i de nya europeiska rikena, sedan kristendomen blifvit — frivilligt eller med våld — antagen, och de nya barbariska elementen kommo snart att spela en afgörande roll i utvecklingen. Hela folkslag lämnade barbariet och fingo mildare seder. Men den upplysning de fingo var blott kyrklig och blef helt vidskeplig, då antikens kultur förblef dem alldeles okänd. Längre voro de "omvända" kristna blott till namnet, hela deras kristendom bestod helt enkelt däri, att de utan all undervisning voro döpta, d. v. s. hade neddoppats i vatten eller bestänkts därmed af en präst under uttalande af döpelseformuläret, hvilket oftast skedde i klump. Om Kristus hade de i regeln ej annan föreställning, än att han var en gud, som förmådde hjälpa bättre än deras gamla gudar, som missionärerna sade vara onda andar eller djäflar. Helvetesläran spelade tydligen en betydande roll, och fruktan för Satan, som barbarerna nu fingo lära känna, gjorde dem till spaka och lydiga lärjungar till präster och munkar.

Deras religion bestod till stor del af dels gammal hednisk vidskeplighet, dels ny kristen vidskeplighet, och den tidens kristendom var föga innerlig eller andlig, utan bestod mest i yttre stadgar och ceremonier.

* *
 *

Huru yttre anledningar ofta afgjorde kristendomens antagande, synes att börja med af frankernas kung *Klodvigs* omvändelse: då i ett krig med alemannerna frankerna syntes svikta, kom Klodvig att tänka på den gud, om hvilken hans gemål Klotilda ofta talat med honom, och han lofvade då, att om Jesus Kristus hjälpte honom att slå

alemannerna, sedan han förgäfves anropat sina gamla gudar om bistånd, så skulle han tro på honom och låta sig döpas i hans namn. Han slog alemannerna och blef nu döpt; jämte honom läto ock 3,000 af de förnämsta frankerna döpa sig, och senare öfvergingo äfven de flesta af de öfriga till kristendomen för att följa exemplet eller af nyfikenhet. Af den nya läran förstodo de så godt som ingenting.

Karl den store, hvars politiska mål var att samla de folkslag, som slagit sig ned i Roms gamla provinser i mellersta Europa, till en fast enhet för angrepp af barbarer och araber och göra de invandrande stammarna bofasta och civiliserade, ålade de underkufvade folken det kristna dopet. Ofta satte de sig häremot, och i synnerhet voro *saxarne* hårdnackade i sin ovilja mot kristendomen. De höllo länge fast vid sin Asadyrkan, och deras religion var oupplösligt förenad med deras statslif, då höfdingarna själfva voro präster tillika. Omsider blefvo de dock öfvervunna af Karl, som i deras hufvudort i Westfalen kullstörtade det förnämsta föremålet för deras tillbedjan, den s. k. Irmenpelaren, och tvang dem med soldaternas tillhjälp att antaga kristendomen, fast många stammar afiöllo igen och fortsatte kriget. För fredsbrott lät Karl en gång döda en stor mängd (4,500) upproriska, trots böner om förskoning, hvarpå en allmän resning bland *saxarne* följde, men de dukade dock under för Karls här, som uthungrade dem (783). Många bortfördes till Frankrike och blefvo döpta, och den gamla gudsdyrkan blef förbjuden, hvarpå de egendomar, som tillhört deras kult, skänktes till katolska kyrkan.

Frankernas kung *Ludvig den fromme* hade ock det största politiska intresse af kristendomens införande i *Norden*, de fruktade vikingarnas hemort, och bistod därför

danske kungen *Harald*, då denne fördrifvits af ett motparti och måst taga sin tillflykt till honom. Ludvig lofvade honom hjälp under villkor, att han blefve kristen, och han lät därför döpa sig (826). Därmed tog den kristna missionen i Skandinavien sin början, ty Harald fick vid återfärden till sitt land till följeslagare Ansgarius, som jämte andra klosterbröder införde kristendomen i Danmark och Sverige, fast omvändelsen tog lång tid.

Venderna vid Östersjöns sydliga kust stodo länge fast vid sin gamla religion, trots ifrig bearbetning af tyske kungen Otto I och deras egen kung Gottschalk; denne och flera missionärer blefvo ihjälslagna af folket, som ej ville lämna sina gudar (1066).

Först ett århundrade senare blefvo venderna med vapenmakt af saxiska härtigar tvungna att låta döpa sig (1162). Pomrarne på Rügen blefvo kort efter af danske kungen Waldemar I, som eröfrade ön och uppbrände dess tempel med guden Svantehvits bild, tvungna att mottaga dopet.

* * *

Sedan göterna i *Sverige* blifvit kristna, sökte vid flera tillfällen biskopar och kungar att med våld utrota hedendomen hos *svearne*, som ännu fortforo att offra till Asagudarne, och därigenom framkallades långvariga strider.

Under kung *Stenkil* (1060—66) uppgjorde sålunda biskoparne Adalvard och Egino, båda utlänningar, en plan att de skulle begifva sig till Upsala och förstöra det förnämsta templet, då de menade, att hedendomen skulle förstöras i själfva sin rot. Rykten därom kommo ut bland svearne, som visade tecken på ovilja, hvarför Stenkil, ehuru kristen, föreställde de fanatiska biskoparne, huru oklok

deras plan var, då den skulle vålla inbördes krig och hindra kristendomens spridning, och de måste snart fly från svearnes land. De begåfvo sig kort därpå i stället till Västergötland, där de nedslog Frejs och andra Asagudars bildstoder.

Inge d. ä. (från 1080), som uppmanades af påfven Gregorius VII till kristligt nit, ville visa detta genom att söka med våld utrota hedendomen bland svearne och på tinget befalla dem att antaga den kristna tron. Svearne funno detta strida mot deras frihetsbegrepp, som ej tillstodde tvång, och sade, att kungen bröt gammal landslag, då han ville öfvarändakasta, hvad hans fader Stenkil och de andra konungarne före honom låtit äga bestånd. De förjagade Inge och togo i stället hans svåger *Blot-Sven* till konung, då denne erbjöd sig att offra till Asagudarne; men efter 3 år grep Inge återigen till våldet och öfverföll lömskt Blot-Svens gård, som antändes, hvarpå denne mördades.

Sedan omsider kristendomen blifvit allmänt antagen i hela riket under Sverker d. ä. (1130—1156), och *Erik den Helige* befästat läran i Svealand, beslöt denne af nit därför att utbreda den till *Finland*, som då ännu var ett hedniskt land, och detta föresatte han sig göra med vapenmakt eller genom ett s. k. korståg. Detta tillstyrktes Erik på det ifrigaste af biskop *Henrik* (engelsman), som följde med till Finland, då kungen drog dit med en här (1157). Sedan Erik förgäfves uppmanat finnarne att underkasta sig och låta döpa sig, utan de visat sig "så hårda, att de ingalunda utan med hård hand låto underkasta sig", anföll därpå Erik och "drap alla, som ej ville taga vid rättvisa och rätt tro". Efter segern gick han omkring på slagfältet och — grät. Det står i en latinsk hymn om S:t Erik efter hans död bl. a.:

Öfver de i sina synder döde
röres underligt den fromme,
gråter öfver fienden.

Till en af sina män, som ej kunde finna anledning att sörja öfver en vunnen seger, sade han: "Jag är glad och lofvar högeligen Gud, att han gifvit oss seger; men jag sörjer öfver förtappelsen af så många själar, som kunde ha kommit till himlen, om de anammat den kristna tron."

Erik stämde finnarne sig till mötes efter slaget och förklarade, att kriget skulle upphöra, om de antoge kristendomen, och efter denna nya hotelse läto många döpa sig, under det många med våld drefvos till dopet.

Till slikt barbariskt och okristligt slaktande och tvångsdop kunde således i en sorts religiös galenskap den kristna helvetesläran och bibelordet: "den där icke tror, han skall varda fördömd" drifva en kristen kung. Liksom han efter döden kallats "den helige", betraktades det baner, han förde i striden mot finnarne, som en helgedom.

Ett par gånger till drefvos svenska regenter af kristen nit att med våld döpa finnarne, sedan påfvar uppmanat att företaga korståg mot de återstående hedningarna bland dem. Ett öfverdrifvet och ovist nit från prästernas sida var dock säkerligen, såsom flera historiker framhållit, orsaken till mångas återfall eller kvarstannande i hedendomen samt till strider med de kristna. Särskildt framstod biskop *Tomas* (engelsman), som stod i spetsen för kristendomsvärket i Finland, för sitt okloka och våldsamma beteende. Sålunda bestraffade han egenhändigt så hårdt en man, att denne dog därpå; och det är blott alltför sannolikt, att hans underhafvande också tillåtit sig att följa hans högvördighets exempel. Denne *Tomas* angaf sig omsider som förfalskare af några påfiliga bref och nedlade därför ångerfullt sitt ämbe e

Birger Jarl synes ha följt påfvestolens uppmaning, då han 1249 företog ett korståg i de hedniska *Tavasternas* land. Han kom med svärdet i den ena handen och korset i den andra; kristendom eller död var valspråket — liksom hos alla korsfarare i medeltiden. De, som vägrade att underkasta sig och antaga kristendomen, nedgjordes; fred åter gafs dem, som mottogo dopet och nedlade vapnen. Jarlen segrade, och sålunda lades södra Tavastland under kristendomens och svenska spirans välde. Den svenske historikern Sven Lagerbring har riktigt sagt om detta sätt att utbreda kristendomen: "När man förkunnar evangelium på sådant sätt, lära väl inte många draga sig undan döpelsen. Kristendomen måste ock blifva därefter."

Återstod ännu att "kristna" de hedniska *karelerna*. Sedan kung Waldemar klagat öfver deras fientligheter för påfven, uppmanade denne ärkebiskopen i Upsala att predika korståg mot dem; och *Torkel Knutsson* blef den, som 1293 ledde detsamma, åtföljd af biskop *Peder* och flera präster. Karelerna underkufvades och läto nu döpa sig.

IV KAPITLET.

Kristna kyrkan härskar absolut och medför ett barbari utan like i världshistorien.

I AFDELNINGEN.

Den kristna djäfvulsläran.

1. Utvecklingen af tron på djäfvulen och helvetet. Senjudendomens och Kristi föreställning därom. Förkunnandet af yttersta domen och dess betydelse för helvetesläran. Djäfvulens upptagande i den kristna dogmatiken. — 2. Frukten för helvetet; Augustini omvändelse. — 3. Läran om änglar och demoner; tron på »incubes» och »succubes». — 4. Djäfvulslärans herravälde. Beelsebub och hans hof.

1. *Utvecklingen af tron på djäfvulen och helvetet. Senjudendomens och Kristi föreställning därom. Förkunnandet af yttersta domen och dess betydelse för helvetesläran.*

Med kristendomens historia sammanfaller djäfvulens historia. Kristendomen och diabolismen kunna ej skiljas åt. Dogmerna om djäfvulen, helvetet och den eviga fördömseln äro kristna dogmer och kunna ej borttagas från det kristna systemet, d. v. s. den historiska kristendomen

dogmkristendomen. Gör man detta för att framställa den enbart etiska kristendomen och i upplysningens namn befria densamma från vidskepliga föreställningar, och vill man därmed säga, att man framställt "Kristi kristendom" till skillnad från dogmkristendomen, så har man ändock ej kommit ifrån diabolismen, ty huru mycket än Kristus lade hufvudvikten på moralen, så trodde han dock på djävulen och förkunnade han helvetet och de fördömdas eviga pina.

* * *

Kristendomens läror om himlen, helvetet, djävulen, demonerna och yttersta domen äro härledda från egypternas, babyloniernas, persernas och judarnas religiösa föreställningar. I egypternas "Bok om underjorden" omtalas, att de osaliga få lida *eviga straff* i ett *eldhaf*, hvars eld underhålles af ormen Apopis jämte onda andar, som utspy glödande etter. Vid den yttersta domen hänvisar guden Amon de ogudaktiga till elden, men de rättfärdige till den "högra sidan".

I den persiska religionen var *Ormuzd* ljusets gud och *Ariman* mörkrets, och liksom Ormuzd hade ärkeänglar och änglar under sig, så hade ock *Ariman*, ärke-djävulen, ett hof af djäflar. I motsats till himlens härskare söka djäflarna förstöra allt lif och sprida lögn och bedrägeri. Deras bostad är *afgrunden*, *Duzak*, belägen under jorden och uppfylld med all den skräck, som en vidskeplig och uppjagad fantasi kan finna på. Kristendomens helvete är alldeles detsamma som denna afgrund.

Judarnes *Scheol* var väsentligen detsamma som grekernas *Hades*, underjorden eller "skuggornas rike", och kallades ock så i den äldsta grekiska öfversättningen af

nya testamentets skrifter. Ingen föreställning om straff var ursprungligen förknippad därmed; först efter babyloniska landsförvisningen började läran om straff i Scheol liksom om djäfvulen och hans rike efter persisk förebild, och efter återkomsten från det främmande landet delades Scheol i en afdelning för goda, *Paradiset*, och en för de onda, *Gehenna*.

Gehenna, eller persernas Duzak, skildes strängt af alla judiska skolor från Scheol; där skulle de fördömda straffas i en evig eld.

De äldre kristna författarna brukade ordet *helvete* i flera bemärkelser: för ett öfvergående renande, eller katolska kyrkans purgatorium, *skärselden*, för *limbus patrum*, där förra tiders fromma, patriarkerna, profeterna m. fl. afvakta Kristi ankomst, samt för obotfärdiga syndares slutliga pinorum eller *Gehenna*.

Med "dödsriket" menades visserligen flerstädes i Nya testamentet Scheol, men därmed menades ock ibland Gehenna eller helvetet, och i denna mening användes det t. ex. af Jesus, då han framställde berättelsen om den rike mannen och den fattige Lasarus. Det står i Luk. 16 k., att den rike mannen "klädde sig i purpur och kostbart linne och lefde hvar dag i glädje och prakt", och att han efter döden "i dödsriket upplyfte sina ögon, där han låg i plågor, och fick se Abraham långt ifrån och Lasarus i hans sköte" samt bad att Lasarus skulle sändas att svalka hans tunga med vatten: "*ty jag pinas i denna låga*". Detta vägrade dock Abraham, som förklarade, att det är "melan oss och eder ett *stort svalg* befast, på det att de, som vilja gå öfver härifrån till eder icke må kunna det, icke heller de, som äro där, må kunna komma öfver till oss".

Jesus tecknade här således den plats i dödsriket, som

man kallar helvetet, och som vore med ett stort svalg fullständigt skild från de saligas boning, och man igenkänner fullkomligt eldsjön. Ändock har man svårt att förstå, hvad ondt den rike mannen egentligen gjort för att plågas i helvetet; ty att kläda sig kostbart och lefva i glädje och prakt är ju ingen synd i och för sig, och annat får man ej veta om honom. Sammaledes får man ej veta, hvad Lasarus gjort, som låtit honom komma till himlen, annat än att han varit fattig och full med sår. Rikedom och glädje i och för sig var således något så syndigt och otillåtligt, att det måste bestraffas med helvetets pina, ehuru man har skäl att antaga, att den rike mannen iakttagit de allmänna judiska fromhetsöfningarna: barmhärtighet och allmosegifvande.

* * *

Den bibliska berättelsen om "syndafallet" i paradiset är, såsom den nyare forskningen ådagalagt, grundad på en tidigare babylonisk berättelse, och en babylonisk stengravyr framställer ock detta s. k. syndafall. Liksom i en fornpersisk enahanda berättelse därom, spelar *ormen* en hufvudroll. Det fanns i babyloniernas mytologi en orm, Tiamat, som var gudarnas fiende, "fienden" rätt och slätt, afgrundens drake.

Kristendomen kom ock att uppfatta ormen som en skepnad för djäfvulen, i enlighet med syndafalls-berättelsen.

Under det föreställningen om *Satan* blott har en börjande utveckling i Gamla testamentet, har den i Nya testamentet alldeles genomträngt det religiösa medvetandet och framträder som fullt utbildad djäfvulstro nästan på hvarje blad, särskildt i evangelierna, hos Paulus och Joh. upp. Han framställes under många olika benämningar: *Satan*,

Diabolus, Beelsebul, Beelsebub, Belial, fienden, den onde, världens furste, de onda andarnas furste, den stora draken, den gamla ormen, fursten öfver luftens makt, frestaren m. fl. Af mångfalden af dessa benämningar framgår, att föreställningen om Satan på Kristi tid intog en förhärskande plats.

Den ny-testamentlige Satan är närmast de frommas fiende och frestare, och han framställes särskildt som Kristi fiende och de kristnas vedersakare, som söker att förleda dem till affall. Världen blir därför ett dubbelt rike: *Guds rike*, instiftadt af Kristus, ljusets herravälde, och *Djävulens rike*, mörkrets herravälde.

Dessa nya föreställningar om Guds rike och Satans rike och den stora kampen dem emellan hade tydligen inkommit i den judiska religionen från de främmande religioner, med hvilka judarne kommit i beröring. Under babyloniska fångenskapen hade judarne upptagit den persiska läran om *Ormuzd*, ljusets gud, och *Ariman*, mörkrets furste, samt striden dem emellan och den gamla världens undergång genom eld, den allmänna världsdomen, de dödas uppståndelse till domen och syndarnes eviga pina.

Dessutom se vi inflytande af babyloniska och grekiska föreställningar, och i all synnerhet märker man uppdragandet af den babyloniska ängla- och demonläran.

Djävulsdogmen, sådan den framställts i kristendomen, är ej mycket vidrörd i Gamla testamentets äldre böcker. Å somliga ställen står i översättningarna orden "djävul" och "satan", där det egentligen skulle ha stått "afgud" eller "motståndare". Detta synes t. ex. af V Moseb. 32: 17: "De offrade åt djäflar (*Schedim*) och icke sinom Gud, åt de gudar, som de intet kände", samt af II Sam. 19: 22: "David sade: Hvad hafver jag beställa med eder. I Zeru-Ja barn, att I viljen i dag varda mig till Satan?" Sista

Djävulsfigur
å kyrkan Notre-Dame i Paris.

ordet betyder i grundtexten "motsåndare" rätt och slätt.

Ehuru motsatsen mellan Kristi rike och Satans, såsom Nya testamentet framställer den, erinrar om motsatsen mellan persernas Ormuzd och Ariman, vore det dock orätt att i den förra se blott en kopia af den senare. Den ny-testamentliga Satan är — såsom flera bibelforskare, i all synnerhet *G. Roskoff*, teologie professor i Wien,* fram-

hållit — en specifik produkt af den *ny-testamentliga åskådningen* och står i närmaste samband med *Messiasidéen* och föreställningarna om det messianska riket.

Af den väntade Messias hade judarne hoppats befrielse från det främmande oket — romarnes herravälde — och återställande af det rena mosaiska nationalriket, men en annan Messias, ej politisk utan etisk, framstod i Jesus och hans uppgift skulle vara frälsarens och han skulle försona sitt folk med Gud. Man väntade ock, att han skulle bota sjuka, och man ville, att han skulle ådagalägga sitt Messianat med under. Då tron på Satan såsom inbegreppet af onda makter var allmän bland judarne på Jesu tid, trodde folket, liksom Jesus själf, att, då han botade "be-

* Se *G. Roskoff*: »Geschichte des Teufels», 1869.

satta“, han gjorde detta genom öfvermänsklig makt, och snart tillskrefs honom — i evangelierna — all makt i himlen och på jorden. Till hans messianska förmåga hörde ock, att i honom dödens makt upphäfts och att han genom uppståndelsen visat sig stå öfver det mänskliga.

Den ny-testamentlige Satan och hans rike stå som motsatsen eller motbilden till Messias och hans rike och nämnas därför så ofta i Nya testamentet.

* * *

För att rätt fatta Jesu religiösa föreställningar och i synnerhet hans förkunnande af yttersta domen och helvetesläran, måste vi taga i betraktande de nya i senjudendomen upptagna föreställningar och läror, som voro allmänt antagna på hans tid. Dessa voro främst tron på *de dödas uppståndelse*, *ängla-* och *andeföreställningarna* och tron på *Gudsrikets framtida tillkommelse*. Den gamla föreställningen af den nationelle Jahve hade förbleknat, och Gud fattades mer såsom himmelens herre, den helige, konungarnas konung o. s. v., tron hade fått sin tyngdpunkt i den kommande tiden, och den nya grundtonen i religionen var, att Gud skall uppenbara sig från himlen, uppväcka från döden och döma världen. Gud var själf så fjärran, att han genom andra väsen, änglar, trädde i beröring med världen, och den urgamla tron på änglar, som af profeterna trängts alldeles tillbaka, hade i tiden efter den babyloniska fångenskapen återupplefvat och var på Jesu tid synnerligen lefvande. Man såg i Gud framför allt en *domare*, och hans hufvudegenskap var rättfärdighet. Därför var den frommes högsta omsorg att kunna bestå i Guds rättfärdiga dom och vinna hans nåd. Med denna blandades fruktan och ångest att ej finna nåd vid Guds stundande dom, då de döda skola uppstå och dömas.

Denna tro var allmän bland judarne på Jesu tid, och *Johannes döparen* hade i sina botpredikningar gifvit kraftigt uttryck däråt: "Gören bättring, ty himmelriket är nära", sade han, "redan är yxan satt till roten på trädet, därför varder hvart och ett träd, som icke bär god frukt, afhugget och kastadt i elden" (Matt. 3 k.) Hans predikande af bättringens dop och syndernas förlåtelse fortsattes af *Jesus*, i hvars hela värksamhet denna botpredikan var en grundsten.

En egendomlig litteratur hade från Daniels bok (165 f. Kr.) fortplantat föreställningen om Guds särskilda uppenbarelse, *Apokalypsis*, och den fortsattes äfven efter Jesu tid. Dessa apokalyptiska skrifter, som alltid voro gåtfulla och oftast framställde visioner, tillkommo under svåra orostider och uttalade hopp om bättre tider, då de gudomliga hemligheterna skulle afslöjas. Grundtanken var öfvertygelsen, att man stod inför *världens undergång*, att tidens fullbordan redan var inne och att Gud snart skulle uppenbara sig. Därför skulle människan vända sig från världen och sluta sig till Gud.

Hos Jesus framträder tydligt invärkan af apokalyptiken: han var alldeles genomträngd af föreställningen att vara kommen i yttersta tiden för räddning och trodde t. o. m., att människorna på hans tid skulle få upplefva världens undergång, hvarför allt var honom likgiltigt utom att rädda själarne från världsbranden: "Några äro bland dem, som här stå, hvilka icke skola smaka döden, förrän de hafva fått se Guds rike komma med kraft" (Mark. 9 k.).*

Det mest karaktäristiska i den nya (apokalyptiska) littera-

* Jämf. d:r *G. Hollmann* (Halle): »Hvilken religion hade judarna, då Jesus uppträdde?», öfvers. i »Religionshistoriska folkböcker», 1906.

turen är den för den äldre judendomen främmande *duälismen*: den nuvarande världen är ond, prisgifven åt Satan och demonerna och hemfallen åt fördärfvet, den kommande världen är god och gudomlig, den är gudsriket. Men innan detta kommer, måste allt jordiskt först störta samman.

Tron på mörkrets makter och sammanslutningen af alla onda väsen till det ondas rike med Beelsebub eller djäfvulen i spetsen var på Jesu tid allmän, och han delade den samt uppfattade också hela sin värksamhet som en strid mot djäfvulen och hans onda andar såsom verkliga väsen.

Slutet på striden med mörkrets furste blir *världsdomens dag*, då *de döda skola uppstå*. Denna uppståndelse, som är fullkomligt realistisk lekamlig, var fullkomligt okänd i den gamla israelitiska religionen. Här var allt slut med döden, då själen kom till *Scheol*, eller skuggornas rike, men med tiden, såsom hos Daniel, antages uppståndelse. "Många de, som under jorden sofvande ligga, skola uppvakna, somliga till evigt lif, somliga till evig försmädelse och blygd", säger profeten, som ock talar om "förödelsens styggelse" (Dan. 12 k.).

I senare apokalyptiska skrifter talas om *allmän* uppståndelse efter döden. På världsdomens dag, då *alla* människor, när de än lefvat, skola träda fram för Guds tron och få sin dom. Den gamla Scheol-föreställningen blef sålunda ombildad, så att man i mellantillståndet fick en försmak af det kommande ödet. De frommas själar kommo till ljusa och behagliga platser, där de fingo skåda den väntande sällheten eller föras omedelbart till himlen, under det de ogudaktigas själar kommo till mörka trakter i underjorden, där de sedan pinades. Senjudendomens lära blef i hufvudriktningen den, att människan först efter uppståndelsen får i yttersta domen sitt slutliga öde afgjort: de

fromma komma till *paradiset* för att föra en salig tillvaro, de ogudaktiga dömas till *helvetet*, där de skola för evigt plågas i en eldsjö eller en brinnande ugn.

Grundtemat i *Jesu* predikande var enligt de tre synoptiska evangelierna *gudsrikets och domedagens nära förestående ankomst*, hvarför han ock uppmanade sina åhörare att genom bättring förbereda sig för den stora omhvälingen, på det de ej skulle bli fördömda.

I Matt. 24 o. 25 k. omtalas sålunda, att då Jesus en gång uttalat sitt verop öfver Jerusalem och profeterat des förstöring, hans lärjungar frågade honom, när detta skall ske och "hvad skall vara tecknet för din tillkommelse och världens ände?" hvarpå Jesus svarade med en lång skildring af "förödelsens styggelse": krig mellan folken, hungersnöd, farsoter och jordbäfningar på den ena orten efter den andra, "en stor vedermöda, sådan som icke har varit från världens begynnelse" etc., och "såsom ljnngelden går ut från öster och synes ända till väster, så skall Människosonens tillkommelse vara". Vidare förklarade han, att strax efter de dagarnas nöd skall solen förmörkas och månen icke gifva sitt sken och stjärnorna skola falla från himlen och himlarnas krafter skola bäfva. Och då skall Människosonens tecken visa sig på himmelen, och då skola alla folk jämra sig och de skola se Människosonen komma på himmelens skyar och med stor makt och härlighet.

När detta skulle ske, sade han ej, ty "om den dagen och stunden vet ingen utan Fadern allena"; men han förklarade dock, att förödelsens dag skulle komma plötsligt liksom syndaflo den, hvarför alla skulle vara redo.

Därpå framställde Jesus läran om yttersta domen, där "Konungen" skulle kalla de rättfärdiga till evigt lif i himmelriket, men syndarne dömas till helvetet.

Enhvar fattar lätt hvilket intryck sådant tal skulle göra

på den okunniga massan. Huru kunde man tvifla på helvetesstraffet för syndarne, då Jesus själf omtalat det?

Den kristna helvetesläran fick ock sitt främsta stöd i *Jesu ord*, främst hans skildring af den yttersta domen, ty där skulle Gud säga till de förtappade syndarne: "Gån bort ifrån mig, I förbannade, till *den eviga elden*, som är tillredd åt *djäfveren* och hans änglar" (Matt. 25).

Ett annat viktigt stöd i Nya testamentet för helvetesläran var Johannes Uppenbarelse 20 o. 21 k., där det skildras, huru en ängel "grep draken, den gamla ormen, hvilken är *Djäfveren* och *Satan*, och band honom för tusen år, och han kastade honom i afgrunden. — — Och när tusen år hafva blifvit fulländade, skall Satan varda lös ur sitt fängelse. Och han skall komma ut för att förvillade de folk, som bo vid jordens fyra hörn. — Och djäfveren, som förvillade dem, blef kastad i samma *eld- och svafvelsjö*, som vilddjuret och den falska profeten och de skolas *plågas dag och natt i evigheters evighet*. — Och döden och dödsriket blefvo kastade i *den brinnande sjön*; detta är den *andra döden, den brinnande sjön*. Och om någon icke fanns skriven i lifvets bok, vardt han kastad i *den brinnande sjön*. — Men de fege och de otrogna — — och afgudadyrkare och alla lögnare skola få sin del i *den sjö, som brinner af eld och svafvel*, hvilket är den andra döden."

Huru mycket helvetet och dess kval sysselsatte sinna alltifrån den äldsta kristna tiden och långt fram i nyare tiden, känna vi af en mängd skildringar i ord och bild. Ett exempel härpå visar oss närstående bild, som finnes jämte 18 andra af liknande slag i ett arbete af *D. Klein* med titel: "*Tragico-Comoedia*", hvilket utgafs i Tübingen 1620. Näppeligen kan helvetesstraffet framställas på mer rysansvärdt sätt: i grytor och ugnar, där hettan

Helvetet.

Ur D. Kleins arbete: »Tragico-comoedia».

göres så stark som möjligt medelst blåsbälgar, hållas de fördömde af djäflar medelst tänger och tagas upp emellanåt för att med släggor bultas på städ af andra djäflar.

Långt ifrån att medvetandet om detta ohyggliga straff, som skulle vara icke en viss, öfvergående tid, utan i all evighet, skulle genom medlidande hindra de saliga att glädjas i himlen, nej, de tänktes vara alldeles oberörda däraf. En af kyrkans främsta auktoriteter i medeltiden, Tomas af Aquino, förklarade sålunda, att de saliga åtnjuta förmånen af att få se de fördömdas straff, på det att de "därigenom måtte i så mycket högre grad kunna fröjda sig öfver sin egen sällhet!"

Hur har ej genom dessa barbariska föreställningar kristendomen förråat sinnena, gjort hjärtelaget kallt och grymt!

* * *

I kristendomen blef djäfvulen den själfviska affällingen, som af begynnelsen uppsagt Gud tro och lydriad och intill dagarnes ända fortsätter en oförsonlig kamp mot honom. De förhållanden, under hvilka kristendomen framstod, bidrogo mäktigt att befästa tron på djäfvulens tillvaro; de kristna kommo mer och mer att anse hedendomen som inbegreppet af allt ondt och gudsfientligt och läto den stå under djäfvulens spira. Dess gudsdyrkan var de kristna en styggelse och fördömdes såsom djäfvuls-tjänst.

Djäfvulen ansågs af de tidigare kristna vanligen som en af Gud ursprungligen god skapad, men genom egen skuld fördärfvad varelse, som missbrukat sin frihet och därför fallit, ett naivt sätt att lösa det ondas problem eller frågan om det ondas upphof i den värld, som skapats och upprätthålles af den allsmåktige guden. *Dualismen*

blef emellertid i verkligheten kyrkans åskådning och man lämnade grubblerierna om det ondas upphof. Det onda fanns, det var ett faktum, och kyrkoläraryne satte det utan vidare eftertanke i förbindelse med tron på Satan, som var allmänt rådande, sak samma hvarifrån han kommit.

Enligt kyrkofadern *Irenæus* hade människan genom öfverträdande af Guds bud kommit i djäfvulens makt och befann sig däri från Adam till Kristus. Denne befriade människorna därifrån genom sin fullkomliga lydriad, som han visat under sitt lidande. Jämte Irenæus erkände flera andra kyrkolärare djäfvulens rättsanspråk på människorna på grund af deras synder — fast förförandet till synd borde anses som ett ingrepp på Guds område; men då människorna låtit öfvertala sig af djäfvulen, således genom eget samtycke till olydnad mot Gud, så hade djäfvulen dem med rätta i sin makt! Från denna tid var djäfvulen vederböriligen upptagen i den kristna dogmatiken.

Till människornas hjälp sändes "frälsaren", "Guds enfödde son", som skulle öfvervinna djäfvulen. Ehuru Gud tillstadt Jesu död på korset, har han dock segrat, och hans död fick betydelsen af ett försoningsoffer. Så sökte man komma till rätta med dessa obegripliga meningar.

Föreställningen om djäfvulen som en själfständig härskare i sitt rike gentemot Gud och hans rike hade så trängt sig i förgrunden, att begreppet förlossning alltid gällde befrielse från djäfvulens makt.

De flesta kyrkofäder voro af den åsikten, att Gud blott *tillstodde det onda*, men ej ville det, och härledde det dels från människans frihet, dels från djäfvulens värksamhet. Kroppsligt lidande härleddes ock af kyrkofäderna från djäfvulen, som Gud *tillstodde att pröfva människorna med lidande*, men ansågs ock bero på försumlighet hos änglarna samt på synden.

Denna tillståndseteori berodde på läran, att Gud ej kan vara upphofvet till det onda.

Folket lefde under sådant förtryck, lagarna voro så blodiga och skräckinjagande fram i midten af medeltiden — under kyrkans herravälde öfver både furstar och folk — att man knappast någonstädes spårade Guds inflytande och makt, men desto mera djäfvulens. Kyrkans herravälde blef djäfvulens herravälde, till den grad hade man i kristenheten förkunnat hans makt, för att människorna skulle i sin enfald och okunnighet, som kyrkan sört för, söka den enda hjälpen i kyrkans salighetsmedel. Men dessa förhindrade ej, utan stärkte alltjämt tron på och fruktan för djäfvulen.

Kyrkan lärde visserligen, att Gud var allsmäktig; men hvarför Gud då ej krossade djäfvulen, hvarför denne då kunde vara så mäktig, detta stod som ett fasansfullt tvifvel rörande Guds makt.

Och ur förvirringen kunde kyrkan ej draga sinnena genom sin löjliga förklaring, till försvar för Guds allmakt, att Gud endast "tillstadt" djäfvulen att utöfva sitt välde.

De orimligaste motsägelser ha alltifrån de älsta kristna författarne till våra dagar framställts rörande Satans makt. Hur stor den än var, skulle den dock blott bero på sken och bedrägeri, sade man ursprungligen, och hans makt hade i Kristus funnit en mästare. Enligt somliga ställen i Nya testamentet har Kristus visat sig som den starkare, då han "utdrifver de onda andarne med Guds ande" (Matt. 12: 28), då han "genom döden skulle tillintetgöra den som hade döden i sitt våld, det är djäfvulen" (Ebreerbr. 2: 14), då "denna världens furste är dömd" (Joh. 16: 11), då Gud "icke skonade änglar, som syndade, utan störtade dem till afgrunden och öfverlämnade dem åt mörkrets kedjor, förvarade till dom" (2 Petri 2: 4). Men enligt

andra ställen har djäfvulen alltjämt en fruktansvärd makt: "djäfvulen går omkring som ett rytande lejon och söker hvem han må uppsluka" (1 Petri 5: 8), och "vi hafva icke strid mot kött och blod, utan mot herradömen, mot väldigheter, mot världshärskarne i detta mörker, mot ondskans andemakter i himlarymderna" (Efes. 6: 12) o. s. v.

Djäfvulens makt och herravälde visar sig i allmänhet i affallet från Guds rike och i synnerhet i afgudadyrkan, de hedniska oraklen och spådomarne, i förblindelse mot evangelium och fiendskap mot Kristi lära samt världens sedefördärf.

Paulus och *Johannes* modifierade föreställningen om djäfvulen, i det de framställde honom som denna världens furste och gud, som den onda principen, hvilken behärskar världen. Denna världens väsen satte Paulus och Johannes i den sinnliga, förgängliga lustan. I sinnligheten, "köttet", ligger syndens natur och i denna förgängligheten, det intiga, hvarför den är dödens orsak. Än tydligare framträder vällustens sinnlighet i det demoniska och Satans lockelser fram i medeltiden.

Paulus trodde, och i likhet med honom kyrkan, att mänskligheten utan Kristus är i mäktiga andars, demoners våld och att demonernas herravälde ej låter sig skiljas från syndens, ty demonerna locka till synd.

* * *

I jämförelse med de grekisk-romerska föreställningarna om lifvet efter döden, dödsriket, Hades eller Tartaros, hvilka behärskade de folk, hos hvilka kristendomen först

utbredde sig, betecknar de kristna dogmerna om fördö-
 melsen och helvetet ett fruktansvärdt barbari. Hades
 härskare Pluto var ingen djäfvul, och han dömde de af-
 lidna, "skuggorna" med tillhjälp af meddomare, hvilka voro
 de frommaste och visaste furstar, som lefvat: Minos, Rada-
 mantys, Aakos m. fl. De, som varit goda i lifstiden,
 kommo till de elyseiska fälten, salighetsriket; de, som varit
 hvarken goda eller dåliga och ej på något vis utmärkt
 sig, fingo en annan plats i underjorden utan sällhet, men
 ock utan plåga; och endast de lägst stående, förbrytare
 m. fl. sändes såsom fördömda till en afdelning i under-
 jorden, som motsvarade helvetet. Här pinades de af veder-
 styggliga straffgudinnor, furierna med eviga marter.

Hvilken skillnad i den kristna fördömsen! Den drab-
 bade ej blott värkliga förbrytare, utan ock enhvar, som ej
 var "Guds barn", enhvar, som begick s. k. synder enligt
 en ny supranaturalistisk moral hvilken gjorde allt till synd,
 som ej var ett "rent] lif", ett lif i Gud, i enlighet med
 läran om den s. k. naturliga människans syndfullhet, ja
 fördömsen väntade den, som ej trodde på den nya läran.
 "Den där tror och blifver döpt, han skall vara salig, men
 den där icke tror, han skall vara fördömd." De, som ej
 antagit kristendomen eller dristat sig att ha afvikande
 mening om de kristna fantasier som blifvit antagna som
 dogmer, ha sålunda likställts med brottslingar och uslingar
 och förklarats som djäfvulens barn.

Slik enfald och slik grymhet spåras ej i den grekisk-
 romerska religionen. Och ändå talar man om kristen-
 domen såsom en högre religion än denna! Märkligt är
 ock, att de kristna alltid hängifvit sig åt det själfbedräge-
 riet, att de äro bättre än andra människor och att deras
 religion är höjdpunkten af etisk utveckling.

2. *Fruktan för helvetet; Augustini omvändelse.*

Jag har förut framhållit, att fruktan för yttersta domen och helvetet var en af hufvudfaktorerna för kristendomens "seger". Lifvets lockelser och njutningar försakade många alltifrån lärans första förkunnande, då de fruktade "syndarnes" dom. Och denna fruktan fanns ej blott hos de obildade, som alltid låta sig lätt skrämmas af vidskepligheter, utan ock hos folk med en viss bildning på tidigare skeden, hos kyrkofäderna m. fl.

Sålunda var det fruktan för yttersta domen, som i själfva verket gjorde kyrkofadern *Augustinus* till kristen, såsom framgår af hans "Bekännelser". Håri meddelar han utförligt hela den långa själsvåndan, som han hade att utstå under sina grubblerier öfver synden, räddningen, viljan, det ondas upphof m. m. och som slutade med att göra honom sjuk till kropp och själ. Hans "Bekännelser", som nedskrefvos många år efter den skildrade omvändelsen, äro hållna i gråtmild ton i öfverensstämmelse med munkidealet, som blef hans kristendom.

Han skref bl. a.: "Jag fick smaka sjukdomens gissel (en feber) och var nära *helvetets portar*, belastad med alla synder. — — Febern steg, och jag var nära döden. Hvert hade jag kommit, om jag då gått bort, om icke till *elden* och till *kval, värdiga mina synder* enligt din (Guds) omutliga ordning?" Längre fram skref han: "Från de köttsliga njutningarnas afgrund (umgänget med en konkubin) återhölls jag *endast af fruktan för döden och den stundande dom*, som under växlande åsikter *aldrig hade lämnat mitt hjärta*. — Jag skulle ha tillerkänt Epikurus priset, om jag ej trott på själens fortsatta lif och *vedergällningens utsträckning efter döden* — jag tyngdes af gnagande ångslan, af *fruktan för döden*."

"Hvad är det onda? — Hvarifrån kommer det onda?"

frågar han oupphörligt. "Är *djäfvulen* den, som gjort det, hvarifrån kommer då han? Hvarifrån kommer denna onda vilja hos honom, då ju ängeln helt och hållet skapats af den allgode själf? — — Allt, som den gode Guden gjort, är ju godt. — — Men jag sporde om det ondas ursprung och såg ingen utväg. — — Allt, som finnes till är godt, och det onda, hvars ursprung jag sökte efter, är ingen substans. Ty vore det en substans, skulle det vara godt. — — Sålunda såg jag klart, att du gjort allting godt. — — För dig finnes intet ondt. — — Jag hade kommit att antaga två substanser, men det borttog min ro." Augustinus afser här den persiska *dualismen*, ljusets rike och mörkrets rike, de två substanserna i Manichæismen, som han förut omfattat.

Men i detta resonnemang gjorde den logiska tanken, bankrutt. Augustinus tanke upphörde och han fortsatte resonnemang. Han hade vändats utsägliga kval under dessa debatter med sig själf om det onda och af fruktan för döden. "Hur kvaldes och jämrade sig icke mitt hjärta; — — ingen människa visste hvad jag led." Hans utmattade hjärna domnade, han slöt ögonen och i inre betraktelse sökte han Gud. "Då", säger han, "kom jag så småningom till stillhet, och *min yrsel försjönk i djup dvala*." Han fick en hallucination och säger härom: "jag skådade i dig den oändlige såsom aldrig förr; den synen var icke köttets värk", och han menar, att det var en "uppenbarelse" af Gud. Förståndet *lämnade tankens vanliga banor* — — för att finna det ljus, som — — gaf kunskap om det oföränderliga; — — det kom väckligen fram i ett ögonblicks bäfvande åskådning."

I ekstas upplöstes således hans utpinade grubblerier öfver synden och det onda, och nu fann han ro för sin

fruktan för döden och domen genom att i blind tro "omfatta medlaren mellan Gud och människor, den människan Jesus Kristus, som är Gud öfver allting" etc.

Teologerna ha alltid uppfattat den vunna "klarheten" såsom beroende på en "uppenbarelse" — en "uppenbarelse af äkta religiös art", då "den sanna andliga värligheten, Guds eviga ljus lyste framför honom", en "äkta religiös erfarenhet — religion rätt och slätt", säger *N. Söderblom* i inledningen till hans öfversättning af Augustini "Bekännelser".

Dessa äro af intresse väsentligen som dokument rörande sjuklig psykologi, särskildt i fråga om synden, hvarmed främst afsågs könsbehovet, hvilket ju enligt kristendomen ej borde finnas, och framställningen af räddningen genom sjukliga kriser: hallucinationer och kongestjoner till hufvudet, utbrott af raseri etc. under våldsamt inre kamp. Förståndet fördunklades genom dessa grubblerier och fruktan för evig fördömelse, om han ej lämnade synden, d. v. s. undertryckte könsdriften, och hans resonnemanger utgöras af väl mycket fjolliga och naiva utgjutelser af föga betydelse för dem, som lefva ett normalt lif och ej tro på någon djäfvul, som skall taga "syndaren".

Augustinus bearbetade ytterligare i andra skrifter ämnat den eviga fördömsen, som om han mist förståndet. Han ansåg människonaturen fördärfvad och att fördärfvet härledde sig från syndafallet (bibels saga därom!) och viljans efterföljande slafveri. Alla födas med synd, *utan vilja eller förmåga till det goda*, med ond begärelse och därför *skyldiga till evig fördömelse*. Af denna "fördärfvade massa" af människor har Gud i Kristus utvalt några, som genom hans oemotståndliga nåd eller *nådaval* omvändas och vardas saliga, under det de icke utvalda öfverlämnas åt *fördömsen*. Detta var Augustini bedröfliga

predestinationslära, eller läran om Guds förutbestämmelse eller ovillkorliga nådaval, som varit väl ägnad att göra otaliga förtviflade och galna.

3. *Läran om änglar och demoner; tron på "incubus" och "succubus".*

Tron på ett kommande Messiasrike fick en fyllnad i tron på ett mäktigt och väldigt *andarnes* eller *änglarnes rike* och på deras ständiga invärkan på jorden och dess mänskliga invånare. I denna föreställning ställde sig kristendomen på samma grund som hedendomen och judendomen. Man trodde allmänt i forntiden på änglarna, hvilkas ursprung härleddes från Gud, fast skilda meningar uttalades om sättet och tiden. De tidigare kyrkolärorna sysslade mycket med änglarna och deras värksamhet, och i enlighet dels med bibelställen, dels föreställningarna om den hedniska gudavärlden, talade de om olika rang bland dessa varelser och om olika värksamhetsområden hos många bland dem. Deras mål var människornas välfärd och de skyddade mot det onda och det skadliga. Men då det oaktadt det onda fanns bland människorna, uttalades tidigt föreställningen, att hvarje människa har två slags demoner eller genier, en god och en ond eller att orena demoner taga säte i somliga människor och gifva sig ut för goda.

Demonerna föreställde man sig i forntiden i en sorts kroppslig gestalt, som hos de goda var finare, hos de onda gröfre. Enligt den kristna aposteln *Tatianus* (i 2:dra årh.) voro demonernas kroppar en sorts luft eller eld. Af föreställningen om deras kroppslighet följde, att de behöfde föda, och Origenes m. fl. kyrkofäder menade i sin lärdom, att de med begärlighet suga i sig rökoffrens ångor.

Längre fram i medeltiden utbildades föreställningen

om djäfvulens kroppslighet därhän, att han fick *mänsklig* gestalt och blef mer och mer förnimbar af människorna. Han ansågs dock kunna ändra gestalt och uppträdde som en hund, en katt, en björn, en oxen etc.

* * *

Det är en evärdelig skam, att kristna kyrkan stadfäst den vanvettiga fantasien, att demonerna kunde såsom *incubes*, eller öfverliggande, och *succubes*, eller underliggande, ha könsumgänge med människor. Låt vara att denna fantasi hade sin förebild i antikens mytologiska sagor om gudar, som fingo barn med jordiska kvinnor och andra naiva sagor från den grå forntiden; men detta får ej vara en ursäkt för denna vidskeplighet inom kyrkan. Kristendomen bekämpade ju hedendomen såsom rå vidskeplighet och skulle ju såsom en himmelsk upplysning ersätta hedendomens mörker, men ej fortplanta hvad som kunde anses som hedniskt mörker! Men så skedde ej, utan blef kristendomen alltifrån början utmärkt af rå vidskeplighet, främst genom djäfvulsläran, som innehöll föreställningen om demonernas uppträdande på alla upptänkliga sätt bland människorna, äfven i sexuellt afseende.

Redan I Moseb. 6 k. innehåller en berättelse, som är tvetydig nog i detta afseende, då där omtalas, att "Guds söner sågo människornas döttrar, att de voro dägeliga, och togo till hustrur hvilka de hälst ville." Följden blef, att "jättarne kommo till på jorden, — — de våldsmän, som från fordom äro så beryktade". Men då Herren såg, att människans ondska var stor på jorden, — — då ångrade Herranom, att Han gjort människan, — — och sade: "människan som jag skapade, skall jag förgöra". Och därför sände han syndaflo den. Med dessa "Guds söner"

kan ej ha menats människor, utan någon sorts änglar som föllo för jordiska frestelser.

En annan judisk tradition af en viss betydelse i detta ämne är den om *Lilith*, hvars namn har babylonisk härstamning och som ursprungligen var en nattlig demon, som genom persiskt inflytande fick farliga egenskaper och upptogs af judarne i deras demonologi. Lilith blef i en rabbinisk tradition Adams första hustru, men lämnade honom, då hon ej ville lyda honom, hvarför Gud skapade Eva af hans reffen, och hon lydde honom därför gärna. Men då Adam fördrifvits ur paradiset, måste han åter förbinda sig med Lilith och mot sin vilja under 130 år med henne alstra idel jättar och onda demoner.

Af stor betydelse i frågavarande vidskepelse blef grekernas *Pan*, identisk med romarnes *Faunus*, som var skogarnas och husdjurens skyddsgud, en alstringens naturgud, som gjorde husdjuren fruktbara och skyddade dem mot rofdjur, hvarför han ock kallades *Lupercus*, vargförjagaren. Hans bild med bockhorn, bockben och lång svans har lämnat dragen till djäfvulens traditionella utseende i kristenheten. Han var en uppsluppen gudom, som gärna uppträdde som anförare vid festligheter och dansade med nymfer, ehuru dessa helst undveko honom i ensamhet för hans råa sinnlighet eller "fauniska begär". Han injagade ibland skräck bland människorna i skogarna och plågade dem ock om nätterna i husen genom drömmar och syner, hvarför han ock kallades *Incubus* — maran, som länge ansågs som ett förment andeväsen, hvilket satte sig på sofvandes bröst.

De onda demonerna använde i förening med sitt öfverhufvud sin makt att göra ondt, tillfoga människorna kroppsligt lidande och sjukdomar, missväxt, torka, kreatursjukdomar o. s. v. De satte sig i besittning af människornas kroppar, hvarom alla kyrkofäder voro öfvertygade, och

äfvén moraliska fel härrörde från dem. De voro afguderiets stiftare och läto sig tillbedjas af hedningarna som gudar. Med de onda demonernas hjälp utfördes de magiska konsterna, och äfvén astrologien härleddes från deras inflytande.

Augustinus torde mera än någon annan bära skulden för kristenhetens tro på dumheten om djäfvulens könsumgånge med människor. Han har vid otaliga tillfällen åberopats som säker auktoritet därför på grund af bl. a. följande ställe i hans arbete "Guds rike": "Det är en mycket utbredd mening, som bestyrkts af direkta och indirekta vittnesbörd af absolut trovärdiga personer, att sylvaner och fauner, vanligen kallade *incubés*, ofta oroat kvinnor samt begärt och fått samlag med dem. — Detta är intygadt af så talrika och så allvarliga auktoriteter, att det vore för-mätet att vilja neka det."

Tomas af Aqvino förklarade längre fram i medeltiden, att djäfvulen kunde alstra barn med säd, som han tog från män vid könsaktens utöfning. Denna stora auktoritet inom kristenheten var ock, jämte Augustinus, teologerna under århundraden ett mäktigt stöd i ifrågavarande galenskap.

Luther förklarade för sin del: "Hvad beträffar otukts-djäflarna, som ha att göra med trollkvinnorna, *incubos* och *succubos* kallade, är jag ej däremot, utan tror, att sådant kan ske, att djäfvulen kan vara *incubus* eller *succubus*; ty jag har hört mycket om dem, som talat om sina egna exempel".

Ett århundrade senare ser man teologie professor *J. Sperling* i Wittenberg i sitt arbete "Institutiones Physicæ" (1653) förkunna *Tomas af Aqvinos* mening.

Ett märkligt arbete för slutet af 1600-talet af en lärd teolog, italienaren *L. M. Sinistrari* (död 1701), som tillhörde franciskanerorden, var professor först i filosofi, sedan

i teologi i Pavia och betecknats som hemma i alla vetenskaper ("omnium scientiarum vir") låter oss få en fullt tillförlitlig uppfattning af medeltidens djäfvulslära, sådan den förkunnades af teologerna. Arbetet skrefs på latin och har öfversatts på franska med titeln: "De la Démonialité et les animaux incubes et succubes", och här åberopas kyrkofäder samt kyrkomöten, förutom det att författaren själf med den största grundlighet försvarar diabolismen, omtalar bevis ur lifvet och bekämpar motståndare. Han säger bl. a.: "Det saknas ej folk, som, alltför uppblåsta öfver deras lilla vetande, våga förneka hvad de mest betydande författare skrivit och som den dagliga erfarenheten ådagalägger, nämligen att djäfvulen, vare sig som incubus eller som succubus, förenar sig köttsligt med ej blott män eller kvinnor, utan ock med djur. Skulle man tro dem, så har allt detta sin grund endast i inbillningen; — — otvifvelaktigt äro ibland unga kvinnor bedragna af djäfvulen, då de tro sig deltaga med hull och hår i häxsabbaten, under det blott en inbillningens vision förefinnes. — — Men oftast händer det, att häxorna värkligen äro kroppsligen närvarande vid de nattliga sabbaterna och att de ha ett fullkomligt kroppsligt och köttsligt umgänge med djäfvulen. — — Detta är de katolska teologernas och juristernas mening, och man finner dem vidlyftigt citerade i brodern F. M. Guaccius "Häxbok". Där ser man denna lära bestyrkt af 18 exempel hämtade ur lärda och sannfärdiga mäns skrifter."

Sinistrari framhåller vidare, att "det är medgifvet af teologer och filosofer, att af människans parning med djäfvulen människor ibland födas", och han åberopar uppgifter af åtskilliga lärda, som på grundvalen af flera till större delen klassiska författare meddelat, att af sådana föreningar många män blifvit födda, såsom Romulus och Remus, Servius Tullius, Plato, Alexander d. store, Cesar

m. fl. i forntiden samt i nyare tiden, enligt en viss Cocleus, "den förbannade kättaren, som har namnet Martin Luther"!

Den lärde teologen drager ock fram skildringen i I Moseb. 6 kap. om "jättarne", som föddes af "Guds söners" förbindelse med människornas döttrar, och han förklarar, att det med "Guds söner" ej kan ha menats människor, utan "incubes-demoner", hvarvid han bl. a. åberopar kyrkofäderna Justinus, Clemens och Tertullianus.

Sinistrari är mycket angelägen att bevisa sina påståenden med exempel ur lifvet och quasi-vetenskapliga resonsemanger öfver befruktningen, hvarvid han ibland åberopar fysiologiska auktoriteter, som uttalat den tidens naiva och metafysiska meningar om andekrafter o. s. v. i kroppens förrättningar; men han söker än mer stöd i kyrkliga auktoriteter. Sålunda åberopar han lateranska synoden af 1215, som stadfästade — i likhet med Tatanius (se sid. 151) — "att det är katolska kyrkans verkliga mening, att änglarna ej äro helt och hållet utan kropp, — — att kyrkan tvärtom anser dem ha en fin kropp af luftens eller eldens natur".

Han visar sig väl känna till flera nya vetenskapliga upptäckter, såsom nya kemiska ämnen, blodomloppet, lymfkärlden o. s. v. och menar, att då man funnit så mycket, som var okänt i äldre tider, man bör afhålla sig från att förneka ifrågavarande meningar.

Änglarna finnas sålunda till, enligt Sinistrari, såsom "förnuftiga varelser och försedda med kroppsliga sinnen och organ, liksom människan", — — de födas och dö, de äro af hankön och honkön, — — deras kropp näres och deras föda är en fin och gasartad substans, — — liksom ångan af stekt kött, eller utdunstningen af vin, frukter, blommor" o. s. v.

På frågan om änglarnas kroppar kunna genomtränga

andra kroppar, svarar han med att hänvisa på, att alla kroppar ha porer, såsom mikroskopet visat, hvarför "dessa varelser kunna komma in genom andra kroppars porer och genomtränga dem."

Då han anser bevisadt, att *incubes* och *succubes* ha umgänge med människor och ha passioner som människan, förklarar han, att de utöfva samlag och ibland alstra barn, ehuru "med lånad säd och med tillhjälp af en lånad kropp", och detta är, säger han, "den allmänna meningen bland teologerna".

4. *Djävulslärans herravälde. Beelsebub och hans hof.*

Föreställningen om djävulen och fruktan för hans makt nådde sin höjdpunkt i 13:de årh. och behärskade från den tiden sinnena under århundraden. Kroppsligt lidande, skada på egendom, missväxt, dålig väderlek, hemlighetsfulla kurer, älskogstrolldom etc. härleddes från djävulen, och allt detta samt många andra omständigheter i inbillningens värksamhet förde, med ledning af kyrkans lära, till en verklig djävulskult.

Denna djävulspenod kännetecknades af föreställningen, att djävulen var med i allting ända in i livvets minsta tilldragelser. En abbot *Richalmus*, som lefde i slutet af 13:de årh. låter oss som tidsvittne se detta i sin latinska bok om "Djävularnas uppenbarelser, i deras försåt och lister mot människorna". Han har ofta enligt egen bekännelse lyssnat på samtal, som onda andar fört sinsemellan. De förorsakade kräkning hos personer, som tagit nattvarden, men ett utmärkt medel däremot var korstecknet. Demonerna framkalla ock sömnaktighet under läsning af heliga skrifter. De kunna få en död att röra sig flera dagar. De förtaga sömnen. De äro så talrika som damm och sandkorn. De ansätta människorna på sådant sätt, att

det är ett under, om någon af oss lefver, o. s. v. i oändlighet.

Den ärlige abboten ville blott uttala sin innersta öfvertygelse, och den var alldeles i öfverensstämmelse med den gängse meningen: de onda andarna strida med de goda om människorna och dessa synas själfva hjälplösa, de äro ingenstädes säkra för djäfvulens försåt.

Föreställningen om förbund med djäfvulen var ock gängse (hvarom närmare längre fram).

Man anställde ock formliga *processer mot Satan*, därvid han fick en särskild sakförare, *advocatus diaboli*, och detta var ingen satir, utan togos sådana mål på fullt på allvar.¹

I religiösa böcker, bibeln, uppbyggelseböcker, m. fl., som illustrerats, finner man ock djäfvulen och hans anhang, helvetet, m. m. afbildade. Särskildt ryktbar är den s. k. *Djävulsbibeln*, som finnes i k. biblioteket i Stockholm, en stor böhmisk foliant, som togs af svenskarna i Prag 1648. Häri finns jämte en afbildning af helvetet en väldig bild af djäfvulen, utförd i grotesk stil och färglagd, hvilken nog torde ha varit skräckinjagande förr i tiden, fast man nu kan le däråt. Arbetet utgöres af en stor samling af bibliska böcker och annan litteratur på latin i handskrift på 309 stora pergamentsblad, sannolikt utfördt i början af 1200-talet i ett benediktinerkloster i Böhmen. På 1600-talet fanns i Böhmen en sägen om, att en inmurad d. v. s. till cellstraff dömd munk skulle för att fria sig ha med djäfvulens hjälp åstadkommit boken, som betecknats som världens åttonde undervärk. Såsom syntes (sid. 19), förekommer ock djäfvulen i afbildning i "*Biblia pauperum*" från 1420—30 med teckningar af G. van Eyck.

Talrika kyrkomålningar från medeltiden framställa djäfvulen till allvarsamt begrundande och andaktens höjande.

Bild af djäfvulen

i den böhmiska s. k. Djäfvuls-Bibeln i K. Biblioteket i Stockholm.

Bild ur en folksägen om Djäfvulen, som hjälpte en kvinna att tjärna smör. I Ösmo kyrka, Södertörn, från omkring 1450.

Så t. ex. finnes i Dalhems kyrka å Gottland på ena väggen en väldig gammal målning, där djäfvulen står vid rättfärdighetens våg för domen öfver de döda på yttersta dagen.

I Ösmo kyrka i Södertörn finnes en målning, från omkring 1450, hvilken framställer djäfvulen hjälpande en bondhustru att tjärna smör.

I medeltidens kyrkoarkitektur förekommer djäfvulen ock ofta (se sid. 136).

* * *

Reformationen utgjorde ingen brytning med medeltiden i fråga om föreställningen om djäfvulen och hans makt; denna tro var gemensam för protestanter och katoliker. *Luther* blef oberörd af den humanistiska rörelsen, som trädte upp vid hans sida, och han bibehöll den gamla teologiska lära, som ett långvarigt munklif inpräntat i honom, och som ett äkta folkets barn stod han i fråga om djäfvulen på den allmänna folktrons ståndpunkt, som han fann vara i öfverensstämmelse med bibeln, religionens enda kunskapskälla. Hans föreställning om djäfvulen hänger nära samman med hans naiva dogmatiska åskådning, i synnerhet hans försoningslära. De orimligaste tankar finna vi honom uttala, såsom i sina bordstal för att förklara förhållandet mellan Gud och djäfvulen. Den från Adam här-

stammande synden hos människosläktet var orsaken till att Gud hyste *vrede*, och hans vrede räckte så långt som hans *rättfärdighet*; den rättfärdige Guden är gentemot syndaren den vredgade Guden. Hufvudvärktyget för den gudomliga vreden, hvarigenom Guds straffande rättfärdighet utföres på de syndiga människorna, är *djävulen*. Dennes makt sträcker sig ej längre än Guds vredes område eller dit Gud gifver plats. Gud är en sådan mästare, som kan begagna sig af djävulens ondska, så att godt kommer däraf(!).

Luther trodde, att "*besatta*" genom någon förseelse råkat i djävulens våld och därför skulle kunna befrias därifrån genom *bön* och *besvärjelse*. "Man måste", sade han, "erkänna, att folk bli besatta af djävulen, och jag har erfärit, att andar gå omkring, skrämman folk och hindra deras sömn, så att de bli sjuka." Luther företog ock själf exorcism för att utdrifva djävulen.

Ett år 1569 tryckt samlingsarbete: *Theatrum Diabolorum* af protestantiska författare visar oss, huru mäktig och lefvande djäfulstron var hos reformatorerna. På titelbladet står, att arbetet "är en mycket nyttig, förständig bok, hvari enhvar kristen särskildt kan lära, att vi i denna världen ha att kämpa — — med den allra mäktigaste fursten i denna världen, djävulen" o. s. v. I arbetet bevisas, att "det finns alltför många djäflar och flera än vi kunna förmoda", och bevisen finnas i den heliga skrift, hedningarnas skrifter — ty att hedningarnas gudar varit djäflar, bevisar 96 psalmen ("alla folkens gudar äro afgudar") — den dagliga erfarenheten, som visar, att djäflarna anstifta alla slags olyckor i världen etc. Det lärda värket visar vidare, att djäflarna skapats af Gud och ursprungligen till Guds ära och människornas tjänst samt att de ännu måste mot sin vilja tjäna Gud och människorna till det bästa.

Orsaken hvarför *Gud ibland tillstöder djävulen något*,

är först *arfsynden*, hvarigenom människosläktet underkastats djäfvulen, och sedan *för att uppenbara den gudomliga allmakten* (!), *för att pröfva och straffa människorna* (!), *för att bevisa dem Guds nåd och barmhärtighet*, som räddat dem ur djäfvulens våld, och drifva dem till *tacksamhet* (!).

Som vi se, en fullkomligt vanvettig tankegång. Ett märkligt exempel på protestantisk upplysning i 16:de årh.

* * *

I medeltidens kaos, då kristna kyrkan häskade absolut öfver sinnena och dess dogmer ej mötte något motstånd, fick den mänskliga dumheten i förening med vidskeplig fanatism allt större utbredning, blef det andliga mörkret allt tjockare och hotades mänskligheten att gå under i allmän galenskap. Nu växte allt större och starkare gestalten af den fruktade helvetesfursten, och omsider låg hela världen darrande för hans fot.

Demonografer skildrade honom och hans underlydande djäflar med en noggrannhet, som om de stått lifslevande för dem. Såsom konkreta verkligheter uppfattades de ock af de flesta, ej blott det okunniga folket, utan ock af en mängd s. k. lärde och ämbetsmän. Dessa demonografer voro lärda teologer, som med största allvar i världen satte sig ned att skildra de löjligaste djäfvulslegender, de dumaste inbillningar af en vidskeplig fantasi. De omtalade, huru djäfvulens rike styrdes och huru djäfvulen hade ett hof med en mängd dignitärer och ämbetsmän, och därvid hade fantasien ledning i medeltidens feodala samhällsorganisation med dess kajsare, kungar, prinsar, härtigar, grefvar etc.

Enligt de mest ansedda demonograferna hade helvetet till härskare och öfverkonung *Beelsebub*, och under honom

funnos en mängd stordignitärer, konungar, prinsar, härtigar, markiser, grefvar, presidenter och en massa riddare o. s. v.

Beelsebub, som enligt evangelierna var de onda andarnas furste, dyrkades ursprungligen af kanaaniterna såsom en mäktig gud och hade ett orakel i staden Ekron; han kallades *Baalsebub*, som betyder flugornas gud, och anses ha dyrkats för sin makt att utsända svärmar af skadliga flugor eller getingar mot fienden eller att utrota sådana. II Kon. 1 omtalar, hurusom profeten Elia förebrådde Israels kung Ahasia för att han ville för sin sjukdom rådfråga Baalsebub, hvaraf man förstår, att hans orakel hade stort rykte äfven bland andra folk än hans eget. Moselagen kom omsider att hos israeliterna bannlysa alla främmande gudar, som hos detta folk förvandlades till onda andar, sedan den persiska djäfvulsläran fått insteg; och sålunda blef till sist Beelsebub djäflarnes öfverste på senjudendomens tid för att såsom sådan öfvergå i den kristna dogmatiken och bli den mäktigaste och mest fruktade djäfvul i kristenheten.

Beelsebub visade sig enligt somliga kristna demonografer under flera vidunderliga skepnader, såsom en ofantlig kalv eller en bock med omåttligt lång svans, en stor fluga o. s. v. och yttrade sin vrede genom att spruta lågor och tjuta som en rasande varg. Eljest skildras han såsom i "Lifvets Zodiak", som en oerhördt stor person sittande på en ofantlig tron, med gnistrande ögon, uppdragna ögonbryn och hotande min, stora näsborrar, två stora horn på hufvudet, två stora läderlappsvingar, två stora ankfötter och lejonsvans samt med svart, luden hud. Huru den forntida föreställningen om flugguden uppdyker i den medeltida bilden, synes dels däraf, att Beelsebub ansågs taga skepnad af en stor fluga, dels däraf, att han i helvetet stiftade flug-

orden med kraschan och band, hvarmed helvetets dignitärer hedrades.

Bland prinsarne i helvetet nämna medeltidens demonografer främst *Satan*, ehuru detta namn på Kristi tid användes för Beelsebub. Satan blef emellertid fram i medeltiden en afsatt furste och chef för oppositionspartiet i helvetet; han besegrades och nedstörtades i det eviga mörkrets rike, där han regerade långa tider, men Beelsebub bildade ett mäktigt förbund bland högadeln och detroniserade Satan, som sedan betraktades som en revolutionär furste, de goda statsprincipernas fiende, som gör gemensam sak med helvetets pöbel, hoppandes att med dess tillhjälp kunna återeröfra makten. Idéen till denna kamp ha helvetets teologiska historieskrifvare tydligen fått af de jordiska striderna mellan den härskande regenten och hans parti samt ett oppositionsparti med dess ledare, som ibland göra revolution och störtas.

Bland helvetets stordignitärer må vidare nämnas: *Amon*, markis; *Asmodeus*, en af de mäktigaste kungarne; *Astaroth*, storhäftig, som rider i luften på en ofantlig drake; *Astarte*, djäflinna, Astaroths hustru; *Baal*, storhäftig, krigsminister, öfverbefälhafvare öfver samtliga helvetets härar; *Dagon*, föreståndare för brödkammaren; *Leonard*, generalinspektör öfver trolldomsväsendet och den svarta magien, häx-sabbaternas stormästare, presiderande i skepnad af en stor bock med tre horn på hufvudet, två räföron och ett ansikte i bakändan; *Leviathan*, storamiral; *Lucifer*, helvetets öfverdomare; *Mammon*, girighetens djäfvul; *Moloch*, prins i tårarnes land; *Nergal*, chef för helvetets hemliga polis; *Pluto*, ärkedjäfvul, eldens furste; *Proserpina*, hans gemål, ärkedjäflinna; *Antichrist*, taskspelare och svartkonstnär; *Lilith*, furstinna öfver "succubes", eller de underliggande

demonerna; *Pani*, furste öfver "incubes", eller de öfverliggande demonerna.

Vi se af nyssnämnda förteckning på dignitärer i helvetet, hurusom många af de forntida folkens gudar återfinnas som djäflar. Men förutom dessa skapade den kristna vidskepelsen en mängd andra med sällsamma namn, diktade eller härledda ur skilda mytologiska sagor, såsom *Abigor*, *Amy*, *Beherit*, *Bitru*, *Forcax*, *Orias*, *Pruflex*, *Scox*, *Zagam* m. fl.

Denna talrika helvetes-stab kommenderade legioner djäflar, med hvilkas tillhjälp de utförde sina onda gärningar bland människorna — fast Kristus öfvervunnit helvetesfursten och kommit att frälsa människorna!

* * *

Man kan ju förundra sig öfver alla de vedervärdigheter och lidanden, skurkstreck, bedrägerier, förförelser, mord, krig m. m., som hemsökt mänskligheten, som sålunda varit — i medeltidens tro — nästan utan allt skydd öfverlämnad åt de onda andarne. Alla brott berodde enligt teologerna på Beelsebub och hans anhang, och Gud, i stället för att hålla djäflarna inneslutna i helvetet, tillät dem att löpa omkring och göra allt hvad de ville. Ändock var Gud oförsonlig, när det gällde att straffa människorna för öfverträdelse af hans bud! Hur kunde den gode Guden låta den svaga människan tvingas att strida mot så mäktiga varelser som dessa djäflar. Hur kunde han låta dem bli fördömda och komma i helvetets eld, om de föllo för frestelser? Dessa frågor må man väl ställa till teologerna, fast de ej kunna besvara dem. Man kan likaså gärna fråga dårhuspatienter om deras galna föreställningar. Hela den kristna helvetesläran var en förfärande vidskepelses

galna inbillningsfoster, härledd ur den förfärliga läran om yttersta domen och de fördömdas straff i den eviga elden, som djäflarna tillredd är.

Djävulen var med i allt och jorden hade blifvit ett verkligt helvete, där Guds makt syntes upphäfd. Tron på djävulen hade bortsopat Kristi kärlekslära, bannlyst allt vetande, förvirrat sunda förnuftet och förgiftat moralen. Alla lefde i en värld af under och trolldom och folklitteraturen bestod vid sidan af barnsliga helgonlegender af vidskepliga djäfvulshistorier. Och kyrkan, som skulle skydda mot djävulen, var främst att lära folket att öfverallt se onda makters värksamhet, så att "nådemedlen" allt för ofta voro ovärksamma i kampen mot helvetesfursten och hans anhängare.

Detta fasansfulla förståndets mörker, detta förråande af känslan, detta förkväfvande af lifsglädjen, det var allt följderna af kristendomens "seger", som medförde den antika kulturens undergång, aflägsnade vetenskapen och förbjöd den fria tanken, men fastslog naiva och vidskepliga dogmer, som människorna vid hotelse af livets förlust måste tro på. Teologer, präster, munkar, biskopar och påfvar, alla underhöllo århundrade på århundrade tron på och fruktan för djävulen och helvetet, som gjort otaliga vansinniga af förtviflan och medfört en kyrklig strafflagstiftning gentemot kättare, trollkarlar och häxor, som gjorde kristendomen till en förbannelse.

II AFDELNINGEN.

Kristendomens magi.

1. Magiens uppkomst; hvit och svart magi. — 2. Kristendomens magi; dopet; nattvarden; kristna kyrkans öfriga magiska medel. — 3. Andebesvärjelse och förbund med djäfvulen. Faust och Mefistofeles i ny belysning.

1. *Magiens uppkomst; hvit och svart magi.*

Vidskepelsens herravälde öfver människorna har alltid varit oerhördt. Dess ursprung når tillbaka till människosläktets tidigaste barndomsstadium, och dess fortvaro i senare tider, då mänskligheten nått en hög kultur, har berott på den envishet, hvarmed föreställningar från barndomsstadiet kvarhållits af otaliga sinnen, hvartill kyrkliga läror i själfva värdet varit hufvudorsaken.

Ursprungligen hade vidskepelsen oftast sin grund i de tidigare människornas känslor af fruktan och hopp inför de gudamakter, som de antagit och som ansågos styra lifvet och framkalla skräckinjagande naturtilldragelser samt kunna lämna hjälp eller skydd.

Men anlag och tendenser i människonaturen ha ock haft sin andel i uppkomsten af vidskepliga föreställningar. I människornas inre ha alltid funnits motsatta slag af känslor, såsom kärlek och hat, sympati och antipati, och det har alltid funnits böjelse att genombryta det närvarandes skrankor och skåda in i framtiden för att tillägna sig den efter egen önskan. Häri har man att se anledningar till vidskepelse af flera slag. I synnerhet må framhållas alla slags spådomar, hvilka betraktats som magi eller trolldom.

I känslan af afhängighet och med barndomsstadiets lättrogenhet låg det fordom så nära att söka bistånd af högre makter, då människorna börjat tänka sig sådana, för att genom dem nå hvad de ej kunde förskaffa sig genom egen kraft. Och härvid föreställde de sig öfverallt i de naturliga krafterna och tilldragelserna osynliga, hemlighetsfulla inflytanden, så att de ofta sågo underbara företeelser i hvad som var helt naturligt och hindrades att studera naturen på förnuftigt sätt. Här af fattar man ock lätt den ofantliga makt, som vidskepelsen och tron på magi och trolldom utöfvat på sinnena.

Denna tro på öfvernaturliga makter fortlevver ännu den dag som är i alla teologiska religioner, också finnas omärkliga öfvergångar från de ociviliserade folkens naiva och råa religiösa föreställningar till kulturfolkens högsta begrepp, för så vidt de äro af teologisk art. All religiös tro, den må vara formulerad i aldrig så lärda dogmsystem, har samma grund som vidskepelsen, eller föreställningen om gudar eller andra öfvernaturliga varelser eller andar.

Tron på trolldom, eller den antagna förmågan att på hemlighetsfullt, förborgadt sätt genom andra än naturliga och tillåtliga medel utföra eller erhålla hvad man åstundar, har sitt ursprung i människornas naiva föreställningar på tidiga barndomsstadier.

I alla tilldragelser tänkte man sig andar eller gudar; naturkrafterna voro personliga makter med vilja, liksom människorna, och bakom allt ovanligt fanns en godtycklig vilja, och därför anställdes offer och böner för att beveka makten, anden eller guden, till välvilja. Och med tiden utbildades föreställningen, att vissa personer, vildarnes medicinmän, regnmakare och schamaner, hade en särskild förmåga att genom besvärjelser och mystiska konster in-

värka på de öfvernaturliga makterna liksom på naturen själf.

Men äfven på högre stadier, då högre religiösa begrepp och de stora världsreligionerna börjat utbildas, kvarstod föreställningen om mystiska makter, och gudarne sökte man vinna eller blidka genom offer och böner. Detta var magi, och man ansåg nu prästerna vara de bästa medlarna i denna magiska värksamhet.

Man trodde luften full med andar, som gripa in i företeelserna och sökte med böner och besvärjelser eller exorcism hindra deras värksamhet.

* * *

Snart sagdt alla folk ha antagit dels goda, dels onda öfvernaturliga andar, och liksom de goda andarna kunnat komma till jorden, så ha ock de onda kunnat det, och båda slagen öfva inflytande på människornas lif och öden. De onda andarna kommo med tiden att i de gamla Medelhafsländerna kallas *demoner* och genom dessa var det som trolldom utöfvades.

De äldsta historiska vittnesbörden om trolldomstron härstamma från *Asien*. Moseböckerna omtala flera slag af trolldom och innehålla lagbestämmelser däremot. Detsamma är fallet med Manu lagbok i Indien. Från äldsta tider kände perserna, kaldeerna och babylonierna till trolldom. I Grekland var den egentliga trolldomen emellertid en från Asien införd konst, som sträfvade efter oafhänghighet af de högre nationalgudarne. Grekerna hade liksom romarne i sina äldre föreställningar sin underjord och sina goda och onda gudar och demoner och därmed visserligen ock en ursprunglig trolldomstro; men den om-

bildades genom inflytande af de persisk-mediska föreställningarna, så att den gamla underjorden indrogs i den nya trolldomen. I den senare grekisk-romerska trolldomsperioden voro därför ej Pluto m. fl. nya konstens mästare och beskyddare, utan Hekate, den öfver alla element rådande mörka trolldrottningen. Hos grekerna kom man med tiden att med *goëti* mena trolldom och därvid fästa uppfattningen af densamma såsom något otillåtligt och ondt; benämningen *magi* bibehöll åter sin ursprungliga goda bemärkelse. I den alexandriska filosofien användes omsider *teurgi* som motsats till *goëti*.

Magi och *trolldom* kommo visserligen att betyda det samma på trolldoms- och häxeriväsensens tid i Europa, men ursprungligen hade de olika betydelse. Med *magi* menades ursprungligen högre naturkunskap och därmed afsågs förståndets högsta sträfvan efter de djupaste insikter. *Trolldom* åter har alltid varit förknippad med föreställningen om onda andars värksamhet och liktydig med djäfleri.

Magi omfattade hos de äldsta orientaliska folken förutom religionsfilosofi äfven astronomi, och de som ägnade sig häråt voro egentligen "visa" eller "mager".

Redan på en tidig period försvann dock magiens högre begrepp såsom djupare naturstudium och därmed ock ordets ursprungliga betydelse, och nya föreställningar gjorde sig gällande. En s. k. *hvit magi* utbildades af högre sinnen som ett samband med Ormuzd och en *svart magi* af låga och onda, som ett förbund med Ariman. Mer och mer förknippades magiens studium med mystiska och tomta konster, under det den tidigare visheten öfvergick till vidskeplighet.

Den "svarta" magiens eller trolldomens grundföreställning var, att man kunde göra sig till herre öfver naturen liksom öfver eget och andras öde genom medvär-

kan af högre, hufvudsakligen onda makter, med hvilka människan kunde komma i växelvärkan, genom hemliga magiska krafter.

I motsats till den svarta magien sökte den "hvita" eller "naturliga" magien ej hjälp af högre väsen, i synnerhet ej af onda andar utan att värka genom utforskande och begagnande af naturen och dess hemliga krafter och lagar, särskildt genom studiet af lagarna för sympati och antipati. Den blef därigenom detsamma som hemlig naturvetenskap, och sålunda fattad har den bedrifvits af alla tiders mager eller kännare af den s. k. högre naturvetenskapen.

Hufvudsaken i detta studium af magien var att känna naturens hemliga "valfrändskaper" och de naturliga "sympatierna". Då man ansåg, att naturen var en i sig sluten enhet och att det enskilda lefde i det hela och det hela lefde i det enskilda, tänkte man sig, att alla kroppar, äfven de mest aflägsna, vore mer eller mindre förknippade med hvarandra. Man betraktade naturen som en stor förseglad symbolisk magisk underbok, och den hvita magiens uppgift vore att bryta förseglingen. Många lärda i slutet af medeltiden hyllade denna magi, och till densamma hörde enligt dem alla konster och vetenskaper. Men föga kunde de uträtta därmed, utan leddes i stället till en mängd förvirrade föreställningar, såsom alkemiens och astrologiens fantastiska läror utvisa. Hos många skriftställare på denna tid finner man en egendomlig blandning af fritänkeri och astrologisk samt demonisk vidskepelse, och den hvita magien urartade slutligen till trolldomstro eller tomma teosofisk-teurgiska svärmerier.

2. *Kristendomens magi; dopet; nattvarden; kristna kyrkans öfriga magiska medel.*

Efter judarnes återkomst från den babyloniska fången-

skapen utbildades hos dem den orientaliska demon- och trolldomstron, som betingades af den persisk mediciska dualismens Satansföreställning, och senjudendomens, Jesu, apostlarnes och urkristendomens tro på andar, demoner och Satan var ingen annan än den gamla orientaliska tron, ehuru något modifierad efter nyare religiösa tendenser.

Nya testamentet visar oss detta på flera ställen. Sålunda omtalas i Matt. 4: 1—11, hurusom "Jesus vardt förd af Anden upp till öknen, på det han skulle *frestas af djäfvulen*", och att denne sade om alla riken i världen och deras härlighet: "Allt detta vill jag gifva dig, om du faller ned och tillbedjer mig", men att Jesus afvisade Satan, hvarpå "djäfvulen öfvergaf honom, och se, änglar gingo fram och tjänade honom." I Pauli bref till Efes. 2: 1, 2 står: "Äfven eder, som voren döda genom edra öfverträdelser och synder, i hvilka I fordom vandraden efter denna världens skick, efter *fursten öfver luftens makt*" etc., och i 6: 11, 12: "Ikläden eder hela Guds vapenrustning, på det att I mån kunna stå emot *djäfvulens ränker*. Ty vi hafva icke strid mot kött och blod, utan mot herradömen, mot våldigheter, mot *världshärskaren i detta mörker*, mot *ondskans andemakter i himlarymderna*."

På grund af sin makt på jorden kallas ock Satan i Nya testamentet "denna världens furste". Sålunda står det i Joh. 12: 31: "Nu går dom öfver denna världen, nu skall *denna världens furste* utkastas", och i Pauli 2:a bref till Kor. 4: 4 säges, att "*denna världens gud* har förblindat de otrognas sinnen."

Vidskepelsen var mycket allmän i romarriket vid slutet af käjsartiden, då tron på demoner allt mera utbildats. Nyplatonikerna hade mycket bidragit därtill, och en mängd undervärk af dem ha omtalats. Sådana ansågo de kristna vara utförda af onda demoner, och man sökte med lagar

skydda sig för de "trollkarlar", genom hvilka de ägde rum. Småningom blef magien äfven kristen och under på under utfördes af kristna — under hade ju Jesus och hans apostlar gjort och ansågs höra till religionen. Den helige Hilarion framkallade regn och gjorde en mängd underkurer, och snart gjorde Madonnabilderna och helgonens kvarlevor, relikerna o. s. v. under.

* * *

Kristendomens magi, eller tron på under, andars värkamhet m. m., har spelat en oerhörd roll bland de kristna och varit en sorglig anledning till förståndets förmörkande och otaliga människors lidande. Hade kristendomen ej blifvit en magisk lära, utan en religion, fri från mysticism och med förnuftsgilligt innehåll, så hade den motvärkat magien i de äldre religionerna, hvad den emellertid ej kunde göra.

Men dessvärre blef ej kristendomen endast Kristi etiska lära. Kristus såsom Gud infördes i sällskap med Asiens gudar i Västern och därmed följde ock den rådande magien.

De kristna kyrkofäderna uppfattade uttrycket teurgi i god bemärkelse, då de satte denna i förbindelse med värkamheten af goda andar, hvilken visade sig vid den kyrkliga exorcismen, eller besvärjelsen af onda andar. Inom kristenheten utbildades den till *himmelsk* magi, under det goëti blef *diabolisk* magi eller trolldom.

Kristendomen, som liksom den äldre judendomen skulle hvila på tron på *den ende guden* — enligt det mosaiska budet: "du skall inga andra gudar hafva jämte mig" — kunde ej upprätthålla denna tro, utan upptog ur senjudendomen föreställningen om *Satan*, som härstammade

från den persisk-mediska dualismen. Skulle inom kristenheten trolleri finnas genom högre makters hjälp, så kunde det blott ske genom djäfvulen och hans underordnade i helvetet. Visserligen sades det, att Kristus tillintetgjort hans värk men det visade sig, att så ej var fallet, i ty att det onda alltjämt fanns efter Kristi tid, att helvetesfursten ansågs alltjämt lefva och utöfva ett ofantligt inflytande på människorna. Under fjorton århundraden befastades djäfvulens rike genom en mängd läror och dogmatiska spetsfundigheter, som förråde religionsbegreppen, försänkte mänskligheten i andligt mörker och medförde oändliga kval och grymheter. Djäfulstron kulminerade i häxeri- och trolldomsväsendet, som kyrkan ville häjda — sedan den bidragit till dess uppkomst genom sin dogm om djäfvulen — medelst en strafflagstiftning och rättegångsordning af så upprörande, så helvetiskt slag, att ingen annan religion i världen haft något liknande.

I denna medeltidens djäfulstrolldom och häxeriprocesserna utbildades sålunda i kristendomen den svarta magien på det mest konsekventa sätt.

Det är ock karaktäristiskt för kyrkans tro på djäfvulen och hans makt, att det bland dess talrika ämbetsmän i medeltiden fanns exorister, som flitigt användes vid de kyrkliga ceremonierna.

Allt tillskref man öfvernaturliga orsaker i detta okunighetens tidevarf: sjukdomar, stormar, plötslig rikedom, eldsvådor m. m. berodde på trolldom, och för att förklara sådana tilldragelser, antog man förbund, afslutade mellan vissa människor och djäfvulen. Under det de lärda hemtade grundvalen för sin vidskepelse hos det obildade folket, stödde sig detta på de lärdas auktoritet, och följden blef en sorts allmän galenskap, som yttrade sig i de förfärligaste handlingar.

De kristna teologerna tillägnade sig hedniska vidskepligheter, som systematiserades och upptogos i deras kyrkolära, och de förgiftade därmed den kristna mänskligheten under hela medeltiden och långt fram i den nyare tiden. Den allmänna tron på människors förbund med Satan var ju helt förklarlig, då den bekräftats af kyrkofäderna. Enligt dem berodde människornas dåliga böjelser och brottsliga handlingar, liksom alla fel — *kätterier* inberäknade — på demoner.

Under det de kristna fördömde alla hedniska religionsbruk såsom magiska förrättningar, hvilka voro förbjudna i Guds lag och lockade till förbund med onda andar, kallade hedningarne de kristna "magiker." Omvandlingen af brödet och vinet i nattvarden måste liksom underkurer af helgon och relikier m. m. för hedningarna vara magi likaväl som deras andebesvärjelser m. m. Kyrkans lärare förkastade visserligen trolldom såsom ogudaktig, men de voro fullkomligt öfvertygade om dess verklighet. Ståndpunkten var densamma. Den kristna tankegången var helt hednisk.

* . * *

Den kristna kyrkan har alltid användt magiska medel till själarnes frälsning, främst bland dessa *dopet* och *nattvarden*.

Under kristendomens första århundraden döptes endast vuxna, och dessa fingo före dopet undervisning i den kristna läran; deras dop var, liksom det Johannes döparen utförde, mer en reningssymbol än ett magiskt medel. Annorlunda blef förhållandet med *barndopet*, som måste vara en rent magisk ceremoni, då ju det nyfödda barnet saknar

förstånd och ej kan ha någon önskan att upptagas i kristna kyrkan. Barn dopet blef auktoriseradt i 5:te årh., sedan Augustinus förklarar, att om ett spädt barn före dopet aflider, blir det dömdt att i evighet plågas bland de fördömda! Barnet har enligt kyrkans befängda sexuella moral aflats i synd och är af naturen djäfvulens egendom, men kan räddas åt himlen genom dopets sakrament. Därför föreskrefs, att det skulle begjutas af prästen med vatten, som genom exorcism och bön renas från demoner däri, och dessutom skulle prästen göra korstecknet och företaga en besvärjelse, som skulle utdrifva djäfvulen ur barnet och skaffa den Helige Ande plats. Härigenom blef barnet upptaget i kyrkan och delaktigt af dess skydd mot det onda. Ej blott i katolska kyrkan, utan ock i protestantiska kyrkan har denna djäfvulsbesvärjelse vid dopet ägt rum, och i Sverige borttogs den först 1809. Till den tiden stod formuläret i svenska kyrkohandboken. Vid dopet skulle prästen uttala öfver barnet följande ord: "Jag besvär dig, du orena ande, vid Guds Faders och Sons och den Helige Andes namn, att du viker från detta barn." Och därvid skulle *abrenuntiationen* eller afsägelsen af djäfvulen äga rum sålunda, att prästen skulle spörja faddrarne: "Afsägs djäfvulen"? hvarpå faddrarne skulle å barnets vägnar svara: Ja! etc.

Denna uppbyggliga ceremoni bibehålles ännu i danska statskyrkan.

Döpseln kallas liksom nattvarden ett "sakrament", hvarmed menas, såsom katekesen säger, "ett heligt, af Kristus instiftadt värk, hvaruti han genom synliga och jordiska ting meddelar osynliga och himmelska nådegåfvor". Således magi enligt denna definition. Alldeles ohistoriskt är emellertid, att Kristus instiftat dessa sakrament, som äro den

kristna kyrkans uppfinning på grundval af förfalskade eller missförstådda ställen i evangelierna.

* * *

De första århundradenas kristna kände ej till någon *nattvard*, och Jesu egna lärjungar tyckas ej ha haft en aning om, att han vid sista gemensamma måltiden instiftat något särskildt mysterium eller sakrament. Möjligen har Jesus talat om, att de skulle ha honom i åminnelse; men lärjungarna synas ej ha varit stämnda på något högtidligt sätt eller ha förstått någon djupare mening med dessa s. k. "instiftelseord", som sedan gifvit anledning till så många naiva utläggningar och förbittrade strider. Enligt Luk. 22:a k. kommo lärjungarna vid detta tillfälle i träta med hvarandra af en, som det synes, fåfänglig anledning, nämligen hvilken af dem, som skulle få den mest framskjutna ställningen.

Under de första århundradena hade de kristna fromma kärleksmåltider, *agaper*, vid särskilda tillfällen och af skilda anledningar: bröllop, begrafningar, minneshögtider för trosbekännare, som lidit martyrdöden o. s. v. Dessa måltider utmärktes af ätande, drickande, sång m. m., och vid minnesfesterna öfver martyrerna uppfattades de deltagande såsom på ett mysteriöst sätt förenade med hvarandra i Gud.

Emellertid förföllo snart agaperna och urartade till värkliga orgier, alldeles som festerna för Baal, Afrodite Bacchus m. fl. gudar, hvarför de ock af kyrkomyndigheterna förbjödos (omkring 200.)

De försvunno dock ej fullständigt, utan fortforo mångstädes i hemlighet och blefvo i 3:dje årh. af mer enskild natur, så att tillträde till dem endast tilläts dem, som ansågos som rättroende. Man började nu betrakta agaperna

som hemlighetsfulla, mysteriösa handlingar, och snart tillskref man dem öfvernaturlig kraft. Under de följande århundradena fortfor denna föreställning, och omsider kommo vissa grubblare att utbilda läran om *transsubstantiationen*, eller omvandlingen af brödet och vinet till Kristi kött och blod eller värlig närvaro af Kristus i nattvarden. Den i nattvarden meddelade Kristi lekamen skulle vara den naturliga, af jungfrun födda, korsfäste och till himlen uppstigne, och följaktligen måste brödet och vinet värligen vara denna lekamens kött och blod. Abboten i Korveys kloster *Paschasius Radbertus* (i midten af 9:de årh.) var den förste, som gaf denna fantasi ett bestämdt uttryck, och han försvarade möjligheten af omvandlingen genom att åberopa Guds allsmåktiga skapareord och därjämte flera undervärk. Flera kyrkans män med mera sundt förnuft satte sig dock emot denna omvandling, bl. a. munkarne *Ratramnus* och *Scotus Erigena*, som betraktade nattvarden som en åminnelsefest. Men flertalet hyllade en ordagrann uppfattning af uttrycket: "detta är min lekamen" och kunde ej släppa mysteriet, utan uttalade sig för den underbara förvandlingen. Omsider stadfästade ock kyrkan transsubstantiationsläran. Den öfverensstämde bäst med tidens lättrogenhet och böjelse för det underbara. Därtill kom ock, att prästerskapet i dogmen om den värliga omvandlingen såg ett medel att vinna glans och makt.

I midten af 11:te årh. framträdde en ny representant för sunda förnuftet, *Berengarius af Tours*, en framstående lärare i skolan härstädes, och han uttalade sig liksom Ratramnus och Erigena mot kyrkoläran om nattvarden, som enligt honom blott vore ett åminnelsetecken. På ett kyrkomöte 1050 fördömdes och brändes Erigenas skrift därom och uttalades en förkastelsedom öfver Berengarius, som sedan gång på gång af kyrkomöten tvangs, vid hotelse

med döden, att afsvärja sina meningar och i krassa uttryck förklara sig hylla brödets och vinets verkliga omvandling i nattvarden. Han återkallade dock sin aftvungna bekännelse, men tvangs att afgifva den igen flera gånger, (1078—79), hvarpå han, nu 80 år gammal, för alltid drog sig tillbaka till ensamheten. Det var särskildt kyrkomötet i Rom 1059, som angaf mysteriet i altarets sakrament eller eucharistien i den formel, som förelades Berengarius att besvärjas, nämligen att i eucharistien "brödet och vinet, som ställas på altaret, efter gjord konsekration *äro Guds sanna lekamen och sanna blod*, hvilken lekamen på sinnligt vis (sensualiter) i sanning *beröres och brytes af prästens händer och söndertuggas af de troendes tänder.*"

Detta bröd, hostian, är således Kristi kött, som sålunda, då det ätes af de troende, ingår i deras eget kött och blod och på magiskt sätt stärker kropp och själ.

Transsubstantiationsläran blef slutligen bekräftad af Innocentius III på lateranska synoden 1215.

Denna lära gaf anledning till många högst besynnerliga diskussioner bland medeltidens teologer. Med största hetsighet afhandlade de sålunda den högviktiga frågan: Har en råtta, som ätit en hostia, därmed blifvit delaktig af Kristi lekamen? Och i sammanhang härmed framställdes flera andra frågor, såsom: Huru skall en råtta, som ätit Kristi lekamen, behandlas — bör hon äras eller dödas?

Eucharistien har alltifrån den tiden förklarats vara katolicismens kärna. Man tror eller man tror ej på Kristi lekamens och blods verkliga närvaro i nattvarden; endast den, som tror därpå, är katolik. Pius X har i vår tid förklarat eucharistien för det kristna lifvets medelpunkt eller kyrkans själ.

Lutheranismen förkunnar samma magi. Altarets sakrament är enligt Lutherska katekesen "*Jesu Kristi sanna*

lekamen och blod under bröd och vin, oss kristna till att äta och dricka“, och „Kristus gifver med det välsignade brödet *sin sanna lekamen* och med det välsignade vinet *sitt sanna blod*“. Således utför den lutheranske prästen samma magiska handling som den katolske vid välsignandet eller konsekrationen af brödet och vinet.

Den reformerta kyrkan har emellertid ställt sig på samma förnuftsgiltiga ståndpunkt, som Berengarius af Tours m. fl., hvilka ansågo nattvarden blott vara ett åminnelse-tecken.

I reformationstiden uppträdde åtskilliga satiriker (Fischart, Lerchheimer m. fl.) och behandlade nattvardsformeln: „detta är min kropp“, *hoc est corpus meum*, som en trollformel, hvilken medförde omvandlingen af hostian, och det anses sannolikt, att uttrycket *hocus pocus*, en från Holland härstammande formel, som taskspelare använde under utförande af sina konsttycken, är en förvrängning däraf.

* * *

Många andra magiska medel har kristna kyrkan använt: *smörjelse med olja* under uttalande af vissa formler, *vigvatten*, som användes som reningssymbol, *korstecknet*, *amuletter*, o. s. v.

Dopvatten och vigvatten, som sjuka drucko, hade läkande och stärkande kraft; stänktes de på åkern, så befordrades dennas fruktbarhet, och gäfvos de åt husdjuren, så skyddade de mot häxeri.

Korstecknet blef ett mäktigt medel mot onda andar, och därmed skulle hvarje kristen börja sina handlingar. Atanasius förklarade, att om man vill öfvertyga sig om dess värkan, „må man vid demonernas bländvärk, orak-

lernas bedrägerier och magernas under endast göra kors-tecknet, som blifvit hedningarna så löjligt, och man skall strax se djäflarna fly, oraklerna förstummas, all magi och trolldom hämmas". Denne teolog såg dock ej, att kors-tecknet ock var magi.

De kyrkliga amuletterna voro vigda bilder, i synnerhet s. k. *agnus dei* (Guds lam), Maria-medaljer o. s. v. och de, som buru sådana, hade ock säkert skydd mot Satans anlopp, mot eld- och vattenfaror, storm och hagel, sjukdom och häxeri.

En synnerlig makt mot allt ondt hade ock helgon-bilderna och relikerna. Öfverallt måste man i kyrkorna ha reliker, som vid högtidliga tillfällen framtogos och visades för det andäktiga folket. Otaliga legender omtala helgonbildernas och relikernas undergörande egenskaper, d. v. s. magiska värkningar. Åtskilligt i dessa berättelser är sant nog, ty värkningarna berodde på suggestion, spänd förväntan och fast tro, hvarigenom åtminstone många s. k. "underkurer" kunnat äga rum.

I allmänhet ansågos sjukdomar såsom värkningar af djäfvulen, då Gud uttalat förbannelse öfver det kroppsliga, och därför skulle man genom anropande af Guds hjälp söka bot däremot. Härvid kunde kyrkan genom prästerna säkrast bistå; prästerna botade i Guds namn genom hvarje-handa magiska medel: bön, besvärjelse, handpåläggning, reliker och "invigda" ämnen, särskildt vatten, olja och salt. En mängd sjukdomar botades, i synnerhet genom anropande af särskilda helgon: S:t Judas för hosta, S:t Ovidius för döfhet, S:t Gervasius för reumatism, S:t Blasius för halssjukdomar o. s. v.

Djäfvulen uppenbarade sig enligt kyrkan särskildt i "besattheten", eller sinnesrubbnig, som fordrade de mäktigaste besvärjelser för att botas, hvarför prästen infann

sig med full kyrklig rustning: rökvärk, helgade vaxljus, vigvatten m. m., ifriga böner lästes och allt kraftigare besvärjelseformler, allt förfärligare förbannelser uttalades.

Den medicinska läkekonsten betraktades som obehöflig och var dessutom misstänkt för kätteri; den var ock länge odlad endast af judar och mohammedaner. Omsider började man dock i vissa kloster, särskildt i Monte Kasino och Salerno i Italien, att studera gamla medicinska författare och odla medicinalväxter i klosterträdgårdarna, och i dessa kloster sökte talrika sjuka bot under århundraden. Salernoklostret blef t. o. m. en medicinsk skola, ehuru magien alltjämt spelade en stor roll, ty till dess rykte bidrog väsentligen den hel. Matteus och de heliga jungfrurna Teklas, Arkelais och Susannas relik, hvilka förvarades i detta kloster och här utförde underbara kurer. Salerno-munkarne togo emellertid förutom trons magi också medicin och diet till hjälp i sjukbehandlingen: men därför blefvo de ock misstänkta af kyrkans väktare, då de bl. a. studerade den gamle hedniske läkaren Hippokrates, som angående besattheten förklarar, att den "ingalunda är mer demonisk än andra sjukdomar". Man höll därför vaksam blick på renlärigheten i Salerno, under det flera kyrkomöten — i Rheims 1131 och i Tours 1163 m. fl. — förbjödo kyrkans egna tjänare att befatta sig med den misstänkta läkarekonsten.

* * *

I allt sågo kyrkans män lika väl som folket djäflar vara med, då något ondt timade. Tomas af Aquino förklarade, att det är en trosartikel, att djäflarne kunna åstadkomma storm och eldregn från himlen. Man tänkte sig

luften vara ett element, där änglar och demoner stredo med hvarandra, och att däraf uppkom ostadighet i väderleken till människornas skada, då skördarne hotades. Satan kunde gifva vissa människor, nämligen trollkarlar och häxor, förmågan att med regn, hagel och blixst förstöra grödan och kreaturen, hvarför ock kyrkan måste motarbete honom i dessa försåtliga anslag genom särskilda medel. Sålunda kunde kyrkklockorna, som fingo dop och invigning, bortjaga luftens demoner och afvända storm och blixst, och under långvarig torra uppstämde prästerna brinnande böner och anställde de regnprocessioner med kringbärande af jungfru Marias och helgons bilder, hvarjämte fälten bestänktes med vigvatten. Exempelvis må omtalas, att då en stor regnprocession i Lüttich 1240 hölls, den förblef utan värkan, fastän tre gånger förnyad; detta tillskref man den omständigheten, att "man vid anropandet af alla helgon glömt Guds moder". En ny procession hölls, därvid "Salve regina" sjöngs, hvarpå "regnet nedstörtade med sådan häftighet, att tåget måste skingra sig".

Åkrarnes och trädens härjningar af skadedjur, åkerråttor, gräshoppor, kålmaskar, ollonborrar m. fl. bekämpades ock medelst kyrkliga processioner, vigvatten, böner och förbannelser, och hjälpte ej detta, så anställdes formlig rättegång, slutande med bannlysning af odjuren.

Se här ett exempel på kyrkans dråpliga strid mot ollonborrarna, som 1497 hemsökte Berns omgifningar. Biskop Benoit de Montferrand i Lausanne utfärdade då, sedan han anropats af styrelsen i Bern, ett förvisningsbref, som af en präst högtidligen upplästes på stadens kyrkogård och häri stod bl. a.: "I namn af min nådiga herre och biskop i Lausanne, i kraft af den högtlofvade treenigheten, genom Frälsaren Jesu Kristi förtjänst och på grund af den lydriad I ären den heliga kyrkan skyldige,

bjuder jag eder, ollonberrar, alla i allmänhet och hvar och en i synnerhet att vika från alla orter, på hvilka växer och uppspirar näring åt människor och boskap!" Brevet innehöll dessutom en kallelse till ollonberrarna att, om de ej gåfvo sig i väg, på 6:te dagen kl. 1 e. m. inställa sig inför den nådiga herrens af Lausanne domstol för att stånda till ansvar, och brevet upplästes dessutom i kyrkan från predikstolen, under det församlingen knäböjde, "bedjande trenne pater noster och trenne ave Maria". Då ingen advokat ville åtaga sig ollonberrarnas sak, hittade den klyftige biskopen på att frambesvärja en för ett par år sedan afliden illa känd advokat Perrodets skugga ur helvetet och ålägga honom att föra skadedjurens talan. Då denne dock ej hördes af, uttalade biskopen bannlysning i den heliga treenighetens namn "öfver eder, förbannade ohyra, som kallas ollonberrar och ej ens kunna räknas till djuren"!

* * *

Det är i själfva verket onödigt att uppdraga en skarp gräns mellan den himmelska och den diaboliska magien, att skilja mellan kyrkans undervärk genom himmelska makter och trolldom eller häxeri genom djäfvulens hjälp, hvarför det ock är ologiskt att framställa "kyrkans magi" och däri upptaga dess om den mörkaste vidskepelse vittnande djäfvulsbesvärjelser till skillnad från en s. k. "folkets magi" eller illasinnades handlingar genom djäflerier. Båda slagen voro ju blott fantasier och ytterst hvilade kyrkans himmelska magi på föreställningen om djäfvulens tillvaro och hans makt att motvärka Guds vilja, hvarför kyrkan rustade sig med så många medel däremot. Augustinus förklarade

det vara förmätet att betvifla tillvaron af demoniska väsen, som lura efter kvinnor och ha umgänge och få barn med dem, och så trodde ej blott medeltidens kyrka, utan ock Luther m. fl. protestanter. Utan kyrkans lära om djävulen och helvetet hade ej någon diabolisk eller "folkets magi" utbildats; denna blef blott en form af kyrkans diabolism. Biskopar och präster försökte ibland att utföra undervärk inför hedningar för att öfverträffa deras prästerlige ledare, som utförde sådana, men de hade därför inga skäl att anse, som de sade, att deras undervärk berodde på himmelska krafter och att hedningarnes berodde på djävulens bistånd.

Alla underbara eller magiska handlingar, som ej skedde i Guds och Jesu namn, ansågos utan vidare af kyrkan som djävulens värk. Mörkrets mäktige furste kunde gifva dem, som anropade honom, makt öfver naturen och människorna.

3. *Andebesvärjelser och förbund med djävulen. Faust och Mefistofeles i ny belysning.*

Enligt urgammal mening är grunden för all magisk makt *teurgien*, som rätteligen kan kallas *andebesvärjelse*.

För att bli en teurg, för att behärska andevärlden och med dess tillhjälp utföra under eller trolleri, fordras öfning af den magiska viljan, hvartill bl. a. hör askes, samt vissa på detta mål riktade handlingar, hvari teurgien undervisade och hvarigenom de kosmiska andarne eller "intelligenserna" manas till värksamhet och träda i förhållande till människan. Studiet af hypnotismen, somnambulismen och telepatien har först kunnat förklara det väsentliga i andebesvärjelsens gåta, som sedan årtusenden sysselsatt människorna.

Den s. k. "teurgiska hjälpen" afser att utveckla tron, inbillningen och hela den magiska värksamheten hos teur-

gen, och närmast gäller det att framkalla själfhypnos och själfsonnambulism.

Efter lämplig asketisk förberedelse uppsöker teurgen en enslig ort och afvaktar i djup inre betraktelse öfvergången i det ekstatiska tillståndet, hvori hans beskådande af bilden blir subjektiv visshet.

Viktiga moment i teurgien är *bönen* och tron på den hemlighetsfulla makten hos vissa *ord*, hvarför särskilda namn och formler alltid användas vid andebesvärjelserna.

Det torde vara afgjordt, att tanken på förbund med djäfvulen uppstått hos senjudendomen, då dess magi utbildades genom äldre orientaliska magiska föreställningar, och den svarta magien tyddes som ett värk af mörkrets värld, ehuru människan medvärdade. Den svarta magien var vidare dels egentlig *nekromanti* eller svartkonst, dels besvärjelse af *satanim* eller elementarandar, som framkallades genom schamanistiska åtgärder, hvarvid trollkarlen råkar i "besatthet", eller genom en formlig besvärjelse med blodiga offer och rökelser.

Inom kristendomen förekom den första kända förskrifningen till djäfvulen på käjsar Julianus tid, då en trollkarl genom ett bref till djäfvulen skulle ha förskaffat en man en ung kvinnas kärlek. Biskop *Basilus* fick reda på saken och vidtog alla möjliga åtgärder: böner, fastor o. s. v., som slutligen medförde mannens befrielse från förbundet med djäfvulen, då förskrifningen föll ned ur luf-ten och Basilus sönderref den. På förbundets värklighet tviflade kyrkan ej, och vidskepelsen fick här taga hjälp af prästlisten.

En präst *Teofilus*, som lefde enligt somliga i 6:te, enligt andra i 9:de årh., gjorde sig känd genom förskrifning till djäfvulen, då han blifvit förbigången vid en biskopsutnämning i Adana i Cilicien. Han vände sig till en i alla

djäfvulskonster förfaren jude därstädes, hvilken förskaffade honom djäfvulens bistånd, mot det att han skriftligen afsvor sin tro, hvarpå han blef utnämnd till biskop. Men han ångrade sig, gjorde afbön och fick till botöfning under fasta och bön tillbringa 40 dygn i kyrkan, hvarpå hans skrift återfanns på hans bröst och blef bränd i kyrkan.

Flera andra förbund med djäfvulen i medeltiden omtalas. Det märkliga är, att det är kyrkans män, som företrädesvis omtalas för detta förbund och blott undantagsvis lekmän, såsom Robert (kallad djäfvulen) och greve af Mascon. Det är i synnerhet vissa påfvar, kända för sedeslöshet, kunskaper eller politisk värksamhet, hvilka traditionen utpekad för djäfvulsförbund. Den förste var *Johan XIII* (965—972) hvars lättfärdiga lefverne och det stöd han gaf tyske kajsaren Otto I gjorde honom förhatad af romarne. Den andre var den lärde *Sylvester II* (998—1003), hvilken, då han ännu ej var påfve och hette Gerbert, sades ha af munkarne i Orleans blifvit förförd till trolldom och af en arab i Sevilla skulle ha invigts i alla dess hemligheter. Enligt den schismatiska kardinal Benno skulle 18 påfvar från Sylvester II till Gregorius VII ha ingått förbund med djäfvulen, men om ingen af dessa omtalas något närmare härom utom rörande Johan XIX (1003—1009), Benedikt IX (1012—1024), Johan XX (1024—1033) och Gregorius VII (1073—1085.)

Efter dessa påfvar omtalas Johan XXI (d. 1277), Gregorius XI (1370—1378), Paul II (1464—1471) och Alexander VI (1492—1503) såsom förbundna med djäfvulen. Alla berättelser härom äro emellertid att anse som tendentiösa dikter, hvilka utspridts efter vederbörandes död och inga följder haft.

Annorlunda ställer det sig med en mängd andra berättelser om förbund med djäfvulen, hvilka gällt lefvande

personer och oftast ledt till myndigheternas inskridande. Hit höra de talrika förbund, hvarför häxor och trollkarlar angåfvos.

* * *

Ryktbarast af alla trollkarlar har alltid varit doktor *Faust*, om hvilken så mycket talats och skrivits.

Genom *C. Kiesewetters* grundliga och skarpsinniga arbete "*Faust in der Geschichte und Tradition*" (1893) känna vi nu denne person och hans svartkonst ganska noga.

Faust studerade först i Heidelberg och blef där helt ung teologie doktor 1509; sedan studerade han magi i Krakau. *Melanchton*, som kände Faust, och har upplyst härom och meddelat, att han reste vida omkring och talade mycket om hemlighetsfulla saker, stod i förbund med djäfvulen, "hade en hund, som var djäfvulen" att denna trollkarl var en "skändlig best", som skröt med orimliga lögner, att djäfvulen dödat honom o. s. v.

Äfven *Luther* talade om Faust; liksom Melanchton var han fången i den mörkaste vidskepelse och tillskref Fausts trollkonst förbund med hin onde. *Johan Wierus*, som tidigast af alla bekämpade häxeriväsendet (1586) skref ock, att Faust studerat svartkonst i Krakau och utöfvat den med mycket lögn och bedrägeri.

Faust studerade ock medicin, astrologi m. m., blef en världsman och förde länge äfventyrarelif på en mängd orter, uppträdde i Erfurt 1513 som den "*Heidelbergiska halfguden*" och höll där föreläsningar på 1520-talet. Han uppehöll sig 1525 i Basel och Leipzig och kallades 1528 till franska kungen Frans I för att genom trolldom befria

två franska prinsar ur den fångenskap, däri käjsar Karl V höll dem. I början af 1530 talet uppehöll sig Faust i Wittenberg en längre tid, men utvisades af myndigheterna, och lefde sedan i Nürnberg och Battenberg. Han dog 1539 i en württembergsk by under äfventyrliga omständigheter, som man tillskref djäfvulen, till hvilken han försvurit sig.

I stället för att förblekna i människornas minne, blef Fausts rykte som trollkonstnär efter hans död allt större, därtill den teologiskt upprörda tiden, som mer ägnade sig åt öfversinnliga betraktelser än verklighetens spörsmål, i hög grad bidrog.

Det fanns ännu i början af nyare tiden en skola i magi i Krakau, liksom tidigare i Salamanca och Toledo. Där undervisades i s. k. naturlig magi, eller en blandning af rudimentära kunskaper i kemi och fysik samt s. k. magnetism eller hypnotism jämte naturhistoriska fabler hos Plinius, Albertus Magnus m. fl. Dessutom undervisades, offentligt eller hemligt, i urgamla, af judarne från Orienten införda trollkonster, som hvilade på förbund med djäfvulen. Här lärdes att med kaldeiska, persiska, arabiska och grekiska ord, figurer och tecken utföra besvärjelser af andar, spådomskonster m. m.

Det är alldeles uppenbart, såsom Kiesewetter alldeles riktigt framhåller, att hypnotiska och s. k. spiritistiska företeelser spelat hufvudrollen i dessa magiska konster. Spådomsvärk ställdes sålunda bl. a. genom hydromanti och krystallomanti, därvid stirrande på en glänsande vattenyta eller en kristallkula framkallar hypnos och somnambulism. Faust ägnade sig åt krystallomanti, som han lärt af en viss Haylingar, och försatte sig sålunda i hypnotiskt tillstånd, då han uppgick i sina magiska konster. Han hade gjort den iakttagelsen, att "somliga se mer spöken och

andar än andra", såsom en äldre biograf Widman säger i sin tids anda, och han sökte först genom astrologien finna, om han vore lämpad för magi.

I det genom själfhypnos framkallade somnambula tillståndet inträder en delning af jaget, så att en annan personlighet framträder och underhåller sig med den hypnotiserade. Denne står dock i sina moraliska och intellektuella egenskaper på somnambulens ståndpunkt, fast denne skildrar det andra jaget som en objektivt själfständig varelse. Då det somnambula tillståndet blir beständigt, men till en viss grad behärskas af den medvetna viljan, utvecklas detta andra jag till hvad forntiden kallade genius, demon, förtrolig tjänsteande, spiritus familiaris. Detta tillstånd, hvori Sokrates ofta befann sig och därför talade om sin "demon", är utmärkande för andeskådare, s. k. medier och visst slag af trollkarlar.

I de äldsta Faustböckerna uppfattas ock Mefistofeles som en tjänsteande för Faust, och som sådan har man ock att studera hela denna företeelse i den så mycket omtalade trollkarlens lif. Mefistofeles är, då Faust otvifvelaktigt i viss mening var ett medium, att förlikna med moderna mediers "andar".

Med tiden blef Fausts förmåga att iakttaga s. k. öfversinnliga företeelser allt större, i den mån han utvecklades mediumistiskt-magiskt; han såg nattetid en mängd ljus flyga utanför bostaden och komma intill fönstret, såg sällsamma skuggor på väggen och hörde hviskande liksom af människoröster. Schindler säger (i "Magisches Geistesleben"), att "där det finnes magiskt sjäslif, finnes ock magiskt ljus", och detta vill man förklara sålunda, att vid skådandet med det inre synsinnets (centralorganet i hjärnan) ett eljest latent magisk-odiskt ljus blir fritt och framträder först subjektivt och sedan vid högre grader af magiskt

(sommnambult) tillstånd objektivt. Hos helgon och religionsstiftare m. fl., såsom indiska jogi, Moses, Zoroaster, Pythagoras, Sokrates lär man kring deras hufvud ha sett ett ljusskimmer, och eldflamnor berättas ha synts vid "den Helige Andes utgjutelse" öfver apostlarne liksom ljusfenomen beskrifvits vid spiritistiska seancer och åtskilliga s. k. spökföreteelser, flammor, stjärnor, i odiskt ljus strålande händer och mänskliga gestalter o. s. v. *

Att sådant iaktogs på Fausts tid, framgår bl. a. af ett meddelande af *Melanchton*, som om sig själf berättat följande: "Då jag var i Tübingen, såg jag hvarje natt flammor, som brände länge, tills de uppgingo i en väldig rök. Likaledes syntes i Heidelberg gestalter som fallande stjärnor, hvilka kommo hvarje natt. Det är utan tvifvel djäflar, som ständigt sväfvat omkring bland människorna."

Inom kyrkan betraktade man djäfvulen som upphofsman till alla spiritistiska eller ockultistiska företeelser, och hvarje magisk handling, där människan med vett och vilja sökte nå beröring med öfversinnliga väsen, gällde som en djäfvulsbesvärjelse. Hvad beträffar Faust, så skärpte han genom mystiska öfningar sin iakttagelseförmåga gentemot öfversinnliga företeelser och inlät sig omsider på den magiska konsten att komma i personligt förhållande till öfversinnliga varelser. Härvid trodde han i enlighet med hans tids ande, att han frambesvor djäfvulen i konkret form, under det han ej nått annat än en vision eller någon spiritisk "uppenbarelse", eller ljus- och ljud-företeelser såsom vid spiritistiska seancer. Det uppgifves i den äldsta Faustboken, att vid djäfvulsbesvärjningen en stjärna föll ned och förvandlade sig till en mängd eldklot, hvarpå en eldpelare

* Märkliga företeelser af detta slag äro skildrade och afbildade efter fotografier i *A. Aksakofs »Animisme et Spiritisme»*, 1895.

Fausts Mefistofiel.

uppstod, som sönderdelades i sex ljus, hvilka sedan antogo gestalt af en lysande man, och denna ombildades slutligen till en munk.

Den gamla Fausttraditionen gjorde ej Mefistofeles till helvetesfursten, utan framställde honom som en djäfvul af underordnad rang, en spiritus familiaris, som fått kristet dogmatiska drag. Hans ursprung går tillbaka till den grå forntidens orientaliska folk, babylonier, assyrier och kaldéer, som i likhet med Mesopotamiens urfolk akkaderna hade 7 planetgudar och 7 planetdemoner, hvilka voro söner till mörkrets furste och såsom onda andar voro gudarnes motståndare, störde ordningen i planeternas lopp, framkallade sol- och månförmörkelse, förorsakade lidande och omstörtning o. s. v. Deras invärkan ansågs kunna framkallas genom trollkarlars svartkonst, och en urgammal akkadisk inskrift innehåller en besvärjelse af dem.

Dessa akkadiska gudar och demoner blefvo hos Zoroasters anhängare *amschaspander* eller öfveränglar och *devas* eller öfverdjäflar och hos judarne i kabbalans hemliga lära planeternas ärkeänglar och demoner, hvilka återfinnas i medeltidens trollböcker och tydligt utmärkas i "Magia naturalis et innaturalis", som anses vara af Faust. Håri handla en mängd kapitel om besvärjandet af helvetets sju "storfurstar", bland hvilka man finner *Mefistofiel*, som i Faustböckerna kallades *Mefistofiles*. Han skildras först som en björn och sedan som en liten man med kal hjässa och klor på händer och fötter samt klädd i svart kappa.

Mycket talar för Kiesewetters mening, att det sakliga ursprunget till Mefistofeles är att söka i Fausts inre och att han var ett omsättande af dennes egna jag, en objektivring af dennes inre röst, som hade sin rot i subjektets transcendental delning och gaf sig tillkänna för den somnambule Faust som hans tjänsteande. Att Faust själf gjorde honom till en djäfvul, berodde på hans tids kyrkliga tro. Traditionen utbildade vidare Mefistofeles diaboliska karak-

tär, och han blef den förkroppsligade Satan, men blef, sedan djävulstron förbleknat, en diktens inbillning.

En annan ande, som hjälpte Faust vid vissa tillfällena, var "grefve Adatiel", som tillhörde de stora

luftandarne och förmedlade Fausts s. k. mantelfärd genom luften, då han hastigt försattes till aflägsna trakter. I Fausts "Magia naturalis et innaturalis" står härom:

"Vill du lära en särskild vetenskap af en af dessa andar, nämligen om du skulle vilja hastigt fara genom luften till en ort, så kalla grefve Adatiel med följande ord", hvarpå följer en lång rad af besynnerliga namn och fraser. "Och då du vill fara, så tag din mantel och gå ut i det fria

Fausts luftande grefve Adatiel.

från hus och kammare — och hölj kroppen och hufvudet med manteln och åkalla Adatiel med ofvan nämnda ord, så skall en vind genast föra dig bort i luften. — Rikta ditt ansikte dit du vill föras och tag de bokstäfver, som stå vid Adatiels bild, strax i munnen (skrifna på två hostior), så nedkommer du utan skada" etc.

III AFDELNINGEN.

Kättares bestraffning af kyrkan.

1. Kyrkan begagnar sig af staten för kättares bestraffning. Dödsstraffets införande till kätteriens utrotande. — 2. Korståg mot kättare. Inkquisitionen införes; »den heliga domstolens» organisation, dess tortyr och straff. — 3. Inkquisitionen och dess offer i skilda länder, i synnerhet i Spanien.

1. *Kyrkan begagnar sig af staten för kättares bestraffning. Dödsstraffets införande till kätteriens utrotande.*

Under kristendomens första tid, innan den nya läran fått skydd af staten och "den rätta tron" blifvit vederbörliken formulerad och antagen, kunde man ej straffa några kättare, eller sådana, som hyste afvikande mening om de lärosatser, hvilka förkunnades af flertalet kyrkolärare. Man uteslöt dem ur församlingens gemenskap, sedan man fruktlost användt alla medel att omvända dem till "den rätta tron".

De kyrkliga myndigheterna kunde ej göra mera. Detta milda förfarande iakttog kyrkan endast så länge hon ej

var i tillfälle att använda den världsliga maktens arm mot kättare; men annorlunda blef det, så snart kyrkan börjat skyddas af staten. Biskoparne begagnade sig då af sitt inflytande hos de för kristendomen gynnsamt stämnda eller till den nya läran öfvergångna kajsarne för att förmå dem att utfärda stränga lagar mot kättare. Kätteri straffades nu som ett *brott*.

Straffen blefvo först afsättning från ämbeten, egendomskonfiskering, förbud att mottaga arf och att göra testamente, penningböter, och sedan, i den mån kyrkan fick herravälde, landsförvisning, spöslitning och dödsstraff.

Från hvilken rättssynpunkt man än betraktar straffet i allmänhet — såsom vedergällning för begången orätt, såsom fysiskt lidande för att hindra förnyelse af brott, såsom medel att skydda samhället och individen, såsom förbättringsmedel och som medel att afhålla andra från brott o. s. v. — har man svårt att fatta, huru ledande män inom kristna kyrkan någonsin kunnat falla på den tanken att stadga eller understödja den världsliga maktens straffbestämmelser för s. k. religionsbrott. Kärlek var ju kristendomens första princip; mildhet, godhet och barmhärtighet härleddes därur. Men på grund af rent dogmatiska skäl eller meningen, att de kristna dogmerna voro högsta sanning och innebure grundvillkoren för själarnas salighet, kom man inom kyrkan till uppfattningen af straffets berättigande och dess lämplighet som afskräckningsmedel. Olyckan var den, att kyrkan lät morallagen och de ortodoxa dogmerna bli liktydiga, hvarför den ansåg och dömde dem, som hade annan teologisk mening än kyrkans, kätterne, såsom dåliga och fördömliga människor.

Renlärighet, eller rätt lära — *ortodoxi* — blef hufvudsak för den, som skulle anses som en sann kristen, hufvudvillkoret för saligheten.

Kätteri eller afvikande lära — *heterodoxi* — blef ett förfärligt brott, som förtjänade helvetet och fordrade straff.

Kyrkofadren *Cyprianus* (i 3:dje årh.) kunde redan säga: "Den, som *ej har kyrkan* till sin moder, *har icke Gud* till fader. Så litet som någon utom Noaks ark kunde undkomma flodens förödelse, lika litet kan någon, som är *utom kyrkan*, undgå det *eviga fördärfvet*. Man måtte brinna i lågorna, man måtte, kastad för de vilda djuren, uppgifva sin ande, så kan dock icke trons krona, utan *trolöshetens straff* bli dem till del, hvilka såsom *kättare* äro afsöndrade från kyrkan."

Då, såsom förut nämndt, Satan och hans djäflar drefvo människorna till otro och kätteri, blefvo kättarne alltifrån äldsta kristna tiden betraktade som *Satans tjänare* och likställda med afgudadyrkare.

* * *

I den äldre kristna tiden stredo de skilda kristna partierna inbördes så förbittradt, att den kaiserliga myndigheten nödgades gripa in, fordra enighet och nödga partierna därtill för statens lugn och säkerhet, hvarvid kajsaren blef den, som bestämde besluten rörande hvad som skulle anses som ortodox lära — fast han själf kunde stå utanför kyrkan.

Sedan gjordes denna ortodoxa lära till grundval för statssystemet — fast lärostriderna ju ursprungligen gällde individens salighet i ett annat lif — och kyrkan blef angelägen att upprätthålla den ortodoxa tron, den enda saliggörande, för att härska öfver ej blott sinnena, utan ock öfver staten. Det blef ett brott *mot statens lagar*, då dessa skrifvits i kyrklig anda eller efter den kanoniska rätten,

om någon hyste afvikande meningar i teologiska och kyrkliga frågor, sedan staten, d. v. s. kajsarens godtyckliga vilja befallt, att den ortodoxa tron skulle antagas af alla dess medborgare. Religionsbrott räknades till hvad romarna kallade *crimen capitale*, d. v. s. svårt brott, som belades med *summum supplicium*, lifsstraff.

Dödsstraff har funnits hos alla folk för vissa förbrytelser, och sedan den grå forntiden har det tillämpats ej blott för de svåraste brott, såsom förräderi och mord, eller på personer, som visat sig vara statens fiender eller farliga för andras lif, utan ock för andra brott, såsom tjufnad och mordbrand samt förseelser mot statens religion. Sålunda var den lagligen hemfallen åt döden, som i Egypten dödade ett heligt djur, en katt t. ex., och i Grekland kunde man till döden döma en Sokrates på grund af åklagelse att ej ha dyrkat statens gudar, enligt en gammal lag, som egentligen fallit ur bruk på hans tid, men som partihatet kunde väcka till lifs. Enligt äldre såväl romersk som grekisk rätt belades med svåra straff sådana handlingar, som gingo ut på att förleda folket till affall från den bestående religionen, hvarigenom ett öppet förakt visades kult och helgedomar.

Enligt den mosaiska rätten voro så godt som alla förbrytelser religionsbrott, då samtliga straffen voro afkunnade i Guds namn. Och den kristna kyrkans rättsskipning, den *kanoniska rätten*, anslöt sig väsentligen till den mosaiska. Förbrytelser kränkte enligt kyrkans mening ej blott den världsliga, utan äfven den gudomliga ordningen. Om de ej voro af särdeles ringa betydelse eller blott stredo mot rent världslig lag, gjorde därför kyrkan för sin del anspråk på domsrätt och bestraffning gent emot förbrytaren; och för att upprätthålla den kristna religionen och den kyrkliga ordningen, nöjde hon sig ej med de rättsmedel,

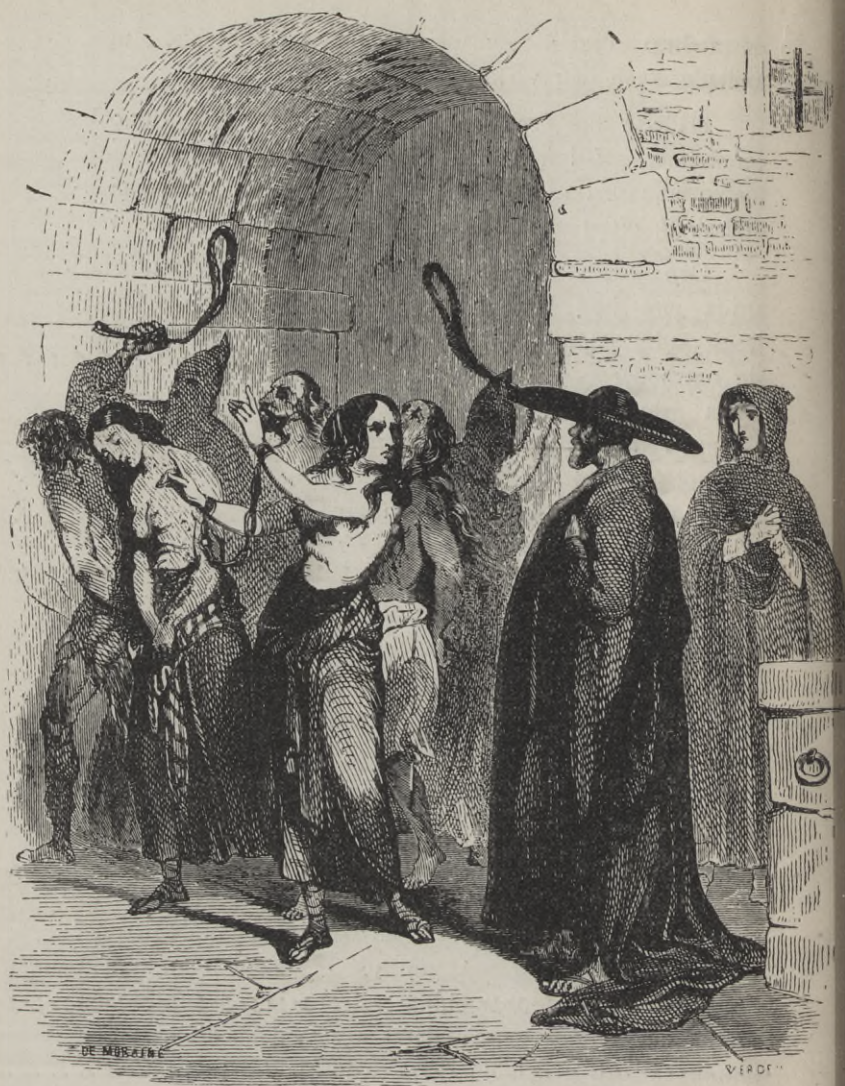
de andliga straffen, som stodo henne själf till buds, utan anlitate äfven den världsliga straffmakten.

Hädelse mot Gud, bibeln, religiösa dogmer, bruk och ceremonier, affall från eller förnekelse af den kristna läran blefvo utmärkta såsom de gröfsta förbrytelser, medförande dödsstraff, oftast af skärpt beskaffenhet.

Den kristna kyrkan kom genom sin rättsskipning att strida mot Jesu ord och urkristendomens anda. Liksom Jesus sade: "Gud vill ingen syndares död, utan att han sig omvänder och lefver", så ogillade ock de kristna under första århundradena dödsstraffet. Flera af kyrkofäderna såsom *Tertullianus* och *Lactantius*, uttalade sig kraftigt däremot och förklarade det oförenligt med kristendomens läror, och den tidigare kyrkan sökte göra gällande den grundsatsen, att *den brottsliges förbättring* vore afsikten med bestraffningen.

Kättarnes stränga bestraffning fordrade emellertid kyrkans män snart mer och mer. Undervisning ville de nog gifva kättarne, men sådan var ej nog; de skulle straffas, ty det gällde förbrytelser mot heliga sanningar, d. v. s. kyrkans godtyckliga och vidskepliga dogmer. Kättarne må ha talat i sunnda förnuftets namn — dogmerna *måste* alla tro på, trots all vidskeplighet, trots påtvingandet med käjserligt maktspråk.

Augustinus var full af afsky för kättarne och gick så långt i sitt nit för ortodoxien, att han yrkade på kättarnes världsliga bestraffning med följande ord, som inom kyrkan funnit en förfärlig tillämpning: "Det är mycket bättre att somliga omkomma genom deras egen eld än att hela församlingen skulle genom deras syndiga tvedräkts ödemark brinna i Gehennas eviga eld." Och samme kyrkofader förklarade ock, att "om de otrogna blott undervisades, utan

Kättares bestraffning med gissel.

att *skräcken* trädde till, så skulle de förhårdas och allt för långsamt beträda frälsningens väg.“

Alltifrån den tid, då kristendomen blef statsreligion, har kyrkans ställning till dödsstraffet varit i högsta grad tvetydig och försållig. Meningarna kunde väl vara delade rörande vissa dödsdomar, såsom dem öfver Priscillianerna (se sid. 88), som ogillades af somliga biskopar, såsom Martin och Ambrosius; men dessa ville dock ej afskaffa vedergällningsrätten hos högsta statsmyndigheten. Då några framkastat tvivel om, huruvida en kristen kunde döma i förbrytelser belagda med dödsstraff, eller förelägga en dödsdom till högsta myndighetens underskrift, så förklarade påfven Innocentius I, i enlighet med Ambrosius, att statsmakten, som bär svärdet för att straffa brottet, var insatt därtill af Gud och att de kristna således kunde vädja till och själfva utöfva myndighet som statsöfverhufvud. Salvselfullt ansågs det emellertid oförenligt med en biskops värdighet att bevitna dödsstraffets fullbordan.

Tidigt visste de andlige att af käjsare och kungar förskaffa sig en mängd företrädesrättigheter, som begagnades till att utöfva en allt mer despotisk makt.

För att öka sin makt företog sig kyrkan t. o. m. förfalskning af urkunder. De *falska dekretalerna* eller de *posevdoisidoriska dekretalerna* förfärdigades och framdrogs sålunda i 9:de årh. i Frankrike under förebärande, att de voro utgifna af den ryktbara spanske biskopen Isidor af Sevilla, som dog 636. De innehöllo en mängd kyrkomötesbeslut och påfliga förordningar, hvaraf somliga voro äkta, men en stor mängd förfalskade eller uppiktade. Alla trodde på den tiden på deras äkthet, men allmänna meningen bland forskare är, att ett afsikligt bedrägeri låg till grund därför. Dessa förordningar gingo ut på att höja påfvemakten, och genom dem blef denna ock sådan,

att påfvarne kunde utöfva ett absolut herravälde i kyrkan och jämväl få ett oerhördt inflytande på den världliga makten.

Påfvarne fingo omsider en sådan makt, att de af- och tillsatte kungar, bortskänkte riket och tillerkände sig utan motsägelse rättigheten att lösa undersåtar från sina tro- och huldhetseder!

Kungarne gjorde så godt som allt hvad påfvarne förordnade, och dessa kunde därför räkna på den världliga maktens bistånd i striderna mot kätterier. Detta visade först och sist inkvissionens fasansfulla värksamhet. Den mäktige påfven *Gregorius VII* (Hildebrand) hade ju uttalat de betecknande orden: "påfven är solen och furstarne endast månar; liksom månen erhåller sitt ljus från solen, så erhålla ock furstarne all sin makt från påfven."

* * *

Då kyrkoläraryn utbildat den meningen, att allt motstånd mot kyrkan kom från djäfvulen, ansågo de följaktligen hvarje affälling stå i förbund med denne.

Kyrkan stadfästade sålunda, att alla kättare skulle anses som Djäfvulens svurna undersåtar, då de ej bekände den ortodoxa tron, den enda vägen till saligheten, enligt atanasianska symbolum, som förklarade, att den, som ej höll denna tro "fullkomlig och ren", blefve "förtappad evinnerligen."

Därför uppträdde ock kyrkan med synnerlig skärpa och tillgrep alla upptänkliga medel för att bekämpa nya sekter, som uppkommo, och att upprätthålla den kyrkliga bekännelsens enhet.

Under det kyrkan själf i sin lagstiftning afhöll sig

från dödsstraffen och uttalade de fromma orden: "*ecclesia abhorret a sanguine*" (*kyrkan skyr blod*) — kunde den dock ej neka den världsliga makten att därpå betjäna sig. Och med tiden satte den i scen ett rent af djäfvulskt hyckleri genom att låta den världsliga makten utföra dödsstraff för förbrytelser enligt kanonisk rätt, därvid den dock visade den mildheten att hindra blodsutgjutelse eller halsuggning, för att i stället låta "förbrytaren", som ofta blott förbrutit sig genom att ej antaga kyrkans vidskepliga och oförnuftiga dogmer, lida sitt straff på — bålet.

Det är dessvärre en sorglig sanning, att den kristna kyrkan kom att öka i stället för att minska barbariet vid rättskipningen och att därigenom förråa tänkesätten och sederna.

Då kyrkan lärde, att saligheten var beroende af delaktighet i dess "nådemedel" — döpelsen och nattvarden m. m. — samt tron på Kristus som "återlösare", följde därpå, att alla, som ej voro kristna, eller, enligt kyrkan, ej hade den sanna, d. v. s. ortodoxa tron, således alla kättare och alla icke kristna eller hedningar voro hemfallna åt evig fördömelse.

Och de fördömda skulle lida ett förfärligt straff; så hade Jesus liksom senjudendomen förkunnat. Detta straff skulle de fördömda utstå i helvetet och kvalen tänkte sig snart sagdt alla kristna, i enlighet med kyrkoläran, vara af materiell art eller fullt värklig kroppslig pina, framkallad af helvetets eld.

Kyrkan tyckes i läran om de fördömdas pina genom bränning ha tagit en förebild för det straff, som den företrädesvis ville se användas mot kättare och "djäfvulens barn": *bränning*. Och visst är, att kyrkan kom att i väsentlig mån ge anledning till det förfärliga barbari, som utmärkte medeltidens strafflagstiftning, hvilket hade sin

grund däri, att den kristna religionens målsmän ansågo, att man skulle hämnas oförrätten, som enligt deras inskränkta förstånd tillfogades gudomen, och att de allra strängaste straff måste ådömas dem, som bröto mot "gudomlig lag", d. v. s. kyrkans mer eller mindre enfaldiga föreskrifter.

Den för lärdom och fromhet berömde abboten *Teofanes* (i 11:te årh.) drog ej i betänkanke att förklara, att det öfverensstämde med evangeliets anda att *bränna kättare lefvande*. Då kort efteråt en benediktinermunk *Gottschalk* uttalat sig mot den vansinniga läran om förutbestämmelsen, blef han af ett koncilium, bestående af 13 biskopar och några abboter, strax dömd till fängelse, offentlig kyrkoplikt och 100 par spö.

Dödsstraff fingo ock andra kättare lida vid samma tid. Flera personer blefvo 1030 brända i Milano och Orleans för manikeiska meningar, sedan de dömts af ett nytt koncilium.

2. *Korståg mot kättare. Inkvisitionen införes; "den heliga domstolens" organisation, dess tortyr och straff.*

Från påfliga hofvet utbasunades vid ifrågavarande tid kättarnes förföljelse som ett förtjänstfullt värk och påfven förkunnade syndernas förlåtelse åt alla, som bidrogo härtill.

Gregorius VII som i slutet af 11:te årh. blef påfve och visste förskaffa sig så godt som absolut makt i kristenheten, tvekade ej att bannlysta kajsar Henrik IV som kättare och löste hans undersåtar från deras trohetsed. Efter honom missbrukade många andra påfvar bannlysningen på det gröfsta och visade det största nit att utrota alla kätterier, åläggande furstarne — som i själfva värket voro påfvens vasaller — att i sina stater förfölja alla kättare och landsförvisa dem. Kyrkan skulle helt enkelt göra det omöjligt för kättare att existera någonstädes.

Den föreställning, som vid början af korstågen mot mohammedanerna gjort sig gällande, att man hade rättighet att bekriega kättare, dref påfvarne att uppmana furstarne att gripa till vapen mot de kättare, som funnos inom deras stater. *Alexander III* skickade ock legater till Frankrike för att öfvertala abboten i Clairvaux att företaga ett krig mot de manikeiska Albigensarne och de evangeliska Waldensarne (protestanternas förelöpare) och man fick nu se *prelater väpna sig* och i spetsen för ursinniga trosfantaster med eld och svärd förhärja flera provinser i Frankrike. Kättarnes makt var emellertid så stor här, att påfve Lucius III fann sig nödsakad att sammankalla ett stort kyrkomöte i Verona 1184. Mötet beslöt de allra strängaste åtgärder mot kätterne, bl. a. att grefvar och baroner och andra höga herrar skulle svära att bistå kyrkan och att själfva med *väpnad hand* förfölja och bestraffa alla kättare, samt att alla medborgare skulle med ed förbinda sig att för sin biskop strax röja hvar och en, som var misstänkt för kätteri o. s. v. Kungen i Arragonien *Alfons II* befallde ock i enlighet härmed, att alla kättare skulle förjagas från hans rike, och han förbjöd sina undersåtar att låna kättare husrum öfver natten under hotelse att eljest själfva anses som sådana och att mista hela sin egendom. Denna lag förnyades senare af hans son Peter II, hvilken dessutom tillstodde sina undersåtar att begagna alla slag plågomedel mot kättare, att stympa och t. o. m. opåtaladt döda dem! Sådana uppmaningar fingo furstarne af kyrkans högste väktare i deras nit för den ortodoxa läran och kyrkans makt.

* * *

THE MORNING STAR 1811

THE PRINTER'S MARGINALS 1811

Inquisitions-domstol.

Allt gynnade inrättandet af en *trosdomstol*, en s. k. *inkvisition* (= undersökning) för uppsökande och utrotande af kättare, och denna infernaliska inrättning till skydd för kyrkans makt och vidskepliga dogmer samt till förkvävande af den fria tanken och religionsfriheten kom kort efteråt till stånd genom påfve *Innocentius III*. Han uppdrog 1204 åt två munkar från Citeaux i södra Frankrike *Peter af Castelnau* och *Raoul* att predika mot Albigensarnes kätterier och utnämnde dessa samt abboten i Citeaux till påfliga legater, som fingo i uppdrag att göra särskilda efterspaningar efter kättare, d. v. s. uppträda som *inkvisitorer* (= efterspanare) och de fullmäktigades att vidtaga tjänliga mått och steg för att återföra kättare till den ortodoxa tron. Alla, som vägrade att underkasta sig kyrkans makt, skulle först bannlysas och sedan öfverlämnas i den världsliga domstolens händer. Med bannlysningen följde ärans förlust och egendomskonfiskering.

Innocentius skref samtidigt till Frankrikes kung Filip II samt landets grefvar och baroner och uppmanade dem att förfölja kättare och konfiskera alla deras egendomar. Men hvarken kungen eller magnaterna ville gå in härpå; och då grefven af Toulouse *Raimond IV* för olydnad mot påfven hotades med bannlysning af legaten Peter, blef denne ihjälslagen af Albigensare. Detta gaf påfven anledning att utlysa ett nytt korståg mot kättarne och i synnerhet mot grefven af Toulouse (1208).

I detta korståg, därunder inkvisitionen tog sin början, framträdde flera för renlärigheten ifrande munkar, och anfördes en korsfararhär på 50,000 man af grefve *Simon af Monfort* med åtskilliga biskopar som biträden i ledningen. Mot denna här kunde ej den kätterska befolkningen längre göra motstånd, flera städer och slott intogos och i värkligt mordraseri dödades människor i oerhördt antal.

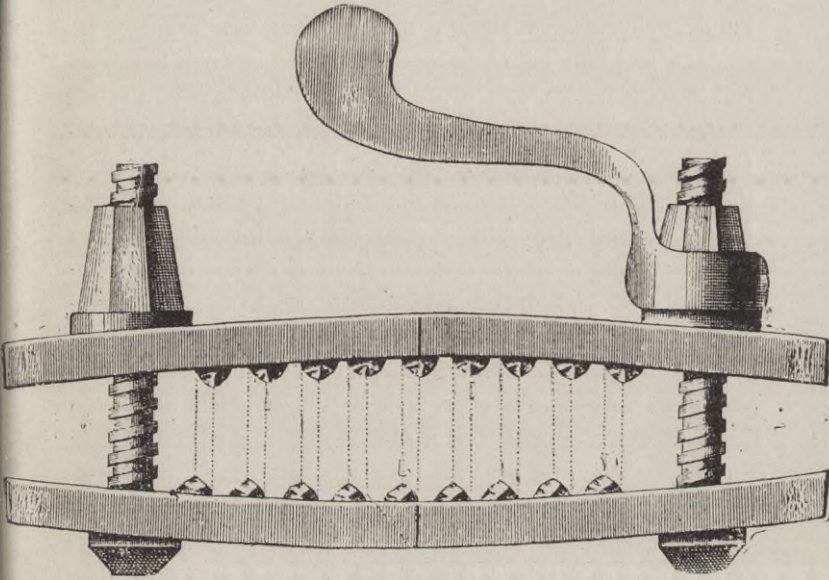
Vid Beziers intagning (1209) mördades under kyrkklockornas ringning minst 20,000 — somliga uppgifva 40,000 — och af dessa innebrändes 7,000 i en kyrka, dit de tagit sin tillflykt. Efter Carcassones intagning hängdes 50 och brändes 400 kättare.

Segervinnarnes grymhet mot de öfvervunna var fruktansvärd; de uppfunno en mängd olika dödssätt för de olycklige och otaliga aflivades under de grufligaste plågor, brändes långsamt till döds o. s. v.

Inkvisitionen organiserades efter Albigenserkrigen för första gången som en särskild, oberoende domstol, hvilken skulle blifva ett nytt medel för den kyrkliga trons bevarande. På ett kyrkomöte i Toulouse 1229 strax efter fredsslutet bestämdes, att biskopen i hvarje stift skulle utnämna en präst och två eller tre lekmän af godt rykte, som skulle svärja på att uppsöka kättare och angifva dem för öfverheten. Den, som dolde en sådan, straffades och det hus, hvaruti en kättare blef gripen, nedrefs.

Inkvisitionen fick i synnerhet betydelse, då Gregorius IX 1231 utslungat sin bulla mot alla kättare och uppmanat att uppsöka och gripa sådana jämte deras vänner och anhängare; domstolen organiserades 1232, då påfven frantog biskoparne domäremyndigheten, som öfverläts på dominikanerna. I hvarje stad, där det fanns dominikaner, tillsattes två inkvisitorer af deras orden. Det var nödvändigt, att de, som hade denna trosdomstol om hand, helt och hållet berodde af påfven och voro hänfifna hans intressen. Det behöfdes folk, som ej hade andra sysslor och använde alla sina krafter på kättares förföljelse, och inkvisitorerna måste vara personer, som ej betydde mycket i världens ögon. Deras löfte om fattigdom och försakelse måste låta inkvisitionsämbetet framstå som ett mål, hvilket smickrade deras äregirighet; de skulle ej ha anförvanter och vänner, och

de skulle ej ha känslor för någonting i världen. De måste vara hårda, kalla, oböjliga och utan allt medlidande. De skulle vara ifriga för kyrkans lära, men någon lärdom fordrades ej af dem; de voro olärda män, som ej kände stort mer än litet skolastik och kyrkolagfarenhet. Och

Tumskruf.

dessa okunniga dominikanermunkar skulle nu bli kyrkans skydd och göras till domare öfver enhvar, som kunde misstänkas för att ha förstånd nog att ej i allt hylla kyrkans dogmer. Innocentius hade hos dem funnit alla de egenskaper han sökte för att där af bilda inkvisitörer, och historien har visat, att de vida öfverträffade hans förhoppningar.

* * *

Inkvisitionen hade myndighet öfver alla lekmän, furstarne inberäknade; endast påfven, påfliga legater och högre prelater voro undandragna densamma. Högste ämbetsmannen i en stad måste aflägga ed på att värkställa inkvisitionens beslut angående kättare och att hjälpa till att uppsöka och gripa dem; var någon ämbetsman olydig, kunde inkvisitionen suspendera och bannlysa honom eller belägga staden med interdikt. Kättares barn och barnbarn förklarades ärelösa och ovärdiga att få beklåda någon syssla i staten, endast de barn undantagna, *hvilka själfva upptäcka och förråda sina föräldrar*. Den för kätteri angifne stämdes inför inkvisitionens domstol och vittnen förhördes. Som vittnen kallades hvem som helst, anförvanter, vänner och fiender o. s. v., och enligt ett å kyrkomötet i Narbonne 1243 fattadt beslut kunde t. o. m. menedare, ärelösa och förbrytare aflägga vittnesmål för inkvisitionsdomstolen. Kunde den anklagade ej häfva inkvisitorernas tvivel om hans oskuld eller voro ej vittnesmålen tillräckligt bevisande, så skreds sedan 1252 till *tortyr*, som kunde fortsättas tills offret alldeles sönderbråkats eller aflidit.

Hade vittnena bekräftat "brottet", så befallde inkvisitionen den anklagades fängslande och han skyddades nu ej af några förrättigheter eller friställen. Från detta ögonblick fick ingen ha någon beröring mera med honom; hans hus undersöktes och man lade beslag på all hans egendom. Hans arfvingar och släktingar förlorade strax alla anspråk därpå. Maka och barn råkade därigenom i den yttersta fattigdom, och man såg ofta unga fruar eller halfvuxna döttrar, som fått omsorgsfull uppfostran, drifvas af nöden att bli prostituerade.

En pålitlig skildrare af spanska inkvisitionen, *Llorente*, omtalar, hurusom våldtäkt föröfvades af inkvisitionens tjänare å de i fängelserna varande unga kvinnorna och att

detta skedde många gånger och i alla fängelserna. Dödsstraff stadgades omsider därför, och gick ofta i fullbordan; men lagen blef det oakadt utan värkan.

Tummskrufs-tortyren.

Nekade den anklagade till "brottet", ansågs han "förhårdad". Angifvarens och vittnenas namn förtegos, och detta kunde liksom den hemlighetsfullhet, hvarmed rätttegången i öfrigt fördes, i förening med de ohyggliga *fängelserna* och *pinoredskapen* blott göra denna domstol misstänkt och förhållig.

Inkvisitionens fångelser voro i de flesta städer smutsiga hålor af ungefär 12 fots längd och 10 fots bredd, som vanligtvis blott i taket hade en öppning, så att de fångslade vore så godt som inmurade, såsom de ock kallades.

I ett sådant rum, som knappt var tillräckligt för en person att ständigt vistas i, inspärrades ofta 6, 7, ja än flera. Fuktigheten i dessa källare var så stark, att sängtäckena inom kort förmultnade, och stanken var olidlig, då det latrinämbur, som fanns för naturbehofven, blott tömdes en gång i veckan. Också dogo flertalet af de olyckliga fångarne genom inflytandet af denna pestartade dunstkrest, och de kvarlevande liknade snarare spökande lik än människor.

Böcker eller något annat, hvarigenom de i dessa fångelser inkastade skulle kunnat ett enda ögonblick glömma sin förfärliga belägenhet, tillstaddes dem ej, ja till och med all gråt och klagan var på det strängaste förbjuden och straffades med munkafle eller piskan.

De, som uthärdade dessa kval och ej togo lifvet af sig samt ej frivilligt bekände sina "brott", framläpades ur fångelsehålor och förhördes i den underjordiska tortyrkammaren, där inkvisitorerna med sina bödlar befunno sig. Förhör anställdes, sedan den anklagade lagts på pinbänken, och här användes den ena pinometoden efter den andra: *elden, vattnet, repet, sträckbänken* och *sträckstegen, tumskrufven, glödgade järnstöflar* m. m. för att framtvunga bekännelser. Från denna helvetiska kula kunde inga klagoljud framtränga, här utandades otalige sin sista suck efter obeskrifliga plågor. Härunder underlåto dock aldrig inkvisitorerna att åberopa Gud till vittne på deras egen oskuld och försäkrade heligt, att det ej var deras, utan den anklagades egen skuld, om lederna fördärfvades, se-

Kättares förbränning i ugnar.

norna försträcktes, benen krossades, fotsulorna förbrändes eller om han nu under plågorna doge i sitt oomvända, förhärdade tillstånd!

Salvelsefullt uppmanade inkvisitorn den anklagade att säga sanningen, och denne måste svära på evangelium att göra så. Kunde han ej medgifva anklagelsens riktighet, så hotades han med tortyr, som ock strax tillämpades, då han i regeln vägrade att bekänna sig brottslig. För att ej de skrik, som de oerhörda smärtorna förorsakade den olycklige, ej skulle höras, sattes munkafle eller ansiktsmask på honom. Under uppehåll i tortyren gjordes frågor för att erfara, om den anklagade ville bekänna. Många af dessa pñnoredskap finnas numera i historiska museer såsom ständigt bevismateriel för kyrklig grymhet och vanvett.

Vid repmetoden upphissades den vid händerna bundne i taket, hvarpå repet plötsligt lössläpptes, så att den olycklige störtade ned, utan att dock nå marken, då repet förut var fastgjordt för en viss längd. Alla lemmar erforo en fruktansvärd skakning härvid, somliga leder vrickades och repen skuro genom skinn och kött in på bara benen. Förklarade inkvisitionens doktor, att den pinade ej kunde uthärda tortyren längre utan att dö, så skickade inkvisitorerna honom tillbaka till fängelset för att underkastas ny tortyr, sedan krafterna höjts något litet. Den andra tortyren värkställdes med *vatten*: bödlarne lade offret på en lutande träbänk, i sådant läge, att fötterna stodo högre än hufvudet, hvarigenom andedräkten försvårades; lemmarne fastsnördes med fina band, som inträngde i köttet så att blodet rann i bäckar. En kaffe lades i munnen och i svalget sattes ett stycke linneväf, hvars ena del tillslöt näsborrarna; man hällde nu vatten i näsan och munnen och lät det helt långsamt sila igenom, så att till en kannas användande fordrades en timme. På detta sätt kunde den olycklige ej utan de pinsammaste ansträngningar draga andan och ej sällan hände att döden inträdde under detta pinomedels användande. Kunde inkvisitorerna ej härigenom

Sträck- och bränntortyr.

framtvunga någon bekännelse, så hade de ännu *elden* i bakhåll, offret bands på pinbänken, så att den minsta rörelse var omöjlig, och därpå hälldes öfver fötterna sjudande olja och brinnande beck, eller lades offret framför en flammmande eld, tills huden och köttet på alla sidor voro alldeles förkolnade. Ibland nedsattes den olycklige i en malmtunna, som inuti var besatt med hvassa taggar, och därpå hängdes denna öfver en koleld, hvarigenom den upphettades till glödning.

Hade de anklagade öfverlevat dessa gräsliga marter och hade de ej mördat sig själfva i fångelset, så återstod afrättningen, som ofta af dem hälsades med glädje såsom en befrielse. Afrättningen, som skedde medelst *bålet*, kallades *auto-da-fé* (troshandling) och denna betraktades som en fest, hvilken firades å vissa kyrkliga eller världsliga högtidsdagar såsom vid påsken, furstars tronbestigning eller förmälning o. s. v. En månad före auto-da-féen begåfvo sig inkvisitorerna till häst under full musik af pukor och trumpeter ut i staden för att högtidligt förkunna invånarne, att en sådan skulle hållas på en gifven dag, och det sorgliga var, att hela samhället, hög som låg, *gladde sig* åt detta rysansvärda skådespel. Ifrån förkunnandet sysselsatte man sig blott med förberedelserna, så att det skulle blifva likaså lysande som högtidligt. Läktare uppfördes å ett stort torg för hofvet, inkvisitionsdomstolen, rådsförsamlingar, aristokratien o. s. v. och för folket anordnades äfvenledes skådeplatser. Auto-da-féen tog sin början med tåg af beväpnade kolbrännare, biträden och dominikanermunkar, inkquisitionens banér, fördt af en härtig, spanska gran-der, de dömda offren, inkvisitorer, präster, munkar m. fl. Somliga voro emellertid ej dömda till döden, utan till spöslitning, galererna eller lifstidsfängelse, men skulle för festlighetens skull deltaga i processionen.

En auto-da-fé.

Alla de dömda ikläddes ett gult skjortliknande påhäng, kalladt *san-benito* (= den heliga välsignade, af sanctus benedictus) och på hufvudet sattes en gul, spetsig mössa,

koraza, båda utstyrda med kors, helveteslågor, djäflar o. a. talande tecken; i handen bar enhvar dömd ett vaxljus. Efter de lefvande offren buros pappbilder af sådana kättare, som dömts att brännas, men aflidit i fängelserna eller tortyrkamrarna, och hvilkas benknotor buros i små kistor.

Då processionen kommit till torget och alla intagit sina platser — de dömda i stora träburar — lästes mässan, hvarpå kungen, stående och med blottadt hufvud, inför storinkvisitorn aflade ed att skydda den katolska tron och att utrota kättare samt understödja inkquisitionens sak; sedan hölls predikan och därpå upplästes domarne. Åt dem, som blifvit återupptagna i kyrkan, gafs absolution, under det de oförbätterliga kättarne öfverlämnades i den världsliga maktens händer, bortfördes på åsnor till afrättsplatsen, för att där brännas å bål, liksom bilderna och benen efter de förut aflidna offren.

Offren förbrändes ock i stora enkom inrättade ugnar; sedan de instängts däri, antändes den ved, som uppstaplats däromkring, och under de förfärligaste plågor blefvo de långsamt brända.

Ett annat ohyggligt dödsstraff var rådbråkning, därvid offret sönderstogs af bödeln med en klubba.

3. *Inkquisitionen och dess offer i skilda länder, i synnerhet i Spanien.*

Efter inrättandet af inkquisitionen slogo sig inkvisitorerna först ned i södra *Frankrike* i Toulouse m. fl. städer och trängde slutligen in i det inre af landet och ända upp till Flandern. Trots befolkningens motstånd flerstädes, höllo kätteridomstolarna i sig på grund af det skydd de åtnjöto af de franska kungarne ända från Ludvig d. hel. och blefvo de t. o. m. kungliga domstolar. Tidigt vållade hatet till inkquisitionen folkuppror i Narbonne, Toulouse och Carcassone (1234 och 1242), och i sistnämnda stad

stormades domstolspalatset och misshandlades samt bortjagades inkvisitorerna. Inkquisitionen hölls därigenom tillbaka för lång tid i Frankrike, men fick åter i reformationstiden ny fart, och 1535 såg man Frans I jämte hela sitt hof bevista en auto-da-fé i Paris. Under Henrik II gjordes nya försök att återställa inkquisitionen, och Frans II gaf parlamenten trosdomstols myndighet. På detta sätt uppstod ett nytt slags domstolar, som af folket betecknande kallades "chambres ardentes", "brännande kammare". Sålunda fortforo inkvisitionsdomstolarna i Frankrike, ehuru alltid bekämpade af den allmänna opinionen, ända till 1772.

I *Tyskland* försökte först den fanatiska och grymme inkvisitorn *Konrad* från Marburg att på uppdrag af påfve *Gregorius IX* införa inkquisitionen 1231—33; men folket reste sig mot hans våldsamer, och Konrad föll själf offer för dess raseri. Bålen tändes emellertid här och där och kajsar Fredrik II gynnade inkquisitionen, väsentligen för att skydda sig själf mot anklagelse för kätteri.

Först från Karl IV:s tid (midten af 1300-talet) lyckades det att införa inkquisitionen, trots folkets motstånd, och den "blomstrade" i synnerhet under påfve *Innocentius VIII:s* tid, då två af hans inkvisitorer skrefvo "Häxkammaren" till ledning för häxprocesserna.

Efter reformationen upphörde inkquisitionen i Tyskland, men de borgerliga domstolarna fortsatte dock att döma både kättare och häxor.

I England infördes aldrig inkquisitionen, utan alla rättegångar rörande kätterier ägde rum inför de borgerliga domstolarna. Samma var förhållandet med Sverige.

I *Italien* infördes inkquisitionen 1231, men bekämpades flerstädes många gånger på det kraftigaste. Påfve Honorius III fann emellertid nödigt att utfärda lagar mot kättare i

Italien och låta införa dem i Fredrik II:s lagbok, och 1234 var inkquisitionen inrättad i hela landet med undantag af republiken Venedig samt kungariket Neapel och Sicilien.

Påfve Paul IV gaf inkquisitionen nytt lif på 1540-talet till bekämpande af protestantismen och Waldensarne.

Napoleon upphäufde visserligen inkquisitionen i Italien 1808, men Pius VII återställde den under reaktionen 1814, och ännu så sent som 1852 dömde inkquisitionen makarne Madiari till galererna för öfvergång till protestantismen. Italiens politiska nygestaltning 1859 gjorde först slut på inkquisitionen därstädes.

* * *

Sedan Gregorius IX utfärdat sin bannlysningsbulla mot alla kättare (1231), skref han till ärkebiskopen i Taragona ett bref, däri han uppmanade honom och alla biskopar i *Spanien* att kraftigt sätta sig emot de kätterier, som spredos i landet. Påfvens bref meddelade ärkebiskopen strax till dominikanernas öfverhufvud i Spanien, Rodriguez, och uppdrog till honom att utmärka de medlemmar af hans orden, som han trodde vara mest lämpliga som inkvisitorer. Kort därpå blef den första inkvisitionsdomstolen i Spanien inrättad i Lerida. Blodigt motstånd mötte dock från befolkningens sida på grund af det hat, som inkvisitorerna ingåfvo, och flera af dessa blefvo stenade eller släpade vid fötterna utefter gatorna till döds eller mördade med dolk inför kyrkornas altaren o. s. v. Några af de första inkvisitorerna, Peter från Planedis och Peter från Cadiretes, blefvo sålunda dödade. Men trots faran, funnos alltid äregiriga munkar, som funno den rikaste ersättning i den åt dem anförtrodde makten, i den utmärkelse och de företräden, som voro förbundna med inkvi-

sitionsämbetet, så att påfven aldrig behöfde sakna bödlar för ortodoxiens heliga sak.

Snart funnos inkvisitorer öfverallt i Spanien, hvilka med största oförtrutenhet jagade efter kättare och föranstaltade en ofantlig mängd auto-da-féer. Inkvisitionen blef isynnerhet fruktansvärd, då den fanatiska *Nikolaus Eymerik* var dess storinkvisitor (1346—1399); denna "berömda kanoniker" lät strax från början af sin värksamhet fångsla en stor mängd för kätteri misstänkta och döma dem till de grymmaste straff, och de under honom lydande inkvisitorerna sökte att af alla krafter likna honom i grymhet. Eymerik författade en "Vägvisare för inkvisitorer", och den gjordes åsyftad värkan, ty det tog ingen ända på dödsdomarna och auto-da-féerna. I midten af 14-hundratalet hade afrättningarna blifvit så talrika, att inkvisitionen ej mera hade några offer att slakta.

Förhållandena skulle emellertid bli än värre i Spanien, där den s. k. nya inkvisitionen inrättades under *Ferdinand* och *Isabella* och ägde bestånd från 1481 till 1808, då Napoleon afskaffade den, och återupprättades ett par gånger efter restaurationen 1814 af Ferdinand VII; den blef slutligen alldeles afskaffad 1834. Man skulle knappt kunna tro på alla de gräsligheter, som omtalats om spanska inkvisitionen, om ej fullkomligt autentiska meddelanden lämnats därom af en den mest kompetente skildrare, den upplyste,] humane och frisinnade kanonikern *J. A. Llorente*, som, utan att vederbörande kände hans verkliga tänkesätt, gjordes till sekreterare vid inkvisitionsdomstolen och senare, på grund af de sorgfälligaste forskningar i domstolens arkiv, utgaf "Spanska inkvisitionens historia" (1817).

Den närmaste anledningen till den nya inkvisitionen var de spanska judarnes rikedom; de hade under 14:de årh. drifvit en ofantlig handel och fått en stor del af Spa-

niens gods under sig samt förvärfvat de styrandes gunst och förtroende. De kristna kunde ej täfla med dem i handelsföretag och otaliga voro deras gäldenärer; detta alstrade afundsjuke mot judarne och omsider hat till deras religion, och den fientliga stämningen blef anledning till en mängd oroligheter, som kostade tusentals judar lifvet. Man tänkte ej på, att de kristna ju ej borde, enligt kyrkans lära, ägna sig åt världsliga ting och samla rikedomar, som de första århundradenas kristna öppet föraktade, och judarne visade blott, liksom mohammedanerna, att de förstodo lifvets kraf bättre än de kristna samt att företagsamhet är nödvändig.

Fiendskapen mot judarne blef omsider olidlig, och många undgingo döden endast genom att öfvergå till kristendomen. Snart hade mer än 100,000 familjer låtit omvända sig, men då det var fruktan för förföljelser och ej öfvertygelse, som föranledt omvändelsen, hånades dessa nykristna, hvilka kallades "svin" (*marranos*), och många återvände ock i hemlighet till judendomen. Detta "affall", som innan kort upptäcktes, blef en ny anledning till förföljelser af judarne. Den förnämsta nödvändigheten att straffa sådana slags brott blef förevändningen för påfve *Sixtus IV* och *Ferdinand V* att införa nya inkquisitionen i Spanien. Påfven, känd för sitt penningebegär och försäljning af andliga ämbeten, var angelägen att få till stånd en sträng inkvisitionsdomstol, som utvidgade hans makt och anseende, och den samvetslöse och girige Ferdinand tjänade kyrkan för att kunna begagna sig af henne för sina egna syften och var ifrig för denna domstol för att skaffa sig rikedomar; nu förenade de sig i att genomföra en den mest upprörande bandit-politik under sken att befördra kristendomen. *Isabella* ville först ej ha inkquisitionen införd i sitt arfrike Kastilien; men hennes ifver för kyrkan

Rådbräkning efter högra handens afhuggning.

kände inga gränser, hvarför hon lätt blef öfvertygad af sin fanatiska bikt fader *Torquemada*, prior i dominikanerklostret i Sevilla och snart därefter storinkvisitor, att inkvisitionen

vore en religionsplikt, hvarför hon ock gaf sitt samtycke till dess nyorganisation. Påfven gaf Ferdinand och Isabella titeln "katolska kungar" för deras kyrkliga nit, och snart anställdes under deras hägn det vilda förföljandet af judar, affällingar och kättare i oerhörd omfattning och med fruktansvärd grymhet.

Så snart inkvisitorerna inrättat sig i sitt ämbete, togo alla kristnade judar till flykten; men detta var emot all beräkning, hvarför den heliga domstolen utfärdade en kungörelse, att de utvandrande just genom själfva flykten bevisade sig vara kättare, hvarför vasallfurstarne befalldes att bemäktiga sig dem, sända dem till Sevilla och konfiskera deras egendom. Inkvisitorerna utfärdade dessutom ett s. k. "nådesedikt", som uppmanade alla affällingar att, mot löfte af lindrig kyrkoplikt och frigifning, själfva frivilligt öfverlämna sig i den heliga domstolens händer. Men detta var blott ett nedrigt försåt, ty alla, som anmälde sig, fängslades och fingo ej absolution förr än de tvungits angifva alla andra affällingar.

Inkvisitionen började strax sitt skräckvälde; 4 dagar efter dess inrättande i Sevilla blefvo 6 affällingar brända och inom sex månader hade 298 kristnade judar offrats åt lågorna i denna stad och öfver 2,000 i öfriga städer. Ett än större antal hade dött under tortyren i fångelserna och bränts i bild, och dessutom hade 17,000 dömts till andra straff och, naturligtvis, egendomskonfiskation.

På grund af dessa förföljelser ådrog sig inkvisitionen det djupaste hat och reste sig spaniorerna ofta på blodigt sätt däremot. Ständerna besvärade sig hos både påfven och kungen, men inkvisitorerna fortsatte obekymradt att döma allt flera affällingar och kättare till döden. En sammansvärjning bildades omsider i Saragossa för att mörda inkvisitorer, och en af dessa, Arbues, blef ock nedstucken

(1485). Men detta mord blef till ingen nytta, tvärtom; Torquemada visste att hämnas, och befallde sina handlangare att på alla sätt, främst genom tortyr, uppspara de sammansvurna; innan kort slaktade inkvisitionen mer än 200 af dem.

I Toledo rasade inkvisitorerna samtidigt fruktansvärdt mot döpta judar och anställde auto-da-féer med talrika offer. Öfverallt förorsakade deras grymheter allvarliga folkuppror, som pågingo ett par års tid och fordrade de allra strängaste åtgärder från Ferdinands sida för att undertryckas. Sålunda kastades snart Spanien i en afgrund af lidande och elände genom påfvens härsklystnad, kungens girighet och munkarnas fanatism. Ferdinand, "den katolske", kristendomens försvarare, tog själf med nöje del i den heliga domstolens grymheter; han lät sålunda efter Malagas intagning långsamt döda flera hundra judar genom upphängning på hvassa järnkrokar, då plågorna kunde räcka flera dagar.

Under de 18 år, som odjuret *Torquemada* var storinkvisitor, lät han bränna 10,220 lefvande, 10,222 i bild och döma 97,371 till galererna, landsförvisning och andra straff. Inkvisitionens slaktoffer voro dock än mer talrika än de här angifna, ty af dem, som rannsakades och fängslades, dog merendels ungefär en tredjedel i fängelserna eller under tortyren. De familjer, som under Torquemadas förvaltning blefvo ruinerade och råkade i vanära, uppgingo till ett antal af 114,401.

Torquemadas ifver för ortodoxien gick ej blott ut på att förfölja människor, utan ock på tillintetgörande af böcker, som han ansåg olämpliga. Vid en auto-da-fé i Salamanka 1490 lät han sålunda uppbränna en mängd hebreiska biblar under förevändning, att de voro fulla af judiska irrmeningar; och kort därpå blefvo vid en annan auto-da-fé 6,000 bök-

ker brända, hvilka inkvisitionsdomstolen förklarar kätterska och farliga. Många af dessa böcker voro goda och dyrbara värk.

Torquemada var så förhatad, att han ständigt hotades till lifvet och måste iakttaga alla möjliga försiktighetsmått för att skydda sig; han var sålunda på alla sina resor åtföljd af en betäckning af 50 man till häst och 200 till fots.

Den skräck Torquemada injagade var sådan, att flera ansedda adelsmän höllo det för klokare att låtsa hängifvenhet för inkquisitionen än att sätta sig emot densamma och komma att räknas till de misstänkta. På så sätt inträdde de med fri vilja bland den heliga domstolens *familiarer* eller biträden, som utgjorde en sorts andlig milis. Detta exempel samt de hederstecken och friheter, som Ferdinand gaf dessa handtlångare, drogo en mängd af de lägre folkklasserna in i den fruktade korporationen, som bildade en sorts livvakt kring inkvisitorernas personer. Familiarerna skulle för öfrigt bistå vid uppspårande och anklagande af kättare och affällningar, måste blindt lyda inkvisitorernas befallningar och jämväl vara behjälpliga vid de anklagades tortyr och bestraffning. Demoralisationen blef sådan, att familiarer ofta blefvo spioner, angifvare och förrädare, och ve den, som bland dem hade någon fiende. Otaliga kommo sålunda att lefva i ständig fruktan för fängelset, tortyren och bålet.

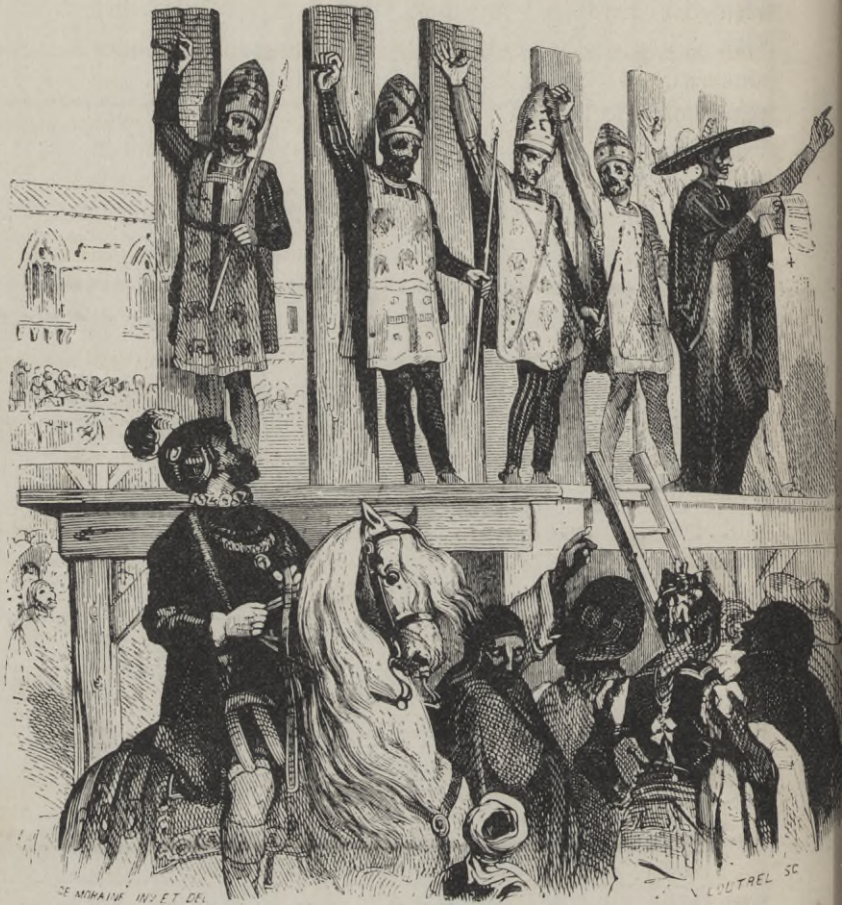
I stället för att låta sig varnas af Torquemadas och hans underlydande inkvisitorsers skändliga maktmissbruk och barbariska grymhet och afskaffa inkquisitionen, voro de för kyrkans sak så ifriga "katolska kungarne" Ferdinand och Isabella angelägna att låta Torquemadas djäfvulska värk fortsättas. De föreslogo hos påfven till hans efterträdare biskop *Deza*, som gjorde inkquisitionen än värre.

Han fick Ferdinand att införa den i Neapel och Sicilien. Här gjorde dock folket hårdnackadt motstånd mot inkvisitorerna, så att den heliga domstolen blef om intet. Senare kom dock Karl V att med sin fruktansvärda makt lägga dess ok på sicilierna. Deza lyckades emellertid att få inkquisitionen införd i Granada, där de mohammedanska morerna nu utsattes för de svåraste lidanden och gjorde uppror, som endast med största svårighet kunde bekämpas. Samma beslut, som Ferdinand och Isabella förut fattat mot judarne, fattades nu mot morerna, som 1502 fingo befallning att lämna riket. De utvandrade då till Afrika, och Spanien miste 3 millioner invånare, de skickligaste, rikaste, dygdigaste och lärdaste af landets befolkning.

Spanien, som på Ferdinands första tid hade 20 millioner invånare, räknade vid hans död, 1516, blott 16 millioner. I slutet af 1500-talet funnos blott 12, år 1688 blott 10 och år 1700 ej mer än 6 millioner invånare i landet — en sorglig följd af inkquisitionen, den kyrkliga fanatismen och den kungliga despotismen.

Enligt ett efter inkquisitionens arkiver af Llorente gjordt sammandrag öfver inkquisitionens offer i Spanien från 1482 till 1808, var deras antal icke mindre än 340,921, däraf 34,658 blefvo lefvande brända, 18,049 brända i bild och 288,214 dömda till galererna, spöslitning, lifstidsfängelse m. fl. straff.

Under det offrens antal ännu under Filip V, eller från 1700 till 1746, var stort — 1600 brändes lefvande under den tiden — inträdde från midten af 1700-talet en betydlig minskning i inkquisitionens domar. Från 1746—1788 brändes 14 lefvande; efter sistnämnda år ingen. Orsaken till denna mildring i den fruktansvärda domstolens värksamhet var, förutom judendomens och mohammedanismens fullkomliga utrotande, vetenskapernas och filoso-

Kättare, fastspikade å en ställning vid en auto-da-fé

fiens blomstring och spridning, hvarigenom furstarne och t. o. m. inkvisitorerna själfva blefvo mera upplysta. Ett förr okänt foglighetssystem antogs af inkvisitorerna och de flesta anklagade lössläpptes efter en liten botgörrelse i

tysthet. "Hvad som i början af 18:de århundradet ansågs som förbrytelse blef dygd femtio år senare", säger Llorente.

Den stora franska revolutionen fick i Spanien en ödesdiger värkan. *Karl IV*, en oinskränkt monark, blef orolig öfver revolutionens grundsatser, då han visste, att hans undersåtar med begärlighet läste alla frihetsandens produkter, och han anmodade därför storinkvisitorn att utfärda befallning om bortskaffandet af alla franska böcker och tidskrifter samt lät upphäfva all undervisning om naturrätten och folkets rättigheter. Inkvisitorerna sökte ej allenast att hindra införandet af böcker af den nya, eller upplysningsfilosofiens målsmän, emedan de utdömde bibeln, utan ålade alla rättroende att för den heliga domstolen namngifva en-hvar, som vore känd som anhängare af franska revolutionens grundsatser. Ett oerhördt antal angifvelser blef följden och en oändlig mängd processer väcktes; men de flesta måste likväl snart nedläggas i brist på nödiga bevis. Flera upplysta män insattes emellertid såsom kättare i inkquisitionens fångelser, och en af dem, Michael des Rieux, tog där lifvet af sig af fruktan att bli lefvande bränd. Omsider upphäfde *Napoleon I*, sedan han besegrat Spanien, inkquisitionen 1808. Men efter hans fall och *Ferdinand VII*:s återvändande till Spanien 1814 befallde denne kung inkquisitionens, liksom ock alla munk- och nunneklosters återställande. Detta hade till följd, att en massa angifvelser för kätterier egde rum och inkquisitionens fångelser fylldes med nya offer, däribland många berömda män.

Underdirektören för universiteten Abadia och flera andra kastades i fängelse 1818, emedan de misstänkts för frimureri. Tusentals människor försmäktade i fångelserna och många underkastades tortyr.

Frihetsrörelsen 1827, som medförde Spaniens konstitution, medförde emellertid inkquisitionens upphäfvande.

Folket sprängde fängelsedörrarne och befriade offren som suckade därinom, förstörde inkvisitorernas palatser samt deras underjordiska pinorum och sönderkrossade tortyrredskapen.

Ferdinand VII försökte emellertid flera gånger att återinföra inkquisitionen, som först 1834 fullständigt upphäfdes i Spanien.

IV AFDELNINGEN.

Kyrkan och häxeriväsendet.

1. Häxeriväsendets uppkomst och tidigare utveckling. —
2. »Häxhammaren», häxprocesserna och tortyren. —
3. Häxprocessernas härjningar. —
4. Protester mot häxeriväsendet och dess upphörande. —
5. Häxeriväsendet i Sverige. —
6. Sammanfattning: Häxeriväsendets natur och kyrkans förhållande därtill.

1. *Häxeriväsendets uppkomst och tidigare utveckling.*

Alltifrån den äldsta tiden beifrade den kristna kyrkan det hedniska trolldomsväsendet, och så skedde för att rädda själarne från djäfvulens våld, då all trolldom ansågs af kyrkan vara djäfvulens värk. Långe voro emellertid endast disciplinära straff och uteslutning från kyrkans gemenskap dess enda medel härför.

De första kristna käjsarne utfärdade ock förbud mot den gamla romerska kultens trolldomsbruk, eller augurernas konster och spådomar. Men det dröjde dock längre tid, innan de kristna kyrkolärarynes åsikt, att trolldomen vore

något djäfvulskt, fick uttryck i de kaiserliga lagarne. Detta skedde först under kajsar *Leo VI* i en hans förordning mellan 887 och 893, däri framhålles, att "alla trolldomsöfningar (*incantamenta*) aflägsna människan från Gud och drifva henne till fruktansvärda demoners tjänst, hvarför skada för själens välfärd är oskiljaktlig därifrån; alla trolldomshandlingar utan åtskillnad förbjödös därför och den, som öfverträdde detta förbud, skulle såsom affälling *straffas med döden.*"

Enhvar fattar lätt, att med kristendomens stigande makt vidskepelsen och tron på under tilltogo allt mer. Kristendomens kristologiska del hvilade på under, och diabolismen, som ingår som beståndsdel i kristendomen, innebar ock under. Då emellertid kyrkan stelnat i sitt hierarkiska och despotiska system och massan af folket i de skilda länderna fördummats genom okunniga munkar och präster, måste vidskepelsen få en oerhörd spridning och tron på trolldom bli allmän. I stället för att upplysa folket om villfarelsen däri, underbläste kyrkan densamma, men belade den därjämte med stränga straff.

Ändock hade det ej saknats röster, som förnekade hela trolldomsväsendet och bestredo den allmakt, som djävulen enligt så många kyrkolärare ansågs besitta. *Agobard* af Lyon beklagade sålunda (i 4:de årh.), att man ibland de kristna finner tro på sådana ösmakligheter, som fordom "*icke ens en hedning lät komma sig till last.*" Den andra spanska synoden af år 563 bestämde, att "den som tror, att djävulen, emedan han frambragt åtskilligt i världen, äfven skulle af egen makt kunna framkalla åska och blix, oväder och torka, den vare förbannad". Kyrkomötet i Paderborn 785 stadgade dödsstraff för den, som trodde på trolldom, och detta bekräftades af Karl d. store. Den s. k. "ancyraniska canon episcopi", som framträdde om-

kring 200, ålade biskoparne som en plikt att med all kraft bekämpa tron på demonisk trolldom och nattfärder med och till demoner såsom rena inbillningar. Hufvudpunkten i denna kanon säger, att "brottsliga kvinnor, som förförts genom Satans förespeglingar och ingifvelser, tro och bekänna, att de jämte en otalig mängd andra kvinnor nattetid rida på vissa djur med den hedniska gudinnan Diana eller Herodias och antaga, att det förutom Gud finns en annan öfverjordisk makt". Därför äro prästerna förpliktade att i sina församlingar inskräpa, att "allt detta är falskt och ett bländvärk, som ej härrör af Guds ande, utan af den Ondes. — Därför skall förkunnas för alla människor, att den, som tror på sådana saker, har förlorat tron. Men den, som ej har den rätta tron, tillhör ej Gud, utan djäfvulen."

* Man ser sålunda, att kyrkan länge betraktade häxeri som en falsk föreställning. Men ytterst farligt var dock kyrkans medgifvande, att *föreställningen därom var ett djäfvulens värk* och att den, som tror därpå, *tillhör djäfvulen*. Detta var ju att ge med ena handen hvad som borttogs med den andra. Djäfvulens tillvaro var således något alldeles själfklart, och då får man ej undra på, att många ansågo honom vara en med Gud täflande makt, med hvilken vissa människor kunde vara i förbund, en mening, som kyrkan själf kom att stadfästa.

I enlighet med prästernas predikningar voro människorna allmänt öfvertygade om, att Satan var ifrig att motarbeta Guds makt och gärningar och att han var "stark i argan list", i synnerhet hos häxor och enhvar annan,

* Flera af kyrkans auktoriteter i medeltiden, såsom *Johan af Salisburg* (i 12:te årh.) och *Tomas af Aquino* (i 13:de årh.) uttalade samma mening.

som ingick förbund med honom. Och sådana funnos, som värkligen trodde sig kunna ingå förbund med eller förskrifva sig till Satan. De skrefvo — vanligtvis med sitt blod — aftal därom, och då de ertappades därmed eller bekände, att de skrifvit slikt, så var detta nog som bevis för förbundet, hvarpå anklagelse och dödsdom följde utan vidare.

Föreställningen om förbund med djävulen var allmän och man ansåg, att, då häxor underkastades tortyr för be-

kännelsens frampinande och sedan aflivades, så skedde dem blott rättvisa, så bekommo de blott sin lön!

De anbefalldes Gudi, och Gud var då den

“straffande rättfärdigheten“. Allt medlidande var borta, känslorna voro förråade genom denna galenskap som dock alltid sammanhängde med kyrkans tro på Guds godhet och vishet. Folket åsåg dessa ohyggliga afrättningar med andakt och man gladdes att skåda Guds seger och djävulens nederlag. I den otroligaste enfald, den mest förvirrade tankegång såg man bevis på det syndiga förbundet med Satan än i iråkad fattigdom, som visade, att Gud tagit sin hand ifrån den olycklige, än i oförmodad framgång, som naturligtvis berodde på Satans hjälp o. s. v.

Djävul och kvinna i slagsmål, efter ett gammalt tyskt träsnitt.

Åtskilligt i medeltidens folktro blef efter barbarernas omvändelse till kristendomen en blandning af äldre föreställningar i deras tidigare religion och kristna dogmer, och vissa gamla seder och bruk fortlefde länge bland massorna. Fester till solens och månens ära firades fordom bland kelter, germaner och slaver på bärg och i lunder med offer, eldar och gästabad, vanligtvis vid vårdagjämningen, sista April — Walpurgisnatten, Valborgsmässöafton — och midsommarnatten. Kyrkan sökte att utrota eller omstöpa dem, då den i dem såg en hednisk djäfvulsdyrkan, och slutligen blefvo de blott folkfester utan egentlig betydelse. Men länge bevarades i traditionen minnet af dessa nattliga fester, och med medeltidens mystiska stämning utbildades för många en tro, att vissa personer, hvilka ärft de gamla hedniska sierskornas — valornas och druidinnornas — egenskaper och idkade magi, fortforo i hemlighet därmed. Tron på *häxsabbaten*, som ansågs firas Valborgsmässöafton, torde ha haft sin grund i dessa föreställningar.

Flera af kyrkans män, såsom den hel. Egidius i 7:de årh. och den hel. Firminus i 8:de årh., ifrade mot den från hedniska förfäder härstammande eldkulten under midsommarnatten, därvid solen och månen, eller "demonerna Herkules och Diana", anropades under trollsånger och danser, och mot förrättande af andakt i lunder, vid källor, träd och skiljevägar. I dessa utpekades särskildt de *gamla kvinnornas* fasthängande vid dessa "djäfvulska" fester. Abboten Regino omtalade i 9:de årh. ett gammalt kyrkomötesbeslut, som befallde biskoparne att hålla ögonen på "*gudlösa kvinnor*", som, förförda af demonernas bländvärk, inbilla sig, att de nattetid i sällskap med Diana och Herodias, ridande på vissa djur öfverfara stora landsträckor och måste under vissa nätter vara församlade på sin här-

skarinnas befallning". Biskoparne skulle till sådana kvinnor ställa vissa biktfrågor, såsom: "Har du iakttagit de från hedningarne ärfda bruk att betrakta stjärnornas lopp, nymånen och månens förmörkelser? Och har du genom ropet: "segra måne"! inbillat dig kunna återgifva hennes ljus? Har du, då du velat bedja, gått till andra ställen än till kyrkan, såsom till källor, stenar, träd eller skiljevägar? Har du där antändt ljus eller offrat bröd eller något annat?"

Forntidens mytologi kunde väl medföra en mängd vidskepliga bruk, men de kunna ej jämföras med de ohyggliga värkningarna af den kristna vidskepelsen, de grymma kyrkliga straffen, de fasansfulla föreställningarna om djävulen och helvetet, det vidriga häxeriväsendet o. s. v.

Hit hör främst den s. k. *Häxsabbaten*. Den härledes från vissa hedniska orgier vid nattliga sammankomster, som Horatius kallade Cotitia, af Cotys, en oren gudinna, hvars mörka mysterier väckte sedliga människors harm. Enligt den kristna medeltidens mytologi var denna sabbat djäflarnes, djäflinnornas, trollkarlarnes och häxornas nattliga fest. De hade sammankomster vid en korsväg eller på något öde ställe. Trollkarlarne och häxorna, som begåfvo sig till sabbaten, burö ett märke, som djävulen intryckt på dem mellan klinkorna eller på något annat doldt ställe.

Vanligen begåfvo sig häxorna och trollkarlarne till sabbaten ridande på käppar eller kvastskäft, ingnidna med fett af odöpta barn. Vid högtidliga tillfällen hämtades de af lägre djäflar i skepnad af bockar eller bevingade drakar. Resan skedde genom luften och med stor snabbhet. Somliga häxor foro utan fortskaffningsmedel genom att uttala någon satanisk formel, som de fått af sabbatens stormästare *Leonard* (se sid. 164.)

Die dem Böck ehrende Hexen

Häxeri. Tillbedjan af bocken djäfvulen. Dans med djäfvulen. Bortfarande till häxsabbaten. (Ur N. Remigii Dæmonolatria, Hamburg 1693.)

Vid ankomsten till sabbaten betygade de förhågade först sin vördnad för mästern Leonard, som hade bockskepnad och ett ansikte under svansen, som alla skulle kyssa. En djäfvulsmässa hölls, absolution gafs och en nattvard utdelades. Vid det följande gästabudet placerade ceremonimästaren de närvarande enligt deras rang, hvar och en med en djäfvul vid sidan. Sedan man ätit paddor, kött af hängda personer och odöpta barn m. m. — tillbad man stormästaren och deltog i de nöjen som roade honom, lättfärdiga danser, boleri med djäflarne i vilda orgier o. s. v.

Hvarje land hade sin ort, där häxsabbaten firades; i Tyskland Blocksberg (i Harz), Hoselsberg, Weckingstein m. fl., i Sverige Blåkulla.

* * *

Än grymmare och rysligare än vid kättareförföljelserna visade sig inkquisitionen och andra domstolar vid förföljelserna för häxeri. Mellan *kätter* och *häxer*, hvarmed hela det antagna trolldomsväsendet menades, fanns så till vida ett nära samband, att båda af kyrkan betraktades som *djäfvulens värk*. Anklagelserna mot Albigensarne och Waldensarne m. fl. kättare gingo ock ut på trolldom och förbund med djäfvulen.

Kyrkan stadfästade omsider, särskildt genom påfven Alexander IV (13:de årh.), att häxeri var kätter, hvarför det skulle hänskjutas till inkquisitionen. Genom att gifva häxeriet prägeln af kätter blef det möjligt att låta trolldomsförseelser, för hvilka kyrkan förr blott haft disciplinära straff, beläggas med lifsstraff. Sålunda skapades och utbildades häxeriprocessen i inkquisitionens sköte, och de

män, som grundade densamma, Eyerik, Springer m. fl., voro alla dominikanermunkar och inkvisitionsdomare.

Redan från början af 13:de årh. voro häxeriprocesser i värksamhet, ehuru de blott sällan förekommo; men från början af 14:de årh. blefvo de talrika. I Carcassone dömdes 1320—1350 öfver 400 personer för trolldom, och af dessa blefvo mer än 200 dömda till döden. I Toulouse fälldes samma tid omkring 600 domar för trolldom.

Pariserparlamentet beslöt 1390, att häxeriprocesserna ej skulle afdömas af andliga domstolar, utan af världsliga, hvilket hade till följd, att deras antal betydligt minskades. I Tyskland hade de vid denna tid vidsträckt användning, ehuru det ej saknades män inom kyrkan, som förklarade hela trolldomsväsendet för hednisk vidskepelse. Afrättningar för trolldom förekommo i Tyskland först i miden af 15:de årh.

Öfverallt i Europa finner man, att kätteriprocesser fortsattes under namn af häxeriprocesser och att användandet af tortyr var allmänt. Inkvisitorerna ville lefva och behöfde därför föremål för en värksamhet, som aflönades med offrens egodelar, och då de tidigare kättarnes — Albigensarnes m. fl.s — bål slocknat, har detta behof af inkomster säkerligen varit en viktig anledning till trolldoms-epidemiens och häxprocessernas långa fortvaro.

Riktigt säger emellertid *Scherr* i sin "Deutsche Kultur-und Sittengeschichte": "Det lider intet tvifvel, att särdeles många, t. o. m. de flesta präster och jurister voro troende, d. v. s. nog enfaldiga och okunniga, för att af full öfvertygelse anklaga och döma trollkarlar och häxor. Likaledes kan man ej betvifla, att det ofta nog fanns hysteriska kvinnor, som hade den fixa idén, att de kunde förhäxa och att de bolade med den stora bocken, ehuru ej sällan i senare fallet narkotiska och stimulerande medel

torde ha varit värksamma. Å andra sidan kan ingen uppläst man, som egnat ett omfattande studium åt detta förfärliga kapitel i den mänskliga galenskapens historia, kunna neka till att häxprocessen ofta var en på from dumhet hos folket grundad teologisk juridisk beräkning.“

* * *

Det 13:de årh. betecknar med sina förföljelser af kät-
tare, som hufvudsakligen anklagades för trolldom och för-
bund med djäfvulen, början till en ny period i häxeriets
historia. Kyrkan var stadd i utveckling — i barbari —
och tillstodde inkvisitorerna att enligt sin råa fantasi anklaga
för könsumgänge med djäfvulen, och härom är den stora
auto-da-fén i Toulouse 1275, såvidt man vet, det första
exemplet. Bland de levande brända befann sig den 56-
åriga Angela, en rik slottsfru, som under tortyr tvangs be-
känna, att hon haft könsumgänge med Satan och såsom
följd däraf födt ett vidunder med varghufvud och ormsvans,
för hvars närande hon lät stjäla små barn!

Det specifika i häxeriprocesserna under deras egent-
liga period var anklagelsen för *förbund med djäfvulen* och
könsumgänge med honom. Såsom ofvan (s. 152—157)
framställts, ha teologerna mycket sysslat med det djäfvul-
skaboleriet; de skrefvo långa afhandlingar om detta slippriga
ämne och gjorde sig den största möda att utreda denna
galenskap, som emellertid för dem var en verklighet, i
synnerhet som de fingo höra anklagade kvinnor afgifva
s. k. bekännelser därom. Dessa "bekännelser" gingo
emellertid i regeln ut därpå, att djäfvulen först visat sig
för dem såsom en anständig man, en riddare, en jägare,
en borgare o. s. v., som kommit till dem och bedårat

samt förfört dem. Ofta förekomma i dessa medgifvanden berättelser af unga kvinnor, som för enhvar utom tokiga teologer eller fanatiska häxdomare på intet vis innehålla någon djäfvulsfantasi, men väl utvisa, hurusom samvetslösa mödrar sålt sina döttrar till vällustingar eller att helt naturliga sexuella känslor gjort sig gällande, att en kärleksförbindelse egt rum eller att försök gjorts att, enligt allmänt bruk medelst "kärlekstrolldom" väcka tycke o. s. v. "Bekännelsen", att könsumgånge med djäfvulen ägt rum, kunde blott ernås genom domarnes nedriga sätt att gå till väga, ty med listiga korsförhör i förening med tortyr lyckades de ofta få de olyckliga att gå i fällan och göra de orimligaste medgifvanden. Dessutom bidrogo härtill eländiga präster och munkar, som uppträdde som biktfäder och "själasörjare" och som i sin obskurantism voro nitiska att till Guds ära få fram de förtviflades bekännelse om "synd" eller s. k. "otillåtet" eller "illegitimt" könsumgånge, därtill naturligtvis Satan förledt dem.

Huru vanvettig den teologiska fantasien kunde vara, synes bl. a. däraf, att flickor på 12 och 10 år, ja blott 8 och 7 år genom tortyr fingos att "bekänna", att de haft könsumgånge med Satan och födt barn med honom.

Man finner sålunda, hurusom det ständiga föremålet för häxundersökningarna var könslifvet, som kyrkan så vanställt och misstydt.

Många för häxeri anklagade voro hysteriska och dessa trodde i sin uppjagade fantasi, som ofta var fullt vansinnig, på de gjorda anklagelserna och bekände därför sitt boleri med djäfvulen.

Med denna gräsliga dumhet kunde inkvisitorerna inför det i den djupaste okunnighet uppfostrade folket rättfärdiga grymheten i sitt förfarande, då det angifna "brottet" framstod som så oerhörtdt, att det allra strängaste straff

måste fordras och samhället måste känna tacksamhet mot de kyrkans tjänare, som visste befria det från sådana djäfvulens anhängare, som häxorna. Människorna trodde fullt och fast på alla skildringar om helvetesfursten och häxeriet och man var öfvertygad om, att häxsabbaten ägde rum. Detta var kyrkans mening och hon gaf ständig näring åt massans fruktan för djäfvulen och hans anhängare, vare sig demoner eller trollkarlar och häxor. Påfve Johan XXII förklarade sålunda 1303, att han själf och oräkneliga af hans får ständigt hotas till lifvet af häxmästares konst, som förmå införa djäflar i speglar och ringar och att med sitt blotta ord taga lifvet af människor o. s. v.

Man trodde på de dumma lögner, som utspriddes om häxor och trollkarlar, och därför borde kyrkan gifva sin heliga ifver fritt lopp för att hejda Satans anhängare i deras brottliga förehafvanden. Till den ändan uppfann den kristna teologien ett särskildt rättegångsväsen, häxprocessen, det värsta utslag af mänskligt vanvett.

Kyrkan ställde sig som en makt emot djäfvulens makt och sökte tillintetgöra dem, som stodo i förbund med honom och därigenom drefvo häxeri. Härvid råkade kyrkans män i en löjlig motsägelse, som vidskeplighetens förblindelse ej lät dem se: de ville å ena sidan utrota vantron hos djäfvulens anhängare, d. v. s. utplåna erkännandet af djäfvulens makt, men å andra sidan *antogo de själfva denna makt* och ställde därför kyrkans makt däremot.

Häxeritron var i själfva verket främst en kyrklig lära, som utbildades och sattes i praktiskt system af kyrkans män.

En dominikanermunk *J. Nider* utgaf på 1430-talet ett arbete "Formicarius", däri han systemastiskt undervisade om häxväsendets hemligheter och framställde dem, som ägnade sig däråt, som en sekt med skändlig kult, hvilken

Förskrifning till djäfvulen; syndernas lockelse (ur N. Remigii
Dæmonolatria, Hamburg, 1693.)

förnekade den kristna religionen och dopet, afslöt förbund med djäfvulen och hyllade honom etc.

Motstånd mot kyrkans mening om häxeriet var farligt. Man finner sålunda, hurusom priorn i S:t Germain *W. Edelin*, som predikat däremot, måste d. 12 Sept. 1453 i biskopskapellet i Evreux göra afbön och bekänna, att han själf jämte andra värkligen bringat Satan sin hyllning och att han på uppdrag af Satan förklarar, att häxeriet var en inbillning!

Dominikanern fransmannen *J. N. Jaquier* utgaf 1458 sitt arbete "*Flagellum hæreticorum fascinariorum*", däri han sökte med skolastiska filosofers arbeten, helgonlegender och bekännelser bevisa häxeriets värklighet och förklarade bl. a., att det är ett fint konstgrepp af Satan att utbreda den tron, att häxfärderna tillhörde drömmarnes värld o. s. v.

På många ställen anställdes häxförföljelser på denna tid. Några kvinnor brändes 1446 i Heidelberg för kätteri och flera andra föllo offer för anklagelse därför. En mängd afträttades i Flandern 1459.

2. "*Häxhammaren*", *häxprocesserna och tortyren*.

Häxeriväsendet, som hittills mest visat sig i Frankrike och angränsande länder, skulle snart gifva inkvisitorerna sysselsättning i Tyskland och gifva upphof till den värsta urartning af det kyrkliga vanvettet. Sedan två inkvisitorer, teologie professorerna *Henrik Institor* och *Jakob Sprenger* i Tyskland stött på motstånd i sin värksamhet, vände de sig till påfve *Innocentius VIII* och utvärkade af honom, att han ej blott afhjälpte de öfverklagade svårigheterna, utan ock genom sin beryktade *bull* af den 5 Dec. 1484 gaf häxeriväsendet påflig sanktion.

I detta eländiga aktstycke framhåller den helige fadern först den omsorg, hvilken åligger honom såsom själarnes

herde, att befrämja den katolska trons blomstring och drifva kätteriets skändlighet fjärran från de troende. Därpå framhåller han "sin stora sorg att ha erfarit, att personer af båda könen, glömska af sin egen salighet och förrirrande sig från den katolska tron, *beblanda sig med djäflar*, med *incubi* och *succubi*, samt genom trollsånger, besvärjelser och andra nesliga vidskepligheter, utsväfningar, förbrytelser och brott skada kvinnornas foster, djurens afföda, fältens skördar, vinträdens drufvor och trädens frukter, liksom de ock fördärfva, kväfva och tillintetgöra män, kvinnor, får och få, vingårdar, trädgårdar, ängar, betesmarker m. m.; med inre och yttre smärtor och sjukdomar hemsöka män, kvinnor, boskap och andra djur; hindra männen att afla och kvinnorna att föda barn, göra dem alldeles obrukbara för den äktenskapliga plikten mot hvarandra, samt dessutom med vanhelgande läppar afsvärja själfva den tro, som de i dopet undfått" o. s. v.

Påfven utnämnde därför i bullan "sina älskade söner" *Henrik Institor* och *Jakob Sprenger* till öfverinkvisitorer med oinskränkt makt öfver de landsändar, som med nämnda brott besmittats; och då han vet, att det finns personer, som ej blygas att ihärdigt påstå, att sådana brott äro inbillade och ej böra bestraffas, så hotar han dessa, af hvad stånd eller värdighet de vara må, med de svåraste straff, ifall de skulle våga lägga något hinder i vägen för inkvisitorerna eller ställa sig mellan dem och de anklagade. Han förklarar ock, att intet vädjande från häxeriinkvisitorernas domstolar till andra domstolar, ej ens till påfven själf, får ega rum, och bekläder inkvisitorerna och deras biträden med obegränsad makt öfver lif och död, samt uppmanar dem att med ifver och stränghet utöfva sitt kall.

Innocentius VIII har genom denna bulla gjort sig väl förtjänt af de förbannelser, som i alla tider uttalats öfver

honom. Han gör sig här till herre öfver allas lif och vet väl, att man blindt måste lyda påfven. Han ger visserligen inga närmare anvisningar om förfaringssättet vid häxeriprocesserna, men vet mycket väl, hvad hans "älskade söner" öfverinkvisitorerna hade i sinnet. Han har ock med rätta kallats ett odjur, en blodhund, och hans bulla har man riktigt betecknat som alster af helvetet.

Med stöd af denna bulla författade *Institutor* och *Sprenger* på latin det fruktansvärda arbetet *Malleus maleficarum* eller *Häxhammaren*, som i alla detaljer meddelade regler för häxornas rannsaking och blef en juridisk ledning för häxeriprocesserna i alla länder, äfven protestantiska, under tre hundra år. Det fick emellertid ej blott påfvens sanktion, utan ock käjsar Maximilians patent och gillande af teologiska fakulteten i Köln. Här utkom det i tryck 1489. Skulle det blott ha funnits i ett eller två manuskriptexemplar, så hade man från kyrkligt håll nog gjort allt för att bevisa dess oäkthet. Men boktryckerikonsten fanns redan, och tusentals exemplar ha vittnat om, att det är det skändligaste arbete, som någonsin sett dagen. Helvetet blef här, kan man säga, organiseradt på jorden, och dess kval blefvo förfärande värligheter för millioner olyckliga, som genom "Häxhammaren" tillintetgjordes. Kristendomen kulminerade däri med dogmatisk logik i djäfvulsläran, sedan kyrkan en gång för alla stödt sig på den persisk-mediska idealismen, antagit helvetesdogmen samt yttersta domen som grundvalar för lära och lefverne och själf uppgått i himmelsk magi samt antagit den diaboliska magien såsom icke mindre viss.

Häxhammarens författare, de lärde teologie professorerna, förklara ock i inledningen, att de ej framkomma med något nytt och opröfvadt, utan att de med sina satsar befinna sig fullständigt på den heliga skrifs och kyrkans

mark. Detta är riktigt nog och detta förklarar just, att boken kunde få spridning och tillämpning i hela Europa, äfven i protestantiska länder. För att bevisa Håxhammarens ortodoxi, anföra författarne ock ställen i Gamla och Nya testamentet, hos kyrkofäderna, särskildt Augustinus, i kyrkomötenas beslut och kanoniska rätten, hos Tomas af Aquino o. s. v. De förklara, att bibeln oemotsägligt visar, att Gud tillstadt djäfvulen ett vidsträckt välde öfver tingens naturliga krafter och erinna om Jobs historia, Jesu frestelse och de besatte, hvarom Nya testamentet talar.

Emellertid får man ej, säger Håxhammaren, förblanda besatta och häxor. "Djäfvulen är såsom ett andligt väsen ej mäktig af en egentlig kroppslig beröring; han måste därför begagna sig af ett instrument, hvaråt han meddelar sin kraft, ty hvarje kroppslig värkan sker genom beröring. Dessa instrument äro trollkarlarne och häxorna. Då det således å ena sidan är obestridligt, att djäfvulens makt är stor, men å andra att han intet kan uträtta utan trollkarlar och häxor, så följer häraf nödvändigt, att sådana måste finnas. För öfrigt bestyrkes detta antagande på det bestämdaste af bibeln. Moses förordnar nämligen, att trollkvinno skola dödas, hvilket stadgande vore alldeles onödigt, om ej trollkvinno existerade. Den, som påstår, att inga häxor finnas, bör därför rättvisligen straffas som *kättare*."

Att detta sofistiska resonnemang kunde bjudas kristna kyrkan och gillas af många teologer — t. ex. teologiska fakulteten i Köln, som vi sett — bevisar endels, huru förståndet förvirrats af kyrkoläran, endels att författarne hade vissa stöd i bibeln för sina meningar. Förvirringen steg ock till sin höjdpunkt i kyrkan och allmänt vanvett blef snart följden i kristenheten.

"Håxhammaren", som är ett vidlyftigt och från författarnes synpunkt sedt mäktigt grundligt arbete, en verklig

lärobok, afhandlar det dystra ämnet i en mängd hufvud- och bifrågor, och lämnar en fullständig skildring af hela häxeriväsendet, som man sålunda får lära känna från fullt tillförlitligt håll.

Genom "Häxhammaren" blef begreppet häxeri systematiskt bestämdt; häxor och trollkarlar äro enligt arbetet folk, som förneka Gud, afsäga sig honom och hans nåd, ingå förbund med djäfvulen och gifva sig åt honom med lif och själ etc.

Två grundtankar genomgå hela arbetet: den planmässiga, öfverlagda och försåtliga sammanblandningen af begreppen *kätter* och *häxeri* samt missbruket med teologernas befängda *tillståndelse-teori* med hänsyn till det onda i den gudomliga världsordningen (se sid. 144.)

På frågan: huru det är möjligt, att Gud tillstod häxeriet? svarar "Häxhammaren", att Gud, utan att hans fullkomlighet däraf lidit, tillstodt änglarnes och de första människornas fall, och likasom han fordom *tillåtit förföljelser mot de kristna*, på det att martyrernas ära skulle vara desto större(!), så *tillåter han nu häxeriet*, på det att de rättfärdiges tro skall bli desto mer uppenbar(!).

Häxorna förena i en person kättaren och mördaren. De äro värre än djäfvulen själf, ty han har en gång för alla fallit och Kristus har ej lidit för honom; han syndar således blott mot skaparen, men häxorna mot både skaparen och återlösaren.

Frågan: hvarför *kvinnan* företrädesvis egnar sig åt häxeri? besvaras på följande sätt. Kyrkofäderna ha ofta sagt, att tre ting äro de, som ingen måtta ha hvarken i godt eller ondt: tungan, prästen och kvinnan. Detta är uppenbart om kvinnan, och man har i alla tider klagat öfver henne. Den vise Salomo, som själf blef förförd till afguderier af kvinnor, har flerstädes i sina skrifter gifvit

kvinnokönet en sorglig, men sann orlofssedel. Den hel. Kryostomus säger: "Hvad är kvinnan annat än en vänskapens fiende, ett oundvikligt straff, ett nödvändigt ondt, en naturlig frestelse, ett ondt naturens värk, öfverdraget med skinande fernissa?" Redan den första kvinnan trädde i ett slags förbund med djäfvulen; skulle då ej hennes döttrar göra det? Själva ordet *femina* (kvinna) betyder: den som har *mindre tro*, ty *fe* betyder tro och *minus* mindre (en otroligt dum vits, som de lärde teologerna tilläto sig.) Skapad af ett krokigt reifben, har kvinnans hela själsriktning blifvit krokig och böjer sig hällre åt det onda än åt det goda. Jämför man härmed hvad Seneca säger: "Kvinnan måste antingen älska eller hata; ett tredje gifves ej för henne", så inser man klart, att när hon icke älskar Gud, måste hon förfalla i den andra ytterligheten och hata honom. Häraf förstår man lätt, hvarför företrädesvis kvinnokönet befattar sig med häxeri."

Det är sällan man ser så mycken dumhet och grofhet samlad i några få punkter. Men så är ock teologien en mycket märkvärdig "vetenskap."

* * *

Häxornas makt skildras sålunda af de sakkunniga teologerna i "Häxhammaren": de göra hagel, åska och storm, när de vilja; de fara genom luften från en ort till en annan; de kunna på pinbänken göra sig känslolösa; ofta förtrolla de domaren och förvirra honom genom medlidande; de betaga människor och djur deras alstringskraft; de kunna se frånvarande och de kunna förutsäga kommande ting; de kunna uppfylla en människa med obändigt hat eller obändig kärlek; de förstöra fostret i moderlifvet och

Häxeri. Bortfarande till häxsabbaten. Tillbedjan af bocken djävulen.
(Ur N. Remigii Dæmonolatria, Hamburg 1693).

förorsaka missfall; de förvandla sig själfva och andra till kattor och varulvvar och äro i stånd att med blicken förhäxa och döda människor och djur. Begäret att äta barnkött är en lidelse hos dem; de äta dock endast odöpta barn, men om någon gång ett döpt barn förtäres af den, så sker detta genom en särskild gudoimlig tillståndelse.

Beträffande häxornas förbund med djäfvulen upplyser "Häxhammaren" om, att det är dels ett högtidligt med en mängd formaliteter upprättadt kontrakt, dels ett blott privat aftal. Det förra avslutas sålunda, att häxorna församla sig på en af djäfvulen bestämd dag till häxsabbat, därvid denne uppträder i församlingen, förmanar dem till trohet och lofvar dem rikedom, ära, lycka och ett långt lif.

Djäfvulen låter sedan föreställa sig noviserna, som han pröfvar och låter svärja trohetsed, hvarpå han lär dem konsten att af nyfödda barns lemmar bereda trolldrycker och trollsalvor samt gifver dem ett pulver med anvisning, huru det skall begagnas till människors och djurs skada.

Då novisen på nästa häxsabbat förnyat hyllningsakten, är hon en äkta häxa.

De barn, som behövas för trollgrytorna och sabbatsmåltiderna, erhållas sålunda, att de dödas i all hemlighet med häxans blick eller det erhållna pulvret — och enaldigt folk tror då, att de dött af någon naturlig orsak såsom sjukdom eller kväfning. Sedan barnen blifvit begrafna, stjåla häxorna dem ur grafven. "Häxhammaren" upplyser emellertid om, att det har händt, att domare, när en inklagad häxa bekänt, att hon så förfarit med ett visst barn, låtit undersöka grafven och funnit barnet däri; då bör domaren besinna, att djäfvulen är en stor konstmakare, som, för att rädda sin tjänarinna, kan ha förvrängt synen på rättvisans handhafvare, och häxans — under tortyr af-

tvungna — bekännelse bör i detta fall gälla mer än domarens så lätt gäckade ögon!

Samma vanvett finner man i fråga om häxornas färd till häxsabbaten, hvarpå man trodde, äfven om det bevisades, att de varit hemma och sofvit, då de af andra skulle blifvit sedda där. Många häxprocesser utvisa, att den sofvande ansågs ha varit djäfvulens bländvärk, i det man fasthöll, att personen samma tid varit på häxmötet; det var därför blott *en bild*, som man sett i den sofvandes säng.

Enligt "Häxhammaren" försiggå häxornas luftfärd sålunda, att de med trollsalva bestryka ett kärl, en raka, ett kvastskaf, ett stycke linne, och därpå bär det af genom luften i synlig eller osynlig måtto, allt efter häxornas tycke. Som bevis på luftfärdernas möjlighet anföres Matt. 4 kap., där det omtalas, hurusom *djävulen förde Jesus genom luften* upp på tinnarne af Jerusalems tempel!

"Häxhammarens" författare ha i arbetet lämnat följande upprärande skildring af deras vanvettiga domar och omdömen. "Af alla de kvinnor, hvilka vi låtit bränna, ha vi funnit, att *ganska få frivilligt anstiftat skada genom häxeri*. Vanligtvis ha de *af djävulen tvungits* därtill. Sedan de på pinbänken bekänt allt, pläga de vanligen genast försöka taga lifvet af sig, innan de föras till bålet. Detta beslut inger dem *djävulen*, som är rädd, att de genom bikt skola finna nåd hos Gud. Lyckas honom ej denna list och hindrar man dem att döda sig, så förstår han ofta att på annat sätt betaga dem tillgång till nåden, nämligen genom att slå dem med raseri, vansinne eller plötslig död."

* * *

Häxeridomstolarnes rättegångsordning var i högsta grad upprörande. "Häxhammaren" stadgade, att "undersökningen kan börja utan föregående angivelse och på *blotta ryktet*, att det å någon viss ort finnes häxor, ty i en så själafarlig angelägenhet är det domarens plikt att icke afvakta en angifvare eller anklagare, utan genast ex officio rannsaka."

Då en inkvisitor kommer till en stad eller by, skall han medelst kungörelser, uppspikade på kyrko- eller rådhusdörrarne, under hotelse med bannlysning och världsliga straff, *uppmåna enhvar att angifva* personer, om hvilka man förnummit något misstänkt och på häxeri antydande, eller som för öfrigt stå i dåligt rykte. *Angifvare* kunna, om inkvisitoren finner det ändamålsenligt, *belönas* med kyrkans välsignelse och med penningar (!). För angifvare, som vilja vara *okända*, bör i kyrkan finnas en låda med ett hål i locket.

Som exempel på de frågor, som skola ställas till en för häxeri anklagad eller misstänkt, må följande anföras. Vet du, att folk håller dig för en häxa? Hvarför har du visat dig på N. N:ns egor? Hvarför har du rört vid N. N:s barn (eller ko)? Huru kom det sig, att barnet (eller kon) strax därefter insjuknade? Hvad hade du att göra utanför din stuga, då ovädret uppkom? Huru kan du förklara, att din ko ger tre gånger så mycket mjölk som andras kor?

Vid häxprocesserna använde man ofta det s. k. häxproffet: den för häxeri anklagade kvinnan bands till händer och fötter, sedan man först afklädt henne naken, och därpå kastades hon i vattnet; den som sjönk ansågs oskyldig, men den som flöt på ytan förklarades skyldig. Mycket berodde utslaget på sättet, huru bödeln skötte repet, hvarmed den olyckliga var bunden. Utföll profvet till hennes fördel, så var hon emellertid ändock oftast ej räddad, ty

om ett enda ofördelaktigt vittnesmål fanns emot henne — och detta var regeln — så fick rannsakingen ha sin gång.

I fråga om vittnen förklarar "Häxhammaren", att "bannlysta medbrotslingar, ärelöst, förlupet, liderligt tjänstefolk äro, då det gäller trossaker, oklanderliga vittnen", att häxa får vittna mot häxa, hustru mot man, man mot hustru, barn mot föräldrar. Skulle emellertid vittnesmål af medbrotslingar eller anförvanter vara till den anklagades fördel, så gälla de icke, ty blod är tjockare än vatten och den ena korpen hackar ej gärna ut ögonen på den andre.

Det tilläts visserligen de anklagade att ha *försvarsadvokat*, men dennes värksamhet blef helt illusorisk och i högsta grad farlig för honom själf. "Häxhammaren" säger nämligen: "Försvarar defensorn sin för kätteri misstänkta klient öfver höfvan, så är det rätt och billigt, att han betraktas som *vida brottsligare* än häxmästaren eller häxan själf, nämligen såsom en häx- och kättarepatron, som är farligare än en häxmästare. Misstanken emot honom bör stiga i samma mån, som han betar sig ifrigt i försvaret."

Fullkomligt djäfvulskt är det sätt, som "Häxhammaren" rekommenderar för att i rättegången snärja den anklagade och förbrylla försvarsadvokaten. Därför har domaren att erinra sig apostelens ord: "då jag ej var förslagen, har jag dem *med list fångat*" samt bör själf visa förslagenhet. Läroboken meddelar därpå till domarens undervisning fem "*ärliga och apostoliska knep*" (!). Ett af dem består däri, att man i den afskrift af protokollet, som delgifves försvarsadvokaten inblandar en hop fakta, som under rannsakingen ej förekommit, samt förblandar vittnenas namn. "Därigenom kunna de anklagade och försvararen bli så förvirrade, att de alldeles icke veta, hvem som sagt något eller hvad som blifvit sagdt."

Förhör med vattentortyr.

Ha i föregående framställningar Institor och Sprenger visat sig som eländiga sofister och teologiska vanvettingar, så ha de genom dessa infama råd och för öfrigt hela

rättegångsordningen i "Häxhammaren" visat sig vara fullständiga skurkar.

* * *

Detta gräsliga arbete vittnar om diabolisk förvildning och grymhet, om förståndets förvirring och förmörkning, om klerikalt tyranni, och det visar hurusom teologien kan, då ingen vetenskap odlar tanken, leda till fullständig galenskap. Det visar, hvilken frukt den kristna kyrkans djävulslära bar.

Den anklagade skulle före förhöret afklädas naken och af bödeln rakas öfver hela kroppen, hvarpå denne skulle noggrannt undersöka, om något *märke* fanns därå, då djävulen ofta märker de sina. Upptäcktes någon lefverfläck eller ett födelsemärke etc., så skulle bödeln med en nål undersöka, om detta ställe var *känslöst* och om det *ej blödde* — bevis, att man hade med en häxa att göra. Var stället känsligt och blödde det, så kunde den anklagade ändock vara en häxa, ty djävulen kunde ha ställt till detta för att rädda henne!

Bödlarne och fångvaktarne tillåto sig de värsta oanständigheter vid dessa undersökningar och tillfredsställde på dem sin djuriska lusta, hvilket de skrefvo på djävulens räkning. Häxdomaren Remigius omtalar i sin "Dæmonolatria", att ett af hans offer vid namn Katarina, blifvit, ehuru minderårig, våldtagen flere gånger af djävulen (!) i fångelset, så att hon funnits halfdöd.

I fångelset kunde de anklagade få sitta månader och år och behandlades där på råaste sätt, så att hälsan hos mången för alltid förstördes, och mången där tog lifvet af sig i sin förtviflan.

Tortyren var af mångahanda slag, som uttänkts med otrolig grymhet: tumskruf, afslitning af naglarne, hopsurrande af de sammanlagda armarne, benskrufven eller spanska stöfveln, bränning, ihällning af vatten i munnen, upphängning i händerna, försträckning af hela kroppen, spöslitning, sömnens förhindrande genom att drifvas oupphörligt omkring i fängelserummet under 4, 5 ja 8 och 9 dagar o. s. v.

Tortyren användes ej blott till att framtvinga bekännelse om förbund med djäfvulen, besök vid häxsabbaten, förförelse af andra o. s. v., utan ock för att bekräfta frivilligt erkännande. Den hörde oupplösligt till häxeriprocesserna. Kunde tortyren ej framtvinga bekännelse, var det uppenbart, att häxan fått tigandets gåfva! Man hade skäl för alla galenskaper.

Innan det kom till tortyr, hade de anklagade, isynnerhet kvinnorna, att utstå en mängd förolämpningar och misshandlingar, som kunde kallas moralisk tortyr. Bödeln hotade dem ock på det råaste sätt med de svåraste kval, om de ej bekände, och visade dem alla de pinoredskap, som han i så fall skulle använda. Fängelserna voro djupa, fuktiga, kalla och mörka källarhål, och här fingo de anklagade ofta länge "sitta i stocken", d. v. s. armar och ben lades emellan två eller tre med utskärningar försedda stockar, som sedan fastskrufvades. Här var det ofta så kallt, att händer och fötter förfröso; liggande i sin egen smuts och i den förfärligaste stank, plågades de olyckliga ock af ohyra och råttor, som beto, ja åto af dem, och härtill kommo deras sorgliga tankar, elaka drömmar, oro och förtviflan. Ett ögonvittne, Pretorius, har sålunda skildrat dessa fängelser i sin bok "Om Trolldom", och tillade: "Hvilka omänskligheter, nedrigheter och gemenheter de till djäflar förvandlade människorna kunde föröfva i dessa dy-

stra rum, det vet blott Gud." Ibland införde bödeln en med en oläsbar skrift försedd papperslapp i kvinnans underlif och förevisade sedan det angifna fyndet som bevis på skuld!

I "Häxhammaren" redogöra författarna utförligt för den *tortyr*, som en för häxeri anklagad under ransakning har att utstå. Före första förhöret skall den anklagade läggas på pinbänken, för att sinnet må uppmjukas till bekännelse. Några läto sig sönderbråkas lem för lem, hellre än att tillstå sig skyldiga; sådana äro "de värsta häxorna", och deras ihärdighet förklaras därmed, att "djäfvulen gör dem hårda mot plågorna". Andra, som varit honom mindre trogna, öfvergifver han, och de äro lätta att bringa till bekännelse. Har ingen bekännelse kunnat under första dagen afpressas häxan, så fortfar man med tortyren andra och tredje dagen. Visserligen förbjuder den verldsliga lagen att *upprepa* tortyren, när icke nya indicier kommit i dagen, men *fortsätta* den får man. Fördens skull skall domaren begagna följande formel: Vi döma, att tortyren skall med dig i morgon *fortsättas*."

Det föreskrifves vidare i Häxhammaren, att tortyrredskapen skola på andra dagen först förevisas den anklagade och att en präst skall uppläsa följande besvärjelse: "Jag besvärjer dig, N. N., i den heliga treenighetens namn, vid Jesu Kristi bittra tårar, som han utgjutit på korset, — — vid alla Guds heliges och utvaldas tårar, som de utgjutit öfver världen, — — att du, om du är oskyldig, genast utgjuter ymniga tårar, men om du är skyldig, alldeles inga tårar. I Guds, faderns, sonens och den helige andes namn. Amen."

Gråter den anklagade, hvad sällan sker, så må domaren tillse, att det ej är saliv eller någon annan vätska, som häxan därvid får i ögonen.

Förhör med eld-tortyr.

I allmänhet funnos föreskrifter af juridiska myndigheter om de skilda tortyrmedlens tillämpande i viss ordning, så att de lindrigare, såsom tumskrufven, användes först och därpå allt svårare, såsom skräckstegen, spanska

stöfveln och äntligen bränning o. s. v. Det gör ett nästan komiskt intryck att se, hurusom man emellertid på somliga orter föreskref, att de ransakade ej finge genom tortyren tillfogas någon skada till lifvet, hvarför ock en läkare skulle vara tillstädes. Under det man med beräkande grymhet sönderslet lederna, krossade benen och förbrände kroppsdelar på de olycklige, låtsades man på samma gång en öm omsorg om deras hälsa. Ofta frågade domaren ej efter föreskriften, då han i regeln i hvarje anklagad såg en brottsling, hvarför det för honom blott gällde att framtinga bekännelse utan allt medlidande. Man såg ock ibland olyckliga människor, som lyckats undgå dödsstraff, släpa sig omkring som krymplingar och sålunda kunde visa det pris, de måst betala för sin oskuld.

Otaliga dogo under tortyren eller kort efter, och ofta togo de anklagade lifvet af sig för att undgå fortsatt tortyr.

Ur ett tortyrprotokoll från Esslingen af den 14 sept. 1662, har Pfaff meddelat följande karaktäristiska ställen:

„Blef bunden, jämrade sig, „kan ej säga't“, „skall jag ljuga?“ Stöfveln påsattes och något tillskrufvad. Skriker: „skall jag då ljuga och belasta mitt samvete? Kan sedan ej bedja.“ Låtsar gråta. „Kan sannerligen inte, äfven om foten måste krossas.“ Skriker mycket: „skall jag ljuga? Kan ej säga't.“ Äfven då han hårdt tillskrufvats, säger hon detsamma. „O, ni tvingar en“. Skriker jämmerligt: „O, käre Herre Gud, skulle bekänna blott jag visste något.“ Man säger hon skall ej ljuga. Tillskrufvas ytterligare. Vrålar jämmerligt. „Ack, gode herrar, gör mig inte så illa“ o. s. v.

Sedan „rannsakingen“ var slutad och offret tillräckligt underkastats tortyr och i regeln slutligen „bekänt“ sitt brott — förbundet med djäfvulen — fälldes domen, som alltid var döden. Man åberopade sig härpå hvad Jehovah

skulle ha sagt till *Moses*: "Trollkvinnor äro en styggelse för mina ögon, och du skall ej låta dem lefva". De botfärdiga skulle innan de fördes på bålet halshuggas eler strypas, men de obotfärdiga skulle lefvande brännas. Sonliga återkallade därför ej sin "bekännelse", för att få en mindre kvalfull död. Men många bedyrade i sista stund sin oskuld, och därför blefvo de såsom "obotfärdiga" brända lefvande.

3. Häxprocessernas härjningar.

Liksom Maximilians patent sanktionerade häxförföljerserna enligt "Häxhammaren" i Tyskland, så utfärdades snart liknande bullor för andra länder, och öfverallt rasade därpå otaliga häxprocesser, trots motstånd hos folken, hos hvika — märk väl! — häxtron enligt kyrkans mening ännu ej funnit insteg, oakadt den långre fram, då kyrkan humnit "upplysa" därom, blef djupt inrotad och gjorde alla förvirrade.

Snart upplefde inkvisitorerna och de med dem förbundna juristerna gyllene tider. *Scherr* berättar här om följande: "Man vann många af Europas andliga och världsliga furstar för häxprocesserna: de förra genom förespögelningar, huru den kyrkliga makten därigenom gynnades, och båda liksom ock städernas råd genom att framhålla, huru vinstgifvande "geschäftet" var. De anklagades och aflifvades egodelar konfiskerades och fördelades så, att två tredjedelar tillföll grundherren och en tredjedel domaren, de andliga, angifvaren och skarprättaren, i enlighet med taxering efter stånd. Häxdomare och bödlar kunde därigenom skaffa sig rätt betydliga inkomster. Det är ej för mycket sagdt, att nästan hälften af häxmorden berott på vinningslystnad och hälften på fanatism och den troende enfalden." Från slutet af 15:de årh. lyckades det presterna

att diabolisera hela verldsåsikten, alla känslor och föreställningar hos allmänheten i de flesta länder, så att alla sågo djäfvulen i alla tilldragelser och kunde inbillas de eländigaste dumheter om hans värksamhet i förbund med trollkarlar och häxor. Hämnd, egennytta och hat drefvo ock sitt spel jämte vidskepelsen, och därigenom angåfvos många för häxeri. Ej underligt då, att häxprocesserna snart tilltogo i oerhörd grad och häxväsendet blef en moralisk sjuka, ett allmänt vansinne.

Det var fruktansvärda tider för hvarje stad, dit en inkvisitor kom för att rannsaka och döma häxor, allt ifrån bålen börjat tändas på grund af Innocentius VIII:s bulla och dess fyllnad "Häxhammaren". Då inkvisitors kungörelse offentligt anslagits, greps befolkningen af stum fasa och afstannade arbetena. Ingen visste hvem, som skulle anklagas och indragas i någon anklagelse för kätteri eller häxeri, och de, som hade fiender, voro nästan säkra att bli fördärfvade. Angifvelser, öppna eller hemliga, voro många lågsinnades medel att nå sina fiender eller att skaffa sig fördelar och belöningar. Också voro angifvelserna ofta mycket talrika och upptäcktes häxor i otrolig mängd genom onda lidelsers värksamhet. Man brände i somliga kommuner i Tyskland och Frankrike alla kvinnliga invånare som häxor, och på många orter måste furstarne af fruktan för befolkningens utdödande med maktspråk hämma inkvisitorernas framfart.

Århundrade på århundrade hölls kristenheten i ångslan och förskräckelse för dessa eviga anklagelser för kätteri eller häxeri och begingo kyrkans män de rysligaste illgärningar i religionens namn.

Under lång tid vågade ingen höja sin röst för att protestera mot häxeridomstolarne och häxornas mördande,

då detta var förenadt med risk att själf anses som kättare och dömas till döden.

Förgäfves uppträdde redan från början af 1500-talet flera filosofer, läkare och jurister mot hela häxeriväsendet. Kyrkoläran beherskade sinnena, och häxeriprocesserna fortsatte sitt dystra värk. *Reformatorena* voro ej bättre in påfvedömets andliga; de hyllade djäfvulsläran, grundvaln för häxeriväsendet, och trodde på trolldom och häxeri. *Luther* förklarade, att han "ej hade något medlidande med häxorna och skulle bränna dem allesammans". Häxväsinnets blef mot slutet af 16:de årh. epidemiskt, tortyren blef omänskligare än förut och Tyskland, reformationens hufvudland, blef nu ock häxeriprocessernas hufvudland. Man såg här borgmästare och jurister täfla med kyrkans män i ifver att utrota häxeriet och att visa grymhet mot de anklagade utan hänsyn till deras samhällsställning, hvarför ock ofta kvinnor af högre stånd föllo offer för ræriet. Så t. ex. gjordes i Nördlingen 1590 processen kort med 11 kvinnor, hvaraf flera voro enkor efter rådsherrar och hvilka efter tortyr blefvo lefvande brända, och på 4 år brändes 35 kvinnor och underkastades en stor mängd andra den strängaste tortyr, men frigåvos sedan.

En af dessa var hustru till skattmästaren Lemp, och hennes rörande brevväxling med man och barn utvisar hela vidden af den nedrighet, som stadens andliga och världsliga styresmän lät henne vederfaras. Hon bedyrade sin oskuld, förklarande, att om hon "skulle sönderrivas i tusen stycken, så kunde hon dock intet bekänna", samt "skulle hon omkomma, så funnes ingen Gud i himlen", och hon meddelade, hurusom man marterat henne och bad mannen därför skicka henne gift, så att hon fingedö, ty annars måste hon tvingas af plågorna till en osann bekännelse o. s. v. Mannen gjorde förtviflade försök att

rädda henne och skref ödmjuka bref till stadens "ärevördigaste, omtänksamma, mångvisa, stornådiga befällande herrar", anhållande om konfrontering med dem, som angifvit hans oskyldiga och kära hustru, hvars gudfruktighet, ärbarhet och fromhet han intygar. Men allt var förgäfves; hon underkastades gång på gång svår tortyr, och medgaf allt hvad man ville och blef slutligen bränd. Om en och annan kvinna omtalas emellertid, att tortyren ej kunnat aftvinga någon bekännelse, såsom fallet var med Maria Holl, hustru till en värdshusvärd, hvilken under 4 månader marterades 56 gånger utan resultat, hvarför hon frigafs ur fängelset, ehuru med villkor att aldrig lämna sitt hem!

Med synnerlig skärpa bedrefvos häxförföljelserna i Schweiz, i synnerhet i det af den stränge reformatorn *Kalvin* beherskade Genève. *Soldan* skildrar i "Historia om Häxprocesserna", hurusom häktningarna och processerna på förfärande sätt hopades i synnerhet 1545. "Fängelsemästaren förklarade för rådet den 6 mars, att alla stadens fängelser voro öfverfyllda. Förfarandet mot de häktade var dessutom förfärligt. Man knep dem med glödgade tänger, man inmurade dem och lät dem försmäkta, om de ej aflade bekännelse, man uttänkte dessutom alla möjliga andra tortyrmedel. — — Många af de olyckliga dogo under eller kort efter tortyren, under det de bedyrade sin oskuld. För att undgå fängelsets och tortyrens fruktansvärda kval, gifvo sig andra i sin förtviflan själfva döden — "på ingivelse af Satan", såsom ofta sades. Skarprättarens arm utmattades af arbetet, hvilket, såsom han förklarade för rådet den 18 maj 1545, öfversteg en mans kraft. På de få månaderna från 17 februari till 15 maj blefvo ock 31 af dessa olyckliga människor — bland dem skarprättarens egen moder — bragta om lifvet genom

svärdet, bålet, galgen eller fyrdelning. Och därvid var det något helt vanligt, att än förfärligare lemlästningar föregingo aflifvandet“.

Olika slag af tortyr: upphängning, bränning och afhuggning af handen (ur Tengler: »Laienspiegel«, Mainz, 1508).

Huru häxväsendet rasade, framgår af en mängd autentiska uppgifter. I Trier-stiftet ledo på 6 år, 1587—1593, 368 personer döden. Staden Lemgo fick för sitt otroligt stora antal häxprocesser 1580—1670 benämningen "häx-

nästet". I Braunschweig brändes 1597—1600 så många häxor, att brandpålarne framför stadsporten stodo "tätt som i en skog". Häxdomaren Voss i Fulda meddelade, att han låtit bränna 700 personer af båda könen, men hoppades komma upp till tusendet! I grefskapet Neisse brändes 1640—51 ungefär 1,000 häxor, däribland barn på 1—6 år! I Würzburg-stiftet brändes 1627—29 öfver 200 personer af alla stånd och åldrar, och protokollen nämna bland de aflifvade: "kanslerskan och dottern till kansleren i Aichstedt, rådsfogden, en främmande flicka på 12 år, en rådsherre, en liten flicka på 9 år, en yngre syster till henne, de två systrarnas moder, borgmästarinnan, två adels-gossar, Göbel Babele, den skönaste mö i Würzburg, en student, som kunde många språk och var en utmärkt musiker, sjukhusmästaren (läkaren), en mycket lärd man, en rådsherres två små söner, vuxna dotter och hustru" o. s. v. "I Bamberg-stiftet brändes från 1625 600 personer som häxor och trollkarlar, och bland de aflifvade nämnas i en med biskopligt tillstånd tryckt skrift af 1659 "kansleren doktor Horn, hans son, hustru och två döttrar, många förnäma herrar och rådsmedlemmar och åtskilliga personer, som suttit till bords med biskopen". — — Många flickor på 7, 8, 9 och 10 år voro bland trollkinnorna; af sådana brändes 22, och dessa skreko ve öfver sina mödrar, som lärt dem sådana konster. Trolldomen har så tagit öfverhand, att äfven barn i skolan och på gatan lärt hvarandra densamma."

Man ser af dessa exempel, huru detta vansinne gripit omkring sig, och man tror knappt sina ögon, då man ser, hurusom personer med bildning, såsom biskopar, råds-herrar och domare m. fl. så fullständigt ha förlorat sundt förnuft, att de inför dessa narraktiga djäfvuls- och troll-domsberättelser kunnat underkasta oskyldiga människor af

alla åldrar den gräsliga tortyren och döma dem till en kvalfull död.

Antalet offer för häxerivansinnet var oerhördt; man har beräknat, att det gått upp till ungefär 1 million. Ligger man därtill offren för kätteriförföljelserna, så torde antalet af dem, som dödats eller på annat sätt omkommit genom den kyrkliga vidskepelsen och grymheten, vara större än antalet af dem, som omkommit i alla krig i Europa från vår tidsräknings början.

4. *Protester mot häxeriväsendet och dess upphörande.*

Sent, allt för sent, blef det möjligt för sunda förnuftet, den stigande vetenskapliga upplysningen och humaniteten att göra slut på detta teologiska elände, fast khrsyntaxa män tidigt höjde sin röst mot häxeriväsendet.

Den italienske filosofen *P. Pomponazzi* skref sålurda i början af 1500-talet ett arbete mot tron på häxeri och demoner, men det undertrycktes genom att af påfven sätas i *index* eller förteckningen på förbjudna böcker. *U. Molitore*, prof. i juridik i Pavia, framhöll ungefär samtidigt, att häxresorna och häxsabbaten voro blotta diker. Generaladvokaten i Metz, *C. N. Agrippa von Nettelshem*, en af sin tids mest upplysta män, skref mot häxvansinnet sitt arbete "*De occulta philosophia*" (Paris 1531), som enelertid ådrog honom misstanke för förbund med djävulen, en misstanke, som ytterligare stärktes af hans modiga försvar för en bondhustru, hvilken en inkvisitor ville åta bränna som häxa.

Agrippas lärjunge, den holländske läkaren *J. Wier*, utgaf 1563 ett arbete "*Om djäfvulsbedrägerierna*", hvilket väckte stort uppseende, och häri försvarade han häxornas oskuld och angrep han domarne för deras grymhet. Han återförde trolldomsväsendet och de sjukliga företeelserna

hos de "besatta" dels till deras naturliga orsaker, dels till bedrägeri eller illusioner. Wyer var emellertid ej frigjord från tron på djäfvulen och andra onda andar, hvarför han ej kunde fullt konsekvent gendrifva häxeriföreställningarna; men han utträttade dock ganska mycket genom sitt uppträdande, åtminstone för en tid. Äfven han anklagades för trolldom och måste fly för att rädda sig.

Mot häxeriväsendet uppträdde ock på denna tid två katolska prester, fransmannen *P. Charron*, hofpredikant hos drottning Margareta af Frankrike, och holländaren *C. Loseus*, kanoniker i Gouda i Holland. Denne senare ville offentliggöra en bok mot häxförföljelserna, men boken konfiskerades och Loseus blef inspärrad samt tvingad till återtagelse. I denna står bl. a.: "Jag återtager, fördömer och ogillar hvad jag flerstädes och som hufvudregel i min skrift framställt, att det blott är inbillning, tom vidskepelse och påhitt hvad som meddelats om häxors kroppsliga bortfarande" etc. — — att de arma kvinnorna tvingats genom tortyrens plågor att tillstå hvad de aldrig gjort" o. s. v. Senare återkallade Loseus denna återkallelse och blef därför insatt i fängelse. Frigifven bekände han om igen sin mening, men hans snart därpå inträffade död omintetgjorde nya förföljelser af hans kyrkliga öfverordnade.

Biskop *F. Binsfeld* i Trier, hvilken med skärpa uppträdt mot Loseus, framträdde i skrift som försvarare af häxförföljelserna och blef en auktoritet på detta område. Än mer blef öfverdomaren i Lotringen, *N. Remigius*, en auktoritet genom sitt vidlyftiga arbete "*Demonolatria*" (1595); denne berömde sig af att på 16 år ha dömt 800 personer till döden för häxeri. Juristen *M. Delrio* (f. af spanska föräldrar i Antwerpen), utgaf 1599 ett arbete "*Inquisitiones magicæ*", som allmänt följdes vid häxproces-

serna och åtnjöt det största rykte bland obskurantismens målsmän.

Märkligt nog var det tre jesuiter, som kraftigast uppträdde mot häxeriväsendet och tortyren i Tyskland i 17de årh.: *A. Tanner*, *P. Leymann* och *F. v. Spee*. Tanner (d. 1632), teologie professor i Innsbruck, berörde i sin "*Universa Theologia*" häxprocesserna och förklarade därvid, att de med tortyr frampressade medgifvandena voro värte-lösa och domarna ogiltiga och förkastade alla angifvelser utan bevis samt all godtycklighet hos domarne, hvarför han blef häftigt angripen af sina motståndare. *Leymann*, professor i kanonisk rätt, uppträdde ock i sin "*Theologia moralis*" (1625) mot häxprocesserna och tortyren, och *Spee* skref däremot anonymt ett berömdt arbete "*Cautio criminalis*" (1631), som fick stor utbredning och öfversattes på flera språk. Det var först genom filosofen *Lebniz*, som författarens namn blef bekant, och denne meddelade, att *Spee* såsom bikt-fader i Franken ofta måst till döden bereda dömda "häxor", men ej hos någon kunnat finna någon brottslighet samt att de under jämmer och tårar beklagat sig öfver domarnes okunnighet och grymhet samt deras eget lidande, tagande Gud till vittne på deras oskuld; och dessa ofta återkommande jämmerscener hade gjort ett sådant intryck på honom, att hans hår i förtid grånat. I sitt nyssnämnda arbete lämnar *Spee* bl. a. en upprörande skildring af häxerirannsakingarna och allt det försåt och allt det vanvett som ingick däri. Han meddelar, att om den anklagade fört ett lättsinnigt eller ett framt lif, så hade domaren indicium i bådadera fallen på att hon var häxa; var hon dålig, så kunde hon lätt bli sänre, och var hon god, så betydde detta, att hon låtsade fröhet. Likaledes var det ett indicium, antingen hon visade fruktan eller frimodighet. En advokat fick den anklagade

ej ha, och skulle någon vilja uppträda såsom sådan, var denne därmed misstänkt för brott och ansågs som häxornas beskyddare. Antingen den anklagade bekände eller ej, så är det sak samma; dö måste hon. Förvridas anletsdragen eller faller hon i vanmakt under tortyren, säger man: hon skrattar eller somnar in och har begagnat något, så att hon ej kan tala, och hon måste lefvande brännas. Den som en gång förts i fängelse, måste vara skyldig. Man skickar till den fängslade prester, som ofta äro värre än bödlarna, de plåga den arma så länge och så mycket, tills hon bekänner, o. s. v.

Spees meddelanden och betraktelser hade, hur mycket de än värderades af många, dessvärre föga omedelbart inflytande; häxgalenskapen var ännu omöjlig att häjda. Först en senare tid var det förbehållet att öppet erkänna sanningen i hans ord och göra slut på häxeriväsendet.

En ny auktoritet därför framstod kort efter Spee, nämligen den ansedde juristen *B. Carpzov* i Leipzig, hvilken kunde berömma sig af att ha undertecknat 20,000 dödsdomar i häxprocesser och var en afgjord anhängare af tortyren. Han utgaf ett stort arbete om straffrätten, "*Practica nova rerum criminalium*", 1635, däri han framställer de otroligaste meningar, vittnande om fullständig förvirring af förståndet. Domaren hade, säger han, att använda sträng tortyr på häxor, då deras brott är af svåraste slag och isynnerhet "emedan häxorna visste att genom alla möjliga djäfvulsmedel skydda sig mot tortyrens kval". Om en kvinna, som undergått sträcktortyr på stege och efter en halftimme dött därpå, säger Carpzov, att "då hon under högt skrikande dött och sänkt hufvudet, har man insett, att djäfvulen invärtes bragt henne om lifvet, samt det framgått, att det ej var väl beställt med henne,

emedan hon under tortyren alls icke svarat, så skall hennes kropp begrafvas billigt under galgen“.

Som anhängare eller motståndare till häxväsendet och tortyren framträdde öfverhufvud mest jurister och teologer. Ibland yttrade sig ock läkare däröfver, men deras inflytande var ej så stort som de förras, och lätt hade varit att bringa en läkare, som uppträdt mot detta vansinne, i vanrykte såsom förbunden med djäfvulen. Så skedde ock ofta nog. De flesta voro emellertid på den tiden smittade af vidskepliga föreställningar, och de funno ock rådligast att tiga och följa med strömmen.

Den mest betydande motståndaren till häxeriväsendet i 17:de årh. var en holländsk reformert teolog *B. Bekker*, som 1691 utgaf ett arbete "Den förtrollade världen", hvilket strax öfversattes till de flesta europeiska språk och gjorde det djupaste intryck. Första följden blef, att Bekker afsattes från sitt prestämbete i Amsterdam. I detta arbete förnekade han afgjort, såsom hittills ingen före honom, djäfvulens makt och annan vidskepelse. "Jag vill bevisa", sade han, "att djäfvulen hvarken i stort eller smått har eller kan ha något rike, som står emot eller under Gud eller emot kristendomen.

Än värksammare och betydelsefullare för häxeriväsendets bekämpande i början af 18:de årh. blef den berömde *C. T. Thomasius* (d. 1728), professor i juridik i Halle, hvilken först hyllat den vanliga meningen därom, "då han ej närmare tänkt på saken", men fann hela orimligheten däri, när han som jurist fick ett häxerimål om hand. Han blef nu en den ifrigaste motståndare till hela trolldomseländet, hvaremot han från 1701 uppträdde med en kraftfull polemik i flera skrifter. Visserligen trodde han på djäfvulens tillvaro, men han förnekade, att häxor och troll-

karlar kunde ingå förbund med honom och förklarade allt, som man trott härom, för dikter.

Thomasius' motståndare i polemiken vunno allt mindre gehör, och en ny tidsanda gjorde sig snart gällande, så att häxprocesserna mer och mer minskades och hemföllö åt löjet samt mångenstädes förbjödos.

De sista häxprocesserna i Preussen egde rum 1721 och 1728, och slutade med förkastelse af anklagelsen. Ett kungligt beslut förklarade, att häxprocesser ej vidare skulle få förekomma, och äfven i andra protestantiska länder i Tyskland gjordes samtidigt slut därpå. I Österrike dömdes på den tiden två män för trolldom att brännas, men fingo i stället straffarbete.

Flera häxprocesser förekommo i Bayern i 18:de årh., och de sista, som slutade med dödsstraff, nämligen hals-huggning, inträffade 1749, 1754, 1756 och 1775 och gällde en gammal nunna, två flickor 13 och 14 år och en fattig tjänstflicka. De sista häxprocesserna, som slutade med bränning, drabbade två kvinnor i Posen 1793.*

5. *Häxeriväsendet i Sverige.*

Trolldoms- eller häxeriväsendet blef i 17:de årh. i Sverige liksom öfverallt en yttring af den rådande okun-nigheten och vidskepelsen. Tron på trolldom och onda

* För närmare studium af inkvisitionen, häxeriväsendet, dia-bolismen m. m. hänvisas till *J. A. Llorente*: »Spanska Inquisitionens historia», öfvers. 1824; *M. V. de Fréchal*: »Mystères de L'inquisition», 1845; *J. Scherr*: »Deutsche Kultur- und Sittengeschichte» (9:de uppl. 1887); *J. M. Cayla*: »Djäf vulen», öfvers. 1868; *G. Roskoff*: »Geschichte des Teufels», Leipzig 1869; *Soldan—Hepp*: »Geschichte der Hexenprozesse», Stuttgart 1880; *F. Helbing*: »Die Tortur. Geschichte der Folter im Kriminalverfahren aller Völker und Zeiten», Berlin, 1902; *W. Mannhart*: »Zauberglaube u. Ge-heimwissen»; Leipzig, 1897.

andars uppenbarelser och handgripliga invärkan på människor var allmän, icke minst inom presterskapet, hvors allra flesta ledamöter trodde på värkligheten däraf och inlitade den världsliga maktens biträde för att med stränga straff hämma det onda. Enstaka prester, såsom *N. Ridbeck*, pastor primarius i Stockholm, sökte visa det förvårda i att göra dessa inbillningsfoster till föremål för domstolsrannsakingar i stället för att bota dem på öfvertygelsens väg; men det hjälpte ej.

Det onda började 1668 i Dalarne,* där ett stort antal kvinnor, barn och gubbar anklagades och erkände, att de varit hos Satan i Blåkulla, ridit dit på sopkvastar och ugnsrakor upp genom skorstenen och ut i luften, samt under vägen skrapat malm af kyrkklockorna och silfver af messhakarna, att de af Satan blifvit tvungna att afsvärja Kristus och sönderrifva bibeln, bolat med honom o. s. v. Efter vidlyftiga tingsförhör dömde hofrätten sedan "brotslingarna" efter fördelning i skilda klasser till halshuggning och bränning eller hudstrykning med ris. De, som dömdes till lifvets förlust för förbund med djäfvulen, torde kunna räknas i hundratal; i Elfdalen och Mora aflifvades 1669 30 personer.

Förhören inleddes och avslutades alltid med bön, och den kungliga kommissionen, som ledde rannsakingen, bestod enligt särskild uppgift af "högt skattade och duglige män". Pastor *Skragge* i Mora skref till landshöfdingen om förhören och afrättningarna 1669, att kommissionen "genom Guds Nådhs undervärkan *mycket godt uträttat*". — — Herre Gudh nepse Satan och giöre här uppå en nådigh och faderlig utgång". *J. P. Moræus* beskref rö-

* Se »Blåkulla-Färderna, eller Handlingar om Trolldomsväsendet i Dalarne åren 1668--1673» (Stockh. 1845), utgifna af *C. G. Krönigssvärd*.

rande samma trolldomsmål i Mora, hurusom "bålena stodo giint emot Kyrckjan å andra sijdan Elfven, så att hehla meenigheten det noga see kunde. Synderskorne gingo alla fort, föruthom de 2:ne sista begynte något jämra och sig grufva, dock sådant utan uppehåll af Exekutionen; barnen, 148, som voro förförda, stupades med rijs, somliga med 30, 20, 16, 12, 10, 8 och 6 slag som dhe voro åldrige och stora till; en pojke lopp gatulopp (en arger selle) för de andra Socknepojkarne. — — Gudh afvände nådeligen Satans Regemente och straffe Landsorten medh sitt egit Faderliga — och ej Sathans tyranniske Rijs!"

Rörelsen spriddes snart till Ångermanland, där ej mindre än 75 personer 1675 dömdes till döden för häxeri, och vidare till Bohuslän, Uppland och Stockholm o. s. v.

Svea hofrätt befalldes i ett kungl. bref af Karl XI att värkställa rannsaking 1676, och två kommissioner — med 6 prästerliga och 6 världsliga ledamöter — tillsattes, en för Stockholm och en för Uppland.

Den rättsliga undersökningen rörande "häxorna" var i högsta grad upprörande i all sin enfald, och de vittnesmål, som afgåfvos och som domstolarne togo som bevis på "häxornas" förbund med hin onde, voro grundade på dels drömmar, dels uppdiiktade anklagelser. Man fick sålunda vid rannsakingarna höra pigor och gossar intyga, att de sett den eller den kvinnan i Blåkulla och där "bära in maten, dansa med den fule, klappa och kyssa honom", "fara öfver en blå sjö af eld och svafvel" etc. Och på sådana vittnesmål blefvo de anklagade af rätten förmanade till bot, omvändelse och bekännelse och att "gifva Gud äran och bekänna sin synd" samt upplystes de, att de "ändå intet kunna slippa och undgå, emot så mångas enhälliga bekännelse".

I en dom står, att de anklagade dömdes till döden

sedan rätten "rannsakingen *nogha och medh flijt genomist* och de klagande parter med de anklagade esomofast och *med stoor sorghfälligheet till sanningens uthletarde* confrontera låtit, deras ymsoms anbrachte *skiähl och bewijs* sampt *inwändningar* anhördt".

Pastor *Carolinus* anförde som medlem i k. kommissorialrätten, då han dömde en af "häxorna" att brännas lefvande: "Man böör mehr see på *Guds namns Ähra* än hennes oljideliga *Pijna* under ett så svårt och owant staff, helst hon förfört många själar eller åtminstone haftt intention att förföra dhem till *helfwetis pijn*, af hwilcken kon nu sielf borde vinna en försmak androm till sky och sigh till påminnelse, att hon *af Fahnen wore bedragen*."

Den berömda läkaren och vetenskapsmannen *Urban Hjärne* lyckades omsider såsom medlem af k. kommissorialrätten i Stockholm 1676 att genom sina undersökningar bringa klarhet i eländet. Han uppsökte de utpekade "häxorna" och tog närmare reda på, huru det förhöll sig med pratet om andras bortförande till Blåkulla etc., och fann, att dessa hade s. k. "anfäktelser", hvilka tyddes som Satans värk; men han lät dem inandas ammoniak eller andra starkt luktande ämnen, hvarigenom de återkallades till fullt medvetande. Hjärne blef snart öfvertygad om, att allt berodde på sinnesvillor, och han yrkade, att anklagare och vittnen ej längre fingo vara tillsamman eller på en gång förhöras, och utslaget blef då helt annorlunda än förut. Man fann å ena sidan drömmar och fantasier af en sjuklig inbillning och å den andra diktadt skvaller och angifvelser, föranledda af lättsinne och afund, hat eller händbegär, och somliga blefvo för falsk angivelse dömda till svåra straff, t. o. m. lifsstraff.

Trots Hjärnes bevis för bedrägeriernas och de sjukliga föreställningarnas roll, voro dock teologerna af annan

mening. Ärkebiskop *Svebelius* trodde på Blåkullafärderna och gillade dödsdomarne, teol. prof. *M. Brunnerus*, som kallades "en man af häpnadsväckande lärdom" och som för sitt nit insattes i trolldoms-kommissionen i Upsala, förklarade i ett vidlyftigt betänkande: "Der man frågar, om i detta nu berörde ynkelige wäsendet är ett särdeles *diefwulens speel*, hwarigenom han söker att draga menniskan till sin immediate och särdeles tienst och till truldom och många reda dragit hafwer, så är jagh ense med dem, som der till *Ja säga*. Kan ock derföre intet giöra ett medh dem, som mena, att i detta öfwer alt är man bara menniskiors lögn, vanitet eller argheet, heller ock en naturligh sjukdom och melancholie."*

Ehuru det från denna tid var slut med häxeriväsendet i Sverige, förekommo emellertid senare tre häxeriprocesser här, nämligen 1720, 1742 och 1757—1763. Den sista väckte större uppmärksamhet och betecknar en otrolig kulturskandal ej blott med hänsyn till den vetenskapliga upplysningen på den tiden, utan framför allt genom den roll biskop (senare ärkebiskop) *S. Troilius* spelade däri.

Man besinne, att ett friskt vetenskapligt lif då utvecklade sig, att vetenskaps-societeten i Upsala och vetenskaps-akademien stiftats och att en mängd forskare, särskildt inom naturvetenskaperna och läkarekonsten, framstått: Linné, Svedenborg, Bergius, Artedi, Scheffer, J. G. och Göran Wallerius, Browallius, Wilcke, Klingensjerna, Strömer, Celsius, Wargentín, Polhem, Triewald, N. Rosén, O. Acrel m. fl. Och på denna vetenskapens storhetstid anställas ännu häxeriprocesser!

Den sista föranleddes af en yngling i Dalarne, Åhls

* Se *Historiska Samlingar* (utg. af *G. Adlersparre*) del. IV och V.

socken, Erik Jansson, hvilken af en person hört omtalas hvarjehanda konst för att få reda på dem, som genom trolldom skadat boskap och som efter användande af vissa uppgifna medel för församlingens prästerskap angaf 13 kvinnor (1757). Vid generalvisitation i Åhls församling anmälde detta af prästerskapet för stiftets biskop, *Troilius*, som förhörde såväl ynglingen som kvinnorna. Han fann, att den förres berättelser endast kunde tagas för en af honom diktad osanning; kvinnorna bedyrade sin oskuld, men då de ej ville störta ynglingen genom en rättegång, ville de nöja sig med att han för kyrkoherden tog sina ord tillbaka. Nu inträffade det otroliga, utvisande den förvridna tankegången hos prelaten genom hans tro på djäfvulen. *Troilius* drog den egendomliga slutsatsen af kvinnornas mildhet, att det ej måtte vara så helt med dem och att de voro rädda för en rättegång, då grave-rande omständigheter kunde därunder framkomma, och anmälde saken för landshöfdingen *Hausswolff* med begäran om domstolsundersökning. I stället för att helt enkelt afsnåsa biskopen för denna dumhet, lät landshöfdingen anställa urtima ting om saken — kanske för att få kvinnorna genast frikända och desto mer blamera biskopen, ty *Hausswolff* var en upplyst och human man. Anmärkas bör, att *Troilius* var en mycket inflytelserik politiker i riksdagen såsom hattpartiets ledare i prästeståndet.

En ung e. o. notarie *Ekman* förordnades att hålla rannsakingen, och han gjorde sin roll på ett upprörande sätt, som låter en tänka på kryperi för den mäktige prelaten. Kvinnorna nekade till beskyllningarna mot dem, och då underkastades de *tortyr*. De fastsmiddes med handklofvar vid golfvet, så att de långa stunder fingo stå i böjd ställning, och handklofvarna åtskrufvades så hårdt, att blodet utpressades; dessutom blefvo de okvädade, ör-

filade, sparkade och piskade af vaktkarlarne och i synnerhet länsman Tillberg. Efter denna tortyr bekände kvinnorna allt hvad man beskyllde dem för eller rättare efter sade de allt, hvad man påstod om dem: att de farit till Blåkulla och mottagits af och försvurit sig till hin onde, drifvit otukt med honom etc. Sedan återtogo de dessa bekännelser för presten, men af skrämsel stodo de därvid, då de igen förhördes inför rätten. Ny rannsaking hölls af landshöfding Hausswolff och presterskapet, och därvid förklarade kvinnorna, på framställda frågor, att hvad de förut bekänt hade de gjort af tvång eller "för pina, hunger, hot och hugg", de hade "aldrig varit i helvetet, utan ynglingen hade af arghet ljugit på dem". De sade sig ock mer frukta länsman än hin onde, ty den kunde de korsa sig för, men för länsman kunde de ej fria sig. De tillbjödo sig att göra ed för domaren, men han sade, att "de då foro till djäfvulen i helvetet lefvande" o. s. v. Landshöfdingen ansåg kvinnorna oskyldiga och frigaf dem, och nu kom turen till ynglingen Jansson att åtalas för de lögnaktiga beskyllningarna. Denne dömdes till spöslitning, förvisning från orten och att betala kvinnorna 100 daler s. m.

I sitt kristliga nit sörjde emellertid biskop *Troilius* för, att det ej var slut härmed med denna trolldomsprocess, ty han skref till hofrätten 1757 ett bref, däri han bl. a. förklarade, att kvinnornas bekännelser (under tortyr!) vid första ransakningen utvisade bedrifna styggelser, som "utan Guds äras förkränkande ej kunna och aldrig böra nedläggas"; — — i annat fall blefve följden, "att dessa personer måtte i deras vidskepelses synd mer insöfvas, satsans värk i dem mer stärkas och vägen till deras omvändelse och salighet (med tortyr!) alldeles igenstängas." Och han utropar i sin ortodoxa tro: "Gud förbarme dig öfver våra *kallsinniga och fritänkande tider!*" Här visade

sig sålunda biskopen vida mer vidskeplig än de anklagade kvinnorna.

Vid nytt urtima ting, som hofrätten lät anställa om saken, bedyrade kvinnorna sin oskuld och förklarade, att de endast af skrämsel och pina bekänt saker, som de aldrig begått. De fordrade ock åtal mot länsman Tillberg för det lidande han förorsakat dem, därvid de biträdades af landshöfdingen. Prosten Nordman, som förordnats af konsistorium i Västerås som ledamot af tinget, uttalade här i ett vidlyftigt anförande prästerskapets vidskepliga tankar om trolldom och sade bl. a.: "*Trolldom* är en förveten konst, som sker *genom djäfvulens värkan*;" — — genom en sann tro gör man förbund med Gud, genom en falsk förbinder man sig med *djäfvulen* uti och genom onaturliga ceremoniers bruk. Utan ett sådant förbund gifves ingen trolldom" o. s. v.

Biskop Troilius och konsistorium inlämnade, då tinget måste afbrytas för ett upprorsmål, till hofrätten en skrifvelse, däri klagas, att de andliga ej kunnat uträtta något, sedan "beklagligen denna sak af dem, som icke vederbordt, så underligen blifvit borttrasslad". En afskrift af ärkebiskop Stickzelius och Upsala domkapitels bref af 1675 rörande "satans raseri" i häxeriväsendet bifogades, och man uttalade den förhoppningen, att "i betraktande af *det nit, som presterskapet visat* i denna sak, skall sanningen med Guds hjälp snart komma i dagen"!

Hofrätten frikände kvinnorna och dömde ynglingen Jansson till fängelse på vatten och bröd samt 100 daler s. m. i skadestånd. Vid riksdagen 1761 återupptogs saken af prästerskapet från Västerås stift, med bifall (eller på uppmaning?) af Troilius, som nu blifvit ärkebiskop, då denne ansåg målet vara en "causa Dei", en "Guds sak", och beslöt en skrifvelse om målets inlämnande till riksens

stånders justitie-deputation. Då riddarhuset uppsatte ett memorial emot presteståndets beslut, uppträdde Troilius, ljungande af vrede, och klandrade skarpt detta memorial, "som med åtlöje och religionens förakt upprepar en hop sataniska allusioner, just sådana, som under förra trollväsendet blefvo omrörda och hvilka i själfva värdet och gerringen här måtte hafva sig tilldragit" o. s. v.

Slutet blef emellertid, att hofrätten och k. maj:t 1762 och 1763 dömde notarien Ekman för oförstånd och sitt hårda förfarande mot kvinnorna till 21 dagars vatten och bröd och 6,000 dalers skadestånd — hvarifrån han fritog sig genom att rymma — och att länsmanen för sin grymhet dömdes till 14 dagars vatten och bröd. På grund af Ekmans flykt lät k. maj:t statskontoret till kvinnorna utbetala hälften af den ådömda summan.*

1734 års lag stadgade ännu straff för trolldom och vidskepelse i enlighet med gamla hedniska föreställningar, som kyrkoläran ej motarbetade, tvärtom underhöll. Missgärningsbalkens II kap., 1 § stadgade: "Hwar som brukar truldom och skadar annan till kropp och egendom och warder med fulla skiäl thertil wunnen, miste lifvet" etc.

Genom en kungl. förordning af 1779 borttogs slutligen allt straff för trolldom, då upplysningen omsider nått så långt, att man på högre ort och bland de bildade ej trodde, att någon trolldom fanns, utan endast varit en vidskeplig föreställning.

6. *Sammanfattning: häxeriväsandets natur och kyrkans förhållande därtill.*

Häxeriväsendet utmärker en otrolig fördummelse af människoförståndet, och det teologiska vanvettet firade

* Se *H. Malmqvist*: »Om hexprocessen i Dalarne 1757—1763» (1877).

värkligen orgier i de rysansvärda häxeriprocesserna, som under århundraden medförde ungefär en million människors kvalfulla död. Teologerna triumferade. Deras nit växte till fanatism för att öfvervinna Satans makt. *Diabolisnen* beherskade kristenheten fullständigt. Kristendomen bef, såsom Michelet framhållit, en *förtviflans religion*, en verklig *Satans-kult*. Allt under det presterna och biskoparna läto häxor marteras och brännas i Kristi namn och till hans ära, voro de liksom det okunniga folket fullkomligt hypnotiserade af föreställningen om Satan och hans rike och hade mistat förståndets fulla bruk.

Hela detta trolldomsväsen var hvad man kallar *denomani*, eller föreställningen om besatthet, hvilken var en vanligaste anledningen till sinnesrubbing i medeltiden. Den fick sitt mest fasaväckande uttryck i häxeriprocesserna och utvecklade sig ofta hos hysteriska, i synnerhet under inflytande af hallucinationer, hvilka ytterst hade sin källa i kyrkans lära om djäfvulen. Men den var ock af dogmatisk natur, hvarför ock, då kyrkans tro var universell, ctaliga, främst kyrkans män, voro mer eller mindre angripna af demonomanien, som numera endast visar sig, där upplysningen föga framträngt.

Häxeritron och häxförföljelserna blefvo en *psykisk epidemi*, hvaraf en stor del af de enskilda ländernas befolkning — äfven barn — angrepos. Den osunda och starka själsspänning, som var häxtrons underlag, ledde till rubbing af både förståndet och känslan och alstrade ett psykopatiskt tillstånd, som lätt meddelade sig från de angripna till andra genom andlig smitta.

Uppträdandet af epidemiska psykopatier, som ock kallats "härnnings-epidemier", därvid härnningsdriften utgör liksom ett smittämne, hade man förut bevittnat. Redan Herodot och Plutark omtala sådana i forntiden, och en af

de märkligaste psykiska epidemier var *danssjukan*, som från 1374 länge rasade i Nederländerna och Tyskland. Ytterst berodde den på den retliga nerv- och själsspänning, som var denna tid egen, och var en spasmodisk sjukdom med vansinnets drag. Skaror af män och kvinnor drogo ursinnigt dansande omkring på gator och i kyrkor, tills de nedföllu utmattade, ofta under allehanda hallucinationer, och sedan de hemtat sig (i allmänhet efter det uppblåsta underlivets sammanpressande), började dansen igen. Folket åsåg det vilda skådespelet med förvåning och ofta med fara att angripas af samma oemotståndliga danslust, som genom blotta anblicken vann talrika offer. Den rådande vidskepelsen såg däri ett värk af djäfvulen, och kyrkan drog i fält däremot med processioner, messor m. m. Den disponerande orsaken var den skrämnel, som den fruktansvärda pesten, hvilken kallats digerdöden, framkallat genom den oerhörda dödligheten, och som kort förut medfört bildandet af brödraskap af *gisslare* eller *flagellanter*, som i processioner tågade genom städerna och såsom botöfvare gisslade sig själfva.

Man hyste den föreställningen, att människornas synder nedkallat farsoten öfver dem såsom ett gudomligt straff, hvarför de skulle afbedjas och allmän ånger framkallas.

Här liksom i häxeriväsendet berodde psykopiens epidemiska spridning därpå, att den europeiska mänskligheten var genomträngd af en och samma föreställning, så att den var liksom en enda individ, som tänkte och handlade genom en enda hjärna.

Utbredningen af och rysligheterna i häxeriväsendet berodde ock, liksom dessa psykopatier, på *skrämnel* eller den alltifrån kristendomens första tid systematiskt närda *fruktan för djäfvulen och helvetet*. Alltifrån den tid, då käjsar Julianus dödades och den romerska käjsarmakten

gjorde kristendomen till statsreligion, kunde denna vidskeplighet utan alla hinder spridas till alla och fanns ingen motvikt i någon upplysning, utan frodades den under mer än ett årtusende genom den allmänna okunnigheten. Sinnena voro fördummade och befunno sig i ett domnings-tillstånd; de kunde ej tänka fritt och granska kyrkans läror — utom i undantagsfall och i hemlighet — hvarför de med lätthet suggererades af de vidskepligheter, som kyrkan, den väldiga, allsmåktiga kyrkan lärde, och sålunda låg masshypnos till grund för häxeriväsandets psykopati.

Häxeriet var vanvett och det var metod i vanvettet. Grunden var ytterst Jesu, Nya testamentets och kyrkomötenas lära om yttersta domen, djäfvulen och helvetet. Grubblerierna därom hade systematiskt utvecklats, och de beherskade sinnena med oemotståndlig makt och höllo dem i ständig ängslan och fruktan.

Det ohyggliga var, att dessa föreställningar ej endast voro folkets vidskepelse; att häxeritron ej var blott en "folkmagi", såsom somliga velat påstå, utan att det var *kyrkans män*, som jämte ansedda *domare* upprätthöllo denna galenskap genom häxeriprocesser och vidlyftiga arbeten och som ihärdigt stredo mot de upplysta män, som bekämpade häxeriväsandet.

Då man nu för tiden ser tillbaka på dessa dystra tider, är det ej nog att helt lugnt förklara, att den stigande upplysningen gjorde slut på eländet, utan enhvar måste veta, huru oerhördt svårt det var för dem, som för ett par hundra år sedan representerade upplysningen, att förkunna densamma och protestera mot häxerigalenskapen, hurusom kyrkan ofta hotade dessa banbrytare till lifvet för deras idéer och tvang dem att afsvärja dem samt erkänna häxeriet!

Man kan ej utan vidare säga, att dessa grymheter föröfvades, emedan tidsandan var rå och barbarisk. Ofta

uttalades ju protester och gjordes uppror däremot. Nej, dessa grymheter egde rum, emedan kristendomen blifvit en rå och barbarisk lära, emedan kyrkan segrat och förstått förskaffa sig allmänt herravälde, emedan dess djävulstro kommit att betyda mer än de kristna moralbuden.

Därhän hade "kärlekens religion" urartat.

Man kan, hur otroligt det låter, säga, att kristendomen kulminerade i diabolismen och häxeriväsendet, och med en viss följdriktighet kunde ock "Häxhammarens" författare förklara, att dess allmänna satser befunno sig fullkomligt på den heliga skrifts och kyrkans mark. Visst är dock, att häxeriväsendet var en förvirring af den mänskliga fantasien, som i galenskap, dumhet och ohygglighet ej har sin like i verldshistorien.

FEMTE KAPITLET.

Kyrkan och den fria tankens martyrer. Filosofiens och vetenskapens utveckling gentemot den kyrkliga obskurantismen t. o. m. franska revolutionen.

1. Kyrkans strid mot den fria tanken i medeltiden. Den skolastiska filosofien börjar befrielsevärdet. Den börjande vetenskapliga forskningen. — 2. Humanismens pånyttfödelsevärd. Förföljelser af kättare: Wiclef, Hus, Hieronymus m. fl. — 3. Reformatorerna gynna ej den fria tanken, utan förfölja dess målsmän: Serveto, Gentilis m. fl. — 4. Katolska kyrkans förföljelser af tänkare och forskare i nyare tiden: Dolet, Bruno, Vanini, Galilei m. fl. — 5. Den nyare filosofiens grundläggare: Kartesius, Spinoza, Baco, Hobbes, Locke och Boyle. — 6. Den engelska deismen och fritänkeriet: Herbert, Toland, Bolingbroke m. fl.; Hume och skepticisismen. — 7. Encyklopedisterna i Frankrike: Diderot, D'Alembert, Holbach, Voltaire m. fl. — 8. Den nyare tyska filosofien: Leibniz, Thomasius, Wolff och Kant. Upplysningsfilosofien och rationalismen. Bibelkritik: Reimarus, Lessing, Semler m. fl. — 9. Sammanfattning af 18:de århundradets brytning med kristendomen. Den stora franska revolutionen och kristendomens afskaffande. Förnuftets kult. Tomas Paine. Teofilantroperna. Den kyrkliga reaktionen och Napoleon. Condorcet och Nationalkonventet reformera undervisningen.

1. *Kyrkans strid mot den fria tanken i medeltiden. Den skolastiska filosofien börjar befrielsevärdet. Den börjande vetenskapliga forskningen.*

Sedan kristendomen upphöjts på den världsliga tronen och blifvit statsreligion, blefvo snart, såsom ofvan (sid. 114)

framhållits, alla vetenskaper åsidosatta och odlades snart ej mera. Munkföraktet fann dem onödiga och skadliga. Biskop *Basilus* beklagade den tid i hans ungdom, som han använt på världsliga studier, och prisade i stället munklifvet. *Hieronimus* sade sig hafva i en dröm blifvit fördömd för läsningen af hedniska skrifter och fått nåd blott med villkor, att han ej förnyade den. Påfve *Gregorius d. store* berömde sig af sin okunnighet och förklarade sysslande med grammatik redan onödigt för en lekman samt för en biskop alldeles förkastligt.

Allt studium skulle vara kyrkligt, men i allt herskade blind tro på de kyrkliga auktoriteterna. Ingen själfständig tanke fick utbildas.

Det dröjde en mycket lång tid, innan någon bildning kunde ånyo uppstå och spridas i de kristna länderna. Då Pepin d. lille, frankernas kung i midten af 8:de årh., bad påfven om böcker, sände denne allt hvad han kunde få ihop, men samlingen utgjordes blott af en koralbok, en messbok, ett af Aristoteles' arbeten, Dionysius areopagitens skrifter, en geometri och en rättstafningslära.

Karl d. store ifrade för upplysning, anlade en hofskola, som följde med honom hvart han begaf sig och däri käjsaren själf, prinsarne samt hofmännen mottogo undervisning; han befallde ock biskopar och abboter att vid deras kyrkor och kloster anlägga skolor. Snart fick klostret i Fulda stort rykte för lärdom och Utrecht blef ock tidigt känd för sin skola. Någon synnerlig lärdom fick man emellertid ej i dessa skolor; allt hvad man kände af naturvetenskaper var helt obetydliga kunskaper i geometri och astronomi, grundade på gamla tidens studier.

Karl den skallige fortsatte Karl den stores hofskola, ingrep personligen i dess ledning och kallade de namn-

kunnigaste lärare att sörja för undervisningen. Men alltjämt hördes ändock i slutet af 9:de årh. klagomål öfver okunnigheten.

* * *

Tankens frigörelse i medeltiden egde rum väsentligen genom den *skolastiska filosofien*, som odlades i medeltidens kyrkliga skolor i 11:te—14:de årh. Den betecknar den tidens "kulturkamp" mellan den fria filosofiska spekultionen — som då var helt metafysisk eller öfversinnlig — och kyrkoläran. Denna metafysiska filosofi var i dessa af teologerna beherskade tider den enda möjliga, då ingen värksamhet fanns för forskning i egentlig mening.

Den irländske munken *Scotus Erigena*, som mes vistades i Frankrike vid Karl d. skalliges hof i slutet af 9:de årh., framträdde som en förelöpare till skolastiken och var som en meteor på en natthimmel. Han fordrade filosofien som trons hjälp, trons vetenskap, och ansåg, att den sanna filosofien vore identisk med den sanna religionen. Då han tillät sig en friare förklaring af bibeln och de kristna dogmerna, särskildt nattvardsläran (se sid. 178), anklagades han för kätteri af påfve Nikolaus; nödgades då lämna Paris och kallades till Oxford 886, men förföljdes fortfarande af de ortodoxa och säges ha dödats af munkar. Erigena framställde sina meningar med mycken frimodighet och utvecklade stor intellektuell skärpa i sina försvar därför. För den teologiska dogmatismen hyste han ringaktning och satte förnuftets auktoritet öfver all annan. "Auktoriteten, sade han, härledes från förnuftet och ej förnuftet från auktoriteten; och då denna ej bestyrkes af förnuftet, har den intet värde."

Erigena öfversatte Dionysius areopagitens mystiska skrifter, som blefvo en källa för medeltidens mystik, och själf uppställde han en mystisk spekulativ emanationslära, som anslöt sig till nyplatonismen: från gudomen utgå väsenden af högre och lägre slag, och från dessa gradvis lägre väsenden ända till de mänskliga individerna. Dessa samla sig sedan till allt högre väsenden för att gradvis återgå till gudomen.

Under nära 2 århundraden efter Erigena förmärktes intet tecken på tankelif; kyrkan herskade och förståndet sof. Längre gällde det för den fria tankens målsmän att hålla tungan rätt i munnen eller att omkläda tankarne eller, helst, att tiga därmed, ty kyrkan visste att på mångfaldigt sätt nedtysta de tänkande. Då skolastikern *Berengarius af Tours* fram i 11:te årh. liksom Erigena uttalade sig mot nattvardens magi eller transsubstantiationsläran, tvangs han, som vi sett, upprepade gånger att afsvärja sin mening. Så gick det ock med en annan skolastiker i slutet af 11:te årh., bretagnaren kanonikern *Roscellinus*, som i enlighet med sin åsikt, att de allmänna idéerna ingen verklig tillvaro hade, utan blott voro namn (*nomina*) eller munväder (*flatus vocis*) — hvarför denna åsikt kallades *nominalismen* — t. o. m. vågade sig på en kritik af tree-nighetsdogmen. Han kallades därför 1092 inför ett kyrkomöte i Soisson, som fördömde honom och tvang honom att afsvärja sina uttalade meningar. Kyrkan fruktade nominalismen, som var verkligt fritänkeri, och de, som hylade Roscellinus åsikter, höllo sig tysta, för att ej utsätta sig för förföljelser.

Kanonikern *Abälard*, den ryktbaraste skolastikern, upptog kort efter Roscellinus nominalismen i något förändrad form, och han bemödade sig särskildt att genom sin högt uppdrifna resonnemangskonst skydda den mot

förebråelser för kätteri, allt under det han i sin undervisning arbetade på förståndets frigörelse. I denna sträfvan sökte han att med förnufts-skäl bevisa kyrkans dogmer och förklarade han, att dessa skulle framställas i en förnufts-giltig form, då vetenskapen skulle gå före tron. Lika litet som detta pinsamma resonnerande hit och dit kan tillfredsställa vår tids fordran på logik, lika litet kunde Abälards åsikter vinna kyrkans män, som ifrigt bekämpade dem och förklarade otillåtligt för en kristen att befatta sig med tanke-läran! I fråga åter om rent filosofisk spekulation, särskildt rörande idéernas eller begreppens natur, visade Abälard det största skarpsinne, och hans åskådningssätt motsvarar i allmänhet de vetenskapligt bildades i nyare tiden. Offentliga filosofiska diskussioner, som på Abälards tid blefvo allt lifligare, fingo stor betydelse för tankens frigörelse och tviflet på kyrkans dogmer blef allt allmännare. Genom flera djärfva uttalanden om dogmerna fick Abälard kyrkan allt mer emot sig och flera kyrkomöten fördömde honom och hans skrifter. Han kallades att såsom kättare stå till rätta inför kyrkomötet i Soissons 1121 och dömdes att själf bränna sitt arbete "Inledning till teologien" samt att hållas instängd i ett kloster. Efter återvunnen frihet upptog han åter sin filosofiska värksamhet och kallades omsider inför kyrkomötet i Sens 1140, som fördömde honom, hvarpå påfven, Innocentius II, stadfästade domen och dessutom befallde, att han skulle, slagen i bojor, hållas i fängelse samt att hans böcker skulle brännas. Sedan man förmått honom till underkastelse, lefde han därpå i stillhet de sista åren af sin lefnad.

Kyrkan kunde triumfera och obehindradt egna sig åt kättares förföljelse med eld och svärd, ty intet motsånd var möjligt, inga förnufts-skäl från den tidens tänkare fingo göra sig gällande mot dess vidskepelse och tyranni.

På skolastikens senare period (13:de och 14:de årh.) blef den hedniska grekiska filosofen *Aristoteles* på det konstigaste sätt kyrkans officiella filosof, sedan ett par af hans arbeten först fördömts af kyrkan. Detta omslag berodde härpå, att man lät honom bidraga till kyrkans förhålligande genom att — alldeles orimligt — framhålla öfverensstämmelse mellan hans lära och evangelierna, särskildt antagandet af en Gud skild från universum. Kyrkan tillagnade sig *Aristoteles* för att slå honom under sig och kunde bättre än förut reglera den skolastiska filosofien, sedan *Aristoteles* filosofi erkänts som enda rätta uttrycket för människoförnuftet och dess auktoritet intagit den fria tankens plats. Den store filosofen skulle representera förnuftet, men detta skulle vara diciplineradt och bundet i ett oföränderligt teologiskt system, hvarigenom han kom att användas som ett medel att fjättra tanken. Det hela blef en verklig parodi på filosofi, och man finner lätt, att *Aristoteles* ofta missförstods och ej sällan lärt motsatsen till de meningar, som tillskrefvos honom.

Skolastikerna kunde emellertid vara lugna för förföljelser, då de numera alla voro helt kyrkliga och aldrig uttalade tvifvel om kyrkans dogmer. *Albertus Magnus* (d. 1280) blef biskop och förklarade, trots sitt erkännande af förnuftets förmåga att höja sig till sanningen, att "då gudomliga ting afhandlades, måste *tron* råda öfver förståndet, auktoriteten öfver bevisföringen". *Tomas af Aquino* (d. 1274) skref ett arbete, *Summa Theologiæ*, som blef grundvalen för kyrkans dogmatiska undervisning, och under det han ville, att *tron* skulle taga förnuftet till hjälp, bemödade han sig dock att låta trons auktoritet råda. Han förklarade, att människorna ej skulle kunna höja sig till föreställningen om Gud utan uppenbarelse, särskildt i Kristus, att *uppenbarelsen* skall vara utgångspunkten och målet för *filosofien*,

som alltid bör betraktas som "teologiens tjänarinna". Tomas af Aquino närmade sig i sin uppfattning af nåden och förutbestämelsen Augustinus, befordrade aflatsväsendet gerom att försvara läran, att kyrkan hade att förfoga öfver en outtömlig skatt af Kristi förtjänst och helgonens öfverloppsgärningar. Han antog ock såsom vi sett (se sid. 154) den vidriga föreställningen om könsumgånge mellan djäflar och människor. Ett halft årh. efter hans död kanoniserade påfve Johan XXII denna medeltidens största auktoritet som helgon.

Omsider gjorde sig inom skolastiken förnuftet mer och mer gällande, och nominalismens främste representant, engelsmannen *Ockam* (d. 1347) förklarade det vara omöjligt att bevisa Guds tillvaro och enhet, hvarför han ock ansåg, att ingen rationell eller vetenskaplig teologi vore möjlig. Skepticism blef snart följdén af den radikala nominalism, som åter framträdde, och som lät oförenligheten mellan tron och tänkandet framstå. Denna filosofiska riktning dolde, under skenet af den djupaste vördnad för kyrkan, en afgjord opposition mot densamma och återspeglade tidens tendens att afskudda sig påfveväldets ok. Ockams lära kallad "de engelska nyheterna" blef signalen till de strider mellan de kyrkliche och de frisinnade, hvilka voro så allmänna i 14:de och 15:de årh. och gjorde universiteten till slagfält i bokstaflig mening. Nominalismen eller fritänkeriet blef allt allmännare och allt mera vetenskaplig och vädjade till det allmänna sunda förnuftet, och de gamla skolastiska spörsmålen med spetsfundiga undersökningar förlorade allt intresse. Man hade kommit att syssla med de orimligaste spörsmål, såsom: Hvad gjorde Gud före världens skapelse? Äro cheruber hankön eller honkön? Hvad språk tala änglarne? Åtnjuter en råtta, som ätit en hostia, Kristi

lekamen? Kunna andra drycker än vin, såsom ättika och vatten, förvandlas till Kristi blod? o. s. v.

* * *

Småningom började vetenskapliga element komma in i Europa — genom Aristoteles filosofi och mohammedansk odling — *forskning* och *bevis* fordrades mer och mer i stället för tro, *naturkrafter* insåg man ofta värka, där förut öfvernaturliga krafter antogs, och därmed sammanhänger antagandet af *naturalagar* i stället för världens ledning genom Guds vilja. Vi ha därför att från midten af medeltiden se en dubbel rörelse: å ena sidan en metafysisk, kritisk och negativ, som gradvis upplöser det teologiska systemet, och å andra sidan en vetenskaplig, uppbyggande eller positiv rörelse, som småningom förbereder nya läror.

Roger Baco.

Den märkligaste representanten för den börjande vetenskapligheten, den engelske munken *Roger Baco* (d. 1294) blef af kyrkan hårdt straffad för sin forskning och tillbrakte 24 år i *klosterfängelser*. Oxforderskolan hade, redan då han började sina studier där, framstående lärare, som drefvo empiriska forskningar och voro fritänkare, hvarför ock deras undervisning ofta förbjöds af kyrkan. Åtskilliga

hyste stor motvilja för metafysiken och skolastikens eviga strider om ord, och omsider blef Roger Baco ryktbar för sin lärdom och undervisning och skref flera betydelsefulla vetenskapliga värk.

Snart började hans öfverordnade att fatta misstro och agg till honom på grund af hans djärfva uttalanden, hans förakt för de okunniga och råa medbröderna, hans ringaktning för tidens auktoriteter och hans ifver att reformera undervisningen. Af sin ordensgeneral blef han förvist från Oxford, där hans inflytande blef farligt för kyrkans lugn, och ålagd att lefva i ett klosterfängelse i Paris, där han under 10 år hade att utstå alla möjliga disciplinära straff, förbjöds att skriva och undervisa, ha böcker o. s. v., och vid hvarje olydnad straffades han med arrest samt vatten och bröd. Genom påfve Klemens IV:s beskydd fick han ett årtionde lefva i frihet, men blef åter af en ordensgeneral dömd till fängelse, där han kvarhölls i 14 års tid. Frigifven började han, 78 år gammal, en stor vetenskaplig encyklopedi, som dock ej blef afslutad, då han afled efter 2 år.

Motståndarnes hat förföljde honom efter döden och de tillintetgjorde eller skingrade hans värk, hvaraf spillror sedan funnits i skilda bibliotek.

Roger Baco underkastade gällande läror en skarp kritik och framställde den vetenskapliga forskningens principer. Hans arbete "Teologiens sju brister" stämplade honom naturligtvis som en oförbätterlig kättare.

I början af 1300-talet, då det blef allt farligare att egna sig åt vetenskapen, blef en forskare *Peter af Abbano*, som bl. a. beskref ett astronomiskt instrument, astrolabiet, anklagad för trolldom och i bild bränd efter sin död. Ej långt efteråt, eller 1327, blef den 70-årige *Cecco af Ascoli*, som skrivit en encyklopedi, hvars första del afhandlade

astronomi och meteorologi, *levande bränd* på grund af anklagelse för kätteri och trolldom.

Humanismens pånyttfödelsevärk. Förföljelser af kättare: Wiklif, Hus, Hieronymus m. fl.

Återuppväckandet af studiet af grekiska språket i 14:de årh. blef af stor betydelse för förståndsutvecklingen och oppositionen mot kyrkan. En italiensk munk Barlaam, som vistats i Grekland för språkets skull, blef Italiens förste lärare i grekiskan, och studiet häraf befordrades i hög grad af de stora diktarne *Dante, Petrarca* och *Boccaccio* samt förste italienske professorn i ämnet i Florens *Pilato*, greken *Krysoloras* o. a. grekiska lärare.

I den mån som turkarne i 15:de årh. trängde in i Grekland, strömmade allt flera greker till Italien och efter Konstantinopels eröfring af turkarne och östromerska rikets upplösning 1453 egde en värlig österländsk utvandring till Italien rum. Härigenom blef detta land åter i litterärt, konstnärligt och filosofiskt afseende hvad det varit i forntiden. Grekiska språket kom att öfva en oemotståndlig dragningsskraft på italienarne och språkstudiet fick en tid öfvervikt öfver alla andra studier. Man täflade om att uppsöka saknade handskrifter, och månget dyrbart fynd af såväl romerska som grekiska äldre författare gjordes nu. Forn tidens klassiska arbeten öfversattes och dess historia, mytologi, samhällsförhållanden m. m. studerades.

De skriftställare, som nu särskildt egnade sig åt den klassiska litteraturens odling och trädde i opposition mot det skolastiska systemet, kallade sig *humanister* för att utmärka sin allmänt mänskliga sträfvan utan hänsyn till religion och nationalitet. Språkstudier och hvad därmed sammanhängde kallades *humaniora*, då dessa voro nyckeln till den, såsom humanisterna ansågo, enda äkta bildningen,

den klassiska, och hela bildningssystemet kallades *humanismen*. I Frankrike fick den nya riktningen benämningen *renässans* — pånyttfödelse — som allt sedan allmänt varit använd företrädesvis för de bildande konsterna, men och i vidsträcktare mening betecknar återvärkan af den klassiska forntidens idéer på vetenskapen, litteraturen och samhället. Den nya riktningen medförde en liflig rörelse i sinnena, och en utveckling till individuell frihet i motsats till medeltidens ståndsväsen. Dess författare trädde fram med meningar, som aldeles stredo mot kyrkans dogmer, och många återgingo nästan till hedendomen, höllo fester på gammaldags sätt med offerande af bockar o. s. v. För renässansens män representerade omsider kyrkan allt, som var förhatligt, som stred mot tankens och handlingens frihet, allt, som var brutalt, grymt och omoraliskt.

Den historiska synkretsen vidgades mer och mer och sträckte sig långt bortom kristendomens början. Det romerska och germanska Europa kände sig vara i släktskap med de gamla grekerna och romarne, som varit ställda utanför kyrkan, men i flera hänseenden, i konst, intelligens och handlingskraft visade sig medeltidens kristna öfverlägsna. Den gällande kristna föreställningen, att det ej fanns någon salighet utanför kyrkan — "extra ecclesiam nulla salus" — och ej heller annorstädes någon verklig civilisation eller moral, skingrades mer och mer. Man upphörde att vara uteslutande kristen och blef *människa, mänskövän, humanist*.

T. o. m. kardinaler och påfvar fattade kärlek till den gamla litteraturen och afsmak för de skolastiska studierna. Kardinal *Bessarion* (d. 1472) var länge humanismens själ och den gynnades ständigt af Italiens furstar, under hvilkas skydd begåfvade forskare, lärde, talare och diktare

kommo tillsamman och bildade verkliga samfund eller akademier (efter föredöme af Platos akademi i Aten).

Humanismen kom ändock ej, fastän den omfattades af de bildade kretsarne i Italien och hos dem ledde till öppen ringaktning för kristendomen, att medföra någon reformering af kyrkan, fastän det sedliga fördärfvet därinom, från de högsta till de lägsta ledarne, var allmänt känt. Alltifrån Boccaccios tid hade hans Decamerone, som med så mästerlig satir gisslade hela prästväsendet, varit en förnöjelse för alla: folket, furstarne, munkarne, påfliga hofvet, alla skrattade däråt. Men därvid blef det långliga tider, och då man på kyrkomöten, såsom i Pisa 1408, i Konstans 1414—18 och i Basel 1431—49, fordrade genomgripande reformer, vardt däraf intet, emedan de församlade prelaterna snart insågo, att reformer i de yttre kyrkliga förhållandena skulle draga med sig reformer i själva läran, såsom de mest betydande teologer, Gerson, d'Ailly m. fl. framhöllo. Sålunda afstannade alla planer att reformera inom kyrkan, som i stället, i medvetande om sin makt, fortsatte att förkväfvva hvarje reformatorisk tanke och att tända bålen för kättare.

Hvarje motstånd mot kyrkans auktoritet straffades, äfven om det kom från kyrkans män och utan att dessa gjort sig kända för fritänkeri. Den framstående engelske prästen, teologie professor *J. Wiklif* (d. 1384) blef, då han förkastade allt kyrkligt, som ej stod i bibeln, såsom aflaten, bikten, helgonkulten, odöpta barns fördömelse, transsubstantiationen i nattvarden o. s. v., instämd inför ett par kyrkomöten, och sedan 24 punkter i hans skrifter förklarats falska, dömdes dessa att brännas. Han undgick att själf dömas som kättare genom beskydd af härtigen af Lancaster, men ålades tystnad och afsattes från sin lärostol; kort efteråt dog han af slag.

Wiklifs anhängare, Lollarderna, blefvo strängt förföljda och flera brändes som kättare, såsom *Sawtree* (1401) och *Cobham* (1414).

Johan Hus i fängelset inför sina domare.

De som i Tyskland först upptogo Wiklifs meningar, tscheken *Johan Hus*, präst och rektor vid universitetet i Prag, samt hans lärjunge *Hieronymus*, vederforos samma öde. I enlighet med påfvens befallning brände ärkebiskopen i Prag Wiklifs skrifter och förbjöd Hus att fortsätta med sina predikningar; men han rättade sig ej därefter, hvarför han blef förvisad från staden. Då han kal-

lats inför kyrkomötet i Konstans för sina kätterier, blef han, trots kajsarens lejdebref, insatt i fängelse, och vid den rättegång, som anställdes med honom, förklarade han, att om mötet ej kunde öfvertyga honom om, att han tagit fel, vore han beredd att dö hellre än att svika sitt samvete. Han blef då *dömd till döden* som kättare och öfverlämnad till den världsliga makten; med oförfäradt mod besteg han bålet, och hans aska kastades sedan i Rhen (1415).

Hieronymus, som kommit till Konstans med Hus, greps af förskräckelse och afsvor först sina meningar, men ångrade sig sedan och vidhöll dem, hvarpå äfven han fick som kättare och "återfallen" lida döden på bålet (1416).

* *

I slutet af 1400-talet fick humanismen äfven i Tyskland stor spridning genom flera framstående män — samtidigt med häxeriprocessernas organiserande därstädes och "Häxhammarens" godkännande af teologiska fakulteten i Köln. *Rudolf Agricola* införde humanismen i Heidelberg (1482), och i Würtemberg leddes rörelsen af den lärde *Reuchlin*. Denne blef omsider anklagad för kätteri af Kölner-dominikanerna, men räddades af den upplysta opinionen i Tyskland. Den värksamme *Celtes* reste ständigt omkring i de tyska länderna, lärande och skrifvande i humanismens anda och stiftande humanistiska sällskap. En af de berömdaste humanister var riddaren *Ulrich von Hutten* (d. 1523), som förenade genialitet och lärdom med statsmannablick och insikt om tidens behof och hela sitt lif med tal och skrift, med råd och dåd värkade för Tysklands politiska och kyrkliga frihet och angrep påfvedömet. I de litterära strider, som humanisterna hade med teologerna, var Hutten en

bland de främste och tilldelade motståndarne fruktansvärda slag. Han var sålunda en af författarne till den dråpligaste satir, som skrivits i Tyskland öfver den kyrkliga obskurantismen: *Epistolæ virorum obscurorum*, "Dunkelmännens bref" (1516—17), som föregåfvos vara skrifna af anhängare till det gamla systemet till en teologie professor i Köln. Affattade på verkligt klassisk munklatin, innehålla de under form af diskussion öfver kyrkliga spörsmål det mest uppsluppna gyckel med de teologiska fakulteterna för deras okunnighet och lärda galenskaper, och de framkallade i hela Tyskland ett jublande löje. I "Reuchlins triumf" (1514) gisslade Hutten teologerna med lågande harm och skref bl. a.: "Där I tyskar, han I triumfen för Reuchlin, som I ryckt undan de skändligaste människors, teologernas tänder. Glädjen Eder och klappen händerna. Ty misshaget hos erbarmliga människor är tillintetgjordt, tygladt är det obändiga raseriet hos förrådiska skurkar. Studierna skola vördas, vetenskaperna skyddas från undergång, dygderna belönas. — — Så tagen då repet, I teologer! och I mina stridskamrater, framåt alltjämt! Fängelset är sprängdt, tärningen är kastad, gå tillbaka kunna vi ej mer; vi äro segrarne!"

3. *Reformatörerna gynna ej den fria tanken, utan förfölja dess målsmän, Serveto, Gentilis m. fl.*

Omsider kom *reformationen*, medförande frön till en ny kultursträfvan, ehuru den först framträdde blott som opposition mot det härskande katolska systemet i yttre afseende, ej mot dess dogmer. Bibeln lämnades först i fred, men snart blef den föremål för utläggningar, och det dröjde ej länge, innan flera nya kristna kyrkor bildades i enlighet med skilda tolkningar af vissa bibelställen.

Reformationsvärdet erkände den fria forskningens prin-

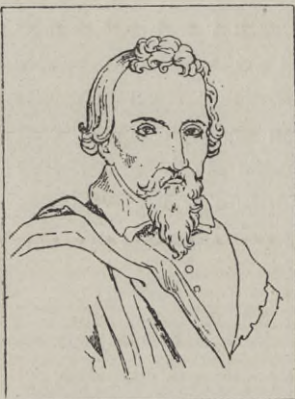
cip och förnuftets röst, men blott till en viss gräns; snart stelnade de nya kyrkorna i sina dogmer och ingen afvikelse däri tilläts af deras despotiska och intoleranta målsmän. Men den fria forskningens princip gjorde sig dock gällande hos andra och snart framställdes nya djärfva tankar af själfständiga sinnen.

Kyrkorna, den protestantiska och den reformerta, voro emellertid, likaväl som den katolska, strax färdiga att straffa den fria tanken.

Luther, som under studietiden varit i förbindelse med humanisterna, men sedan han blifvit skrämmd af ett åskväder blef munk, förstod ej den humanistiska rörelsen och ville ej ha med densamma att skaffa, utan var och ville ej vara annat än biblisk teolog. Han trodde sig i det religiösa tviflets stormar ha funnit en säker grund i Augustini lära om människans absoluta syndfullhet och hennes rättfärdiggörelse genom den gudomliga nåden, som förvärfvas genom tron på Kristus och hans återlösningsvärk. Man förstår, att Luther och Lutheranska kyrkan med en sådan åskådning, som väsentligen hvilade på djäfvulsläran, ej kunde hylla den fria tanken och den vetenskapliga forskningen, utan tvärtom principiellt måste strida däremot. Luther befordrade i hög grad reaktionen, närmast inom protestantismen själf. Han trodde sitt värk gentemot påfvedömet inkräktadt genom de sträfvanden, som utgingo från riddare-, borgare- och bondeståndet för införandet af reformatoriska idéer i samhället och sökte därför ett stöd hos furstarne, därvid han framhöll, hurusom den s. k. evangeliska friheten, sådan han ville ha den predikad, egentligen ingen frihet var och i alla händelser intet hade att skaffa med politisk och social frihet. Luther betonade på det bestämdaste den kristna läran om undersåtars obetingade underkastelse under öfverheten, och han är, såsom

Scherr framhållit, den egentliga upphofsmanen till läran om undersåtareförståndets inskränkthet och om berättigandet af Guds nåds obetingade villkor. Det blef med tiden fullkomligt slut med den förnuftets rätt, som Luther vid sitt första framträdande försvarat, och han kunde ej krafvigare afsäga sig förnuftet än han gjorde, då han kallade det "djäfvulens hora"!

Den gamle påfven var besegrad genom protestantismen, främst Luthers protest, men denne införde en ny: bibelbokstafven, som förhindrade utvecklingen.

Mikael Serveto.

Den intolerante och tyranniske *Kalvin* var emellertid än farligare än Luther för kätarne; han lät afrätta ett stort antal sådana; endast på 4 år mellan 1542—1546 58, hvaraf 35 blefvo levande brända, och dessutom blefvo 76 landsörvistä. Ryktbarast bland hans offer var den spanske läkaren

Mikael Serveto, känd som upptäckare af det s. k. lilla blodomloppet. Han eignade sig ock åt teologiskt studium och gjorde bibelns och kyrkofädernas utforskande till ett hufvudstudium. Han skref "Kristendomens återställande" och utgaf ett par skrifter mot treenigheten: "Om villfarelser angående treenigheten" och "Dialoger om treenigheten" (1531 och 1532) samt utgaf en italiensk bibel med utläggningar. Ej nog härmed, Serveto tillhörde ett fritänkareförbund, med hvilket Kalvin flera gånger haft att kämpa i Genève, och Serveto kunde ej finna Kalvins arbeten öfvertygande. De hade santal

om tvistefrågorna, synnerligast treenigheten, Jesu gudom, pånyttfödelsen och dopets nödvändighet, hvilka Serveto förnekade, därvid han med häftighet vederlade Kalvin, som därför lærer ha hyst personligt agg till honom. Kalvin anmälde omsider Serveto i hemlighet för ärkebiskopen i Vienne, där han praktiserade som läkare, och här blef han kastad i fängelse. Han lyckades emellertid att fly därifrån och begaf sig, utan att misstänka Kalvin, till Genève, som betraktades som en fristad. Här blef han svekfullt gripen och såsom gudsförmädare hållen i fängelse 2½ månader, därunder han förgäfvos sökte försvara sig och stämna Kalvin inför rätta. En af hufvudanklagelserna i rättegången med honom var, att han i Kalvin, det gudomliga ordets tjänare i Genèvekyrkan, hade nedsatt den därstädes predikade läran genom alla upptänkliga skymfande och hädiska ord. Serveto dömdes till bålet, som han med lugn besteg, hvarpå man lät honom i 2 timmars tid marteras genom att gjuta lervatten på veden, innan döden gjorde slut på hans kval (1553).

Anmärkas bör, att Melanchton, Farel, Butzer m. fl. reformatorer gillade denna afrättning; den sistnämnde yttrade t. o. m., att Serveto på grund af sina arbeten "förtjänade, att inelfvorna refvos ur kroppen"!

Kalvin och hans anhängares intolerans ledde ej långt efter denna illgärning till italienaren *J. V. Gentilis* dödsdom. Denna hade omfattat unitarismen, som formulerats af italienaren Socini, och förnekade således Kristi gudom och treenigheten, hvarför han flydde från Italien för att undgå bålet 1556. Han begaf sig till Genève, där han kom i strid med Kalvin, och måste för att få vara kvar i denna stad underskrifva den reformerta trosbekännelsen, men fortsatte emellertid att i hemlighet sprida unitarismen. Gentilis fängslades därför och dömdes af Kalvin till döden,

men domen ändrades därhän, att han måste göra offentlig afbön, själf kasta sina skrifter på elden och lofva att ej lämna Genève utan särskildt tillstånd (1558). Han flydde kort därpå från detta tvångssamhälle och måste många år föra ett kringirrande lif i skilda länder, Frankrike, Polen, Mähren, Österrike o. s. v. utan att finna säkerhet någonstades, men återvände till Schweiz, då han fått underrättelse om Kalvins död. Han trodde sig nu utom all fara, men misstog sig, ty han fängslades strax och dömdes i Bern för sitt kätteri till halshuggning 1566. Han dog berömmade sig af att vara "den första martyren, som förlorat lifvet för Guds ära, under det apostlarne och andra martyrer dött endast för Sonens ära."

* * *

En af renässansens män polacken *Kopernikus*, som en tid var professor i matematik i Rom, blef af största betydelse genom sitt världssystem, som lärde, att jorden går kring solen liksom de andra planeterna och ej är världens medelpunkt. Härigenom fingo en mängd äldre bibliska föreställningar sin vederläggning och det betecknade i själfva verket en fullständig andlig revolution. Kopernikus arbete därom utkom några dagar före hans död (1543), och en af hans vänner ansåg nödvändigt att förse det med ett företal, däri han till försvar framhöll, att den nya läran ej framställdes som ett faktum, utan "blott som ett antagande". Kopernikus var å ena sidan hotad af påfvestolen med förföljelser och hade å andra sidan emot sig protestanterna, särskildt Melanchton och Luther, som afskydde astronomien.

Omsider 1616 dömdes Kopernikus verk att upptagas i *Index* i Rom "såsom innehållande idéer om jordens läge

och rörelse, hvilka utgifvits som sanna, men äro helt och hållet stridande mot den Heliga Skrift“.

4. *Katolska kyrkans förföljelser af tänkare och forskare i nyare tiden: Dolet, Bruno, Vanini, Galilei m. fl.*

Under det en svärmisk mysticism och den gamla teo-

Gisslande af en skollärlarinna i Maastricht 1570 (efter ett kopparstick af Jan Luyken)

logiska vidskepelsen alltjämt funno sina försvarare i 16:de årh., gjorde den empiriska forskningen utomordentliga framsteg i detta "den vetenskapliga förnyelsens århundrade". Förnuftet, som så länge legat i dvala och förkväfts af kyrkan och den traditionella teologiska auktoriteten, började nu nedbryta alla hinder och bana sig väg i alla riktningar. Tidsandan hos alla bildade kännetecknades af hågen att

tänka fritt, att själf pröfva och bilda opposition, då nan funnit så mycken dikt och obevisade påståenden hos de gamla auktoriteterna. Offentliga disputationer förekommo ock ofta rörande lärosatser och idéer, och den stora allmänheten intresserade sig mycket för dessa vetenskapliga fejder. Det var ett annat lif i sinnena nu mot i medeltidens dystra århundraden.

Utvecklingen motvärkades dock af den kyrkliga ob-skurantismen liksom ock af vissa medlare, som sökte en förnumstig medelväg med bibehållande af många gamla teologiska eller metafysiska föreställningar.

Många viktiga frågor hade redan förut framdrägit af djärfva tänkare; men deras röst hade strax blifvit förkväfd af den härskande kyrkliga auktoriteten. Och ännu så länge gällde det att taga sig i akt för att ej bli fast för "villomeningar".

Hade ej den vetenskapliga forskningen och den fria tanken denna tid erfarit sådana hinder af kyrkan, skulle nyare tidens upplysning ej behöft så länge låta vänta på sig och det teologiska stadiet länge sedan varit ett minne blott. Makt och våld ha sålunda oftast varit medlen för kyrkans "seger" öfver tron, d. v. s. sunda förnuftet och den vetenskapliga forskningen.

* * *

Den skarpsynte italienske filosofen *Pomponazzi* (d. 1525), professor i Padua, hvilken i sin bok "Om ödet" framhöll motsägelserna i läran om Guds försyn, förutseende och förutbestämmelse samt den moraliska friheten, och som uttalade tvifvel om själens odödlighet och det öfvernaturliga, kunde endast genom ett nödtvunget sofist

samt en upplyst kardinals försvar räddas från kyrkans straffdom. Han förföljdes dock, liksom flera anhängare, för kätteri och ateism af munkar och präster, som i sina predikningar utskreko honom till den grad, att myndigheterna nödgades döma hans bok "Om själens odödlighet" att af bödeln brännas.

I Frankrike var under *Frans I* kyrkan ofta ifrig i sina förföljelser af fritänkare och protestanter och kungen vacklade mellan tolerans och religiös fanatism allt efter hans politiska intressen och hans hälsotillstånd. Teologiska fakulteten vid Sorbonne, universitetet i Paris, brann af ifver att tillintetgöra allt kätteri, och Pariserparlamentet grep med glädje de offer, som Sorbonne skickade dit. Den förste reformerte i Frankrike, *Pauvant*, brändes 1525 å place de Gréve under klockringning i Notre-Dame, och den likaså dygdige som lärde humanisten *Louis Berquin* brändes som kättare 1529 å place Maubert i Paris.

Mer och mer eggades Frans af teologerna att till försoning af sina fel förfölja kättare samt lärda och skriftställare, som alltid voro misstänkta för tankens frihet; och Sorbonnes teologiska professorer förledde honom t. o. m. att förbjuda boktryckerikonsten, sedan man sett plakat, som häftigt angrepo kyrkan och prästerskapet. Förföljelsen af kättare blef sådan, att man på $\frac{1}{2}$ år (nov. 1534—maj 1535) brände 22 personer för kätteri på place Maubert, och vid ett tillfälle gjorde exkursionen särskildt högtidlig genom kungens och hofvets närvaro på en särskildt uppförd läktare framför offrens bål. För att under ett nytt krig med käjsar Karl V kort efteråt stämma protestanterna i Schweiz och Tyskland för sig, lät Frans de religiösa förföljelserna en tid upphöra; men senare lät han åter anställa sådana i stor utsträckning.

Bland dem, som då föllo offer för det teologiska ha-

tet, framstod särskildt *Etienne Dolet*, en framstående humanist, grammatiker, historiker, poet och talare.

Han studerade flera år i Padua, hvars universitet var mer än något annat en tillflyktsort för tankens frihet och där de filosofiska spörsmålen diskuterades med obehindrad öppenhet, och här blef han lärjunge till Pomponazzi och en

Upphängningstortyr; kortspelade bödlar, (efter ett kopparstiek af Jan Luyken).

ryktbar professor i latinsk värtalighet, hvilka båda kommo att öfva det största inflytande på den begåfvade unge studenten. Ett år var han därpå ambassadsekreterare i Venedig och studerade sedan ett par år i Toulouse. I denna stad, som sett inkvisitionen födas och allt jämt var en hufvudort för det kyrkliga tyranniet och vidskepelsen, ådrog han sig farliga teologiska fiender, som förföljde honom

ända till hans död. Här funnos dock ett litet antal framstående män, hvilka i motsats till universitetets och parlamentets flertal förde toleransens samt humanitetens talan och som understödde Dolet, då han antastades för de fria ideér han uttalade. En af dessa män Jean de Caturce utsattes emellertid själf för kyrkans förföljelse och blef levande bränd 1532 i Toulouse under Dolets vistelse där. Ehuru parlamentet förbjudit sammankomster i studentföreningarna på grund af s. k. oordningar, höllos sådana, och vid ett tillfälle, då Dolet var utsedd till talare, talade han för tanke- och församlingsfrihet samt gisslade stadens vidskeplighet och barbari. Han blef därför angifven som uppviglare och insatt i fängelse, men frigafs efter några dagar genom hans gynnares mellankomst; kort efteråt höll han på att falla offer för ett attentat af lejda mördare. Myndigheterna förviste honom omsider från Toulouse. Nu bosatte han sig i Lyon (1533), där han fortsatte sina lärda studier och fullbordade ett stort arbete: "Kommentarier öfver latinska språket", hvarjämte han skref flera andra lärda arbeten, och slutligen blef han boktryckare och förläggare. Under Frans I:s toleranta period 1535 fick Dolet kungligt privilegium, som tillät honom att trycka och utgifva egna och andras arbeten. Han ville nu, såsom han skref, af alla sina krafter öka de litterära skatterna och utgifva dels forntidens klassiska arbeten, dels samtida framstående författares skrifter, och visst är, att endast arbeten af högt värde utgäfvos af honom.

Teologerna misstänkte honom alltjämt för kätteri och hade vaksamt öga på hans skrifter. Kalvin anklagade honom sålunda för förakt för evangelierna samt hädelse mot Jesus, då han i ett poem ej talat om Guds son, utan endast om en Gud. Äfven angrepp för ateism utslungades, hvarför Dolet iakttog den största försiktighet och utgaf under

ett par år inga misstänkta arbeten; men 1542 utgaf han Nya testamentet samt Davids psalmer och Höga visan på franska, en afhandling om läsning af bibeln på folkspråket, "Den kristne riddarens handbok" af Erasmus från Rotterdam, "Det rätta sättet att bikta sig på kristet sätt" m. fl. arbeten, som ansågs innehålla "fördömliga och farliga kätterier". Dolet blef nu åtalad och kastad i fängelse för alltför nära förbindelser med kättare, för sin skepticism, som han ej dolde, för utgifvande af nyssnämnda misstänkta arbeten samt för uraktlåtande att iakttaga kyrkobruk. Han dömdes ock för kätteri och öfverlämnades till den världsliga myndigheten, som fortfarande höll honom i fängelse, men han öfverklagade domen inför Pariserparlamentet, tillbakavisande hvarje anklagelse för kätteri, och vände sig slutligen till kungen med en nådeansökan. Denna beviljades, trots parlamentets motstånd, och Dolet frigafs, men måste afsvärja sina "villfarelser", och hans som kätterska ansedda arbeten, författade eller tryckta af honom, — 13 till antalet — blefvo brända. Han blef åter kastad i fängelse 1544 för nya publikationer, som ansågos farliga, bl. a. två dialoger, som ansågos vara af Plato. Då teologiska fakulteten i Paris vid granskning häraf fann följande ord: "Efter döden skall det ej vara någonting alls", förklarades uttalandet kätterskt och i enlighet därmed öfverlämnade den arbetet till domstols pröfning. Dolet anklagades inför Pariserparlamentet för hädelse och spridning af förbjudna och fördömda böcker; processen varade två år, därunder han hölls i fängelse och många gånger underkastades förhör inför domstolen, därvid han modigt försvarade sig. Han dömdes slutligen 1546 att hängas och brännas och ingen vän eller beskyddare vågade anropa Frans I till förmån för den dömda, ty på denna tid rasade han och katolska kyrkan i blodig förföljelse af alla kättare, särskildt

Valdensarna och Lutheranerna. Då Dolet förts till af-rättsplatsen, place Maubert, där en galge och ett brinnande bål blifvit tillredda för honom, ville han först ej efterkomma bödelns tillsägelse att åkalla Gud och helgonen för sin själs välfärd, hvarpå bödeln förklarade honom, att det fanns ett tillägg i domen, nämligen att, om han gjorde någon skandal eller uttalade någon hädelse, skulle han brännas lefvande, sedan tungan skurits af honom! Den olycklige läste då en bön, hvarpå han blef hängd, och därpå brändes hans kropp jämte hans böcker. På samma plats restes

Etienne Dolets monument å Place Maubert i Paris.

af stadsfullmäktige i Paris den stora revolutionens hundraårsfest 1889 en storartad staty öfver Dolet till försoning i kulturens namn för teologernas brott mot denne upplysningens store förkämpe.

* * *

Sedan upplysningarna skridit än mer framåt, finna vi icke desto mindre i slutet af 16:de och början af 17:de årh. flera representanter för vetenskapen och filosofien förföljas af teologerna. Den italienska filosofen *Giordano Bruno* är ett af de mest upprörande exemplen härpå. Från ynglingaåren dominikanermunk kom han snart nog att uttrycka sina tvifvel på flera af kyrkans dogmer, i synnerhet transsubstantiationen och Jesu öfvernaturliga födelse, och lämnade 28 år gammal sitt kloster i Neapel, där han flera år varit förföljd samt flydde från Italien (1576). På många omvägar kom han efter några år till Genève, där han lefde ett par år, men omsider fann han bäst att lämna denna stad på grund af kalvinisternas ofördragsamhet och begaf sig till Frankrike, först till Lyon och sedan till Toulouse, där han blef filosofie doktor och höll föreläsningar i filosofi. Sedan kom han till Paris 1581, men lämnade staden efter några år på grund af strider med Sorbonnes teologiska filosofer och lefde en tid i London och Oxford, högt uppburen af framstående personer, såsom franska gesandten i London, med hvilken han ofta kom till drottning Elisabeths hof. Prästerskapets agg dref honom emellertid från England, hvarpå han, efter en ny vistelse i Paris, lefde från år 1586 till 1590 i Wittenberg, Prag, Helmstedt och Frankfurt a. M., här som öfverallt utgifvande filosofiska skrifter och hållande föreläsningar. Besjälad af en

glödande tro på en högre utveckling af människosläktet och lidelsefullt bekämpande vidskepelsen och okunnigheten, gisslade han de dystra och tyranniska sekter, som "vanställa den soligaste dag med helvetets skuggor och med sitt orimliga nonsens hejda den mänskliga utvecklingens jämna gång, i det de utsläcka förståndets ljus". Som en "filosofiens vandrare riddare" var han färdig att kämpa med hvem, som kom i hans väg; förföljd i ett land, flydde han till ett annat, öfver allt utsående frön till själfständigt tankelif och skakande föråldrade meningars herravälde. Intet auktoritetsvälde finge längre finnas. "Auktoriteten är inom, icke utom oss", sade han. "Låt oss *tvifla*, så länge något ännu är dunkelt, låt oss tvifla, tills vi klart uppfattat allt."

Sina åsikter framställde Bruno i flera arbeten, såsom "Om orsaken, grunden och enheten", "Om det oändliga, världsaltet och världarne", "Banketten på askonsdagen" "Om den heroiska hänförelsen" m. fl. Hans skrifter äro i allmänhet polemiska, föremålen för hans angrepp voro mest munkarna och prästerna för deras okunnighet, girighet och hyckleri, samt vissa filosofer för deras blinda auktoritetstro och kritiklösa vördnad för Aristoteles och Ptolemeus.

Bruno betecknar filosofiens upptagande af verkligt *vetenskapliga element*, han förberedde en sann naturfilosofi och eggade mäktigt till studiet af *naturen*, under det filosofien förut varit rent apriorisk eller utgått från tänkarnas egna, subjektiva betraktelser. Han förgudade naturen och betraktade universum som den förkroppsligade gudomliga kraften. Hans världsåsiikt var *panteismen*: Gud är i allt och är allt; Gud är det obegränsade förståndet, grundprincipen för allt lif och all ande, orsakernas orsak, Gud har ej skapat universum, han är universum eller den enhet, i hvilken all materia och kraft äro identiska och som omfattar prin-

Giordano Bruno.

ciperna för allting, principer, som kallas *monader* för själarne, *atomer* för kropparne. Den oändliga *etern* innehåller ursprungligen alla enskilda ting och låter dem framgå enligt bestämda lagar. Det finnes ett oafbrutet uppstigande i varelserna från de minsta till de största, från växt- till djur- och människosjäl, och denna utvecklas gradvis från de lägsta till de högsta grader. Bruno visar sig sålunda vara en förelöpare till Spinoza, Kartesius, Lëbniz, Schelling, Goethe m. fl. och uttalade grundtanken i vår tids evolutionsteori.

Efter många års vandringslif vågade sig Bruno 1591 åter till Italien, förmodligen i förlitande på sitt rykte som filosof, och mottog detta år en inbjudning till Padua. Man vet ock,

att han drefs af hemsjuka och längtade att återse Italiens sol.

Men länge fick han ej glädja sig däråt; inkquisitionens utskickade voro hack i häl efter honom, och inkvisitorn i Venedig lät 1592 sätta honom i det mörka fängelse, hvar öfver han där förfogade, hvarpå Bruno rannsakades och dömdes till ständigt fängelse. Härmed var storinkvisitorn i Rom ej tillfredsställd, utan fordrade tänkarens och affältingens utlämnande till Rom, hvilket ock skedde 1598, hvarpå han där hölls i en fängelsehåla 2 år och underkastades förhör rörande sina kätterier.

Inför sina domare i Venedig nekade Bruno ej, att mycket i hans skrifter stred mot den katolska tron, men han tillade, att "detta aldrig sagts såsom lärosatser för att angripa denna tro, utan framhållits endast med hänsyn till filosofiska argument eller för att belysa kätterska meningar", samt förklarade sig villig till underkastelse. Detta sätt att söka rädda sig stämde öfverens med bruket i dylika fall, och sannolikt hade tortyr drifvit honom till detta medgifvande. I Rom synes han ha förlorat hoppet om räddning och uppträdde där inför inkvisitionsdomstolen med största frimodighet. Man sökte där förmå honom att återtaga det svåraste kätteriet, nämligen hans påstående, att det fanns en mångfald bebodda planeter, hvilket han härledt ur Kopernikus system, hvarigenom vår jord, där Kristus blifvit korsfäst och som kyrkan styrde, ej vore alltets medelpunkt. Bruno vägrade ej att ingå på diskussioner med sina domare, men väl att ändra åsikter och var lika känslolös för inkquisitionens hotelser som för dess logik. Domstolen beslöt då att handla med stränghet; i närvaro af kardinaler och de mest framstående teologer tvangs han med våld att knäfalla för att höra bannlysningsdomen, hvarpå han öfverlämnades till den världsliga makten, *ut quam clementissime et citra sanguinis effusionem puniretur* — "för att straffas så mildt som möjligt utan blodsutgjutelse" — det

vanliga djäfvulskt ironiska formuläret för domen att brännas lefvande. Bruno mötte domen med lugn och värlighet och sade stolt till sina domare: "Ni uttalen denna dom säkerligen med större fruktan än jag mottager den". Han fick en veckas betänketid, men bibehöll ståndaktigt sina meningar, hvarför ock straffet gick i fullbordan. Den 17 Februari 1600 besteg han, iklädd kättarnes med djäflar och lågor målade skjorta det å Campo di fiori resta bålet, som antändes, och sedan hans tunga slitits ur munnen, dog han utan att ha gifvit ett ljud af smärta ifrån sig. Då lågorna slocknat, kastades filosofens aska för vindarna.

Den fria tankens målsmän i Italien ha efter långvariga strider med påfven och de klerikala rest Bruno en staty i Neapel och en i Rom — här på den plats, Campo di fiori, där den store filosofen blef bränd, och denna staty afläcktes 1889 under obeskriflig entusiasm och officiellt deltagande af lagstiftande församlingen.

* * *

Ännu en djärf italiensk tänkare *L. Vanini*, som var prästvigd, men blef anhängare af den nyare filosofien, fick ej långt efter Bruno också med lifvet umgälla sina idéer. Han studerade, förutom teologi, filosofi, fysik, astronomi, medicin samt juridik och reste länge i Italien, Schweiz, Frankrike, Nederländerna och England, öfverallt spridande sina frisinnade åsikter. I besittning af betydlig lärdom, stor vältalighet och ett älskvärdt sätt att vara, drog han till sig talrika lärjungar och höll föreläsningar för dem vid hemliga sammankomster. En tid var han allmoseutdelare hos marskalk de Bassompierre i Paris och lefde en tid i ett kloster i Toulouse (tvifvelsutän på grund af fattigdom).

Då han i Lyon hållit föreläsningar, som utsatte honom för faran att fängslas, flydde han därifrån, och då han sedan ville undervisa i Genève, mötte han sådant motstånd för sina kätterier, att han måste fly äfven från denna stad. I London satt han en tid i fängelse för sina ideér.

Vanini skref två arbeten af mycket olika innehåll. Det första om "Försynen", 1615, förkunnade ortodoxa meningar för att vederlägga spiritistiska och astrologiska funderingar af Cardan m. fl., och det synes ha tillkommit för att vinna prästerna och undgå förföljelser och nöd. Det andra arbetet, "Dialoger om naturen", 1616, är ett uttryck för Vaninis verkliga åsikter och här ville han förklara alla tilldragelser endast genom naturkrafterna. Han afhandlade på oförväget sätt flera farliga frågor, särskildt Guds tillvaro, men ehuru han ansågs som ateist, förkunnade han ej ateismen öppet, fast hans uttalade idéer visade tvifvel på Guds tillvaro. Hans ståndpunkt var i själfva verket *panteismen* och han förkunnade en sorts förgudning af naturen; Gud kan ej vara världens skapare och världen förslår för sig själf. För kristendomen hyste Vanini ingen vördnad. Han sade sålunda bl. a., att "barn, som födas med klen förfstånd, äro därigenom egnade att bli goda kristna", samt att "djäfvulen är starkare än Gud, emedan tilldragelser tima, hvilka ej kunna öfverensstämma med Guds vilja". Den vanliga sedligheten aktade han föga, då han ansåg den grunda sig på fruktan, och mot asketismen uppställde han epikureismen. Om Kristus sade han, att han var snarare en filosof eller en politiker än en gud.

Man har att i Vanini se en förelöpare till Strauss och Renan, liksom han ock var en föregångare till vår tids evolutionister, då han ville härleda människans ursprung från de skilda djurslagens suksessiva utveckling.

Vanini återkom 1617 till Toulouse, hvars förste parla-

mentspresident på grund af beundran för hans lärdom anförtrodde honom sina barns uppfostran. Men under tiden förberedde teologerna hans undergång; Sorbonnes professorer granskade hans sista arbete och dömde det att brännas, och därpå anklagades han inför domstol i Toulouse för ateism. Otillräckliga bevis skulle ledt till frikännande, om ej en "mycket from" man vittnat, att han hört Vanini hålla gudlösa föredrag, och på denna utsago blef han, fastän han faktiskt ej förkunnat ateismen och trots sin förklaring inför sina domare, att han trodde på Gud (panteismen har ju en sorts gudsbekännelse) dömd att brännas, sedan tungan utskurits. Domen värkställdes ock med fäsväckande grymhet 1619. Då Vanini ej efterkom bödelns uppmaning att räcka ut tungan, bände denne upp munnen och drog ut tungan med en tång och skar ut den; man har, berättas det, aldrig hört förfärligare skrik än dem den olycklige utstötte, och man kunde ha tagit det för en oxes bölande. Efter denna martering fördes han till bålet, som gjorde slut på hans lif, hvarefter askan ströddes för vindarna.

Vanini var då en ung man på endast 34 år.

* * *

"Den enda saliggörande kyrkan" hade ännu ej firat nog med triumfer för sin obskurantism och sitt tyrannigentemot den nyare tidens vetenskapliga upplysning; den skulle ytterligare hedra sig med att hindra denna genom förbud mot vetenskapliga arbeten och befalla forskare tystnad. Särskildt minnesrik är i detta afseende inkquisitionens förföljelse af den store italienske vetenskapsmannen *G. Galilei*. Denne hade i åtskilliga bref afhandlat den då

som nu på dagordningen stående frågan om förhållandet mellan *teologien* och *vetenskapen*, och bl. a. yttrat: "då vi söka tolka naturföreteelser, böra vi ej börja med bibeltextens auktoritet, utan med noggranna experiment och säkra bevis". Inkvisitionen sökte nu samla alla möjliga bevis för att få Galilei fast, och då den fördömt läran om jordens rörelse, förbjöds honom enskildt att på något sätt lära eller försvara denna sats, och Galilei måste lofva, under hotelse med fängelse, att ställa sig befallningen till efterrättelse. Kyrkan förklarade kort efteråt offentligen *alla skrifter, som förkunnade, att jorden rör sig, för falska och kätterska*, då detta stred mot den heliga skrift.

Då Galilei sedermera skref sitt arbete om *ebb och flod*, tillagnadt ärkehärtig Leopold, anhöll han, att denne "skulle betrakta den framställda teorien *som en dikt eller en dröm*, ty den är grundad på jordens rörelse, som jag häruti antager. Men som poeter ofta lära prisa alstren af sin fantasi, så anser jag på samma vis, att något värde kan finnas i denna min *orimlighet*".

Senare lämnade Galilei denna försiktighet och drefs af sin glödande sanningsskärlek och sitt hat till andligt förtryck att trotsa faran, hvarför han 1632 utgaf sitt arbete "Dialoger", däri Ptolemei och Kopernikus världssystem diskuteras. Med genomskinlig satir behandlar Galilei här kyrkans nyssnämnda förklaring och framställer det Kopernikanska systemet, ehuru blott som en rent matematisk hypotes. Galilei kallades strax att stå till ansvar inför inkvisitionsdomstolen i Rom, och den äldrige och sjuklige vetenskapsmannen blef nu, under hotelse af svårt straff, tvingad att formligen *afsvärja de sanningar*, hvartill han genom exakt forskning kommit. Den vidlyftiga domen innehåller i hufvudsak följande:

"Emedan ni, Galilei, 70 år gammal, angifvits för denna

heliga domstol att hålla för sann den falska läran, som många lärt, att *solens rörelse* är orörlig i midten af världen och att *jorden rör sig*, äfvenledes med en daglig rörelse; att ha lärjungar, som ni *undervisat* om samma åsikter; att underhålla *brefväxling* därom med några tyska matematiker; att offentliggöra vissa bref om *solfläckar*, däri ni framställer samma lära såsom sann; att svara på inkast från den heliga skrift genom att tolka densamma *enligt er mening* m. m.;

därför vill den heliga domstolen motvärka den här af *uppståndna oordningen* och *den skada, som tillfogats den heliga tron*, hvarför de framställda åsikterna om solens stillastående och jordens rörelse här må belysas *enligt teologiska granskare*.

Satsen, att solen är världens medelpunkt och orörlig från sin plats, är *orimlig*, filosofiskt *falsk* och formligen *kättersk*, emedan den uttryckligt *strider mot den heliga skrift* etc.

Vidare, all den stund en bok tryckt i Florens, utkommit förra året: "Dialoger" af G. Galilei om de två förnämsta världssystemen, det ptolemeiska och det kopernikanska, hvilken titel utvisar, att ni är författaren; och all den stund den heliga församlingen har hört, att, till följe af sagda boks utgifvande, *den falska meningen om jordens rörelse och solens stillastående dagligen vinner spridning*; har denna bok tagits i omsorgsfullt öfvervägande och har man däruti upptäckt, att ni uppenbarligen förbrutit eder mot den befallning, som blifvit gifven eder.

Vi döma eder till den heliga domstolens *fängelse* för en tid som bestämmes enligt Vårt godtfinnande; och föreskrifva Vi eder för en hälsobringande ångers skull att un-

der nästkommande *tre år en gång i veckan uppläsa de sju botpsalmerna.*"

Den store forskaren ålades dessutom en af domstolen affattad *afsvärjelse* af sina "kätterska" åsikter, och i detta dråpliga aktstycke står bl. a.: "Jag Galileo Galilei — — knäböjande framför Eder, högst uppsatte och ärevördigaste Kardinaler och Inkvisitorer för den allmänna kristna republiken emot kättersk urartning, hafvande inför mina ögon det heliga evangelium, som jag vidrör med mina egna händer, *svär att jag alltid trott och nu tror, och med Guds hjälp skall för framtiden tro hvarje sats, som Roms heliga, allmänneliga och apostoliska kyrka uppställt, lärer och predikar.* — — — — —

Jag afsvärjer och förbannar med ett allvarligt hjärta och en oskrymd tro sagda fel och kätterier, liksom ock hvarje annat fel och hvarje annan afvikelse från sagda heliga kyrka; och jag *svär, att jag aldrig skall för framtiden säga eller påstå någonting*, muntligen eller i skrift, som skall gifva anledning till en liknande misstanke mot mig; och att, om jag kommer till kännedom om någon *kättare* eller någon, som är misstänkt för kätteri, *skall jag angifva honom* för denna heliga domstol." — — — —

Att Galilei angående kyrkans lära, att jorden står stilla, skulle ha halfhögt yttrat: "och dock rör hon sig", är tvifvelsutänkt en dikt, ty det vågade han säkerligen ej.

Till den teologiska skandalens fullbordan hörde, att Galileis röst för alltid blef förstummad. Han hölls först 4 dagar i fängelse och sändes sedan till ett ärkebiskopligt palats i Siena, där han $\frac{1}{2}$ år lefde afsöndrad från världen, ehuru i en relativ frihet inomhus. Därpå fick han återvända till sitt eget hus Arceti nära Florens, men han fick ej komma till denna stad på 5 år, och det var honom då förbjudet att lämna sin bostad och att mottaga sina vänner.

Då han genom en ögoninflammation slutligen förlorat synen på båda ögonen, tillstodde inkquisitionen nådigst den 76-årige åldringen att fritt umgås med de vänner han hade kvar i lifvet.

Kyrkan triumferade, då hon segrat öfver förnuftet och vetenskapen, då hon tvungit en af världens yppersta vetenskapsmän att svärja tro på hvarje orimlig och vidskeplig dogm, som hon uppställt!

Hvilken enfald! Och detta skedde på en tid, då vetenskaperna gjorde lysande framsteg, då mikroskopet och teleskopet uppfunnits och en mängd upptäckter gjorts därmed, då astronomien fått sina vetenskapliga grundvalar och en Kepler formulerat sina ryktbara lagar, då fysikens skilda grenar börjat studeras enligt vetenskapliga metoder, då utmärkta arbeten i naturalhistorien redan sett dagen och anatomen grundligt studerats och skildrats.

Men kyrkan hade *makten*, om ej sunda förnuftet.

5. *Den nyare filosofiens grundläggare: Kartesius, Spinoza, Baco, Hobbes, Locke och Bayle.*

Fruktan för det kyrkliga tyranniet tvang länge nyare tidens forskare och tänkare att hålla inne med sina idéer. Sålunda hade fransmannen *Kartesius* (d. 1650), en af grundläggarna till den nyare filosofien, kort före Galileis dom fullbordat sin "Afhandling om världen", hvars utgångspunkt var Kopernikus system; men då han fått kännedom om den store italienske forskarens dom, indrog han af klokhet, d. v. s. af fruktan för kyrklig förföljelse, ifrågasvarande bok, hvarpå han arbetat 4 års tid. Då han snart utgifvit "Första filosofien" och "Filosofiens principer, (1641 och 1644), möttes dessa arbeten af det häftigaste motstånd och t. o. m. förföljelser från teologiskt håll. En teolog i Utrecht, Voët, anklagade Kartesius för ateism, och

arbetena voro nära att brännas af bödeln; det förstnämnda blef ock snart satt i *Index* eller påfvens förteckning öfver förbjudna böcker, ehuru fördömmelsen ej uttalades förrän många år efter hans död, eller 1663.

Kartesius var emellertid ingalunda ateist, utan trodde på Guds tillvaro; Gud var för honom den enda själfständigt bestående, den absoluta substansen, det högsta förnuftet i universum, och den materiella världen är en maskin, en kedja af rörelser, hvilkas ursprung är Gud. I den fysiska världen såg Kartesius intet annat än företeelser, underkastade lagar, som tillhörde materien; sedan Gud gifvit upphovet till den första rörelsen i materien, hvaraf alla slag af världar och varelser sedan framgått, fordrades *ingen gudomlig mellankomst*; eljest, sade han, skulle under finnas till och den naturliga ordningen utsättas för ständiga rubbningar. Kartesius gudsbegrepp var således ej teologiens, utan var det en metafysisk föreställning; och om han än, liksom alla metafysiker, råkade ut för en mängd olösliga svårigheter och mystifikationer, så var hans filosofi allt annat än kristen och närmade den sig den vetenskapliga empirismen och materialismen. Han nåddes dock ej af några förföljelser, utan gynnades af Frankrikes mäktige statsminister Mazarin, som gaf honom en pension, och kallades af drottning Kristina till Stockholm, där han dog (1650).

Upplysningen och tidsandan hade på denna tid så tillvida bjudit det kyrkliga tyranniet spetsen, att den fria tankens målsmän ej behöfde frukta för sitt lif, om än deras skrifter ännu länge kunde konfiskeras och brännas i många länder. En och annan filosof, såsom fransmannen, den sjuklige *Malebranche*, anhängare af Kartesius filosofi, ville ännu förena teologien med filosofien och sökte t. o. m.

gifva en rationell förklaring på undren, hvarför han ofta inlät sig på de orimligaste tolkningar.

* * *

Af synnerlig betydelse blef *Spinoza*, (d. 1677), son till judiska föräldrar, som utvandrat från Spanien för att undgå inkvisitionen och bosatt sig i Amsterdam. Redan som yngling uttalade han mycket fria åsikter i religion, och då han uttalat tvifvel på sina fäders tro och därför anmälts för synagogans domare, men ej kunnat förmås till återtagande, blef han vid 23 års ålder medelst synagogans stora bann exkommunicerad. Han tog saken lugnt och blef sedan hvarken kristen eller jude, men förblef ett beundransvärdt mönster för en sann filosof, hedrad af alla, som kände honom.

Den likaså anspråkslöse som själfständige tänkaren afböjde ett anbud af kurfursten af Pfalz att bli professor i filosofi i Heidelberg, då han "ej kunde veta, inom hvilka gränser hans frihet att filosofera skulle hållas för att han ej skulle kullstörta den fastställda religionen", hvad kurfursten hoppats han ej skulle göra. Spinozas förnämsta arbeten äro: "Etiken", "Förståndets förkofran" och "Teologisk-politisk afhandling".

Denna sista skrift anses som en af de djärfvaste böcker, som skrifvits. Spinoza önskade här *fullständig skilsmässa mellan den andliga och den världsliga makten*, eller fullständig religionsfrihet, och arbetet, som till väsentlig del ingått i våra dagars s. k. rationalism eller förnuftstro, utgör en genomgående bibelkritik, framhållande, hurusom bibelns skrifter ofta äro ohistoriska och förete en mystisk natur.

Spinozas filosofiska ståndpunkt var *panteismen*: Gud är alltet, den oändliga substansen. Men substansen kan ej vara en person, utan är den gemensamma grunden för alla personliga varelser. Såsom sammanfattningen af hela universum, världssubstansen, kan Gud ej ha någon individualitet eller vilja; Guds antagna vilja är "okunnighetens asyl". Människornas skilda sätt att dyrka Gud, i allmänhet för att få fördelar däraf, är vidskepelse, och människorna ha därmed blott visat, att gudarne äro likaså dåraktiga som de. Fastän den dagliga erfarenheten genom otaliga exempel, att de goda likaväl som de onda, trots alla böner, träffas af lidanden, har man ändock ej afstått från den så djupt rotade fördomen.

Naturen blef det metafysiska begrepp, som hos Spinoza intog "skaparens" plats i de teologiska systemen, och i formellt afseende är denna åskådning *ateism*, ehuru Spinoza bestred ateismen. Han utgick emellertid från den traditionella förutsättningen, att Gud finnes, men hans opersonliga guds-begrepp kunde hvarken judar eller kristna eller teister antaga, och han begagnade ordet Gud i en helt annan mening än den vanliga.

Spinozas moral saknar ock all öfvernaturlig ledning, och den grundar sig hvarken på hopp om salighet eller på fruktan för straff, utan är helt mänsklig. Begreppet synd i vanlig mening upphäfdes ock.

Spinozas "Etik" utgafs först efter hans död; han ryggade tillbaka för dess utgifvande af fruktan för förföljelse, då han redan vid utgifvandet af "Teologisk-politisk afhandling" hade att utstå en häftig strid och råkade i personlig fara.

I England hade före både Kartesius och Spinoza erfarenhetsfilosofien definitivt grundats af statsmannen lord *Francis Baco* (d. 1626), som utgaf ett ryktbart arbete: "Den stora förnyelsen", som i hög grad befördrade vetenskapernas utveckling genom att införa metod och ordning i erfarenheten, utestänga tomma hypoteser och spetsfundiga bevisföringar och införa verklig iakttagelse för att uppdaga naturlagarna. Han förklarade, att den sanna filosofien skall hvila på *vetenskapen*, samt förkunnade *metafysikens omöjlighet* såsom själständig forskning. Baco var dock ej utan alla öfvernaturliga föreställningar, utan trodde på Gud och uppställde den s. k. "Naturliga teologien" eller läran om Gud såsom en vetenskap för sig, hvaraf synes, att han ej drog konsekvenserna af sin egen lära. Denna teism, som funnits hos så många tänkare ända in i våra dagar, var dock vidt skild från kristendomens.

* * *

Bacos lärjunge *Hobbes* (d. 1679), också statsman, är att anse som den verkliga fadern till den kritiska och vetenskapliga filosofien i 17:de och 18:de årh. Hobbes, som var utmärkt för sin skarpa logik och sin själfständiga spekulation, skref flera politiska och filosofiska arbeten, och bland de senare blefvo i synnerhet "Om människonaturen" och "Filosofiens element" af betydelse. Han förkunnade, att psykologien är en iakttagelsevetenskap, och visade orimligheterna i hvad man dittills kallat filosofi, såsom beroende på inbillningar och förutfattade meningar utan stöd i erfarenheten. Han förklarade, att det ej finns några begrepp, som ej först varit sinnesintryck, hvadan han är den egentliga förelöparen till encyklopedisternas

skola i 18:de årh. i Frankrike, som ansåg hvarje själsvärksamhet framgå af omvandlade sensationer. Filosofien är enligt Hobbes den förnuftsgiltiga kännedomen om verkningarna genom orsakerna och om orsakerna genom verkningarna, och att filosofera är att *tänka rätt*. Hobbs hänvisade andeväsendena, själen, Gud, änglarne m. fl., hvilka ej kunna tänkas eller studeras genom erfarenhetsvetenskaperna, till trons område. Utan iakttagelse intet verkligt vetande. Att tänka är, då den inre förnimmelsen intet annat är än den vi ha af *hjärnvärksamheten*, ytterst det samma som att *känna*, och människosjälen är i själfva verket liktydig med hjärn- eller nervlifvet, och en okroppslig ande finnes ej. Mellan djuren och människan finns blott gradskillnad. Människan är, liksom alla andra varelser, underkastad nödvändighetens lag, eller *ödet*, eller, om man föredrager uttrycket, Guds vilja. Godt och ondt bli därigenom relativa begrepp; fördelen är högste domaren i moralen liksom i allt annat. Det absolut goda och det absolut onda äro liksom den absoluta moralen uppfunna af teologien och metafysiken.

Hobbes visade vidare, att allt hvad vi föreställa oss är *oändligt*, hvarför det ej finnes någon idé, som kan kallas *oändlig*, och att då vi säga, att något är oändligt, så utmärka vi blott, att vi äro oförmögna att uppfatta det ifrågavarande tingets yttersta delar eller gränser och ej ha något begrepp därom, blott om vår egen oförmåga. Därför brukas namnet Gud ej för att låta oss fatta honom — ty han är ofattbar liksom hans storhet och makt — utan för att vi må dyrka honom.

Man förstår, att Hobbes skulle draga det teologiska hatet öfver sig för alla tider; få tänkare ha varit så enstämigt fördömda af de kyrkliga som han.

* * *

En annan af erfarenhetsfilosofiens grundläggare engelsmannen *Locke* (d. 1704) blef ock en nagel i ögat på kyrkans män, ehuru han var en from man, som intog en medlande ställning till kristendomen. Han hade ursprungligen tänkt bli präst, men fann snart mera håg för vetenskaplig forskning och studerade först medicin, ehuru han ej blef praktiserande läkare, utan snart drogs till politiken och filosofien. Han fattade under studietiden i Oxford leda för den där gällande skolastiska filosofien och för dess fasthållande vid allt gammalt; trädde i förbindelse med oppositionen och blef på grund af sin frisinnade politik och sina uttalanden emot den absoluta kungamakten, som Karl II tillvällat sig, förvist från England, hvarpå han lefde många år i Holland och besökte Tyskland och Frankrike. Han återkom först efter revolutionen 1688, som upphöjde Wilhelm III af Oranien på tronen, och gjordes af denne till kommissarie för kolonierna.

Locke betraktades i lifstiden företrädesvis som apostel för den politiska och religiösa friheten men inför eftervärlden är han hufvudsakligen känd som grundläggare af den empiriska psykologien genom sin uppställning af principerna för kunskapsteorien. Han sökte i sin "Afhandling om människoförståndet" (1690) början, värdet och utsträckningen af våra kunskaper, förkastade teorien om medfödda idéer, betraktade själen vid födelsen som en "ren tafla" och härledde alla våra idéer och kunskaper ur *erfarenheten*, som vi få på två vägar: genom *sensationen* eller sinnesintrycken, och *reflexionen*, eller eftertanken öfver de inre tilldragelserna. Klerikala motståndare ha framhållit, att Locke lutat åt "materialism" och att hans principer "leda till ateism", men detta beror på öfverdrift och missförstånd.

Locke trodde på Gud och sade t. o. m., att "det var klart för honom, att vi ha en vissare kunskap om Guds

tillvaro än om något, som ej våra sinnen omedelbart lärt oss". Den religiösa kunskapen kunde, sade han, härleda sig från en Guds uppenbarelse, och kristendomen vore att anse som sådan; han förklarade emellertid ock, att idéen om Gud frambringas hos människan genom en makt, som är en egenskap hos den gudomliga substansen; men obekant med naturen hos denna substans, har människan sin kunskap om Gud endast genom erfarenheten. Moralbegreppen äro enligt Locke ej mera medfödda än andra, hvilket synes däraf, att de äro olika hos olika folk och i olika religioner. "*Dygden* gillas allmänt, icke emedan den är medfödd, utan emedan den är *nyttig*". Locke visade vidare, hurusom början till en mängd meningar, som gå och gälla som obestridliga axiom, ej varit annat än vidskepelsen hos en barnpiga eller en gammal gumma, och genom tidens inflytande samt andras gemensamma meningar ha de ofta blifvit religions- och moralprinciper.

Locke skref sitt arbete "*Kristendomens förnuftgiltighet*" närmast för att befordra Wilhelm III:s plan att förena alla kristna sekter till en nationalkyrka, och sökte här skilja "*kristendomens gudomliga väsen från tillfälliga dogmatiska tillsatser och ordklyfveri af yrkesteologer*". Han förklarade här, att kristendomen, sådan den representeras af den heliga skrift, ej erbjuder något, som strider mot förnuftet. Locke angreps häftigt af teologerna för detta arbete.

Den tolerans Locke förkunnade, gällde alla sekter, men ej ateister, som enligt honom ej kunde vara hederliga människor.

Han uttalade emellertid den meningen, att dessa voro ganska talrika på hans tid: "*vi skulle*", sade han, "*kanske mera höra talas om ateism, om ej fruktan för öfverhetens*

svärd eller omgifningens kritik hölle tungan i band." Denna upplysning har sin stora kulturhistoriska betydelse.

* * *

Vid sidan af Hobbess framstod den lärde fransmannen *P. Bayle* (d. 1706), som var professor i filosofi i Sedan och Rotterdam, där han dock på grund af anklagelse för ateism och politisk konspiration miste sin plats, såsom representant för 17:de århundradets kritiska filosofi. Han skref ett stort antal arbeten, hvaraf de märkligaste äro: "Inkast om Gud, själen och det onda" samt "Historiskt kritiskt lexikon." Bayles filosofi var framför allt *skepticism*, och för densamma föll allt inbilladt och obevisligt, all auktoritetstro, alla slentrianmässiga meningar. Utan att öppet uttala sig för ateismen, förklarade han, att satsen: "det finnes en Gud" ej är obestridlig, ty en mängd inkast kunna göras däremot, och att Guds förutseende och godhet ej låta sig förenas med friheten i människans handlingar, det onda på jorden och de eviga straffen i helvetet. Bayle framhöll ock, att människan kan, utan att ha minsta idé om en Gud, skilja mellan dygd och last, att en ateist t. o. m. kan drifva utöfningen af det goda längre än en troende kristen, och att i detta afseende ateismen synes vara att föredraga framför vidskepelsen och afgudadyrkan.

Bayles metod, som till stor del dikterades af klokhets-hänsyn, var i allmänhet att ej omedelbart angripa de dogmer han ville nedrifva; han redogjorde på ett skenbart opartiskt sätt för alla kätterier och framställde alla skäl för och emot dem utan att taga parti, men lät sålunda i alla fall kätterierna förefalla lika så förnuftiga som kyrkans läror. Han bidrog i utomordentlig grad till människo-

andens frigörelse, synnerligast som hans skrifter vunno en stor spridning.

Genom Kartesius, Spinozas, Hobbes och Bayles anti-teologiske spekulationer blef *fritänkeriet* allt allmännare från denna tid och grundlades frigörelsen från den kristna religionen — under det de skilda kristna kyrkorna söndersleto hvarandra för underordnade och barnsliga dogmatiska skiljaktigheter och de kristna i sin förnedrande diabolism anställde ohyggliga häxeriprocesser och efter de dummaste anklagelser brände olyckliga och oskyldiga människor för förbund med den diktade helvetesfursten. Upplýsningen kunde ej längre häjdas och allt mera öppet uttalades sunda filosofiska tankar. Ofta diskuterades öppet, huruvida ateismen eller vidskepelsen voro mest skadliga för samhället, och ateismen ansågs snart som de lärdes ståndpunkt. De teologiska tidskrifterna hade på denna tid en särskild afdelning för angifvande af "ateistiska" arbeten, dit emellertid i allmänhet alla icke-kristna böcker räknades.

6. *Den engelska deismen och fritänkeriet: Herbert, Toland, Bolingbroke m. fl.; Hume och skepticismen.*

Det utvecklade sig från denna tid i England, som blef tankefrihetens vagga, en riktning, *deismen*, som de kristna kyrkorna kallat "kristendomsfientlig" eller en "otrosriktning", hvilken betecknade en metafysisk öfvergång till en senare än grundligare vetenskaplig frigörelse från dogm-kristendomen i Frankrike. Deismen innebar den åskådningen, att gudsbegreppet framstått för människan helt naturligt genom såväl det inre medvetandet som iakttagelsen af det mänskliga lifvet och naturen samt att hvad hon ansåg sig känna om Gud och hennes förhållande till honom vore religionens väsen och innehåll, hvaremot alla formulerade s. k. positiva religioner, kristendomen m. fl. vore

vanställande tillsatser till en allmängiltig förnuftstro eller den "*naturliga religionen*." Denna innehåller de allmänna satsen, som utgöra det väsentliga i hvarje formulerad religion och som det sunda förnuftet finner sanna; och dess praktiska mål vore sträfvan efter dygd, hvilken förutsatte tron på ett högsta väsen och hoppet om odödlighet. Det väsentliga i kristendomen vore dessa tre hufvudpunkter; alla andra dogmer vore bisak eller diktade tillsatser.

Deismen antog en gud som yttersta orsak till alla ting, men denne stod ej i ett lefvande och ständigt förhållande till världen och uppenbarade sig ej på utomordentligt sätt.

Man yrkade på förnuft i allt, tillbakavisade alla föreställningar, som tillkommit på inbillningens väg, och erfarenhetsfilosofien blef den enda giltiga.

Fördragsamhet mot olika tänkande, allmän upplysning, frihet och jämlikhet blefvo hufvudprinciper och kärleken blef det yppersta budet.

Deisternas riktning sammanhänge med de kyrkligt politiska striderna i England i 17:de årh. och motsatsen mellan den kyrkliga teologien och den vetenskapliga forskningen.

Den, som först uppträdde som målsman för deismen och utvecklade den naturliga religionens begrepp, var lord *Herbert* af Cherbury (d. 1648), som i sitt arbete "*Om sanningen*" förnekade all omedelbar uppenbarelse. Han framställde lärorna om dygd och sedlig vedergällning i ett annat lif samt uppfattningen af det högsta väsendet såsom en blott och bart transcendent Gud, som visserligen skapat världen och medelbart leder människans utveckling, men eljest ej träder i någon närmare beröring med henne och ej heller uppenbarat sig såsom återlösare och heliggörare.

Emellertid synes *C. Blount* (d. 1693), hvilken upp-trädde med ironi och kvickhet mot en mängd bibliska berättelser, ha varit en af de första, som kallade sig deist i den vanliga meningen.

Kristendomen blef från denna tid ofta bekämpad såsom ett prästerligt bedrägeri af den nya s. k. *upplysningslitteraturen*, som blef den starkaste andliga makten genom det krig den förde mot föråldrade läror. Fritänkeriet hade emellertid ej samma våldsamma värkan i England som senare i Frankrike på grund af det måttfulla och praktiska engelska temperamentet och den rådande yttrandefriheten.

Sedan denna införts 1794 och toleransen mer och mer stadfästas, särskildt genom Locke, blefvo angreppen på kristendomen allt öppnare och talrikare. Vid sidan här af kommo ock naturvetenskapernas utveckling att öfva inflytande på teologiens och kyrkans makt. *Newton* (d. 1727) fortsatte Galileis o. a. forskares värk, hvarigenom han vederlade många falska föreställningar. Men som dessa ofta berodde på bibelns skapelsehistoria och andra naiva naturskildringar, så fick den store forskaren prästerna emot sig och stämplades hans läror som gudlösa och "kristendomsfientliga". Ehuru han själf var religiös, fann han emellertid nödvändigt att förfäkta vetenskapens suveräna domsrätt i dessa frågor, hvarigenom han bidrog att motvärka den blinda bokstafstron bland de kristna.

Bland dem som tidigast efter Blount framträdde som deistisk motståndare till kristendomen, må nämnas Lockes lärjunge grefve *Anthony Shaftesbury* d. y. (d. 1713,) som en tid var politiker och gjorde långvariga studieresor på fastlandet och i Holland blef bekant med Bayle, hvilken torde ha öfvat inflytande på honom. Han förnekade behofvet af en uppenbarad religion och förkunnade en rent deistisk religion, som vore gifven i hvarje människas för-

nuft och hade kärlek till det goda, människokärlek, en sedlig vandel och fördragsamhet till mål.

En ryktbar irländsk skriftställare, filosofie doktor *J. Toland* (d. 1722) skref en mängd panteistiska arbeten och uttalade öppet och djärft sin förnekelse af hela den kristna dogmatiken, den personlige guden och själens odödlighet. Hans första arbete "Kristendom utan under" (1696), däri han sökte aflägsna undret från kristendomen, förorsakade sådan oro, att det dömdes af irländska parlamentet att af bödeln brännas. Toland var den förste, på hvilken benämningen *fritänkare* användes.

Lockes vän och lärjunge *A. Collins* (d. 1729), en framstående och allmänt aktad ämbetsman, uttalade i flera anonyma skrifter särskildt "Om bruket af förnuftet" och "Fritänkerei", däri han fordrade rätten till det fria tänkandet såsom en allmän människorätt, de djärfvaste satsar om de kristna dogmerna och låg hela sitt lif i strid därom med de troende. Ett par gånger måste han därför fly till Holland.

Kristendomen angreps ock af den namnkunnige engelske ministern *H. Bolingbroke* (d. 1751) som stod på deistisk grund och yrkade frigörelse från all vidskepelse, och hans mål var att ersätta teologiens inbillade värld med ett naturens rike. Han framställde läran, att mänsklighetens historiska utveckling ej vore beroende af Guds ständiga och omedelbara ingripande, utan af eviga, förnuftiga lagar, och han kännetecknade hela mänsklighetens utveckling som "ständig kamp och arbete med frihet till mål". Tvingad af politiska strider att lämna England ett par gånger, lefde Bolingbroke många år i Frankrike och skref här flera arbeten, som först efter hans död utkommo, däri han bestred bibelns trovärdighet och nedgjorde de kristna dog-

merna, hvarigenom han blef en föregångare till sin lärjunge Voltaire, som mer än en gång lånade hans namn.

* * *

Såsom en af de mest skarpsinnige tänkarne framstod i midten af 18:de årh. skotten *D. Hume* (d. 1776), som ock gjorde sig känd som historiker och politiker. Han skref bl. a. en ryktbar afhandling "Om människoförståndet" och "Religionens naturhistoria" och utgick uteslutande från erfarenheten i sina spekulationer, fordrande kritik i allt och bekämpande metafysiken lika väl som teologien. Han utgick ifrån *skepticismen*, eller tviflet, och som skeptiker ifråga om teologien var han således en kättare. Hans filosofiska skepticism visade, att det finns gränser för forskgen; den gällde giltigheten af vissa slag af spekulation, eller försöken att lösa olösliga spörsmål, och upplöste den metafysiska filosofien för att leda förståndet till den vetenskapliga filosofien.

Hume ansåg gudsbegreppet ha tillkommit genom människans betraktelser öfver sin egen själsvärksamhet, därvid hon gifvit obegränsad utsträckning åt de egenskaper af godhet och vishet, som hon iakttagit hos sig själf. Han var därför en afgjord motståndare till alla teologiska religioner och kunde knappast betrakta dem som "annat än drömmar af en människa i delirium eller nyckfulla inbillningar af förvandlade apor".

I sina "Dialoger öfver den naturliga religionen" låter Hume tre skilda meningar om Guds tillvaro uttalas af tre personer: det *aprioriska* resonnemanget, som alltid ansetts som det säkraste bålvärdet mot otron, hvars hufvudargument är, att Guds tillvaro kunde bevisas med själfklara,

aprioriska skäl; det typiska deistiska resonnemanget, enligt hvilket det enda beviset för Guds tillvaro var *aposterioriskt*, eller erfarenhetens intyg; samt *skepticismen*, som anser, att intet bevis, hvarken från förnuftet eller erfarenheten, kan ådagalägga Guds tillvaro. Försvararen af det första resonnemanget anför det vanliga teologiska argumentet, att människan är medveten af sina egna ofullkomligheter och fel samt sin beroende ställning och att naturen är alltigenom fördärfvad, men att "de närvarande dåliga företeelserna förbättrar i andra rymder och i en kommande tids tillvaro". Detta åskådningssätt vederlägges af de båda andra synpunkternas målsmän med, att vi aldrig kunna af en alltigenom dålig natur ha skäl för antagandet af en oändligt mäktig och välvillig skapare och riskera inkastet, att gudomen eller välviljan ej är allsmäktig samt att vi ingalunda kunna af företeelserna i naturen sluta till skaparens välvilja.

7. *Encyklopedisterna i Frankrike: Diderot, D'Alembert, Holbach, Voltaire m. fl.*

Den stora andliga frihetsrörelsen i 18:de årh. öfvergick från England till Frankrike, där upplysningslitteraturen kom att representeras af *encyklopedisterna*, eller de skriftställare, som skrefvo den ryktbara *Encyklopedien* eller "Förklarande lexikon öfver vetenskaperna, konsterna och handtverken" i 33 delar, 1751—1780, under *Diderots* och *D'Alemberts* ledning.

D'Alembert, den ryktbare matematikern, framställde i ett företal *Encyklopediens* mål jämte en öfverblick på de stora vetenskapliga och filosofiska resultaten af kulturens utveckling samt grundvalarne för den sant vetenskapliga forskningsmetoden; han skref ock värkets matematiska artiklar.

D. Diderot (d. 1784), en af de lärdaste och mest mång-

sidigt begåfvade människor som funnits, var Encyklopediens själ och främste författare och skref dess prospekt. Förutom sina artiklar däri skref han många andra arbeten, såsom "Filosofiska tankar" (1726), som dömdes att brännas, och "Bref om de blinda" (1749), däri han framträdde som ateist. För djärft uttalade idéer och då han sårat en framstående person med stickord, blef han 1749 insatt på Vincennesfästningen, där han satt 4 mån., däraf 1 strängt fängelse.

Efter sju år drog sig D'Alembert från Encyklopedien på grund af trötthet och leda, sedan den medfört en mängd obehag och förföljelser, och Diderot stod därpå ensam som ledare, trotsande hotelser och faror af alla slag.

Denis Diderot.

Alla upplysta och modiga skriftställare, som ville förändra samhället i religiöst och politiskt afseende, samlades i det stora värdet för att utveckla de nya principerna. T. o. m. män tillhörande parlamentsadeln, såsom *Montesquieu* anslöto sig till Encyklopedien, om ock anonymt. Bland öfriga medarbetare må nämnas *Turgot*, *Voltaire*, *Holbach*, *Leroy*, *Bourgelat*, *Rousseau*, *Morellet*, *Condillac*, *Helvetius*, *Condorcet* m. fl.

Värket blef en grufva för det från all tradition och dogmatik befriade mänskliga vetandet. Flera encyklopedier

hade förut utkommit i skilda länder, men alla dessa öfverträffades dock af Diderots och D'Alemberts, ej blott genom fullständigheten, utan ock och framförallt genom den filosofiska anda, som genomgick det hela. Värket var det gemensamma organet för den i 18:de årh. härskande filosofiska riktningen, i synnerhet med hänsyn till religion, etik och statsvetenskap; dess läggning var revolutionär och den utmärktes af emancipation från teologismen och fördomarnas ersättande med vetenskapen. Encyklopedien var därför ett krigsredskap på samma gång som ett vetenskapligt och filosofiskt verk. Encyklopedister kallades omsider ej blott de som skrefvo väret, utan ock alla skriftställare, som hyllade den däri rådande riktningen, utan att vara medarbetare däri, och *encyklopedism* blef benämningen på encyklopedisternas principer eller system. De ville ej blott lämna upplysning eller nyttiga kunskaper, utan ock *bilda och leda opinionen* samt grunda ett nytt fördomsfrihetens och förnuftets tidevarf. De kunde väl ha olika ståndpunkt i vissa afseenden — somliga voro deister, andra panteister eller ateister — men gemensam var deras opposition mot ej blott kyrkan, utan ock hela den kristna tros läran. Kyrkan, som var allsmäktig i Frankrike, gjorde ock allt hvad den kunde för att hindra värkets utgifning, och kungliga rådet samt Pariserparlamentet utfärdade ett par gånger förbud mot dess fortsatta tryckande. Men det skyddades dock i hemlighet under alla förföljelser och trakasserier af högt uppsatta personer, såsom den inflytelserika M:me de Pompadour, k. bibliotekets direktör Malesherbes, polischefen Sartines m. fl. Då 8:de delen af Encyklopedien låg i pressen och ett kungligt förbud utfärdats mot dess tryckning, varskodde Malesherbes Diderot, att man skulle lägga beslag på hans papper; och då Diderot förklarade, att han ej kunde finna utväg att undandölja dem,

sade Malesherbes: "sänd dem till mig, man skall ej söka dem där."

Själftva kyrkan hade emellertid ej behöft vara så nogräknad. Den jesuitiska moralen, som härskade vid hofvet sedan Ludvig XIV, var föga kristlig och frågade ej efter sedernas slapphet, blott kyrkans höghetsrätt lämnades oantastad. Det högre prästerskapet var världsligt och utan kristen tro, under det möjligen den obetydliga byprästen och hans "får" ännu hyste en barnslig tro på dogmerna.

* * *

Betecknande är den djärfva och själfständiga forskningsande, som genomgår Encyklopedien, och Diderot framhåller ock med rätta, att "endast ett filosofiskt århundrade kunde försöka sig på ett sådant värk, emedan det öfverallt fordrar mera djärfhet i tankarne än man har i smakens klenmodiga århundraden." Intet afskräckte encyklopedismens stora och modiga andar, hvilkas skrifter så länge fruktades af det kyrkliga bedrägeri, de så väl afslöjade. Det är endast menlöshetens eller reaktionens skribenter, som stått och stå dem emot och som beskärma sig öfver deras "förvillande sofismer och bländande paradoxer, hvilka framställdes för en allmänhet, som med begärlighet insöp deras gift", öfver deras "ytliga lättsinne och fräcka smädelselust" o. s. v. Man har på samma håll alltid framhållit med stående fraser, som tanklöst repeterats generation efter generation, att då den engelska deismen och kritiken af de kristna dogmerna öfvergått till Frankrike, "det engelska allvaret fick maka åt sig för det fransyska lättsinnet" samt att omstörtning blef följden, då "den engelska deismen omplanterats i Frankrikes lösa jordmån".

Häremot kan anmärkas, dels att många engelska skriftställare på detta område alldeles icke voro allvarligare än de franska, utan skrefvo mycket satiriskt om kristendomen och kyrkan, dels att de franska författarne voro allt annat än lättsinniga, utan allvarliga och förtjänstfulla män, och dels äntligen att, om än det engelska temperamentet var måttfullare och lugnare än det franska, det väsentligen berodde på det despotiska styrelseskicket och den klerikala urartningen, att frihetsrörelsen i Frankrike blef mera liflig och nedbrytning dagens lösen.

Då det fanns ett stort antal — 160 — medarbetare i Encyklopedien och många hade olika filosofisk ståndpunkt och kompetensen ej hos alla var tillräcklig, fick det stora värkets ett ganska blandadt innehåll och blef det ej så homogent, som Diderot velat, fast denne gjorde allt hvad han kunde för att upprätthålla en fördomsfri och oberoende anda. Alla artiklar kunde ej genomgå ordentligt, åtskilligt underhålligt kom in från inkompetenta och billiga författare, då förläggaren ibland ej ville betala goda författare. Därtill kommo och hänsynslösa förfalskningar af förläggaren — som en gång fick sitta i Bastiljen 8 dagar för värkets skull — då han fruktade förföljelser. Han hade den fräckheten att, sedan Diderot aflämnat tryckfärdiga korrektur i hemlighet ändra och förkorta en stor mängd artiklar, och detta pågick lång tid, innan Diderot märkte förfalskningarna. Hans egna oförändrade artiklar kommo senare ut i en annan upplaga af Encyklopedien.

Då det gällde att gå försiktigt tillväga, kritiserades ofta kyrkans dogmer på indirekt sätt genom att framställa kätterierna och utan att taga parti för dem låta hela deras styrka göra sig gällande. Såsom exempel, huru man medelst ironiska uttryck och vändningar på meningarna förstod att på ett oantastbart sätt framställa tvifvel på dog-

merna, må förtjäna anföras: "Några författare ha på ett mycket lättsinnigt sätt nekat — man vet ej hvarför — tillvaron af en lokal himmel." — — "Gud är oåtkomlig för våra blickar, man kan ej upptäcka honom, hvilka medel man än använder" etc. Därpå förklaras helt enkelt: "Det finnes intet lättare än att inse, att en Gud finnes och att denna Gud alltid funnits. — — Den råaste och dummaste människa kan lätt inse denna sanning. — — Då Guds tillvaro är en af de första sanningar, som bemäktiga sig hvarje tänkande sinne, synes det, som om de digra volymer, hvilka skrivas för att bevisa densamma, äro onyttiga och på sätt och vis förolämpande för människorna; åtminstone borde det vara så."

Frankrikes lagstiftning var i 18:de årh. i högsta grad förtryckande gentemot offentlig behandling af samhälls- och religionsfrågor. Att röra vid religionen var ett brott, som kunde medföra lifsstraff, censorer voro anställda för alla slags skrifter och kyrkliga eller världsliga myndigheter skredo in, så snart det skrefs eller talades mot den katolska tron eller gällande statskick. Också mötte nästan alla skrifter, som utgjorde århundradets ära, hinder för utgifningen och brändes många af bödeln. Bastiljen eller något annat fängelse hotade alla frisinnade författare, boktryckare och bokhandlare, och dessa införpassades ock dit i mängd. För att undgå förföljelser, trycktes ofta de djäfvare skrifterna i utlandet, mest i Holland, och insmugglades sedan i Frankrike och spriddes här sedan genom ett väl organiseradt kolporteringssystem. Man skref vidare farliga böcker anonymt eller försåg dem med psevdonymer eller aflidna författares namn. Blef, trots alla försiktighetsmått, en författare ertappad, så undertecknade han utan vidare ett återtagande af de "brottsliga" meningarna, och sålunda blef nödvändigheten att ljuga en följd af de lögn-

aktiga dogmer och de därpå hvilande orimliga lagar, som kristendomen skapat.

Då *Helvetius*, som varit generalförpaktare, men lämnade sin plats för att egna sig åt litteraturen, utgifvit sitt arbete "Om Anden" (1758), blef detta på grund af dess materialistiska ståndpunkt af Sorbonne, Pariser-parlamentet och påfven dömdt att brännas af bödeln och måste Helvetius, som själf var en ädel natur, lefva flera år i landsflykt. Han vistades då än i England och än i Tyskland och upptogs i Fredrik d. stores lärda krets.

* * *

Upplysningen spreds emellertid från midten af 18:de årh. i allt vidsträcktare kretsar och under allmänna opinionens påtryckning mildrades lagarnes tillämpning mer och mer, så att censorerna t. o. m. ibland blefvo vissa författares bundsförvanter och läto arbeten utgifvas, hvilka lag enligt bort åtalas. Alla tvångsåtgärder mot den fria tanken blefvo m. a. o. i längden oförmögna att häjda densamma.

Encyklopedisterna införde ock sina förbjudna idéer genom att utlämna sina manuskript, som mångfaldigades genom afskrifning och sålunda cirkulerade i vidsträckta kretsar, och genom samtal å litterära samlingsställen. Såsom sådana tjänade dels vissa *kaféer*, dels de s. k. *filosofiska salongerna* hos ett antal upplysta personer: m:me *Geoffrin*, m:lle *Lespinasse*, m:me *d'Epinay*, m:me *Helvetius*, baron *Holbach* m. fl.

Holbachs salong, som mer än de öfriga var grundad på ett bestämdt program, var för att så säga encyklopedisternas högkvarter; jämte den på både penningar och lärdom rike samt ädelmodige *Holbach* var *Diderot* själen i

detta sällskap. Abbé *Morellet*, som var medlem däraf, har omtalat, att "där rådde enkla vanor, som aldrig urartade till råhet, och fördes där den friaste, lifligaste och lärorikaste konversation, som någonsin förts i filosofiska, religiösa och politiska ämnen. Man diskuterade bäst man kunde Guds tillvaro och sade saker, som kunde låta åskan slå ner hundratals gånger — om den slog ner för sådant." Konversationerna i Holbachsalongen kommo t. o. m. att på samtiden utöfva ett lika stort inflytande som själfva Encyklopedien, och de idéer, som där diskuterades, blefvo senare den bildade världens trosartiklar.

Förutom talrika artiklar i Encyklopedien skref *Holbach* flera arbeten, hvilka på grund af den öppenhet, hvarmed han förkunnade ateismen och angrep kristendomen och den monarkiska regeringsformen, utgåfvos anonymt eller under antagna namn. De viktigaste af hans skrifter voro: "Den afslöjade kristendomen", "Vidskepelsens naturhistoria", "Prästerligt bedrägeri", "Det sunda förnuftet" och "Naturens system." Sistnämnda arbete, däri Diderot var medarbetare, innehåller båda tänkarnes filosofi, och dess grunddrag framgå af följande satser, hvilkas sanning numera allmänt inses.

"Människan är naturens värk, hon har sin tillvaro i naturen, hon är underkastad dess lagar, hon kan ej frigöra sig därifrån, nej, icke ens i sin tanke. Förgäfves söker hennes förnuft sträcka sig utöfver den synliga världens gränser, det nödgas ständigt återgå dit. Måtte människan upphöra att utanför den värld hon bebor söka väsenden, som skulle kunna förskaffa henne den lycka, som naturen vägrat gifva henne. — — I brist på kunskap om naturen har människosläktet skapat sig gudar, som blifvit de enda föremålen för dess hopp och dess fruktan. Därför att människosläktet har misskänt naturen och dess vägar, föraktat

erfarenheten och förståndet, önskat det underbara och det öfvernaturliga, som ingifvit fruktan, har det förblifvit i ett långt barndomstillstånd, därifrån det befriar sig med så mycken möda". — —

"Ju mer vi begrunda den teologiska guden, ju mer synes han oss som en omöjlighet och en motsägelse. Teologerna tyckas ha skapat honom endast för att genast åter förstöra honom. Hvad är i själfva verket ett sådant väsende, om hvilket man ej kan intyga något, som ej strax vederlägges? Hvad vill en god gud säga, som ständigt låter reta sig; en oändligt lycklig gud, hvars sällhet ständigt störes; en gud, som älskar ordningen, men som aldrig kan upprätthålla den? — Hvad vill ett sådant väsende säga, som har alla slags gudomliga egenskaper, men hvars handlingssätt alltid är rent mänskligt; ett väsende, som kan allt, men ej lyckas i något, som aldrig handlar sig själf värdigt? En gud, som är elak, orättvis, grym, lättrelig, hämndlysten, liksom människan? — — Om vi vilja vara uppriktiga, måste vi komma öfverens, att detta väsende är ingenting."

Arbetets etiska ståndpunkt framgår af följande sats.

"Naturens lag är: förkväfvet af lasterna och öfvan det af de verkliga dygderna; hennes föremål är människornas upprätthållande, deras välmåga och fred; deras belöning: tillgifvenhet, aktning och ära eller i brist däraf tillfredsställelse i själen och den välförtjänta aktningen för sig själf; deras straff: det hat, det förakt, den harm, som samhället alltid hyser mot dem, som förolämpa detsamma. — — Må då, o människa, den sanna mänsklighetskänslan ge dig deltagande för din likes lott; må ditt hjärta röras af andras olyckor, din gifmilda hand öppnas för att hjälpa den olycklige som är nedtyngd af sin hårda lott. — Med ett ord var människa, var känslig, förnuftig varelse, var

trogen make, öm fader, rättvis husbonde, nitisk medborgare!"

I "Naturens lagbok" gjorde sålunda Holbach och Diderot ett allvarligt försök att grunda moralen på känndomen om människonaturen och aflägsna den teologiska tron såsom otjänlig därtill, och det råder i boken en ton af öfvertygelse, ärlighet och människokärlek, som måste tilltala alla frigjorda sinnen. Då arbetet utkom (1770), väckte det ett oerhördt uppseende och framkallade våldsamt kritik, som dock i allmänhet var underhållig och ovärdig.

* * *

Diderot hade visserligen sagt, att *ottron* vore första steget till den sunda filosofien, men han insåg alltför väl, att denna ej består endast i tvifvel. Sedan medeltidens slut hade en dubbel rörelse pågått: upplösningen af den gamla regimen och förberedelsen till en ny. *Diderots* deltagande i upplösningsarbetet gick ut på reglerandet af alla mänskliga förhållanden "utan Gud och utan kung". Men detta aflägsnande af de båda grundvalarna för den gamla regimen var för honom blott en förberedelse och ett medel, ej ett mål. Han afsåg därmed, att de mänskliga samhällena kunna ordnas utan hänsyn till öfvernaturliga föreställningar, och han förklarade, att "moral kan finnas utan religion" — hvarmed han menade teologi — kallade tron på Gud "den stora fördomen" och framhöll orimligheten att samtidigt erkänna naturlagar och antaga en allting styrande Gud. Han visade, att gudsbegreppet är fullkomligt subjektivt och att, "då man inför Gud i en fråga, bringar man den i oreda", hvarför han ock ville ersätta teologien och metafysiken med vetenskapen.

Lika mycket som Diderot afskydde det teologiska oket, reste han sig mot despoterna på tronen. I ett profetiskt och ljungande skaldestycke "Frihetsdyrkarne" (1772) framstod han som republikan och uttalade sin afsky för den urartade franska konungsligheten samt visade nödvändigheten af en revolution.

Visst är emellertid, att Diderot ej kullstörtade utan att uppbygga och att han ville ersätta den gamla regimen med ett nytt, bättre samhällsskick, där en upplyst mänsklighet själf styr sina öden och där godheten, dygden, vetenskapen, konsten samt tanken på eftervärlden råda.

* * *

Ehuru i regeln teologerna voro uteslutna från Encyklopedien, funnos dock några sådana bland dess medarbetare, men dessa voro naturligtvis synnerligen upplysta och toleranta män, såsom teologie professor *Mallet*, hvilken dock afled några år efter det värdet börjat utgifvas, abbé *Yvon*, som skref om (mot) ateismen och var illa sedd af sina öfverordnade för sina förbindelser med encyklopedisterna, samt abbé *Morellet*, som studerat och varit lärare i Sorbonne och var nära förbunden med Diderot, Voltaire, Turgot, Malesherbes, Holbach m. fl. Morellet som för sitt framgångsrika arbete för freden med England fick en pension på 4,000 francs af Ludvig XVI och blef ledamot af franska akademien, visade sig ständigt hängifven det 18:de århundradets liberala och filosofiska idéer och försvarade offentligt vid flera tillfällen Voltaire o. a. encyklopedister, då de angrepos.

I Holbachs salong bestred han emellertid ateismen. Han var en skarp polemiker, men utmärktes alltid af sin-

neslugn och en allvarlig karaktär. Morellet lefde längst af alla encyklopedisterna och öfverlefde såväl revolutionen, som kajsardömet och restaurationen; han blef insatt i lagstiftande församlingen 1807 och lifnärde sig ända till sin sin död vid 92 års ålder (1819) som skriftställare och öfversättare.

* * *

Tidigast bland upplysningslitteraturens representanter i Frankrike framträdde *Voltaire* (d. 1778) med stridskrifter mot kyrkan och obskurantismen. Hans epistel "För och Mot" (1722) utgjorde början till hans strid mot kyrkan. Förvist från Frankrike 1726 på grund af en tvist med en riddare, vistades han i England ett par år och gjorde sig förtrogen med Newtons system och Lockes filosofi, med hvilka han sedan gjorde sina landsmän bekanta. Hans "Engelska bref" (1734) ådrogo honom en ny förföljelse, då de innehöllo en bitter granskning af franska förhållanden och en hittills okänd satirisk kritik af kristendomen. Skriften brändes af bödeln på Pariserparlamentets befallning och Voltaire flydde till Lotringen — som ännu var själfständigt under Stanislaus Leczinsky — där han lefde 15 år på slottet Cerey hos markisinnan Du Chatelet. Gynnad af m:me de Pompadour, blef han emellertid senare medlem af franska akademien och rikshistoriograf, men föll snart i onåd och lämnade Frankrike för att några år vistas hos Fredrik d. store i Berlin; och sedan han åter vistats ett par år i Frankrike, slog han sig ned i Schweiz och lefde mest på sitt slott Ferney till sin död. Som en af de främste ledarne af oppositionsrörelsen, förkunnande Voltaire härifrån i en mängd skrifter de frisinnaede läror, som

förorsakade en väsentlig förändring i allmänna tänkesättet rörande kyrkan och staten, och var dessutom värksam som skald och historiker.

Få människor ha öfvat ett så vidsträckt inflytande på samtid och eftervärld som Voltaire, som med sin stora lärdom förenade en utomordentligt spirituell framställnings-

F. M. Arouet de Voltaire.

konst; få ha varit så beundrade och få så hatade. Som en röd tråd genomgår alla hans skrifter opposition mot auktoritetstron; kan bekämpade despotism i kyrka och stat och reste sig mot fördomar af alla slag, främst kyrkans.

Hans utrop "*cerasez l'infame*" — "*krossa den eländiga*" — hade sin grund i kyrkans förnuftsvidriga dogmer och dess gräsliga förföljelser, kät-

teri- och häxprocesser med åtföljande tortyr och dödsdomar o. s. v., som uppfyllde honom med den djupaste afsky. Voltaire var ock född i slutet af samma århundrade, då en Bruno och en Vanini blefvo brända och en Galilei dömdes af inkvisitionen till tystnad och frihetens förlust.

Kyrkans störtande var Voltaire liktydigt med mänsklighetens lycka och framåtskridande, och han ansåg kyrkoläran som höjdpunkten af den afskyvärdaste vantro. Han ville därför tillintetgöra kristendomen och var ock öfver-

tygad om att kunna göra det. "Jag är uttråkad "sade han, "att höra återupprepas, att tolf män varit nog att skapa kristendomen, och jag har lust att visa, att det ej behöfs mer än en att tillintetgöra den." Liksom Voltaire voro alla framstående män i 18:de årh., Fredrik d. store, Diderot, Montesquieu m. fl. öfvertygade om kristendomens fall i en ej synnerligen aflägsen framtid, och den sistnämnde förklarade för sin del, att "i Europas nuvarande tillstånd är det ej möjligt, att den katolska religionen består i fem hundra år."

Voltaire skref en mängd arbeten för att bekämpa kyrkan och hela kristendomen, och alla blefvo förbjudna och indragna, men ock därför lästa med det lifligaste intresse. De förnämsta äro: "Filosofiskt lexikon", "Frågor rörande undren", "Nationernas skri" och "Bibeln slutligen förklarad." För dessa arbeten gjorde Voltaire grundliga studier i bibeln och kyrkofädernas skrifter m. m., och framdragande alla motsägelser, som funnos i kyrkoläran, fann han ämnen till skämt utan ända; han gycklade med mysterierna, profetiorna, undren och prästernas celibat, drog i härnad mot påfvarnes världsliga makt, eggade harmen öfver kyrkans grymheter mot kättare, dundrade mot Kalvins bål lika väl som mot inkquisitionens autoda-féer, och lämnade ej den kristna tron något rådrum, antingen den kallades katolsk eller protestantisk.

Kristna författare ha försökt nedsätta Voltaires kritik öfver kristendomen genom att förklara den ytlig. Denna förebråelse är fullkomligt ogrundad, ty Voltaire var mycket väl bevandrad i de kristna dogmerna och kyrkohistorien, och hans inkast voro fullkomligt riktiga och oväderläggliga. Men för resten bör ingen med vetenskaplig bildning begära, att man på allvar skall filosofiskt diskutera dessa dogmer, då ju hela teologien är grundad på inbillning. Hvad

beträffar Voltaires skämt med dogmerna, så bör man ej glömma, att vissa kyrkofäder, t. ex. Augustinus, ofta begagnade sig af detta medel, då de ville vederlägga forntidens polyteism.

Några exempel på Voltaires satiriska behandling af kristendomen må här anföras ur hans artiklar i Encyklopedien.

Sedan han anført en del kända sociala orsaker till kristendomens framsteg, tillägger han satiriskt: "Lägger man här till de gudomliga orsakerna, kan man blott förvånas öfver en enda sak, nämligen att denna religion, som är så sann, ej utbredde sig med ens öfver de båda halfkloten, den vildaste ö ej undantagen."

Framhållande, att en så kunskapsrik historiker som Josefus och de romerska historieskrifvarne iakttagit tystnad angående de evangeliska berättelserna om det mörker, som skall ha betäckt jorden tre timmars tid midt på dagen vid Jesu död m. fl. under, tillägger Voltaire: "Gud har ej velat, att gudomliga ting skulle nedskrifvas af deras profana händer."

Han påpekar, hurusom "det varit utmärkande för de kristna att kunna fördrifva djäflar med korstecknet", men, säger han spetsigt, "de synas sedan någon tid ha förlorat makten öfver djäflarna."

I fråga om kättare säger Voltaire: "De voro otvifvelaktigt brottsliga inför Gud och de borde brännas i all evighet i den andra världen. Men hvarför bränna dem vid sakta eld i denna värld? — — Fromma själar svara, att intet var mera rättvist än att på brinnande bål ställa dem, som hade en egen mening; att det var att rätta sig efter Guds vilja att bränna dem, som han själf skulle bränna, och att en eller två timmar på bålet är ett intet mot en hel evighet" etc. "Det är en stor olycka att vara

kättare; men är det något stort och godt att upprätthålla ortodoxien med soldater och bödlar?"

Då man frågade Voltaire, hvad han ville sätta i stället för de dogmer han nedref, gaf han det dräpande svaret: "Jag befriar människorna från ett vilddjur, som suger deras blod, och de fråga mig hvad jag vill sätta i stället!"

Voltaire var emellertid af naturen föga böjd att trotsa ett oväder och han försökte afväpna mäktiga motståndare med låtsade medgifvanden för att undgå förföljelser. För den skull deltog han sålunda under vistelsen i Frankrike 1754 i de kyrkliga bruken, gick till nattvarden o. s. v. Härom skref han till en vän: "Hvad beträffar *frukosten*, så var den nödvändig. Ni känner ej det raseri, hvarmed den prästerliga förföljelsen angripit mig."

Trots sitt oblidkeliga skämt med de kristna dogmerna, var dock Voltaire teist och uppträdde t. o. m. mot ateismen, såsom i sin kritik af Holbachs "Naturens system." Han uppförde ock en kyrka i Ferney, där han höll predikningar för sina underhafvande. I fråga om en personlig guds tillvaro och en själfständig själ, var Voltair kanske ej så öfvertygad, som han ibland ville synas. Han skref sålunda till m:me de Deffand: "Vi likna alla den schweiziska kaptenen, som före striden bad denna bön: min Gud om det finns någon — haf medlidande med min själ — om jag har någon."

Fast Voltaire var teist, var hans morallära rent mänsklig; sedligheten var hos honom ej beroende på tron och han framhöll först och sist plikterna samt viljans frihet. Han fattade alltid vetenskapens betydelse att höja mänskoförståndet och befordra civilisationen, var fullt förtrogen med sin tids alla vetenskapliga kunskaper och bidrog ock att sprida dem, särskildt Newtons arbeten. Med sin beundransvärda skarpsinnighet såg han, att världens framtid

fanns i Diderots skola; och då han jämförde sig med dess hufvudrepresentanter, kände han sig liten. "Jag tror nog", sade han 1760, att jag gör vers bättre än de och t. o. m. att jag känner historien lika bra som de; men vid Gud och min själ, är jag knappast deras lärjunge i allt annat, så gammal jag än är". Han såg i Diderot den filosofiske mästaren och skref mot slutet af sin lefnad med hänsyn till hans strid mot teologien:

"Lef länge, och måtte Ni kunna rikta dödshugg mot det odjur, hvars öron jag blott bitit i."

Voltaire gjorde ock sitt bästa att sprida resultaten af encyklopedisternas verksamhet och var ständigt deras outtröttlige medhjälpare. Han skref ock en mängd artiklar i Encyklopedien, som han, ehuru beklagande sig öfver vissa uppsatser utan värde, ansåg vara "det största minnesmärke man kunnat resa till vetenskapens ära" och som han i kritiska tider erbjöd sitt materiella understöd. Han ogillade visserligen somliga encyklopedisters öppet uttalade ateism, men han angrep icke desto mindre deras reaktionära motståndare med utomordentlig våldsamhet. Olycklig den, som visade sig som förnuftets fiende; han gjordes liktydig med dum och löjlig.

Då Ludvig XVI afskedat den klarsynte Turgot, som velat införa nödvändiga ekonomiska reformer till folkets bästa, hämnades Voltaire denna kortsynthet med ett "Bref till en man", och han förstod nu, hvad som förestod. "Allt jag ser", sade han, "utsår frön till en revolution, som oundvikligt skall inträffa. Ljuset är så spridt, att det skall låga ut vid första tillfälle, och då blir det ett vackert spektakel. De unga äro lyckliga, de skola få bevittna märkliga ting."

8. *Den nyare tyska filosofien: Leibniz, Thomasius, Wolff och Kant. Upplysningsfilosofien och rationalismen. Bibelkritik: Reimarus, Lessing, Semler m. fl.*

I Tyskland fick deismen en synnerligen framstående målsman i den store filosofen *Leibniz* (d. 1716), som var en polyhistor som få: matematiker, fysiker, historiker, politiker m. m. och blef ständig sekreterare i Vetenskapsakademien i Berlin. Han var i synnerhet under den första mera vetenskapliga perioden af sitt lif af största betydelse för utvecklingen. Han ville framförallt söka nyttan och tillämpligheten i det praktiska lifvet af all forskning, och "tillväxten af människosläktets makt och lycka vore filosofiens högsta mål." Ehuru han var teist, ansåg han, att man ej kan antaga en ständig mellankomst af "Skaparen", ty då skulle denne ej varit mäktig att medelst en "förutbestämd harmoni" åvägbringa en fulländad mekanism, utan varit tvungen att oupphörligen lägga hand vid det skapade; men Gud ingriper aldrig i naturens företeelser.

De ursprungliga krafter, som enligt Leibniz finnas i hvarje ting, kallade han efter Bruno *monader*; dessa äro skapade, ehuru oförstörbara. De bero på en gudom, det absoluta, den primitiva enheten, *monadernas monad*; men denna är emellertid ej universum själf, såsom hos Bruno, utan en från universum skild gud. Gud är likvisst rationalismens, och ej teologiens Gud. Leibniz stod emellertid i visst afseende under den gamla trons hemliga inflytande, då han förklarade, att människan "naturligen" tror på Gud och själens odödlighet, och märkte ej, att denna "naturliga tro" blott var den traditionella tron, som blifvit *bibringad* i barndomen. Att Gud existerade, följde enligt Leibniz direkt af hans begrepp, då han vore ett väsen, hvilket i sig förenar alla de högsta egenskaper.

Då Bayle på Leibniz' tid framhållit motsägelserna mellan de antagna goda egenskaperna hos Gud och det onda i hans skapelse, mellan hans allmakt och människans frihet m. m. och detta väckte tvifvel på Guds tillvaro, som oroade drottning Charlotta af Preussen, skref Leibniz för att trösta henne sin "*Theodicée* (1710), däri han sökte vederlägga den farlige franske filosofen. Han förnekade här, att vetenskapens och trons sanningar stå i strid med hvarandra, fast trons hemligheter ej kunna förklaras af förståndet. Spörsmålet om världens ofullkomligheter sökte han lösa med sin intet förklarande lära, att Guds väsen är förnuft och att han därför bland en mängd "möjliga" världar skapat den bästa; då det onda ändock finnes i världen, så måste det sålunda höra till en fullkomlig värld.

Leibniz skref mot slutet af sin lefnad än mer i den vägen, eller en teologisk skolastisk afhandling om "Naturens och nådens principer" m. m.

* * *

Leibniz' lärjunge *Thomasius* (d. 1728), framstående som både jurist och filosof, uppträdde tidigt med sådan frimodighet mot den kyrkliga dogmatismen, att han fick många fiender bland teologerna och hotades med fängelse, hvarför han 1690 flydde från Leipzig, där han var universitetslärare. Han blef ej långt efter lärare vid universitetet i Halle, hvilket grundades under hans medvärkan, och här utöfvade han länge ett betydande inflytande på den tyska kulturen. *Thomasius* bekämpade den skolastiska riktningen inom filosofien och befordrade i hög grad vetenskapernas studium; han erkände ej i trossaker någon

yttre auktoritet och fordrade tolerans äfven för icke ortodoxa meningar. Honom tillkommer förtjänsten att först ha skiljt naturrätten från moralen och teologien, och han uppträdde, såsom ofvan framhållits (sid. 270) med sådant eftertryck mot häxeriprocesserna, att de snart efteråt upphörde i de flesta tyska länder.

* * *

Leibniz' lärjunge *Wolff* (d. 1754), professor i Halle, fortplantade i Tyskland hans filosofi och antog en vetenskap om Gud, teologien; i sin framställning däraf gjorde han sig den ofruktbara mödan att söka bevisa Guds tillvaro, hans personlighet och vilja. De kristna teologerna kastade sig emellertid öfver honom och hos regeringen anklagade de hans lära att genom sina konsekvenser leda till ateism och fatalism samt upphäfvande af religion och moral. Följden blef, att Fredrik Wilhelm I af Preussen, som blott hade intresse för militären och prästerskapet, men ringaktade vetenskapen (han utnämnde till president i Vetenskapsakademien en hofnarr, känd för fylleri), afsatte och landsförviste *Wolff* (1723) — under hotelse med galgen — och först efter 17 år, då hans upplyste son, fritänkaren Fredrik d. store bestigit tronen (1740), återkallades filosofen till Halle och gjordes till vice kansler för dess universitet. *Wolff* behärskade under stor del af 18:de årh. det filosofiska tänkandet i Tyskland. Om han å ena sidan tillbakaträngde den ortodoxa kyrkoläran, så var han å andra sidan ingen oppositionsman gentemot kristendomen, utan trodde i likhet med Leibniz, att han med sin filosofi skulle kunna gifva stöd åt den kristna tron. Han stod emellertid liksom Leibniz på deistisk grund, och ehuru han gjorde till

sin uppgift att ådagalägga kristendomens förnuftsenslighet, så kom han ej längre än till en s. k. naturlig teologis allmänna sats, hos hvilka just det specifikt kristna var bortstruket.

* * *

I Tyskland blef den store filosofen *I. Kant* (d. 1804) den, som förstod att genomföra den af Hume grundlagda kritikismen från en ny synpunkt. *Metafysiken* är enligt honom endast en *modifierad form af teologi*; och han framhöll, att kunskap om Gud och ett lif i en annan värld egentligen utgjort ett mål för mänsklighetens *barndoms* filosofi. Han ville en annan metafysik än den gamla och satte matematiken och naturvetenskapen som föredömen därför. Dessvärre kunde han ej genomföra denna fordran, utan blef själf en metafysisk tänkare, då han saknade nödiga vetenskapliga insikter och följde en apriorisk metod. Hans "Kritik öfver religionen" (1791) hade som mål att ur kristendomens dogmer och institutioner framdraga det *moraliska innehållet*, hvarigenom religionen skulle bli förnuftig. Man ser af Kants framställningar, att det var honom motbjudande att tillskrifva kristendomen ett öfvernaturligt ursprung, och kristendomen finge ej enligt honom undandraga sig *förnuftets kritik*. Kant sökte att medelst moraliska idéer tolka och omvandla kristendomens legender, dogmer och institutioner, och för honom var religionen väsentligen blott *moral*.

Den nya tyska upplysningsrörelsen hade i Kant ett kraftigt stöd. "*Upplysning*", sade han, är människans utträdande ur sitt själföfvållade omyndighetstillstånd. Omyndighet är oförmågan att utan ledning begagna sig af sitt

förstånd. Själförvållad är denna omyndighet, då orsaken därtill ej är brist på förstånd, utan på beslutsamhet och mod att begagna sig däraf utan ledning af en annan. Haf mod att bruka ditt eget förstånd! är således upplysningens valspråk."

* * *

Närmast ur Wolffs skola framgick i Tyskland den s. k. *upplysnings-filosofien* — som ock kallats *popular-filosofien* — hvilken gjorde sunda förnuftet till kunskapsprincipen och afsåg individernas förnuftiga själfständighet samt därmed ock deras lycka. Den såg i alla meningar och läror, som ej hvilade på sunda förnuftet, vantro och fåkunnighet, hvarför den ock ansåg den ortodoxa kristendomen som vidskepelse och oförnuft.

Upplysningsfilosofiens främste målsmän voro skriftställaren och bokhandlaren *F. Nicolai* (d. 1811) den judiske filosofen *Moses Mendelsohn* (d. 1786) — en allvarlig man, som personligt höll sig till den konfessionella judendomen, hvars monoteism var hans hjärtesak — moral-filosofen *C. Garve* (d. 1798), orientalisten *S. H. Reimarus*, lärare i Hamburgs gymnasium m. fl. Till upplysningsfilosoferna räknas ock i viss mening *Lessing* och *Kant*. De hade som hufvudorgan från 1765 den af Nicolai utgifna tidskriften "Allmänna Tyska biblioteket", som länge utöfvade ett betydande inflytande på den tyska kulturen. I sammanhang härmed kom *rationalismen* eller *neologien*, nymakeriet, som de ortodoxa kallade denna mera förnufts-enliga riktning, att göra sig gällande, gent emot hvad man kallade "trons obskurantism." Framstående tänkare, Lessing, Kant, Herder m. fl., sökte göra denna förståndsre-

ligion allmänt gällande och lärda språkforskare, som tillika voro teologie professorer, Ernesti, Michaelis m. fl., visade, att mycket, som man ansett ha varit ingifvet af den Helige ande, måste tillskrifvas österländigarnas bildrika språk.

Reimarus uppträdde i midten af 18:de årh. i flera djärfva skrifter mot kristendomens öfvernaturliga ursprung och väsen, och han författade anonymt ett ytterst märkligt arbete: "Skyddsskrift för de förnuftiga Gudsdyrkarne", de uppseendeväckande "Wolfenbüttelska Fragmenten" af en obekant. Fragmenten blefvo först på 1770-talet delvis offentliggjorda af *Lessing*, som därför på det häftigaste angreps af den gamla ortodoxiens Zionsväktare för att han tagit "fiendtliga angrepp på vår allra heligaste religion" i försvar, och då Hamburgs fanatiska pastor primarius *Goeze* börjat polemisera med honom därom, upptog *Lessing* stridshandsken och förfäktade, särskildt i sin bok "Anti-Goeze", tviflets rätt gentemot den själlösa bokstafstron, prästerlig fördömmelselusta och högmodig själfkloket.

De "Wolfenbüttelska Fragmenten" erkänna intet gudomligt innehåll i de heliga böckerna, utan förklara allt det underbara för bedrägeri eller misstag. Hvad beträffar Gamla testamentet, förklaras däri de män, med hvilka Gud berättas ha omedelbarligen talat, för så dåliga, deras föregifna gudomliga läror för så krassa och fördärflika, att detta umgänge med Gud icke kan vara annat än uppdiiktadt, för att skaffa prästernas och härskarnes läror insteg hos den stora massan. Moses stämplas som en bedragare, som uppdiiktat Jehova-uppenbarelserna och ej skytt de skändligaste medel för att göra sig till härskare öfver ett fritt folk och framställa brottsliga åtgärder som gudomliga befallningar.

Den evangeliska historien innehåller två om hvarandra blandade lärosystem, som kritiken har att åtskilja, det äl-

dre sanna om en *världslig*, och det yngre falska om en *andlig* återlösare. Jesus tillskrifves en *politisk* plan, och han ansåg sig själf för en Messias blott i judisk mening. Han skulle befria judarne från det romerska förtrycket och göra dem till jordens härskande folk; apostlarne skulle som hans ministrar omgifva hans tron i Jerusalem. Denna plan misslyckades genom Jesu ingalunda förutsedda död, hvarefter lärjungarne sökte dölja misslyckandet genom det bedrägliga föregifvandet, att han uppstått från de döda. De diktade därför ock ett nytt lärosystem om en *lidande* återlösare för hela mänskligheten.

Den berömde grundläggaren af den omdanade tyska nationallitteraturen *Lessing* (d. 1781), som var bibliotekarie i Wolfenbüttel, gjorde hvad han kunde för att, såsom han själf sade, skaffa otroselden luft. I sin skrift "Om människosläktets uppfostran" framhöll han, att människoförnufvet skulle kunnat reda sig utan någon hjälp af en Guds uppenbarelse. Han byggde framtiden endast på *upplysningen* och bidrog i hög grad att hos den stora allmänheten undergräfvade bibeltron.

Sammaledes med *C. F. Bardht* (d. 1792), som en tid var teologie professor i Giessen och sedan mestadels uppehöll sig i Halle. Han sökte i en mängd skrifter visa, att Jesus liksom Moses, Konfucius och Luther endast öst ur förnufvets källa och uttalade sig mycket hånfullt om kristendomens sakrament.

Mot dessa "otrons" målsmän uppträdde en mängd apologeter, somliga ortodoxa, men de flesta medlande mellan kyrkoläran och den moderna tidsandan och försvarande mindre den kristna tron än den kristna moralen.

Den protestantiske teologen *J. S. Semler* (d. 1791), professor i Halle, den egentlige grundläggaren till den historiskt bibliska kritiken och en af hufvudrepresentanterna

för rationalismen, intog sålunda en medelväg. Han var motståndare till Wolfenbüttler-fragmenten och Bardhts hån öfver kristendomen, men hotade genom sin criticism hela den gamla ortodoxiens lärobyggnad. Han utgick från den förutsättningen, att endast "det, som tjänade till moralisk förbättring", egde sanningens kriterium och utgjorde bibelns kärna, men att allt annat vore oväsentligt och för det mesta en följd af Jesu och hans apostlars *ackommodation* efter gängse tidsmeningar, hvarför han ville undanröjda det nationella lokala och tillfälliga i de bibliska berättelserna för att utsofra grundsanningarna. Och på samma vis förfor han med kyrkoläran, så att han endast ville låta sådana dogmer kvarstå, som hade värde för människans förbättring. Härigenom gynnade Semler i hög grad rationalismen.

Rationalismens princip att sätta moralen i teologiens ställe gjorde sig snart gällande t. o. m. hos många präster, som mest höllo sig till kristendomens moraliska föreskrifter utan att tala om frälsning eller nåd etc. Man förklarade som fåkunnighet eller vantro allt, som låg utom förnuftets fattning, och hvad man kallade kristendom inskränkte sig till allmänna föreställningar om ett högsta väsen, själens odödlighet och om dygden såsom sedlighet genom människans egen kraft.

Snart öfvergick neologien hos många till än mer utprägladt fritänkeri, som förkastade alla öfvernaturliga föreställningar och gjorde bibelns läror till föremål för sina angrepp.

* * *

9. *Sammanfattning af 18:de århundradets brytning med kristendomen. Den stora franska revolutionen och kristendomens afskaffande. Förnuftets kult: Thomas Paine. Teofilantroperna, Condorcet och Nationalkonventet reformera undervisningen. Den kyrkliga reaktionen och Napoleon.*

Efter Kopernikus, Keplers, Galileis, Newtons, Voltas, Priestleys, Scheeles, Lavoisiers m. fl. forskares upptäckter och teorier, hvilka tillstodde en vetenskaplig förklaring af världen, och efter F. Bacos, Hobbes, Bayles, Spinozas, Montesquieus, Humes, Turgots, Buffons m. fl:s spekulationer och synpunkter rörande människan och samhället, efter upplysningstidens och encyklopedismens kritik af äldre föreställningar, var det ej längre möjligt att hoppas upplysning och ledning af teologien. Bättre än genom teologiens antagna öfvernaturliga väsen fann man numera förklaring öfver naturens och mänsklighetens företeelser genom de af vetenskapen formulerade lagarne.

Vetenskapen och filosofien medförde i 18:de årh. en vidsträckt upplysning och andlig frigörelse, upplösande kristendomen såsom oförenlig med forskningen och tankefriheten.

Det 18:de årh. betecknar en afgörande brytning med allt från medeltiden nedärfdt, sedan de närmast föregående århundradena förberedt denna brytning. Människoanden frigjorde sig från den gamla tron på traditionens och bibelns tillförlitlighet och underkastade allt åtkomligt sin granskning för att lösa sitt tvifvel genom sin egen kunskapsförmåga med förkastande af all s. k. uppenbarelse. Filosofien sönderbröt dogmernas fjättrar och bemäktigade sig den tron, hvarifrån hon nedstött teologien; nya, förr oanade fält öppnade sig för forskning, då hon vände sig till det verkliga lifvet från det öfvernaturliga, och med djärfhet och säkerhet uppställde naturvetenskapen sina för alla tider gällande grundprinciper.

I mångt och mycket tillbakahållen och afbruten genom det 17:de århundradets förvildning och reaktion, syntes denna stora rörelse i 18:de årh. vilja med fördubblad ifver återtaga det försummade. Hvad som hittills blott varit förmodanden eller teori, började nu sättas i praktik. Drifna af värklig entusiasm och alltför berättigad kulturharm arbetade en mängd pennor på att afkasta tvång och inskränkning och att införa förnuft och frihet på alla områden. Den kyrkliga vidskepelsen och fanatismen bekämpades, och ett hittills okänt kraftmedvetande genomträngde upplysningens målsmän, som på vetenskapens grund förkunnade tolerans och humanitet gentemot all kyrklig despoti, protestantisk såväl som katolsk. En tidsålder af allmän reform i upplysningens anda inträdde i hela Europa och vissa furstar och statsmän, såsom Fredrik d. store, hyllade ock den stora rörelsen.

Steg för steg gick den framåt denna oemotståndliga rörelse för afskaffandet af allt det gamla och fallfärdiga i kyrka och stat och dess utbytande med tidsenligare idéer och institutioner. Men innan århundradet var till ända, hade den fredliga utvecklingen öfvergått — genom de styrandes missgrepp — till en våldsam omstörtning i Frankrike, hvilken återvärkade på alla öfriga europeiska staters lif och utveckling.

* * *

Den stora *franska revolutionen*, som afsåg en allmän pånyttfödelse af den gamla samhällsordningen, var ej blott af politisk och social natur, utan gällde ock religionen. Michelet har ock med rätta framhållit, att "revolutionen hade varit intet utan *den religiösa omhvälfningen*."

Den första sammandrabbningen på det religiösa området var ett stormigt uppträde i mars 1792 i Jakobinerklubben mellan *Robespierre* och Girondisterna, hvilka på den tiden hade ledningen och höjde det andliga oberoendets fana. Då Robespierre, som var deist, i ett upprop bl. a. sagt, att "*Försynen alltid vakar öfver oss vida bättre än vår egen vishet*" etc., bemöttes han af Girondisten *Gaudet*, som bl. a. förklarade, att han "ej fann någon mening i denna idé och att han ej kunnat tro, att den man, som med så mycket mod under tre år arbetat på att draga folket ur despotismens slafveri, sedan kunde medvärka till att ställa det i *vidskepelsens slafveri*."

Debatten i detta ämne hade djupare betydelse än man då anade, den var i själfva värdet inledningen till senare sammandrabbningar mellan deister af Rousseaus skola och de från all teologi emanciperade anhängarne af Diderots, Holbachs och Helvetius filosofi, hvilka man kallade ateister och materialister.

Sedan Nationalkonventet proklamerat republiken (21 Sept. 1792), blef rörelsen mot kyrkan och kristendomen snart allt starkare. Petitioner om att staten ej skulle understödja någon kult inkommo, och Nationalkonventet, som visserligen ej genom något beslut afskaffade katolska kyrkan, upphäfdde hvarje statsprivilegium för katolicismen och förkunnade alla kyrkors frihet samt beslöt en *ny kalender* i stället för den kristna, som skalden Fabre d'Eglantine kallade "lögnens, bedrägeriets och charlataneriets repertorium." Härmed infördes en *naturens* kult, ty i den nya kalendern insattes för särskild åminnelse alla de naturföremål, som utgöra människornas välbefinnande: jordens nyttiga produkter, sädesslagen, frukter, husdjuren, åkerbruksredskap o. s. v.

Kyrkans ställning till revolutionen, de ständiga res-

ningarna och förräderierna, som den anstiftade i hela Frankrike, men i synnerhet i Vendée, bidrog mer och mer att skapa en opinion mot den gamla tron och prästerskapet. Därtill kom mordet på Frankrikes diplomatiska sändebud Basseville i Rom i Januari 1793, hvori påfliga hofvet bevisligen var medskyldigt. Vid ett politiskt sammanträde i en sektion i Versailles i Okt. s. å. uttryckte en talare harmen mot påfve Pius VI, "Bassevilles mördare och republikens förbittrade motståndare", och yrkade, att Nationalkonventet skulle besluta, att hvarje präst, som läste böner för påfven, skulle deporteras, och förslaget gillades af många andra sektioner.

De ständiga predikningarna af de präster, som vägrade aflägga den stadgade civila eden, i förening med adelns sammangaddningar, buro frukt, i det en fruktansvärd katolsk och rojalistisk armé bildades för att nedslå republiken och återställa kungadömet af Guds nåde, och denna samverkade med utlandets koalition mot Frankrike. Häre ha vi att se en af orsakerna till den radikala rörelsen mot kristendomen och den gamla kulten. *

* * *

Stor del i denna rörelse hade den preussiske baronen *Anarchasis Cloots* (d. 1794), som uppfostrats i Frankrike och blef naturaliserad fransman samt medlem af Nationalkonventet, sedan han af sin stora förmögenhet gifvit Frankrike 12 mill. francs till nationalförsvaret. Denne märklige entusiast lefde för friheten och upplysningen, hade rest i alla länder för att värka därför, men ville bo i Paris "värld-

* Se *Robinet*: »Le mouvement religieux à Paris pendant la Revolution», 1898.

dens centrum" och kallade sig "medborgare i universum". I Holbachs salong hade han framställt en panteistisk världsreligion och betonat alla folks enhet, och för den stora allmänheten förkunnade han oafbrutet sin lära i utprop och skrifter, bl. a. "Den universella republiken" (1793). Deismen var honom lika orimlig som kristendomen; han förkunnade tillintetgörandet af alla tyranner och gudar och förklarade, att ingen annan kult borde finnas än *förnuftets kult*.

Cloots' idéer hyllades af den radikala Pariser-kommunen och dess prokurator *Chaumette*, f. d. munk, en ädel entusiast, präglad af stark moralisk tendens, hvilken gjorde mycket för att befordra patriotiska dygder och goda seder, motvirkade prostitutionen o. s. v. På hans förslag beslöt kommunen, att Notre-Damekyrkan skulle vara ett republikanskt tempel, kalladt *Förnuftets tempel*, och att nya helgdagar efter den nya kalendern skulle hållas i stället för de kristna. Den första festen i "Förnuftets kult" firades i Notre-Dame d. 10 Nov. 1793; i koret var uppfördt ett filosofiens tempel, prydt med byster af mänsklighetens stora filosofer och välgörare; unga damer, klädda i hvitt och med eklöfskransar, sjöngo en hymn till Förnuftet med ord af skalden A. Chenier och dessutom utfördes orkestermusik. Som symbol för Förnuftet och Friheten hade man en vacker och aktningvärd kvinna, deputeraden Momoros hustru, som, klädd i hvitt och blått och med frygiska mössan på hufvudet, framsteg ur filosofiens tempel och bars på en tron i procession, därvid hon hälsades entusiastiskt med sång. Man aflade ock en ed att alltid vara Förnuftets och Frihetens ideal trogen. Processionen begaf sig sedan till Nationalkonventet under ledning af *Chaumette*, som här tolkade festens ändamål, sägande bl. a., att det gamla templets gotiska hvalf, "som så länge genljudit af

Förnutlets fest i Notre-Dame i Paris d. 10 November 1793 (efter C. L. Mullers teffia).

villfarelsens röst, nu för första gången gifvit eko åt sanningens.“ På hans begäran stadfästade konventet kommunens beslut att helga Notre-Dame åt den nya kulten, hvarpå presidenten, Laloi, under enhälligt bifall af konventet gaf helsningskyssen åt "Förnuftets gudinna", som fick taga plats bredvid honom. Därpå begaf sig konventet jämte processionen till Förnuftets tempel, där man ånyo firade filosofiens seger och vidskepelsens död. Ceremonien utfördes ock i flera andra kyrkor i Paris och departementen med andra kvinnor — vanligtvis skådespelerskor — i den symboliska rollen, och bland de första nämnas den högt uppburna operasångerskan m:lle Maillard samt den beundrade operadansösen m:lle Aubry.*

* Denna Förnuftets fest har alltid af kyrkliga eller konservativa historieskrifvare framställts på smädligt sätt. Sålunda skrifer prof. (sedan biskop) C. A. *Cornelius* i sin »Handbok i kyrkohistorien» (1872), att man »införde hvad man kallade *Förnuftets dyrkan*, hvarvid en *sköka* i triumf fördes till kyrkan Notre-Dame och där tillbads såsom förnuftets gudinna. Detta hädiska gyckelspel upprepades under flera månaders tid» etc. Det är alldeles otänkbart, att Chaumette, som gjorde allt för att motvärka prostitutionen och var en ädel personlighet, skulle ha kunnat vara med om att låta en sköka representera Förnuftet vid denna fest, och hvarken m:me Momoro eller de båda andra ofvan nämnda representanterna voro offentliga kvinnor. Något hädiskt gyckelspel var festen ingalunda, utan hade en allvarlig bakgrund, fast teologer ej kunna fatta den. I alla händelser var denna symbolisering gudomlig, för att så säga, i jämförelse med kristendomens förnuftsvidriga och ohyggliga föreställningar om djäfvulen och helvetet och de gräsliga skådespel, som kyrkan gifvit mänskligheten i kättarnes och häxornas bål — om än ceremonien senare kom att urarta och kanske mindre värdiga kvinnor fingo symbolisera Förnuftet. Hur olämpligt detta än var, har dock kyrkan visat värre urartning i prästers och påfvars, munkars och nunnors sedeslöshet.

Förnuftets symbolisering i kvinnoskepnad bör ej väcka någon förvåning, då s. k. tableaux vivants ofta anordnats för att framställa stora idéer. Före förnuftets kult hade den store kemisten Lavoisiers hustru föreställt Naturen vid en filosofisk fest. Bekant är ock, att en skön kvinna, Fya, föreställde gudinnan Athene vid Pisistratos triumftåg i Athen.

Samtidigt med införandet af Förnuftets kult afsade sig många af kyrkans män — såsom abboten Sieyes, ärkebiskop Goblet jämte prästerskapet i Paris — det kyrkliga kallet och afsvuro ett stort antal präster och biskopar kristendomen helt och hållet inför Nationalkonventet.

Pariser-sektionerna (arrondissementerna) och en mängd kommuner i landsorten förklarade, att de lämnade vidskepelsens förvillelser och afsvuro kristendomen samt ej hyllade annan kult än Förnuftets. De bemäktigade sig kyrkorna, som dels användes som tempel för den nya kulten eller andra offentliga ändamål, dels såldes; deras prydnader och skatter borttogos och oerhörda massor af kalkar, fat, kors, relikgömmor m. m. af guld och silfver sändes till Nationalkonventet för att såsom statsegendom nedsmältas i myntet.

Afkristning hade sålunda i viss mån egt rum i Frankrike. Man hade aflägsnat den gamla regimens grundval: prästernas och kungarnas dubbla despotism; kyrkan och konungsligheten, altaret och tronen hade följts åt i revolutionens stormar.

Denna Förnuftets kult, en naturlig följd af encyklopedisternas filosofiska frigörelsevärk, var en stor tanke och hade en djup betydelse. Den utvisade behofvet af en ny andlig ledning för samhällenas pånyttfödelse. Men den blef blott en anslående tablå, en vacker dröm. Tiden var ej egnad för en bestående organisering af en ny kult på förnuftets och vetenskapens grund. Revolutionsrörelsen var ännu för

mycket behärskad af nedbrytande tendenser och ännu hade ej den sociologiska vetenskapen grundlagts.

Den enda förebråelse man kan göra Nationalkonventet och kommunen i fråga om Förnuftets kult är, såsom P. Laffitte framhållit i "La Revolution francaise", att ha velat pålägga medborgare hvad som blott bort föreslås, såsom alltid i fråga om samvetssaker. På samma vis med undertryckandet af kristendomen. Det hade varit nog att upphäfva dess officiella ställning och hvarje bidrag af statsmedel, i enlighet med fullständigt särskiljande af kyrka och stat, men med full frihet för alla kulter.

Robespierres stigande makt, som Nationalkonventet ej kunde häjda, gjorde snart slut på Förnuftets kult, och undertryckandet häraf utmärker i själfva värdet slutet på revolutionens och konventets framåtgående rörelse. Sedan den deistiske tyrannen, som inspirerat sig med Rousseaus idéer, låtit i *Guds namn* till döden döma dem, som han anklagade för ateism, sökte han i konventet bevisa Guds tillvaro och framställa dem, som ej trodde därpå, såsom lastbara människor, och ville liksom Rousseau döma dem till döden såsom dåliga medborgare, oförmögna att respektera lagarne. Han utpekade äfven dem han närmast åsyftade, i det han utfor mot *encyklopedisterna och deras anhängare*. Han dref konventet att, som om det varit ett kyrkomöte, besluta *tillvaron af Högsta väsendet och själens odödlighet* och firandet af en *fest för Högsta väsendet*, som egde rum d. 8 Juni 1794, därvid Robespierre själf uppträdde som öfverstepräst.

Han kände hvilket stöd han hade i den kyrkliga reaktionen, som i honom såg en nyttig förpost för sina planer, och förklarade, att prästernas principer voro likartade med hans, samt beskyddade dem — abboten Dom Gerle m. fl. — som fordrade, att katolicismen skulle förklaras för statsreligion.

Efter några månaders skräckvälde fick emellertid denne teologiske bödel sitt rättvisa straff under guillotinen.

* * *

I den nya frigörelsen på revolutionens tid fick engelsmannen skriftställaren *Thomas Paine* stor betydelse. Först gjorde han sig ett populärt namn genom sin bok "Sunda förnuftet" och sin värksamhet för Förenta staternas oafhængighet. Han försvarade revolutionen i Frankrike i sin bok "Människans rättigheter" och gjordes därför till fransk medborgare samt medlem af Nationalkonventet. Fängslad af Robespierre, skref han i fängelset första delen af sin bok "Förnuftets tidevarf" (1793), däri han på det frimodigaste uppträdde som bibelkritiker och förnekade hvarje kristen tro. Han förklarade, att han "tror på en Gud, och intet mer", samt att "de religiösa plikterna bestå i att göra rättvisa, älska barmhärtighet och söka göra våra medmänniskor lyckliga". Den kristna kyrkan visade han ha framgått ur den hedniska mytologien. Kristi öfvernaturliga födelse är ett exempel därpå, treenigheten ett annat. Paine visade, att "det kristna trossystemet var oförenligt ej blott med det gudomliga förnuft Gud gifvit människan, utan ock med de kunskaper människan förskaffat sig genom vetenskaperna", samt att "okunnighetens tidevarf" började med det kristna systemet.

Paines världsåsikt stod visserligen på teistisk grund, men den var en upplyst och mild teism utan krassa dogmer, väsentligen sammanfallande med panteismen, och den var lika mycket ett uttryck för naturvetenskaplig uppfattning af världen och människan. "Förnuftets tidevarf" blef

ock en sorts fritänkareevangelium för otaliga i alla länder och läses ännu i nya upplagor såsom sådant.

* * *

Direktoriet, som aflöste Nationalkonventet 1795, frigaf åter den kristna kulturen, hvarpå katolsk gudstjänst åter började hållas öfverallt i Frankrike.

Larévillère, som varit professor i botanik och blef direktör för styrelsens moraliska värksamhet, önskade emellertid, att religionen befordrades genom en ny teistisk kult. Han hoppades på kristendomens upplösning och ansåg, att den skulle upphöra att finnas, om regeringarna vore kloka nog att iakttaga likgiltighet och glömska gentemot densamma. Hans idéer sattes ock i praktik af ett antal välvilliga personer, som 1796 grundade ett samfund, *teofilantroperna* (= vänner till Gud och människorna), som tillbådo "naturens upphofsman" och hade ceremonier för födelse, bröllop och begrafning. De fingo tillstånd att ha gudstjänst i de flesta kyrkor i Paris och de större provinsstäderna och utöfvade där sin kult omväxlande med den katolska under 5 års tid, tills kyrkorna fråntogos dem af den reaktionäre *Bonaparte* 1801, hvarpå kulturen upplöstes. Teofilantroperna hade emellertid ständigt emot sig de stridande politiska meningarna och revolutionärernas likgiltighet i religionssaker.

* * *

Nationalkonventet visade synnerlig omsorg om den under den gamla regimen så ytterligt försummade *offent-*

liga undervisningen, synnerligast folkskolan, och lade grundvalarne därtill i hufvudsaklig öfverensstämmelse med den plan, som den ryktbare encyklopedisten *Caritat de Condorcet* (d. 1794) framställt. Framstående som matematiker, egnade sig Condorcet ock, särskildt under senare delen af sitt lif, åt filosofien och politiken och var Vetenskapsakade-

Caritat de Condorcet.

miens ständige sekreterare. Han skref många artiklar i Encyklopedien, biografier öfver Turgot och Voltaire samt "Utkast till en framställning öfver människoandens framsteg", en beundransvärd kortfattad kulturhistoria, som Condorcet, utan tillgång till böcker, skref under den tid han såsom proskriberad af Robespierres skräckvälde höll sig dold. Han visade här, hurusom ve-

tenskaperna i nyare tiden omsider aflägsnat den religiösa auktoriteten och huru människan i sista kulturperioden lärt känna sin värdighet och sin makt samt ändtligen genom franska revolutionen befriats från prästers och kungars despoti, hvarefter inga hinder mer funnes för en obegränsad fulländning. Detta Condorcets arbete var i själfva verket ett program, ställt framförallt till 1794 års fransmän, ett filosofiskt testamente af det 18:de årh.

Sina idéer om den offentliga undervisningen hade Condorcet redan framställt i en rapport i Lagstiftande församlingen 1792, men ämnet uppsköts här och behandlades senare af Nationalkonventet. Condorcet framställde en fullständig plan för undervisningen i alla grader, från folkskolan till universitetet och den skulle ha till uppgift att förbereda människorna för ett pånyttfödt samhälle. Han fordrade, att staten endast skulle lämna undervisning om bevisade sanningar och omfatta helheten af de verkliga kunskaperna. Han påyrkade, att *skilja moralprinciperna från de skilda religionerna* och att *ej i de offentliga skolorna tillåta undervisning i någon religiös kult*, utan skulle därom undervisas i kyrkorna af dessas egna präster. Condorcet ville ha undervisning i skolorna om moralprinciperna, men dessa voro "sådana, som, grundade på våra naturliga känslor och på förnuftet, tillhöra i lika mån alla människor.

I Nationalkonventet bekämpade flera andra vetenskapens och filosofiens motståndare samt uppträdde mot religionsundervisning i skolorna. *Ducos* sade sålunda: "Fördomarnas återkomst, se där den verkliga motrevolutionen. Skynden därför att förebygga deras inflytande genom att gifva barnen skolor" och han erinrade dem, som beklagade, att 15 millioner francs beviljades för att undervisa folket om sanningar, att man betalt 150 mill. till prästerna för att undervisa om villfarelser. *Dupont* hänvisade till 14:de årh. dem, som sade att vetenskapens framsteg voro gradmätare på folkets urartning: "Ni beklagen, att den gamla okunnigheten ej finnes! Beklagen då ock, att det gamla barbariet, den gamla trälldomen bortskaffats!" *Lequinio* talade kraftigt emot "det farliga bruket att åt prästerna anförtro barnens uppfostran, hvarigenom de på dessa inympa villfarelser och vidskepligheter."

Då religionsundervisningen ansågs vara kyrkornas sak, beslöt konventet (1792), att endast *lekmannaundervisning* skulle förekomma i *folkskolan*. Under den reaktion, som följde på skräckväldet, förändrades folkskolestadgan; folkskolan upphörde att vara i lekmännens händer under kajsardömet, och *Napoleon* skyndade sig att återinsätta prästerna i skolan.

Han återupptog Robespierres teologiska sträfvan och tog steget fullt ut, då han satte *katolicismen* i stället för teismen samt borttog allt, som under revolutionen gjorts för särskiljandet af kyrka och stat. Från 1801, då konkordatet afslutades med påfven, var katolicismen åter statsreligion och fanns ej längre religionsfrihet.

VI KAPITLET.

Filosofien och den exakta forskningen i 19:e årh. vederlägga kristendomen.

1. Restaurationens obskurantism. Reaktionära författare: De Maistre, Chateaubriand m. fl., Lamennais och hans frigörelse. — 2. A. Comte och den positiva filosofien. Härstamningsläran: Goethe, Lamarck, Darwin, Wallace, Hæckel m. fl. Överblick på den vetenskapliga våldsåsikten, monismen. — 3. Erfarenhetsfilosofien i Stor-Britannien: J. Stuart Mill, Bain och Herbert Spencer. — 4. Den tyska metafysiken: Fichte d. ä., Schleiermacher, Schelling, Hegel och Fichte d. y. Feuerbach och ateismen. — 5. Den tidigare bibelkritiken: D. F. Strauss, F. C. Baur, B. Bauer, E. Renan, T. Colani, Cayla, Roskoff, T. Parker, R. Ingersoll m. fl. — Våra dagars bibelkritiska forskning i Tyskland: Wernle, Bousset, Wrede m. fl.

1. *Restaurationens obskurantism. Reaktionära författare: De Maistre, Chateaubriand m. fl., Lamennais och hans frigörelse.*

Den politiska restaurationen efter Napoleons första fall 1814 inleddes af kongressen i Wien (1814—15), som ordnade de europeiska staternas ställning på monarkisk grund i enlighet med legitimitetsprincipen. Den sträfvade vidare att förebygga hvarje krig mellan furstarna och att knyta dem närmare hvarandra för att förhindra demokratiska rörelser bland deras undersåtar.

I sammanhang härmed stiftades den "*Heliga alliansen*" 1815 af "det heliga Rysslands" tsar *Alexander I*, som tidigare varit fritänkare och liberal, men af krigshändelserna under fälttågen mot Napoleon, särskildt Moskvas brand, drifvits att kasta sig i reaktionens armar och att söka sin tröst i bibeln. Under påvärkan af en mystisk svärmska, den livländska friherrinnan *v. Krüdener*, som förklarade honom vara utsedd af Försynen att utföra dess planer, skref han det ryktbara manifestet för denna allians, däri det står, att den ej hade annat rättesnöre än "Guds, vår Frälsares eviga religion", att de allierade furstarna "betrakta sig som blott af Försynen tillsatta för att styra" etc.

Således ett fullkomligt teokratiskt manifest af den ryske teokraten, framställt till Europas furstar och folk i 19:de årh. — i den naiva tron, att den i upplösning stadda kristendomen skulle ännu såsom i medeltiden med dess allsmåktiga påfvar kunna leda och förena människorna.

Den heliga Alliansen blef emellertid blott en sammanlutning mellan furstarna mot folken, och dess mål visade sig snart vara att *hända tidsandan*, då den nya tiden, som allt mera lämnat de kristna dogmerna och vördnaden för furstarna "af Guds nåde", blifvit "ond".

I de flesta stater sökte *absolutisterna* eller *reaktionärerna* återföra styrelseskicket sådant det var före den franska revolutionen, d. v. s. den absoluta monarkien; och med hänsyn till den gamla religionens inpräntande af vördnad för monarken såsom insatt "af Guds nåde" hölls på kristendomen som statskyrka, då sålunda det gamla förbundet mellan tronen och altaret skulle blifva reaktionens grundval.

Gentemot absolutisterna framträdde emellertid de *konstitutionella*, som hade *samvetsfrihet* och de skilda kyrkornas likställdhet på sitt program.

Frankrike fick, trots allt, konstitutionell monarki med

restaurationen, och huru mycket landet än hemsöktes af reaktionen, gjorde liberalismen stora framsteg och växlade snart oppositionens öfvervikt i parlamentet med reaktionen. Absolutismens tid var och förblef förbi, och revolutionen, som enligt regeringarnas mening var förbi med restaurationen, fortgick i verkligheten alltjämt. Den rörelse, som började 1789, var blott inledningen till hvad man kallat *den stora krisen*, som ännu, efter mer än ett århundrade, pågår bland alla Europas folk. Rörelsen fortledde efter restaurationen i sinnena och fick gång på gång uttryck i nya hvälfningar i alla länder.

Den återvändande despotismen i styrelseskicket alstrade i Frankrike ett officiellt bigotteri i undervisningsanstalterna — t. o. m. tekniska högskolan styrdes som ett kloster med tvång för eleverna att höra mässor, åtföljda af teologisk undervisning o. s. v. — men andan bland de unga var frisinnad och republikansk.

* * *

Det egendomliga med reaktionen efter den stora franska revolutionen var, att den ej blott var ett bakslag af praktisk politisk natur eller bestod i åtgärder att hindra radikala och revolutionära rörelser, utan förklarade sig ock vara resultatet af filosofiskt begrundande och utgöra höjden af mänsklig vishet. Och ändå blef den ett mot rättskänslan och den historiska erfarenheten stridande politiskt system, som förnekade all frihet, en af obskurantism och teologism präglad kyrklighet och förakt eller likgiltighet för sunda förnuftet, allt under det målsmännen braskade med högratfvande ord och tillkrånglade fraser, som framställdes såsom resultat af filosofisk djupsinnighet, fast de alltför

ofta voro ovetenskapligt nonsens eller moderniserad medeltidsteologi.

Så kunde man tappa hufvudet efter bevittnandet af revolutionens stormar. Man fästade sig främst vid dess ohyggligheter och urartningar, men såg ej det berättigade, det nödvändiga och det humana i revolutionen och det föregående upplysningstidehvarvet.

Såsom vi sett, hade en kyrklig restauration börjat i Frankrike med Bonapartes klerikala politik, och denna rörelse afsåg att återupplifva kristendomen och den religiösa känslan, som försvunnit genom fritänkeriet. Liksom Pius VII, som upprättade konkordater med de flesta länder, bemödade sig följande påfvar att påverka tidsandan i katolsk riktning, och jämte prästerna uppträdde ock flera historiska, politiska och litterära författare såsom målsmän för kristendomen och påfvemakten, bildande den s. k. *teologiska skolan*. Denna reaktion förenades mångenstädes med den nationella väckelsen, som krigen med Frankrike framkallat; gentemot rationalismen förälskade man sig i medeltidens åskådningar och poetiska drag, och denna rörelse skapade en ny diktarskola, den *romantiska*, som blef till gagn för katolicismen. I Tyskland prisade *Fr. Schlegel*, den främste representanten därför, sedan han blifvit katolik, i en följd af föreläsningar medeltiden för dess världsbehärskande kajsardöme, dess påfvemakt och dess riddareväsen.

En af den teologiska skolans främste målsmän var savoyarden grefve *J. De Maistre* (f. 1753, d. 1821), Sardiniens ambassadör i Petersburg 1803—17 och därpå statsminister i Turin. Han skref 1796 "Betraktelser öfver Frankrike", däri han utan all förståelse och i de orimligaste öfverdrifter lät vredens åskstrålar ljunga öfver 18:de århundradets filosofi och betecknade revolutionen som ett

rättvist straff af Gud för att försona Frankrikes, dess kungars och revolutionärernas synder. De Maistre skref ock "Granskning af Bacos filosofi", som han med skärpa bedömde på det mest orättvisa sätt. Han utgaf 1819 sin bok "Om påfven", som trots åtskilliga brister gjorde honom ryktbar som historiker och däri han uttalar en märklig teori om medeltiden, som därigenom framstod i en ny dager i flera afseenden; och 1821 utgaf han ett arbete "Om gallikanska kyrkan", däri han såsom ifrig anhängare af påfveväldet angrep den gallikanska kyrkans friheter.

De Maistre ville visa Försynens styrelse af världshändelserna och människans ringa invärkan därpå. Det onda vore den oundvikliga följden af den första synden och enda medlet däremot bön och botöfning; den dåliga mänskligheten kunde blott genom det strängaste envælde behärskas, menade han på samma gång han ock förhärligade inkquisitionen och den härskande maktens systematiska grymheter. Då kungarna också kunde fela, ville han ha en motvikt till deras makt i påfven, som skulle vara rättvisans och frihetens värn.

Samma grundsatser uttalade franske vicomten *L. G. A. de Bonald* (f. 1754, d. 1840), som emigrerade 1791, men återkom till Frankrike, sedan Napoleon kommit till makten, och 1810 blef universitetsråd. Han ställde sig i tronens och altarets tjänst och var alltid reaktionens stöd; skref flera inflytelserika arbeten, "Teori om den politiska och den religiösa makten" (1796), "Filosofiska undersökningar" (1812) m. fl.

* * *

Ett betydande inflytande på den reaktionära och kristna opinionen i början af 1800-talet utöfvade vicomte *F. R. Chateaubriand* (f. 1768, d. 1848), som genom sina mästerliga skildringar och sin rika fantasi, blef romantikens öfverhufvud i Frankrike och ansågs som sin tids störste skriftställare. Såsom emigrant stred han i koalitionen härar mot franska republiken och senare trädde han i Bonapartes tjänst; men därpå (efter mordet på hertigen af Enghien) sällade han sig till oppositionen mot kajsardömet och stödde Bourbonernas restauration, fast han en tid förenade sig med den liberala oppositionen.

Ehuru allt annat än filosof, hade Chateaubriand i ungdomen omfattat encyklopedisternas idéer och förnyade ännu 1797 i ett arbete om "Äldre och nyare revolutioner och deras förhållande till franska revolutionen" deras sarkastiska inkast mot kristendomen. Men kort därpå kom han på andra tankar genom ett bref från sin döende mor, som beklagade hans villfarelse, och detta omvände honom till kristendomen; han har själf förklaradt, att han härvid "ej gaf vika för det högre öfvernaturliga ljuset, utan att hans öfvertygelse kom från hjärtat".

Hans 1802 utgifna stora arbete "Kristendomens anda eller den kristna religionens skönheter", däri han säger, att det mindre afsåg den dogmatiska teologien och striderna därom än estetik, gjorde det största uppseende och gaf signalen till ett återvändande till de religiösa idéer och institutioner, som öfvergifvits eller proskriberats af det revolutionära Frankrike. Det blef ett verktyg för en restauration, som på samma gång motsvarade tänkesättet hos de vacklande och mindre upplysta samt passade för Förste Konsulns reaktionära politik. Bonaparte såg med största tillfredsställelse detta arbete, som, sedan han åter öppnat kyrkorna för de kristna, dit återförde så många, och

Chateaubriand, som i företalet liknat Bonaparte med Cyrus, lät sig ock användas af den sluge reaktionären, hvilken sände honom till Rom som ambassad-sekreterare. Chateaubriand hade vid sin omvändelse mistat förståndets normala syn på den historiska verkligheten; han tyckes alldeles ha blundat för utvecklingen af kristendomens dogmatik och de gräsligheter, hvari den kulminerade. Han förklarade nämligen i "Kristendomens anda", att man kan visa, att "af alla religioner kristendomen är den mest poetiska (obs. djäfvulsdogmen), den mest humana (obs. kättare- och häxprocesserna, tortyren och bålen), den mest gynnsamma för friheten, konsterna och litteraturen (obs. förföljelserna af alla den fria tankens målsmän), att den nya tiden har kristendomen att tacka för allt, från åkerbruket till de abstrakta vetenskaperna etc. (!!), att det ej finnes något gudomligare än dess moral (obs. dess grundval: fruktan för helvete och hopp om saligheten), intet "älskvärdare" och mer "pompöst" än dess dogmer" (!!).

Detta arbete är utmärkt af ett olidligt ordsvall utan sammanhang i tanken, gränsande till den rubbning i förståndet, som kallas "folie raisonnante"; och studiet därpå värkar ytterst pinsamt och alstrar, för att så säga, kultursmärta. Mångenstädes är resonnemanget ett sofistiskt och okunnigt pladder, i synnerhet ifråga om vetenskaperna, för hvilka Chateaubriand, ungefär som Rousseau, formligen varnade såsom varande irreligiösa och ledande till materialism. Han förklarade kort och godt, att "sanningen alltid skall förbli okänd" och att intet är mindre positivt än vetenskaperna, hvilkas system växla flera gånger på seklet. Icke mindre löjlig gör han sig, då han ljungar mot kättare och fritänkare samt talar om den tolerans kristendomen infört i strafflagstiftningen o. s. v.

I fråga om de kristna mysterierna, förklarade han bl. a.,

att "treenigheten, de kristnas första mysterium, öppnar ett omätligt fält för filosofiska studier". Han citerade Tertullianus mening, att "hvad som utgår af Gud är *Gud*, — — att en stråle af Gud nedstigit i en jungfrus sköte, klädt sig i kött, gjort sig till människa förenad med Gud, och detta kött, upprätthållet af anden, närar sig, växer, talar, undervisar, handlar: det är Kristus"; och därpå tillägges: "Detta bevis för Treenigheten kan fattas af de enklaste sinnen".

I "Martyrerna, eller den kristna religionens triumf" (1809) fortsatte Chateaubriand sin öfverdrifna apologi för kristendomen, som vore mer än hedendomen ägnad att utbilda karaktären och mer poetisk än den hedniska kulten.

* * *

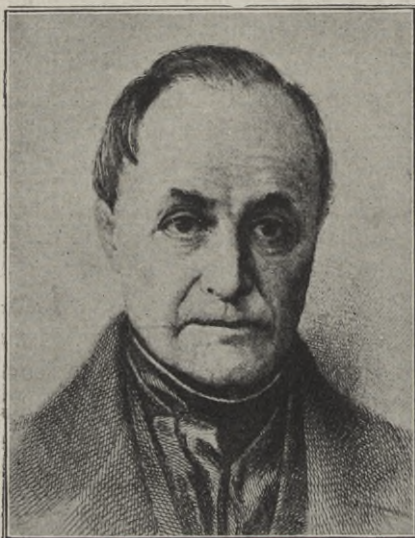
För att söka återupplifva kristendomen och den religiösa känslan, framträdde en annan man af vida större värde, den ädle abboten *R. de Lamennais* (f. 1782, d. 1854) 1817 med ett värtaligt arbete "Om indifferentismen i religion". Han var länge katolicismen hängifven och yrkade på absolut lydnad mot kyrkans öfverhufvud såsom representant för en för alla gemensam religion. I "Religionen, betraktad i dess förhållande till den politiska och civila ordningen" (1825) bekämpade Lamennais politikens irreligiösa prägel och framhöll, hurusom katolicismen i medeltiden gjorde de skilda folken till lemmar af samma familj, men att politiken nu blifvit en egenlyttig makt. Han grundade i förening med Bonald och Chateaubriand m. fl. tidningen "*Le Conservateur*", men visade sig snart helt liberal, i det han höll på tryckfrihet, lärofrihet och församlingsrätt och ansåg, att kungen kunde afsättas af

folket, om han kränkte lagen. Härför lät regeringen åtala honom; men han fortsatte alltjämt att gå framåt i frisinnad riktning och skref 1829 "Framstegen af revolutionen och angreppen på kyrkan", som fördömdes af ärkebiskopen i Paris. Under 1830 års revolution anslöt sig Lamennais till demokratien och grundade den katolskt demokratiska tidningen "L'Avenir", däri han sökte pånyttföda kyrkan, fordrade *fullständig skilsmässa mellan stat och kyrka* och yrkade på kyrkobudgetens upphäfvande. Lamennais kom från denna tid att öfva ett ofantligt inflytande på demokratien i Frankrike. Sedan han fördömts af påfven (1832) och en tid underkastat sig kyrkan, bröt han helt och hållet med kristendomen och angrep sedan i en följd af skrifter såväl kyrkan och påfvedömet som monarkien, och för en af dessa skrifter blef han dömd till 1 års fängelse (1840). Härför började han utgifvandet af ett större arbete "Utkast till en filosofi" (1841—46), däri han formligen förnekar flera af kristendomens dogmer och upptager nyplatoniska idéer, sökande härleda kännedomen om världen och materiens lagar ur de egenskaper, som tillskrefvos Gud. Han utvecklades alltmer i demokratisk riktning och tog som ifrig republikan liflig del i revolutionen 1848 och blef invald i lagstiftande församlingen. Lamennais var en öfvertygelsens man och en hel människa, hvilkens handlingar öfverensstämde med hans känslor och åsikter. Han stod länge i intimt förhållande till A. Comte, som torde ha öfvat ett visst inflytande på honom.

2. *A. Comte och den positiva filosofien. Härstammingsläran: Goethe, Lamarck, Darwin, Wallace, Hæckel m. fl. Öfverblick på den vetenskapliga världsåsikten, monismen.*

På 1820-talet framträdde en af nyare tidens märkligaste tänkare, fransmannen matematikern *Auguste Comte*

(f. 1798, d. 1857) med sin *positiva filosofi*, hvars grunddrag först framställdes i ett par mindre arbeten samt i en längre serie föreläsningar i Paris, hvarpå den utförligt behandlades i Comtes fundamentalverk: "Kurs i positiv filosofi" i 6 delar (1830—42) och därpå i korthet utvecklades i "Den positive anden" (1844). Senare utbildade Comte sin lära på det sociala och politiska området och utgaf "Allmän öfversikt af Positivismen" (1848) och "Den positiva politikens system" (1851—54).

Auguste Comte.

Grundvalen för den positiva filosofien var helheten af den vetenskapliga forskningen, och Comte utgick närmast från Diderots och Humes skola, eller den, som karakteriserade det 18:de århundradet, hvarvid han hade i Condorcet sin närmaste förelöpare.

Den positiva filosofien betecknar en afgörande brytning med teologismen liksom ock med metafysiken genom Comtes upptäckt af "de trenne stadiernas lag", enligt hvilket förståndet i alla spekulationer genomlöper tre stadier: det *teologiska* eller *inbillningens*, det *metafysiska* eller *abstraktionens* och det *positiva* eller *vetenskapens*.

I förståndets barndomsstadium, det teologiska, kunde

företeelserna ej tolkas på objektivt sätt, utan föreställde sig människorna, att de frambringades genom *öfvernaturliga makter, gudar*, hvilkas godtyckliga ingripande skulle förklara allting. I det metafysiska stadiet ersättas de öfvernaturliga väsendena med *abstrakta* krafter eller entiteter, som tänkas innebo i varelserna. I det positiva stadiet söker förståndet de naturliga *lagarna* för alla företeelser.

Icke blott företeelserna i den yttre naturen ske enligt lagar, äfven människans värld styres däraf, och härom handlar sociologien, en ny vetenskap, som genom Comte fick sin grundläggning. Ända in i nyaste tiden har det stora flertalet i Europa, i likhet med prästerna, kvarstått på det teologiska stadiet; men i den mån vetenskapliga kunskaper spridas, öfvergå allt flera till det positiva stadiet eller den vetenskapliga världsåsikten, under det somliga stanna halfvägs och stå på det metafysiska stadiet. Många ha med afseende på de yttre naturtilldragelserna och de lefvande varelsernas lifsprocesser befunnit sig i det positiva stadiet, men med hänsyn till de moraliska och sociala företeelserna antagit en öfvernaturlig makt, innan de ännu känt några lagar därför.

Bedömandet af ett tidehvarfs intellektuella stadium är sålunda olika allt efter som man afser massan af folket, mellanbildningens klasser eller de fullt vetenskapligt bildade, och måttstocken bör utgöras af de sociala och moraliska idéerna. Vetenskapen var ursprungligen och ganska lång tid inskränkt till endast de enklaste naturföreteelser och matematiska spörsmål, och först på senare tiden är det som den kunnat utsträckas äfven till våra sociala och moraliska förhållanden, hvilka den studerar på iakttagelsens väg.

Då positiviteten ännu var helt primitiv och teologismen allmän, började metafysiska spekulationer att anställas, såsom i forntiden i Grekland af Pytagoras, Sokrates, Plato

m. fl., och metafysiken undergräfd då tron på antikens gudar.

I medeltiden, då den kristna kyrkoläran härskade suveränt och ingen vetenskaplig forskning fanns, finna vi återigen metafysiska tänkare framstå: de skolastiska filosoferna. Ehuru skolastiken till en början ej angrep kyrkans dogmer, utan blott ville filosofiskt belysa dem, kommo dess idkare att uttala stora och allmängiltiga sanningar, hvarigenom denna metafysik blef medlet för tankens frigörelse i medeltiden. Metafysiken blef en upplösande form af teologien och tillstade ofta vissa jämkningar i föreställningarna. I och för sig är emellertid detta spekulations-sätt alldeles främmande för den vetenskapliga tankegången, det rör sig om inbillningar och förutfattade meningar — om tillvaron af en Gud och en andevärld — och bevisar ingenting. Det visar, kan man säga, att de metafysiska filosoferna förtjänat att kallas "de olösliga frågornas doktorer".

Upplösningen af teologismen har enligt Comte försiggått så, att sedan ursprungligen *fetischismen* varit rådande, *polyteismen* intog dennas plats för att sedan ersättas med *monoteismen*. Härur utvecklade sig med tiden den metafysiska *teismen*, då stigande vetenskaplighet ej tillstade tron på teologiens konkreta personlige gud. Därifrån utgick sedan *panteismen*, eller föreställningen om gud såsom en i allt närvarande, allt upprätthållande lifsprincip. Panteismen öfvergår lätt till *ateism*, som ej afser denna gudomsprincip, och än mindre andeväsen, utan söker förklaringen öfver företeelserna endast i dessas naturliga lagar.

I denna mening äro alla vetenskapsmän, som tänka filosofiskt, positivister eller ateister.

* * *

Den i nyare tiden framställda *härstammings-, transformations-* eller *utvecklingsläran* har i hög grad bidragit att vederlägga alla spekulationer rörande öfvernaturliga företeelser, Guds ingripande i människans skapelse, själens väsende o. s. v.

Redan i forntiden hade ett par grekiska filosofer, *Anaximander* och *Empedokles*, uttalat tanken om en successiv utveckling och transformation af de lefvande varelserna, och i början af nyare tiden hade *Bruno* och *Vanini*, såsom vi ofvan sett, åter framställt denna föreställning. Den styrktes emellertid ej af några bevis och mot densamma stod alltifrån forntiden Moses skapelsehistoria, som blef kristendomens. Att naturforskarna ännu i slutet af 1700-talet fasthöllo därvid, kan man i viss mån fatta, då man erinrar sig, att den biologiska forskningen då ännu till stor del befann sig i barndomsåldern. Vår *Linné* (d. 1778) slöt sig till Moses och antog arternas oföränderlighet väsentligen af bibliska skäl. "Vi antaga, sade han, så många arter, som det från begynnelsen af det oändliga Väsendet skapats skilda former. De ha *skapats af Gud såsom sådana*"; och enligt *Linné*, liksom enligt Moses, spridde sig efter "syndafloten" alla lefvande varelser öfver jorden från en gemensam trakt, bärget Ararat.

Under det *Linné* i sin klassifikation på grund af anatomiska likheter satte människan i samma djurordning som aporna — primaterna — skilde fransmannen *Buffon* (d. 1788) människan fullständigt från djuren på grund af den antagna själfständiga tillvaron af en själ. Han lade visserligen grunden till teorin om varelsernas modifierbarhet genom yttre lefnadsvillkor, men ansåg dock, att blott varieteter därigenom kunna uppstå, men att arten ej ändras.

Den store tyske skalden och tänkaren *Goethe* (d. 1832), som ock ägnade sig åt naturforskning, blef den som först

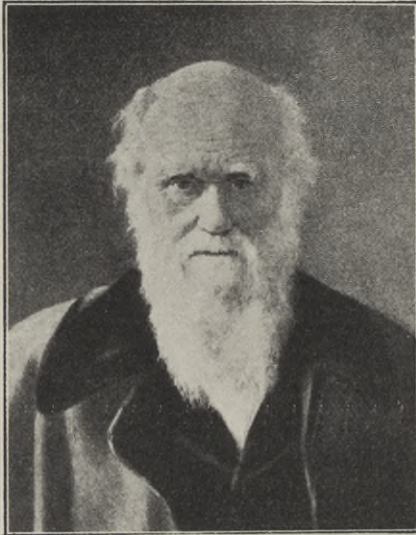
— i arbeten på 1790-talet — framställde transformationsproblemet i nyare tiden, och i enlighet med vissa fakta förklarade han, att alla växter utvecklats ur en enda och alla djur likaledes framgått af en enda urtyp genom omvandlingar på grund af en mängd yttre inflytanden. Hela problemet sammanhängde hos Goethe med hans mot all teistisk skapelse stridande världsåsiikt: naturen ersatte Guds-begreppet, naturens själfständiga krafter Guds ingripande. Också ha de angrepp, som riktats mot Goethe och efterföljande transformister, till stor del varit af *teologisk* natur och har hela utvecklingsläran gifvit anledning till en *kulturstrid* af utomordentlig betydelse allt intill våra dagar. Då läran om arternas beständighet i allmänhet sammanfallit med teologisk världsåsiikt, och läran om deras transformation vanligtvis hyllats af mer filosofiska sinnen, ha striderna mellan de båda skolorna fått en betydelse, som gått vida utöfver naturvetenskapens vanliga gränser.

Från själfständiga synpunkter framställde fransmannen *Lamarck* (d. 1829) i sitt arbete "Den zoologiska filosofien" (1809) den första genomförda teorien öfver de lefvande varelsernas natur och härstamning, däri han gick tillbaka till den äldsta perioden och antog en oafbruten fortplantning inom djurriket från ett eller några få infusorieliknande urdjur ända upp till människan, som ansågs närmast ha framgått ur apsläktet. Vid sidan af *Lamarck* gjorde sig hans kamrat vid Museum i Paris *Geoffroy St. Hilaire* (d. 1844) till tolk för transformations-principen, men fick emot sig *Cuvier* (d. 1832), som blef epokgörande i zoologiens och den jämförande anatomiens historia, men var reaktionär i såväl politik som religion och slutligen hyllade teologiska åsikter. Slutligen uppstod om transformations-spörsmålet en utomordentligt häftig strid i Vetenskapsakademien i Paris (1830), hvilken fortplantades till hela

Europa. Numera äro såväl Geoffroys som Cuviers argument till stor del föråldrade och spörsmålet upptogs ett par årtionden senare från nyare synpunkter, sedan vissa luckor i vetandet blifvit fyllda.

Två engelsmän, *Charles Darwin* (f. 1809, d. 1882) och *A. Wallace* (f. 1822), blefvo från 1858 epokgörande genom sina arbeten för utvecklingslärans vetenskapliga grundläggning.

Efter många års studier och experiment öfver lagarna för den organiska utvecklingen oftentliggjorde Darwin då i Linnéanska sällskapets skrifter sin teori — som utförligt framställdes i "Arternas uppkomst" (1859) — och redogjorde samtidigt i detta sällskap för ett manuskript af Wallace, som framställde en i allt väsentligt enahanda teori, fast han forskat

Charles Darwin.

oberoende af Darwin. Den nya härstammingsläran, vanligen kallad *Darwinismen* — hvori Wallaces lära innefattas — innehåller två hufvudelement: teorien om arternas härledning — *descendensläran* — och teorien om det naturliga urvalet — *selektionsläran*. Den blef utgångspunkten till en ny kulturstrid och framkallade en otalig mängd skrifter för och mot Darwin, som ytterligare stadfästade sin teori genom sitt arbete "Människans ursprung" (1871). Bland

dem, som arbetat på härstammingslärans stadfästade, må främst nämnas *T. H. Huxley*, prof. i London, som skref "Människans ställning i naturen" (1862) och *E. Hæckel*, professor i Jena, särskildt genom sitt arbete "Naturlig skapelsehistoria" (1868).

Om än åtskilliga meningsskiljaktigheter funnits hos skilda forskare rörande den nya läran, har den dock numera blifvit en verklig teori (ej blott en hypotes), som omfattas af det stora flertalet själfständigt arbetande naturforskare. Och förutom de rent vetenskapliga upplysningarna den medfört, har den mer än någon annan forskning bidragit att stadfästa en *vetenskaplig världsåsi*kt och vederlägga både teologi och metafysik.

* * *

Man vet nu, att de lefvande varelserna ej "skapats" (i häfdvunnen mening) fullfärdiga, sådana de nu äro, utan att de utvecklats ur tidigare former. Människan har ej alltid sett ut som hon nu ser ut, och urmänniskan har framgått af en serie föregående varelser, efter all sannolikhet närmast af en varelse, som var närbesläktad med apornas stamvarelse, eller en sorts apmänniska, som måste ha saknat artikuleradt språk, högre förnuft och själfmedvetande.

I de tidigaste perioderna voro de lefvande varelserna jämförelsevis enkelt organiserade, under det de, som framtråda i senare perioder, varit organiserade på vida mer inveckladt sätt. Människan, som står högst i organisation, är ock bland de sist framträdande.

Liksom de kroppsliga formerna suksessivt framträdt, så ha ock de själiska förmögenheterna utvecklats så småningom ej blott hos människosläktet såsom sådant, utan

ock i dess föregående stamvarer, ända ned till de enklaste ryggradsdjur, ja, till de encelliga urvarer, mone-
rerna. De äro sålunda medfödda och nedärfda egenskaper,
eller *fylogenetiska* (af fylon = släkte), d. v. s. i hela raden
af förfäder och urtyper utbildade idéer och tendenser.

Före den civiliserade människans själ fanns vildens,
före vildens själ fanns urmänniskans, före urmänniskans
fanns apmänniskans och före dennes själ funnos lägre själar
i hela djurserien ända ned till den enkla monersjälen.

Äfvenså ha de själiska förmögenheterna utvecklats hos
den individuella människan gradvis alltifrån äggets första
utveckling, och de ha alltid varit bundna vid *vissa nerv-
cellers utveckling*. Människan kan därför ej enligt utveck-
lingsläran ha fått en "själ" såsom ett andligt väsen utifrån,
från någon "skapare", som förr ansetts ha insatt själen
någonstädes i kroppen vid födelsen på ett mystiskt sätt —
enligt de dualistiska eller spiritualistiska fantasierna.

Människan är en *enhet*, en enhetlig uppenbarelse af
själsliga och kroppsliga egenskaper, och spiritualismen kan
därför ej förklara det mänskliga livets gåta, då den är en
ensidig åskådning och blott afser det själsliga i och för
sig. Värklig insikt står blott att vinna genom enhetliga
betraktelser och studier af människan i sin helhet, af det
kroppsliga tillsamman med det själsliga, som aldrig äro
åtskilda, utan höra tillsamman.

Det finnes ingen kraft utan materia och ingen materia
utan kraft, ingen själisk substans skild från den kroppsliga
substansen, hvarför ock det dualistiska åskådningssättet i
de äldre religionslärorerna och den metafysiska filosofien
måste ersättas med en enhetlig åskådning, enhets-filosofien:
monismen. Denna har ock funnits från äldsta tider hos
somliga tänkare — fast ej till namnet — och har i vår
tid vunnit mer och mer insteg bland bildningens målsmän.

Goethe gaf snillrika uttryck därför, och med logisk skärpa framställes den numera af flera framstående representanter för den vetenskapliga filosofien, såsom *E. Hæckel* i Tyskland, d:r *P. Carus* i Amerika m. fl.*)

„Själens“ är en funktion hos hjärnan, och liksom hjärnan haft sin utveckling från de enklaste ganglieceller till allt mer invecklad sammansättning i djurserien ända upp till människan, så ha ock därvid själsförmögenheterna *gradvis utvecklats*.

Den metafysiska psykologien tillhör föråldrade skolor, och dess representanter tala numera blott för en publik utan vetenskaplig bildning, eller för dem, som ej kunnat lämna de från barndomen inlärdade teologiska dogmerna och föreställningarna, hvilka hos mången sitta otroligt fast, trots de i skolan meddelade vetenskapliga grundbegreppen.

3. Erfarenhetsfilosofien i Stor-Britannien: *John Stuart Mill, Bain och Herbert Spencer*.

Stor-Britannien har i 19:de årh. frambragt flera tänkare, representerande den s. k. *erfarenhetsfilosofien*, hvilka i vissa afseenden står den positiva filosofien nära och beteckna ett afgörande motstånd mot teologismen.

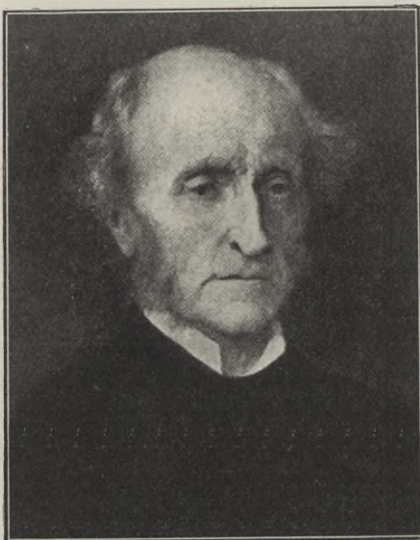
John Stuart Mill (f. 1806, d. 1873), först känd som författare till ett arbete om „Logiken“ och ett om den „Politiska ekonomien“, skref senare „Om friheten“ (1859), „Tre religionshistoriska afhandlingar“ (1874) och „Utilitarismen“ (1863).** I sistnämnda arbete, som afhandlar „moralen, grundad på nyttans eller lyckans principer“,

*) Se *E. Hæckel*: »Der Monismus» (1905), »Världsgåtorna» (öfvers. 1905) m. m. samt *P. Carus*: »The Monist», a quaterly Magazins.

***) Dessa tre arbeten ha på svenska öfversatts af prof. Hj. Öhrvall.

söker Mill, liksom Bentham, lägga en grundval för moralen, som är oberoende af alla teologiska och metafysiska förut-sättningar.

Mill försvarade visserligen en rationalistisk teism, men han gjorde det väsentligen från den praktiska moralens eller utilitaristisk synpunkt; hans världsåsiikt var strängt vetenskaplig och han uttalade sig aldeles mot det metafysiska spekulations-sättet, liksom han ock med oemotståndlig logik fullkomligt systematiskt vederlade teologien och kyrkolä-rans hufvuddogmer. Ur hans tre religions-historiska afhandlingar: "Natur", "Om nyttan af religion" och "Teism" må följande framställningar här återgifvas.

John Stuart Mill.

"En uppfattning af teismen är *förenlig*, en annan fullkomligt *oförenlig* med de mest allmängiltiga sanningar, som vetenskaplig forskning lärt oss. Den med dessa sanningar oförenliga föreställningen är den om en gud, som styr världen genom handlingar af en *oföränderlig vilja*. Den åter, som låter sig med dem förenas, är föreställningen om en gud, som styr världen genom *oföränderliga lagar*."

"Ett verkligt ondt följer däraf, att man tillskrifver de antagna moraliska grundsatserna ett *gudomligt ursprung*. Detta ursprung *sanktionerar* dem i sin helhet och skyddar dem från att *diskuteras* eller *kritiseras*. — *Tron på det öfvernaturliga* kan icke, huru stora tjänster den än må hafva gjort mänskligheten på de tidigare ut-

vecklingsstadierna, längre anses erforderlig vare sig för att sätta oss i stånd att lära hvad som är *rätt* eller *orätt* i social moral, eller förse oss med motiv för att göra det rätta och afhålla oss från det onda. — Det är *omöjligt* för hvar och en, som är van att tänka och som är ur stånd att fördunkla sitt forskande förstånd med sofismer, att utan några tvifvelsmål tillskrifva *absolut fullkomlighet* åt skaparen och styresmannen af en så illa inrättad och så nyckfullt styrd skapelse, som vår planet och dess invånarens lif.“

“Om världens skapare *kan* allt hvad han vill, så vill han *elände* — och det finns ingen undanflykt från denna slutledning. — Om människosläktets skapare ville, att alla människor skulle vara *dygdiga*, äro hans afsikter lika fullständigt gäckade. — Att erkänna såsom ett föremål för den högsta dyrkan en varelse, som kunde göra ett *helvete* och skapa oräkneliga mänskliga varelser med visshet om, att han skapade dem för detta öde — finns det väl någon moralisk vidunderlighet, som icke kunde rättfärdigas genom efterliknandet af en sådan gudomlighet? — Den enda skillnaden mellan den populära kristendomen och Ormuzds och Ahrimans religion består däruti, att den förra visar sin gode skapare den dåliga hedersbetygelsen att göra honom till djävulens upphofsman och i stånd att när som helst krossa och tillintetgöra honom och hans onda gärningar och rådslag — hvilket han emelertid *aldrig gör*.“

Skotten *A. Bain* (f. 1818), som var naturforskare lika mycket som filosof, skref flera naturvetenskapliga och psykologiska arbeten förutom sin bekanta “Logik”. Han uttalade den riktiga tanken, att “hvarje bildad person borde veta något om den praktiska behandlingen af åtminstone en af observations-vetenskaperna, såsom den bästa skola för utbildandet af den allmänna iakttagelse- och slutledningsförmågan”. Han afsåg härmed icke minst metafysikernas skenfagra lärdom och aprioriska resonemanger och varnade därför på många ställen.

Äfven *Herbert Spencer* (f. 1820) egnade sig åt vetenskaplig forskning och hade varit ingenjör innan han skref

sitt första betydelsefulla arbete "Social statik". Han skref sedan en mängd betydelsefulla arbeten: "Psykologiens principer", "Biologiens principer", "Sociologiens principer", m. fl., hvilka alla vittna om lärdom och skarpsinne. Men Spencer kunde dock ej helt frigöra sig från vissa metafysiska och aprioriska idéer och ansåg föremålet för människans högsta religiösa känsla vara "den *okända orsaken* till allting, det *ovetbara*", hvarför vissa metafysiker, såsom *J. Fiske* i Amerika, tagit honom till stöd för nya grubblerier öfver teismen.

4. *Den tyska metafysiken: Fichte d. ä., Schleiermacher, Schelling, Hegel och Fichte d. y. Feuerbach och ateismen.*

Af stor betydelse för tankens frigörelse från den kyrkliga teologiens fjättrar blefvo i början af 19:de årh. de tyska filosoferna *Fichte d. ä., Schleiermacher, Schelling* och *Hegel*.

Fichte (d. 1816) var idealistisk panteist och kunde ej antaga kristendomens personliga Gud; enligt honom vore Gud förstånd, värksamhet, moralisk världsordning, och bestode den sanna fromheten i öfvertygelsen, att Gud är i oss och fullgör sitt värk genom oss. Han framhöll den riktiga tanken, att mänsklighetens framåtskridande framdeles skall hvila på *vetenskapen*.

Schleiermacher (d. 1834) var teist och ansåg religionen väsentligen vara religiositet och bestå i människans sökande och finnande af det oändliga och eviga i allting eller Gud, därvid *känslan* betydde mer än förståndet, då ingen vetenskap kan fatta gudomen fullständigt. Han var emot allt hvad statskyrka heter och fordrade obetingad tolerans. *Schleiermacher* framställde främst i sitt arbete "Den kristna tron" (1821) en lära om Kristus, däri han försökte att bringa vetenskapens anspråk i öfverensstämmelse med den

kristna tron. Därvid utgick han hvarken från kyrkoläran, från hvilken han var långt aflägsen, eller från den historiska traditionen, som lätt bemöttes af vetenskapens motsägelser, utan från den "*inre erfarenheten*", det "kristliga medvetandet", som skulle säga enhvar hvad kristendomen för honom är. Schleiermachers åskådning var, att vi "af Kristi verk lära känna hvad han varit; i honom måste Gud ha lefvat såsom ett ostördt, oföränderligt medvetande; — — han kunde därför ej synda; — — den där utan synd var *lefver* i samfundet; det är han, som genom detta intryck hos mig underhåller den ständiga gemenskapen med Gud" o. s. v.

Schelling (d. 1854) utgick liksom Fichte från panteismen och ville med sin idealistiska filosofi förena en naturfilosofi, anseende att det finnes identitet mellan idéerna och ting, eller de båda sidorna af ett och samma väsen, det Absoluta, Gud.

Hans metod var dock bristfällig, och han konstruerade och fantiserade i stället för att gå iakttagelsens mödosamma väg; olyckan var, att han ej var någon naturforskare, utan en metafysiker, som tillägnat sig ett visst mått af naturvetenskapligt vetande, utan att ha fått den vetenskapliga tankegången rätt utbildad. Schellings filosofiska åskådningar blefvo därför af mångahanda slag och han genomlöpte fem eller sex perioder af utveckling eller rättare växlingar. Hans ställning till kristendomen var olika på skilda tider. En gång sade han: "Det är klart, att idéen om *treenigheten* öfverhufvud är *utan mening*, då den icke uppfattas *spekulativt*. Guds mandoms annammelse i Kristus förklara teologerna empiriskt, nämligen att Gud i ett bestämdt tidsmoment antagit mänsklig natur, hvarvid man alldeles *icke kan förstå någonting*, då Gud är evig, utom all tid. Guds människoblifvande är också ett människoblifvande ifrån evighet."

Han förklarade ock, att med kristendomen började "Försynens tidsålder"; dess grundidé vore, att Gud blifvit människa, att det oändliga blifvit kött; sedan Kristus uppfyllt sin mission, återvände han i skötet af det absoluta, gifvande världen löftet om andens kommande. Och härigenom förklaras enligt Schelling alla kristendomens under och institutioner. Hela Augsburgiska bekännelsen kunde han omsider antaga, och han ville lämna filosofiska bevis för kristna religionens mysterier och dogmer. Hans otroliga fantasi på detta område ledde rent af till charlataneri. Som prof må anföras hans naturfilosofiska bevis för treenigheten: "treenigheten i det absoluta är, utan all bestämmelse, ett Enda, och i denna Enhet åter en Allhet, nämligen de trenne Enheternas: den, i hvilken Väsendet får gestalt i Formen; den, i hvilken Formen får gestalt i Väsendet, och den, hvarigenom dessa båda absolutheter äro åter en absoluthet."

Sådant nonsens, som skulle kunna anses som ett satiriskt gyckel med både metafysiken och kristendomen, värdade emellertid mycket uppbyggligt på åtskilliga, som bekände sig till kristendomen och ville visa dess förenlighet med filosofien. Icke minst i Sverige beundrades den obegriplige filosofen därför som ett orakel (hvarom närmare längre fram). I Tyskland bedömdes denna nyschellingska filosofi af sunda och upplysta sinnen som sig bör. Feuerbach kallade den ett "teosofiskt skämt af det nittonde århundradets Cagliostro", en "den löjligaste fåfängas filosofi", och han brännmärkte ifrågavarande Cagliostro för att alltid blott slagit blå dunster i ögonen, och aldrig bevisat hvad han antagit.

* * *

Hegel (d. 1831) kom att öfva ett ofantligt inflytande genom grundandet af den sista stora metafysiska skolan i Tyskland. Han var panteist, anseende lifvets mål vara att gifva människoanden medvetandet, att den själf är det absoluta, d. v. s. att människan och Gud är detsamma. Hvarje tro på en personlig Gud ansåg han som vidskepelse. Hans "absoluta idé" innefattar Gud, är idéernas idé eller förnuftet själf; dess väsen är *tanken*, som på samma gång är den fysiska som moraliska världens substans och skapande kraft. Det oändliga är det väsentliga i det ändliga och detta är det oändligas uppenbarelse. På ett senare stadium kom Hegel att inlåta sig på det fruktlösa försöket att åvägabringa försoning mellan kristendom och filosofi och ville på sitt sätt försvara lärorna om treenigheten och Guds sons människoblifvande samt i dessa dogmer försöka se höjden af förnuftsspekulation. Därmed tillfredsställde han emellertid ingalunda de kristna teologerna.

Hegels lärjungar kommo efter hans död att dela sig i skilda grupper: högern, som uppställde den absoluta tanken som ett gudomligt väsen, centern, som kvarstod på Hegels obestämda ståndpunkt, och vänstern, som drog ut alla konsekvenserna, förkastade läran om en personlig Gud och själens individuella odödlighet och antog materialismen.

De ifrågavarande metafysikernas spekulationer lämnade intet positivt resultat efter sig och kunde ej öfva inflytande på allmänheten, som fann dem orediga och dunkla. Mycket af de skenbart otroligt lärda framställningarna var fullkomligt ofattbart, metafysikerna måste hitta på ett nytt språk därför och ofta utgjorde deras spekulationer ren gallimatias. Förvisso kunde de, liksom Roms augurer, då de i förtroende träffades, le åt dem, som trodde på någon djupare visdom i deras dunkla ord. Träffande är *Tegnér's*

allbekanta ord om dem: "*det dunkelt sagda är det dunkelt tänkta*".

En djupgående återvärkan på det gällande teologiska systemet blef dock följderna af dessa filosofiska spekulationer, särskildt inom Hegelionismens center och vänster. Också kunde teol. prof. *Pott* i Göttingen till sina studenter säga (1828): "Vid slutet af mina föreläsningar håller jag det för min plikt att öppet säga eder, till hvilket resultat mina forskningar fört mig. De ha fört mig till det resultat, att *kristendomen helt enkelt är en stor lögn*, och just emedan den är det, kan den icke bestå, utan går redan *sin undergång till mötes*."

Den teistiske metafysikern *Fichte d. y.* (f. 1797, d. 1879), som först ägnade sig åt teologien och sökte förmedla mellan skilda filosofiska riktningar gick slutligen öfver i mystik och spiritism. Det gudomliga vore enligt honom uppenbart som immanent i den mänskliga anden och transcendent bevisad genom det "faktiska" förhållandet af "ett öfverempiriskt i det empiriska" eller af en "högre", andlig individualitet i människan jämte hennes "lägre", jordiska. Denna högre individualitet, betecknad som "genius", vore det omedelbara förbindningsledet mellan Gud och människan och dess tillvaro skulle uppenbara sig genom en högre erfarenhets "fakta" genom clairvoyance, ekstas o. s. v. *Fichte* stod i väsentliga punkter på ungefär samma ståndpunkt som nyplatonikerna, och hans filosofi, som väsentligen blef teosofi, kunde ej spela någon förmedlande roll i 19:de århundradets spekulation.

* * *

Den skarpsinnige och själfständige filosofen *L. Feuerbach* (f. 1804, d. 1872), som måste betecknas som Tysklands störste tänkare i 19:de årh., lämnade alldeles metafysiken, sedan han i ungdomen anslutit sig till Hegel, men senare bröt med hans filosofi och blef ateist på vetenskapens grund. I honom fick ock kristendomen en öppen och radikal motståndare. Han utgick emellertid ej såsom bibelkritikerna från forskning öfver de kristna dogmernas uppkomst och värde eller öfver Nya testamentets skrifter, utan den filosofiska behandlingen af frågan om religionens väsen och ursprung. I flera arbeten på 1830-talet: "Den nyare filosofiens historia", "Filosofi och kristendom" m. fl. bekämpade han teologien och förklarade all spekulation, som går utöfver naturen och människan, för fåfänglig. *Teologien* är enligt Feuerbach en *motsägelse till filosofien* eller vetenskapen, ty den stöder sig på en särskild princip, en särskild bok, däri den vill finna alla för människan nödvändiga och nyttiga sanningar; den är därför exklusiv, intolerant och trångbröstad. Filosofien eller vetenskapen stöder sig ej på en viss bok, utan finner sanningen blott i helheten af naturen och historien och stöder sig på förnuftet.

I "Kristendomens väsen" (1841), "Religionens väsen" (1845), "Föreläsningar öfver religionens väsen" (1851), "Theogonie" (1857) m. fl. arbeten, framställde Feuerbach närmare sin religionsfilosofi. Han visade, att i stället för meningen, att Gud skapat människan efter sitt beläte, det är människan, som skapat det gudomliga efter sina egenskaper. Han reducerade ock teologien till *antropologi*, då i dess föremål, Gud, "intet annat uttalas än människans väsen", eller: människans Gud är intet annat än *människans förgudade väsen*, hvarför ock religions- eller, hvad som är detsamma, gudahistorien ej är annat än människans

historia. — — Skillnaden mellan den hedniska guden och den kristne är blott skillnaden mellan den hedniska och den kristne människan eller folket. Hedningen är patriot, den kristne är kosmopolit, därför är ock hedningens gud en patriotisk och den kristnes en kosmopolitisk gud. — — Den kristne guden är lika mycket framgången ur människan som den hedniska. Intet är mer dåraktigt än att härleda den kristna religionens ursprung från uppenbarelse af ett från människan skildt väsen.“ — —

Feuerbach visade vidare *motsägelserna i gudsbegreppet*: gud säges vara det allmänna, rena väsendet, och ändå skall han vara ett personligt väsen; gud är rent andlig, d. v. s. har ingen förnimmande tillvaro, och ändå skall han ha medvetande, höra människornas böner o. s. v. Då detta tänkta väsen göres till föremål för reflexion, för teologien, blir det en outtömlig grufva för lögner, förvillelser, bländvärk, motsägelser och sofismer.

Själftva religionen förklarade Feuerbach vara en *dröm* och föreställningarna om Gud, himlen och saligheten vara fantasiskapelser, framgångna ur människohjärtats önskningar.

Framhållande de kristnas likgiltighet för världen och deras uteslutande omsorg om sig själftva och själens salighet, förklarar Feuerbach, att den sanna kristendomen ej har i sig någon princip eller något motiv för vetenskaplig kultur.

5. *Den tidigare bibelkritiken: D. F. Strauss, F. C. Baur, B. Bauer, E. Rénan, T. Colani, Cayla, Roskoff, T. Parker, R. Ingersoll m. fl.*

På 1820-talet hade man börjat vidsträckta forskning i den jämförande religionsvetenskapen och mytologien, hvilka i hög grad bidrogo att ställa de förkristna folkens religiösa föreställningar i en ny och sannare belysning,

och dessa undersökningar af de forntida folkens religioner framkallade i Europa många nya idéer och forskningar. Man fann sålunda, att mycket af det, som man hittills i fråga om den gammalromerska historien betraktat som verkliga tilldragelser, var att hänföra till sagans område, och på samma sätt gick det med många andra forntida folks häfder och traditioner. Banbrytande arbeten rörande de forntida folkens språk och litteratur spridde ock ljus öfver deras religioner. Det var då ej underligt, att den kritiska metoden, hvars användning inom andra områden visat sig så betydelsefull, också vann insteg hos vissa bibelforskare.

Snart se vi ock den främste af de nya banbrytarna, Hegelianen *D. F. Strauss* (f. 1808, d. 1874), framstå. Han var lärare i teologiska seminariet i Tübingen, då han utgaf "*Jesu lif, kritiskt bearbetadt*" (1835), som väckte ett oerhördt uppseende. Häri tillämpade Strauss samma mytologiska princip på evangeliernas hela innehåll, som man redan använt på andra områden af fornhistorien, och han såg i de evangeliska berättelserna produkten af den omedvetet efter mönster af den gammaltestamentliga judiska messiasbilden diktande urkristna tankegången. En ofantlig litteratur för och emot Strauss uppstod och för Strauss personliga lif blef följden, att han aflägsnades från sin lärareplats, men fortsatte hela sitt lif att bearbeta sitt tema, vederlägga kyrkoläran och studera vetenskaperna. Han utgaf 1864 "*Jesu lif, bearbetadt för tyska folket*" för att gifva hela folket del af sin forskning. Med tillbakavisande af alla öfvernaturliga hjälpkällor hänvisade han människan till sig själf och tingens naturliga ordning och ville ur religionen framförallt bortskaffa "*undertrons inbillning*". Han visade, att vi veta mycket litet om Jesus, då "*hans historia blifvit af mytiska slingerväxter helt och hållet dold; men vi veta dock, att i hans person och verk ej fanns något*

öfvernaturligt". Han var en "skön natur", men en svär-
mare, som t. o. m. stundom tillät sig "otillätlig själför-
häfvelse." Uppståndelsen reducerades därhän, att "tron på
Jesus såsom Messias, hvilken genom hans våldsamma död
hade fått en skenbart dödlig knäck", förnyade sig "på
känslans, inbillningskraftens och det upphetsade nervlivets
väg."

Flera nya angrepp riktades mot Strauss för sistnämnda
arbete, och åtskilliga af Tysklands teologiska och moderata
bibelgranskare, främst *Schenkel*, teol. professor i Heidelberg,
trädde upp mot honom. Trots de strängt ortodoxas för-
kastelsesdomar, hade denne i sin mellanställning i hufvudsak
kyrkans allmänna åskådningssätt, utom i fråga om dess
uppfattning i Kristi gudom. Schenkel var representant för
en enande och försonande teologi, och han kom ock där-
för att polemisera med den från all teologism frigjorde
Strauss, i skriften "Kristendomen och doktor D. F. Strauss
Humanitets-religion".

Det var särskildt detta arbete, som gaf anledning till
Strauss bok: "*De halfva och de hela*" (1865) och Schen-
kel var för visso en typisk representant för "de halfva".
Han kunde därför ock vara ej blott teologie professor, utan
ock kyrkoråd, och han kunde en gång beteckna en filosofie
docent som en skadlig medlem af universitetet på grund
af okristliga läror, hvarigenom han föranledde dennes af-
skedande.

I sitt arbete "Trons Kristus och historiens Kristus"
(1865) uppträdde Strauss med en kritik öfver Schleier-
machers "Jesu lif"; och i sitt sista arbete "Den gamla och
den nya tron" (1872) bröt Strauss fullständigt med hela
kristendomen samt förkunnade en monistisk världsåsikt på
den exakta naturforskningens grundval.

Den af Strauss väckta rörelsen framkallade snart en

annan Hegelian *F. C. Baur* (f. 1792, d. 1860) teol. prof. i Tübingen, hvilken ock kom att genom sin kritiska bibelgranskning skaka hela det kristna systemet. Den af honom och hans lärjungar fullföljda kritiska riktningen kallades *Tübingerskolan*. Första angreppen på kyrkoläran gjorde Baur i "Den kristliga försoningsläran (1838), "Den kristliga läran om Treenigheten och Guds människoblifvande" (1841—43), "Paulus" (1845) m. fl. Hans kritik af de nytestamentliga urkunderna hvilade på antagandet, att redan från första början inom den apostoliska kyrkan förefunnits en skarp strid mellan motsatta riktningar: en judisk Messiasstro, representerad af Petrus, och en för alla folk gällande religion, representerad af Paulus. Det allra största antalet af Nya testamentets skrifter voro i senare tid uppkomna tendensskrifter, som åsyftade att göra den ena eller andra lärotypen gällande eller sökte åstadkomma en förlikning dem emellan, och efter 1½ århundrades strid uppfördes den katolska kyrkan på deras grundval.

Förutom dessa kritiker bidrog ytterligare flera andra lärda forskare att undergräfvat kyrkoläran från den tiden. Särskildt framstod *Bruno Bauer* (f. 1809, d. 1882), teologie docent i Bonn, som nödgades lämna sitt lärarekall, då han i början af 1840-talet skrifvit sina kritiska arbeten öfver evangelierna. Han förlade kristendomens uppkomst endast och allenast i det med stoisk och alexandrinsk filosofi uppfyllda allmänna medvetandet på romerska käjsartiden; evangelierna äro därför enligt honom ej en produkt af mytbildande tradition, utan ha framstått som medveten och afsiktlig dikt.

E. Rénan, professor i hebräiska o. a. österländska språk i Collège de France, betecknar i Frankrike en ny brytning med kyrkoläran genom en mängd skrifter, hvaraf de mest uppseendeväckande var "Jesu lif" (1863), som föranledde talrika motskrifter och öfversattes på nästan alla europeiska språk. Arbetet medförde hans afskedande från sin lärostol och först efter republikens införande (1871) blef han åter anställd vid Collège de France. Under tiden utgaf han "Apostlarna" och "Paulus" (1866 och 1869). Han förnekade, att kyrkans kristologi står i öfverensstämmelse med de bibliska urkunderna och såg i Jesus endast en människa, en "ung, intagande rabbin", som genom sina tilltalande föredrag fångslade allas sinnen samt lät sitt lif förflyta som "en tjusande idyll", tills våldet gjorde slut på hans dagar.

Samtidigt med Rénan framträdde en annan fransman, *T. Colani*, professor i teologi och ryktbar reformert präst i Strassburg, med ett mot den gängse kristologien stridande arbete: "Jesus Kristus och de messianska trosföreläsningarna på hans tid" (1864). Hans häri och i flera andra skrifter samt i hans predikningar framställda meningar framkallade förbittring hos de ortodoxa, och följden blef, att han nedlade sin profession och utträdde ur kyrkans tjänst.

* * *

Den framstående franske skriftställaren *J. M. Cayla* som skrivit en mängd kulturhistoriska arbeten, utgaf "Djävulen i sin glans och i sitt förfall" (1864, öfvers. på svenska) för att, såsom han säger, "befria kristendomen och det mänskliga förnuftet från den olidligaste, den för-

hatligaste af de symboler, som blifvit lånade från den gamla asiatiska panteismen.“

Han framhöll ock det kulturvidriga, att kyrkolärorna ej modifiera sig: "de bevara såsom ett okränkbart depositum läror, hvilka ej längre stå i den ringaste öfverensstämmelse med de pånyttfödda samhällenas behof och idéer. De fortsätta att för de civiliserade folken predika tron på Satan, det ondas furste, Guds medtäflare.“

Och ej nog med, att tron på djäfvulen gjorde sig gällande i medeltidens natt, då mänskligheten syntes ha förlorat omdömesförmåga och förnuft; Cayla betonade, att den upprätthölls äfven i renässansen och Luthers reformation: "Satan står upprätt, ty Luther och hans lärjungar antaga och erkänna djäfvulen alldeles som jesuiterna, Loyolas lärjungar, och t. o. m. i våra dagar anstränger vidskepelsen sig att fortsätta medeltidens så beklagansvärda värk.“

Ett synnerligen betydelsefullt arbete rörande kristendomens historia utgaf den framstående protestantiske teologen *G. G. Roskoff* (f. i Pressburg), teologie professor i Wien: "Geschichte des Teufels" (1869), ett vidlyftigt värk på 1,000 sidor. Med omutlig objektiv granskning och den mest omfattande lärdom framställer han däri hela djäfvulsdogmens utveckling och dess sammanhang med det kristna dogmsystemet.

Midt i denna period af vetenskaplig forskning får man emellertid se nya prof på den teologiska obskurantismens ihärdighet på detta område.

En teol. doktor *S. M. Merill* utgaf i sitt trosnit "Nya Testamentets lära om Helvetet" (utkom i svensk öfversättning 1885), däri han förklarar, att ordet *helvetet* "pekar på Kristi fienders yttersta straff, *de förtappades slutliga boning*“.

Uttrycket "den andra döden" har, säger Merill, "af-

seende på *eldsjön* och betecknar de ogudaktigas slutliga ofärd.“ Han polemiserade skarpt med de „liberale“, som „misslyckats att bortförklara denna förskräckliga „domens uppståndelse,“; — — vi måste erkänna, att enligt Bibelns lära de ogudaktiga skola framgå till „domens uppståndelse, hvilken är „den andra döden“, *fördömseln i Gehenna.*“

Ej långt efter får man se en lärd fransk teolog, jesuiten *P. F. X. Schoupe* utgifva sitt arbete: „Läran om skärselden, belyst af fakta och privatuppenbarelsen“ (1899), och däri anställa beräkningar öfver den tid en genomsnittskristen kan anses få tillbringa i skärselden, om hvarje fel skulle anses fordra en timmas vistelse däri, som vore „en mycket kort tid, om vi hålla oss till de heligas uppenbarelsen.“ Han kommer till resultatet 30,000 timmar eller 3 år och 3½ månader!

Helt nyligen har professor *J. Bautz* (Münster) utgifvit en bok: „Helvetet“ (2 uppl. 1905), däri han i anslutning till skolastiken med teologiska och naturvetenskapliga (!) skäl visar, att helvetet är inrättadt i jordens inre och utgöres af en glödande ugn, hvars skorstenar äro vulkanerna!

* * *

Den amerikanska prästmannen *Teodor Parker* (f. 1810, d. 1860) kom att först i sitt hemland och sedan i hela Europa genom sina på 1850-talet utgifna skrifter (öfversatta på svenska på 1860-talet) värka i hög grad upplösande på den kristna läran. Han var först präst vid en unitarisk församling i Boston men nödgades på grund af friare kyrkliga åsikter än församlingens, lämna detta sitt prästämbete. Han ägnade sig därefter åt fortsatta studier och fortgick i frisinnad utveckling under en flerårig vistelse

i Europa, och vid hans återkomst till Boston bildades af talrika anhängare en särskild frikyrklig församling, där han ånyo förkunnade de religiösa meningar, hvartill han kommit och skoningslöst bortmönstrade de gamla kyrkliga dogmerna. I "En afhandling om religionen", "Tio predikningar om religiositeten", "Teism, ateism och kyrklig teologi" m. fl. arbeten förkunnade Parker sunda religiösa idéer, med bortkastande af den gängse teologien; hufvudvikten lade han på *praktisk religiositet*, och han förkunnade sålunda en kristendom utan kyrkolärans Kristus. Han visade ock, hurusom den religiösa känslan ej blott kan vara moder till mänsklig odling, utan ock har förorsakat de största gräsligheter och brott, som historien vet att omtala; "upplysta män i upplysta tidevarf har hon förmått att såsom en förment gärd åt Gud *afstå från sin tankes fria flykt och såsom heliga och sköna vörda de smutsigaste läror och uppenbaraste orimligheter.*" Därför ville Parker "en sann teologi" i stället för en falsk sådan. Den kristna dogmatiken är enligt honom det *mäktigaste hindret för mänsklighetens fortskridande* till högre lif, och intet kunde vara af större vikt för vår tid än att störta denna lärobyggnad.

Tidigast och främst gällde Parkers angrepp läran om djäfvulen och den eviga fördömsen, såsom ägnad att förvärra och förmörka det rätta begreppet om Gud. Vidare förkastade han obetingadt antagandet af Guds treenighet och Kristi gudom och ansåg, att Kristus var en människa i likhet med oss andra, ehuru han genom sin vandel står som ett mönster för religiös förträfflighet. Men han ansåg icke desto mindre, att Kristus misstagit sig i åtskilliga meningar, förklarande, att "hans teologi innehåller en stor blandning af *villfarelser*, hvilket alla måste tillstå, som utan fördom läsa dessa anteckningar (evangelierna). — — Det är klart,

att Jesus delade sin tids oriktiga begrepp rörande djäflar, deras makt att fara in uti och taga människor i besittning samt demonologien i allmänhet."

* * *

Vidsträckt inflytande på den stora allmänheten i fråga om frigörelse från dogmkristendomen har från 1860-talet utöfvats af den amerikanske advokaten och skriftställaren *R. Ingersoll*, hvars "Fria tankar" öfversattes på svenska af E. Fredin (1884).

Han upptog det 18:de århundradets förnuftsinvändningar mot de kristna dogmerna, och fastän ej vetenskaplig forskare, tänkte han vetenskapligt och höjde sig blott för förutsättningslösa faktas bevisförmåga. Ingersoll, en väldig kraft i både fysiskt och andligt afseende, värkade främst såsom talare under vidsträckta föreläsningsresor. Eldad af ädel harm, visste han att med lärdom, logik och humor framställa sina ämnen och öfva ett elektricerande inflytande på sin talrika publik.

"Jag motsätter mig kyrkan," sade han, "emedan hon är en *fiende till friheten*; emedan hennes dogmer äro *vidriga* och *dumma*; emedan hon *förödmjucar* och *förnedrar kvinnan*; emedan hon förkunnar läran om *eviga straff* och människans *medfödda fördärf*; emedan hon *hvilat* på det *förnuftsstridiga*, det *omöjliga*, det *ovärkliga*" o. s. v.

Hans modiga och kätterska uttalanden ådrogo honom de troendes ursinniga hat och deras press anföll honom på det mest otillständiga sätt.

6. *Våra dagars bibelkritiska forskning i Tyskland: Wernle, Bousset, Wrede m. fl.*

I Tyskland ha ett stort antal fördomfria och lärda forskare på sista årtiondena fortsatt det bibelkritiska arbetet och alstrat de värdefullaste arbeten på religionsforskningens område. De utvisa alla, liksom de äldre kritiska forskarnas, dogmkristendomens oförenlighet med bibelforskningens resultat.

Till de tidigare kända arbetena af *Keim, Beyschlag, Weiss, Schmidt* m. fl. ansluta sig en följd af nyare arbeten i våra dagar, hvaraf några af de förnämsta här må nämnas:

H. Holtzmann: "Nytestamentlig teologi";

H. H. Wendt: "Jesu lära";

R. Otto: "Jesus och hans predikningar";

E. v. Schrenck: "Föredrag öfver Jesu Kristi lif";

K. Furrer: "Jesus i nittonde århundradet";

jämte skriftserien "*Religionshistoriska Folkböcker*" (öfversatta på svenska 1906), hvaribland må framhållas:

P. Wernle: "Källorna till Jesu lifs historia";

W. Bousset: "Jesus";

W. Wrede: "Paulus" m. fl.

Den gamla teologiens förutsättningar saknas och af dogmkristendomen finnes ej spår i dessa skrifter. Man har velat kalla denna forskning "modern teologi" eller "vetenskaplig teologi" i motsats till den gamla konfessionella, som utgår från en viss kyrkas bekännelseståndpunkt och traditionella uppfattning af bibeln. Och man har benämnt den så, emedan den "på teologien tillämpar samma forskningsmetoder, som gälla för andra vetenskaper eller för nutidsvetande öfverhufvud". Denna kritiska forskning, som i väsentliga stycken är negativ och nedbrytande, men eljest objektivt analyserande och historiskt upplysande, bör

dock alldeles icke kallas teologi. Därmed gör man denna antikverade spekulatio för mycken heder och förrycker man alldeles dess hela art och ändamål. Det är kulturhistorisk forskning öfver religiösa och teologiska ämnen den gäller, men denna forskning utgör själf ej någon teologisk spekulatio eller "teologisk vetenskap".

* * *

I "Källorna till Jesu lifs historia", förklarar prof. *P. Wernle*, att då man söker hos Paulus och i evangelierna få reda på, hvem Jesus var, man "grundligt gäckas". Han bevisar, att af evangelierna Markus är det äldsta och att det användts i de evangelier, som bära Matteus och Lukas namn; men att, om än Markus varit påverkad af ögonvittnen till Jesu lif, så är hans skrift "uppblandad med mycket osäkra, förbleknade traditioner", och att han lagt in egna idéer i traditionen om Jesus, hvarför dessa måste aflägsnas. *Wernle* framhåller vidare, att alla våra evangelier äro *trosskrifter*, afsedda att väcka och befästa en viss dogmatisk tro på Jesus och försvara den mot yttre och inre angrepp.

Skillnaden mellan de tre äldre s. k. synoptiska evangelierna och Johannes evangelium visar han bero därpå, att detta skrifvits under påvärkan af grekiskt inflytande och Paulus uppfattning af Jesus, hvarför vi ock ha *två alldeles olika Jesusbilder*, en *synoptisk* och en *johanneisk*. Den förra är *människa*, den senare *Gud*. Synoptikernas Jesus förkunnar Guds rike och Guds vilja, men gör sig aldrig till Guds like; Johannes evangelium förkunnar befallningen att tro på den från himlen komne Guds son. *Wernle* förklarar öppet, att en ej förutfattad mening fört honom till

att "Jesus varit den person, som synoptikerna skildra, icke den, som Johannes presenterar för oss."

Då Markus evangelium är det äldsta och trovärdigaste och intet innehåller om Jesu födelsehistoria, men Matteus och Lukas evangelier, som äro härledda och sammansatta verk, innehålla skildringar därom, säger Wernle: "problemet om *den underbara aflelsen intresserar oss ej längre*". Vidare förklarar han, att "forskningen afsöndrar alla drag af lidandes- och uppståndelse-historien, som Matteus och Lukas fogat in i Markus-berättelsen." Beträffande de traditioner, som Markus o. a. bevarat, så påpekar han, att "traditioner äro något annat än Jesus själf" och att de dock "närmast återspegla de äldsta kristnas tro". Och han sammanfattar slutresultatet af sin forskning i ämnet med följande ord: "Ju närmare vi komma Jesus själf i traditionen, desto mer träder *allt dogmatiskt och teologiskt tillbaka*; vi se *en människa*, som genom sina klara ord hjälper oss att begripa oss själfva, världen och Gud."

Prof. *W. Bousset* kommer i sitt arbete "Jesus" till samma resultat. Han förvisar berättelsen om Jesu underbara aflelse till legendens område och framhåller, hurusom man i det mesta om hans lif får nöja sig med blotta *förmodanden*. Jesu värksamhet var "väsentligen profetisk; den var ej utpräglad messiansk". Bousset framhåller den förmodan, att Jesus var ekstatiker och hade *visioner*, såsom vid dopet och då han enligt egen uppgift en gång sett satan. Någon undergörare var han ej, men väl en skicklig läkare, som gjorde psykologiskt begripliga s. k. under genom suggestion eller hypnos; men obegripliga s. k. absoluta under "afskilja vi som legendariska utväxter". Dopet har Jesus ej instiftat och det är ej säkert, om han afsett att göra sista måltiden med sina lärjungar till en nattvard. Vidare förklarade Bousset, att "Jesus, trots sin öfverlägsen-

het, aldrig öfverskred gränserna för det *rent mänskliga*. Han sökte aldrig tränga sig fram vid Guds sida. Han ville vara *vägen* till den himmelske fadern, icke målet." Rörande legenden om uppståndelsen, var enligt Bousset den innersta kärnan i lärjungarnas förkunnelse därom, att "deras herres och mästares gestalt åter trädde inför deras *andliga öga*" och att "ej någon som helst yttre erfarenhet tvingade dem att bekänna, att Herren lefver."

I sin bok om "Paulus" framhåller prof. W. Wrede, att då Paulus, på vägen till Damuskus fick se Jesus i öfverjordisk förklaring, detta var en *vision*, hvilken han tydde som en "uppenbarelse"; den blef ock därför en anledning till hela hans uppfattning af Jesus.

Hans "talande med tungor" måste enligt Wrede "uppfattas som något sjukligt," och "själfbedrägeriet är oskiljaktigt från denna form af religiöst lif." Han framhåller Pauli pessimism och asketism, hurusom världsliga fröjder ej funnos till för honom, utan att religionen var allt, men ock att han ej utmärktes af en förhärskande naturlig välvilja och kunde vara både bitter och härsklysten samt att religionen för honom väsentligen var *tro*, tro på räddningen genom Kristus-guden. "Hans religion är helt och hållet *teologisk*, hans teologi är hans religion." Och hans teologi har blifvit grundvalen för den kristna läran. Kristus var för Paulus en öfvermänsklig, en gudomlig person; först var han i himlen (preexistens), därpå lefde han i människogestalt på jorden och därefter vände han tillbaka till himlen. Och Wrede visar, att "hela det etisk-religiösa innehållet i Jesu jordelif betyder för Pauli lära om Kristus ingenting."

Då Paulus ansåg "köttet" syndigt och mänskligheten utan Kristus *i demoners våld*, blef återlösningen genom Kristus det främsta i hans lära. Frälsningen kommer blott

genom *nåd* och rättfärdiggörelsen sker genom *tron*. Paulus fick ock höra den förebråelsen, att hans teologi *gynnade den sedliga slappheten*, då den lät intet bero af människans gärningar. Men "sättet för hans omvändelse (visionen) ledde till tron på Guds fria och oförskylda *nåd*, som han vid detta tillfälle trodde sig ha erfarit."

Riktigt anmärker Wrede, att "den, som håller Jesus för hvad han verkligen var, en *historiskt mänsklig personlighet*, finner nödvändigt en *oerhörd klyfta* mellan *denna människa* och den *paulinska gudssonen*. — — Här ser man på nytt, huru mycket det betydde, att han (Paulus) ej personligen kände Jesus."

VII KAPITLET.

Svenska kyrkoläran och dess upplösning.

I AFDELNINGEN.

Svenska kyrkan och den fria tankens börjande kritik af dess dogmer, intill 1860-talet.

1. Sveriges tidigare kättare och religionsförföljelser. Den kyrkliga bildningen. Straff för affall från statskyrkan efter reformationen. Filosofiens insteg och hinder i 17:de årh. Kyrkolagen af 1686. — 2. Tillståndet i kyrkan i 18:de årh. och i början af 19:de årh. Nyromantikens metafysik; E. G. Geijers religionsåtal. — 3. Ortodoxiens stadfästade: Norbecks Teologi, H. M. Melins Jesu lefverne. — 4. Kritik af kyrkoläran och teologernas motstånd: Ignell, F. T. Borg, Cramér, Ljungberg, V. Rydberg m. fl. — 5. Djäfvulsläran, angrepp och försvar: Boström, Beckman, Ullman, G. v. Scheele m. fl.

1. *Sveriges tidigare kättare och religionsförföljelser. Den kyrkliga bildningen. Straff för affall från statskyrkan efter reformationen. Filosofiens insteg och hinder i 17:de årh. Kyrkolagen af 1686.*

Sedan kristendomen omsider blifvit hela svenska folkets religion fram i midten af 12:te årh., voro kungarna städse synnerligen bevågna kyrkan och de andliga, och de bidrogo därigenom i hög grad till, att ett hierarkiskt prästvälde snart gjorde sig gällande.

Under följande århundraden lefde hela nationen i den djupaste okunnighet, tack vare kyrkans själavård; allmänna skolor funnos ej och alla lefde blott för sin utkomst samt för sin själs salighet och räddning från helvetet i enlighet med kyrkoläran. Afvikelser från denna kom ej i fråga, om ej i hemlighet. Men historien har dock bevarat berättelser om ett par fall i början af 14:de årh.

Den förste kättaren i Sverige var en man vid namn *Botulf* af Östby i Gottöra socken i Uppland. Denne hade sin tanke för sig i en del kyrkliga ting och förnekade Kristi lekamens närvaro i nattvarden. Sockenprästen fick reda på hans kätteri, och då han en gång frågade honom, om han trodde sig erhålla Kristi lekamen i nattvarden, svarade Botulf nej, med den förklaringen, att "om det var Kristi lekamen, så skulle den längesedan vara förtärd, och ej heller finner jag det rätt att äta Kristi lekamen." Underrättad om det oerhörda fritänkeriet, anställde ärkebiskopen en formlig undersökning med tillämpande af lagens hela stränghet, hotande kättaren t. o. m. med bålet. Men denne lät ej afskräcka sig, utan vidhöll ståndaktigt sin mening, hvarför ärkebiskopen dömde honom 1311 till bålet och öfverlämnade honom till den världsliga makten.

Ett tjugotal år senare blef en annan kättare känd, *Bernhard läkare*, som lefde i Hapsal i Estland, var rektor vid därvarande skola och känd för hög bildning i s. k. profana eller världsliga vetenskaper, som ansågos gudlösa. Kaniken i Hapsals domkyrka utfärdade 1334 ett intyg om hans uppförande, däri han säger, att Bernhard fört en mindre berömlig vandel; och då denne 1338 slagit sig ned i Visby, blef han äfven där förföljd af prästerna, som exkommunicerade honom. En af dem intygade, att hans hustru en gång skulle ha förebrått honom, "att han förfört henne och att han vore en affälling", hvartill han ej

skall ha svarat ett ord, men blifvit synbart förvirrad. Ingen upplysning finnes om hans "förvillelse".

Under århundraden var det eljest så stilla och unket som möjligt på det andliga området; tanke och forskning kände man ej till, och det är öfverhufvud taget förvånande, att ej svenskarne blefvo alldeles förslöade under denna långa förståndsdvala. Kloster- och katedralskolor funnos väl, men de voro blott afsedda att dana präster och där undervisades blott i latin och kyrkolära. Då Sverige omsider fick ett universitet i Upsala 1477, ställdes det under ärkebiskopen som kansler, och synes denne ensam med sitt domkapitels biträde ha haft omsorgen därom; alla dess lärare voro domkyrkans kaniker och det var blott en betydelslös kyrklig skola. Efter 1514 råkade det i fullkomligt opplösnings-tillstånd, som fortfor under hela Gustaf Vasas regering. De planer att återupprätta det s. k. universitet, som Erik XIV och Johan III hade, ledde till intet resultat på grund af kyrkliga strider, men äntligen blef det genom härtig Karl ånyo inrättadt 1593. Men länge förblef det alltjämt väsentligen blott ett prästseminarium och kom det ej till någon blomstring; det blef först Gustaf Adolf som (1624) nyskapade anstalten och gjorde den till ett verkligt och fullständigt universitet af betydelse.

* * *

Allt ifrån Upsala möte 1593 bibehöll svenska kyrkan en strängt luthersk renlärighet.

Reformationen hade emellertid hos åtskilliga sinnen väckt håg för granskning af bibeln och kyrkolärorna, och man fick se åtskilliga *fritänkare*, som visade böjelse för judoism och endast ville hålla sig till Gamla testamentet o. s. v.

En rik borgare i Västerås *Hans Jönsson* uppträdde 1597 med en kritik af Nya testamentet, som han förkastade, liksom ock läran om Kristi gudom, under det han antog Gamla testamentet, då han fann läran om Guds enhet där renare framställd. Han häktades och anklagades, och Västerås domkapitel anställde förhör med honom; men han dog under rannsakingen så att han undgick dom och straff. En bonde vid namn *Peder i Hofdesta* hade samma åsikter som Jönsson och bekände dem, hvarpå han dömdes till döden. Kätteriet fortsatte ännu ihärdigare i början af 17:de årh. å skilda ställen i landet, särskildt i Västerås stift, där en man vid namn *Per i Grytnäs* hade dispyter med prästerna och förnekade svenska kyrkans tro, hvarför han åtalades och blef halshuggen (1619).

Vidare omtalar historien en bonde *Jonas* i Södermanland, hvilken hade "änglauppenbarelser" och hade vunnit flera anhängare bland allmogen, förnekat värlighet i de evangeliska berättelserna om Jesu undervärk och tolkade berättelsen om hans födelse m. m. på allegoriskt sätt. Gustaf Adolf lät instämma honom jämte anhängarne för en församling af rikets råd och biskopen i Linköping 1618; och då de anklagade ej ville återkalla sina meningar, blefvo de dömda till döden och afrättades.

Redan på riksdagen i Norrköping 1604 stadgades *landsförvisning* och *arflöshet* som straff för affall från den "rena evangeliska läran", och genom Örebro stadga af 1617 förnyades denna straffbestämmelse, hvarjämte *dödsstraff* stadgades för de svenska katoliker, som ej lämnade landet. Ej långt efteråt drabbades också tre män af detta straff. Två svenskar *Z. Anthelius* och *G. Bähr*, som under vistelse vid utländska universitet öfvergått till katolicismen, blefvo 1624 dömda till döden och halshuggna, ehuru de hållit sin öfvergång hemlig och ej sökt göra proselyter.

Samma år halshuggs ock rektor *N. Campanius* i Enköping, blott emedan han delvis närmat sig katolska kyrkan. Alla tre hade gjort nådeansökningar, men Gustaf Adolf afslog dem.

Denna fläck på hans minne var tydligen en frukt af trettioåriga kriget, som då pågick och som gjorde Sverige till ett slags beskyddare för den lutherska läran, hvarför det gällde att med alla medel, icke minst våldet, bevara den lutherska renlärigheten. "Trosfrihet", som man så mycket sökt sätta i samband med reformationen, fanns således på den tiden lika litet i protestantiska som i katolska länder.

Två biskopar, *Matthiae* och *Terzerus*, blefvo för uttalade toleranta idéer gentemot andra läror än den lutherska rannsakade af teologiska fakulteten i Upsala, kommissioner af biskopar och präster samt prästeståndet, hvarpå regeringen uppmanade dem att taga afsked (1664). Regeringen utfärdade samtidigt ett plakat, däri bl. a. stod, att den, som väckte nya och onyttiga frågor eller sådana, som kunde åstadkomma *villfarelse, söndring* etc., skulle blifva *strängeligen straffad, äfven till lifvet*. Några år senare förbjöds införandet af kätterska böcker från utlandet.

* * *

Den fria forskningen mötte sålunda de största hinder. Teologien stod alltjämt främst bland vetenskaperna och någon undersökning om statskyrkans lärosatser medgafs ej; skrifter, som stredo däremot, undertrycktes rätt och slätt.

Emellertid väckte Kartesius filosofi oro, då läkare och naturforskare befunnos ha tagit djupa intryck därpå under sina studier i utlandet, och de framstående professorerna

i medicin *O. Rudbeck* och *P. Hoffvenius* blefvo därför föremål för anmärkningar af teologiska fakulteten, särskildt af prof. *Brunnerus*. Rudbeck förklarade då frimodigt, att om en fakultet finge utöfva censur öfver en annan, så vore bäst, att akademien finge pojkar till professorer, och han ville ej erkänna någon fakultet eller professor som sin censor, förr än denne visat sig ega bättre kännedom än han om saker, som naturen angå. Prästeståndet aflät vid 1686 års riksdag en skrivelse till Karl XI med klagan öfver den kartesianska filosofiens framsteg, som inneburo en fara för teologien, hvarför teologiska fakulteten borde ha makt att *förbjuda disputationer, som innehöllo för teologien menliga uttryck!* I affordradt utlåtande förklarade filosofiska fakulteten, att det måste i fråga om naturen finnas forskningsfrihet, annars vore ingen vetenskap till. Slutet blef en kunglig skrivelse, i hvilken förklarades, att *ingen frihet vore tillåten mot den kristliga tron och läran*, men för öfrigt "efterläts filosofiens fria bruk och öfning sanningen med goda skäl och experimenter att utleta och styrka".

Sveriges kyrkolag af år 1686 stadgade i 1 kap., 1 §:

"Utí vårt konungarike och thess underliggande länder *skola alla* bekänna sig *endast och allenast* till then Christeliga Lära och Tro, som är grundad uti Guds heliga ord, thet gamla och nya Testamentets Profetiska och Apostoliska skrifter, och författad uti the tre hufvudsymbolis: Apostolico, Nicæno och Athanasiano, jämväl uti then oförändrade Augsburgiska bekännelsen af år 1530, vedertagen i Upsala Concilio 1593 samt uti hela så kallade Libro Concordiæ förklarad; och alle the som uti *Läroståndet*, vid Kyrkor, Academier, Gymnasier och Scholor något Embete tillträda, skola vid ordinationen eller tå the någon gradum taga, *med liflig Ed til thenne Lära och Trosbekännelse sig förplicketa.*"

I 2 § stadgades:

“Them i *Läroståndet* såväl som *alla andra*, af hvad stånd de äro, skal ock härmed alfvarligen vara förbudit här emot att upptäncka och utsprida några *villfarande meningar*.” — — Den, som ej rättade sig, skulle vara “räknad för en *affälling, mista sitt Embete* och *förvises Riket*. Then, som alldeles gör affall ifrån vår rätta religion, straffes likaså och njute *aldrig något arf, rätt eller rättighet* inom Sveriges gräntsor.”

Dessa bestämmelser upptogos i Sveriges Rikes Lag af 1734 i missgärningsbalken 3 och 4 §§; i dess 1 § stadgades dessutom:

“Hvilken som af uppsåt med ord eller skrifter *lastar eller smädar* Gud, hans heliga ord och sakramenten; *miste lifvet*”; och i 2 § stadgades:

“Faller någon af ifrån vår rätta evangeliska lära och träder till en villfarande och låter sig icke rättas; då skall han förvisas ur riket” etc.

2. *Tillståndet i kyrkan i 18:de årh. och i början af 19:de årh. Nyromantikens metafysik. E. G. Geijers religionsåtal.*

Inom statskyrkan rådde under förra hälften af 18:de årh. den strängaste renlärighet och absolut ofördragsamhet mot oliktankande. Prästerskapet stod på den gamla kyrkliga okunnighetens ståndpunkt, hvarför ock kunde hända, att häxeriprocesser, såsom förut nämndt (sid. 275), kunde förekomma och stödjas af kyrkan, särskildt af biskop S. Troilius.

Den vetenskapliga forskningen odlades under frihetstiden af en mängd framstående forskare, vetenskapsakademien i Stockholm och vetenskaps societeten i Uppsala stiftades, och bildningens målsmän nitälskade ock för sprid-

ning af kunskaper bland folket genom ströskrifter, tidningar o. s. v. Från midten af 18:de årh. började ock ett *upplysningens* tidehvarf i Sverige genom invärkan af rationalismen och fritänkeriet i utlandet, som Adolf Fredriks gemål, Fredrik d. stores begåfvade syster Lovisa Ulrika, i hög grad gynnade. Omsider kunde prästerna ej motstå den nya tidsströmmen, utan omfattade tämligen allmänt den s. k. *neologien*; utan att vara öppet "irrläriga", förkunnade de hufvudsakligen praktisk kristendom med förbigående af dogmerna.

Det råde tolerans eller rättare indifferentism på Gustaf III:s tid; kyrkans funktionärer saknade religiösa intressen och voro endast en andlig polismakt, som hade att hålla folket i styr, och biskoparnes uppgift var, såsom Tegnér sagt, att utgöra "en vandrande upplaga af kyrkolagen".

Med prästbildningen och det kyrkliga intresset tyckes det ha varit klemt beställt. Sålunda skref vår snillrike filosof *T. Thorild* 1784 i "Den nya granskaren" bl. a.:

"I vår tid skulle man säga, att det är de ömme, ädle och upplyste *Fritänkare*, som tala till mänskligheten. — — Men *prästerna*, — hvarpå tänka prästerna? Hvarför skynda de sig ej att pryda sina själar med uppriktighet, dygder och kunskaper — för att ännu bibehålla inom sitt nästan halfföraktade släkte äran att vara jordens vise, mänsklighetens tröstande änglar och bevarare af all rörande, hög och helig sanning? — — Det är omöjligt att förklara utan genom en långvarig barbariets fördom, att man ännu i dag tål så mycken brist på förstånd och värde hos just dem, som skulle vara mönster däraf! — — Hvarpå tänka prästerna? Är det ej allmänt kunnigt, att vettigt folk fly kyrkorna?"

I slutet af 18:de årh. idkades i Sverige teologien vid universitetet hufvudsakligen som brödstudium för vinnande af prästerlig anställning, och den erfor äfven här återvärkan af tidens filosofiska riktning. Både härtig *Karl* och *Gustaf IV Adolf* hyste emellertid den största farhåga för alla frisinnade åsikter, och den senare kunde i sin renlärighet ej tillåta någon fri forskning i de vetenskaper, som berörde kyrkans lära. De maktägande inom staten och kyrkan sågo med oro det växande inflytandet af Kants filosofi, som började få framstående anhängare, och prästerna måste iakttaga den strängaste renlärighet. Ett kungligt cirkulär af 1799 ålade domkapitlen noggrann tillsyn öfver, att prästerna i sina predikningar undvika "*alla nyheter* i dogmatiskt afseende och allt tal om *världslig moral* och *filosofi!*" Ett strängt trycktvång hindrade ock framställningar af nya idéer i tryck. En gammal filosofie professor vid Uppsala universitet *Christiernin* gjorde sig t. o. m. till kyrkans försvarare, då han bekämpade en annan filosofie professor, *Boëthius*, hvilken gjort Kants filosofi känd i Sverige, och förklarade, att denna ginge ut på att omstörta teologien och göra uppenbarelsen onyttig. En häftig polemik följde; studenterna visade förkärlek för Kant, och då *Christiernin* såsom rektor vidtagit åtskilliga despotiska åtgärder, framkallade han därigenom ett upplopp af studenterna, hvarvid han ville ställa sig i spetsen för den då existerande akademiska vaken, som han uppmanade att "hugga, sticka och skjuta" — utan att dock bli åttlydd.

* * *

Under reaktionen efter den franska revolutionen öfvergick man på mångt håll från rationalismen till blind tro och fränkändes förnuftet all pröfningsrätt i religion. Mot

denna uppfattning uppträdde i Sverige flera betydande kyrkans män såsom Ödman, Franzén, Wallin m. fl., hvilka framställde en kristendom, som hvarken var oförnuftig tro eller otro.

Den genomgripande förändringen i de religiösa intressena i början af 1800-talet visade sig på många områden, i skönlitteraturen såväl som i de teologiska uppbyggelseskrifterna o. s. v., och hela nationen kom att deltaga däri. Snart uppträdde dock vid sidan af verklig fromhet yttringar af trång, inskränkt och inhuman medeltidskristendom, fromleri och gudlighet, som måste stöta enhvar med någon upplysning.

Ortodoxien grep omkring sig, och en så genialisk och upplyst man som *Franzén* blef med tiden troende i gammal ortodox mening. *Tegnér*, som tog kristendomen väsentligen från den praktiska sidan, fann det egendomligt, att Franzén till den grad afskedat förnuftet och gifvit det "fånget under trons lydno" — så mycket sorgligare, som detta gjorde honom *olycklig*.

Tegnér kunde väl inse ortodoxiens betänkligheter och uttala en sådan sanning (på ett prästmöte i Wäxiö), som att "kristendomens nycklar ligga spridda öfverallt på hedenomens område"; men han var dock ingalunda hågad att taga itu med någon dogmkritik eller röra vid kyrkoläran. Hans sinnelag stred däremot, liksom hans biskopliga ställning, som han själf åtrått, hindrade honom därifrån.

Tillståndet bland prästerskapet i Wäxiö stift var på 1820-talet, då Tegnér tillträdt detsamma, bedröfligt, såsom protokollen vid domkapitlet upplysa. Fyllerihistorier, lägersmål m. m. förekommo ofta och målen hänskötos merendels till borgerlig domstol; i de värsta fallen ådömdes suspension och ibland afsättning. Brännvinsbränning och brännvinshandel bedrefvos ock allmänt af prästerna.

Detta moraliska förfall berodde i viss mån på den fruktansvärda okunnigheten och totala bristen på andligt intresse hos prästerna. Det fanns ock salvesfulla och samvetslösa präster, hvilka, för att skaffa sig goda inkomster, hotade den okunniga allmogen, som helt höll sig till de inpräntade dogmerna, hotade med "vapen ur helvetet"

Ingången till helvetet,

ur en bild af yttersta domen bland takmålningarna i Tegelsmora kyrka,
Uppland, från 1400-talet.

eller förskräckte med "Herrans vrede". Under Tegnér's första biskopsår intogos i protokollen predikoprof härom, som utvisa deras taktik att måla helvetets färor och uppskaka sinnena; Tegnér bekämpade och bestraffade dock slikt elände med kraft.*

* Se *K. Själskranz* i Esaias Tegnér, 1907.

Många präster gjorde sig kända som "svafvelpredikanter" och skildrade i sina predikningar helvetet som en brinnande svafvelsjö etc. I början af 19:de årh. var en af ortodoxien särdeles prisad väckelsepredikant komminister *Lars Linderoth* (d. 1811) mycket känd i Halland för sina predikningar. Han beskref i en juldagspredikan, huru djäflarne en gång i helvetet skola bespotta den oomvända människan och huru de, förhållande henne, huru liten nytta hon har af att Kristus blifvit född, skola säga henne: "Flyter du inte ändå som en kolsvart brand omkring i denna eldsjön? Du är nu lika illa därän som vi, i helvetet är du, i helvetet äro vi!"

Dåv. teol. doktor (slutl. ärkebiskop) *Reuterdaahl* skildrade tillståndet bland prästerna på 1830-talet på följande uppbyggliga sätt: "De ypperste, rikast begåfvade män bland svenska kyrkans prästerskap delade sin dag mellan familjejoller, avisorna, hvilat vid tobakspipan, en underlig golfvandring, som icke lämnade andra spår efter sig än i tilljorna, ett sterilt begrundande af statsangelägenheterna, spelbordet och de oundgängligaste ämbetsåliggandena."

* * *

Den allmänna europeiska reaktionen efter den franska revolutionen fick i Sverige ett uttryck i *nyromantikens* eller *fosforismens* litterära och filosofiska skola, som närmast framgick af den tyska nyromantiken och Schellings filosofi. Den hade som organ tidskrifterna "Phosphoros" samt "Svenska Litteraturtidningen" m. fl. och som hufvudledare *Hammar skjöld*, *Palmblad* och *Atterbom*; om än *E. G. Geijer* ej ursprungligen var fosforist, så stod han dock väsentligen på skolans filosofiska ståndpunkt. Hvad som särskildt slog

an på dess anhängare, var den tyska nyromantikens och Schellingianismens löften om filosofiska bevis för kristendomens mysterier och dogmer och om en bildning byggd på rent kristen grund.

Högst orediga och osammanhängande voro de läror, som förkunnades af den nya skolan, hvad ju ej är att undra på, då den hyste en nästan afgudisk vördnad för Schelling "hela den nya tidens heros", hvars filosofi var ett så föga uppbyggligt metafysiskt virrvarr (jämf. sid. 394). T. o. m. astrologi och magi togos efter de tyska nyromantikernas föredöme i beskydd, och under det mycken missaktning visades sunda förnuftet, öfverlämnade man sig åt inbillningsförmågan och antog man ett eget sinne för det högre vetandet eller de öfvernaturliga kunskaperna. *Geijer* förklarade sålunda, "att all vetenskap, som förtjänar namnet, är öfversinnlig och gäller det högsta, det öfversinnliga och andliga", "där gebitet för sens commun slutar". Mot denna osunda riktning uppträdde Tegnér i ett tal 1817, där han sade: "Den Guds gåfva, som våra förfäder aktade under namn af sunda förnuftet, den förringar man i synnerhet såsom otillräcklig för vetenskapen och endast gjord för pöbeln och de olärde."

Efter Schellings förebild försökte sig emellertid både *Geijer* och *Atterbom* m. fl. att filosofiskt deducera treenigheten o. a. kristna mysterier, men resultatet blef lika litet tillfredsställande. Denna metafysiska kristendom, mot hvilken de ortodoxe, *Wallin*, *Franzén*, *Bjurbäck* m. fl. trädde upp, hade dock den nyttan med sig, att den gentemot den lutherska bekännelsen framstod som ett slags förnuftstro eller en ny rationalism. Under det emellertid den äldre franska rationalismen betraktade apostlarne och prästerna som afsiktliga bedragare, ansågos de af den nya som välmenande, men bedragna svärmare eller nybörjare, som

stafvade på den lära, hvilken af det mogna förståndet nu skulle uttalas.

* * *

Hur tryckfrihetens högste väktare, hofkanslaren Wetterstedt, var mån om den kyrkliga renläriheten, äfven då den syntes hotad i filosofiska afhandlingar för en akademiskt bildad publik, synes af det åtal han 1821 lät stadsfiskalen i Upsala anställa mot prof. *E. G. Geijer*, reaktionens mest framstående ledare, för vissa uttalanden i afhandlingen: "Thorild, tillika en filosofisk eller ofilosofisk bekännelse", hvilka ansågos innebära förnekelse af den rena evangeliska läran.

De ifrågavarande uttalandena voro af följande lydelse:

"Läran om *tre personer i en Gudom* förefaller mig som en *olycklig metafysisk spetsfundighet* och tillika som en början till den för kristendomen främmande *polyteism*, som genom jungfru Marias och Helgonens tillbedjande i Romerska kyrkan ytterligare utbildades. Treenighetens begrepp så fattadt upphäfver sig själf. Ty för min del ser jag ej hvad som kan invändas mot följande stutföljd: Det är blott *en Treenig Gud* — men hvarje person i Gudomen är själf Gud. — Då är hvarje person i Gudomen *själf treenig* (och ej blott en person i treenigheten). Men detta är tydligen det rätta, och *i sig själf* är treenigheten både i Fadern och i Sonen och i den Helige Ande; ehuru de åtskiljas *i betraktelsen* eller värkningarna såsom det första, mellersta och sista af den enda personliga Gudens uppenbarelser. Trefaldigheten hör till Guds uppenbarelse i tiden, ej till det eviga väsendet."

"Kristendomen är den enda konsekventa *monoteismen*,

nämligen då läran om *de tre personerna i Gudomen utgår*; hvilken ock gifvit anledningen till den *krassa idéen om försoningsläran*, att den andra personen i Gudomen skulle, med att *offra sig själf, försona och tillfyllestgöra* den första personens straffande rättfärdighet."

I sitt långa svaromål bestred *Geijer* förnekelsen, hur otroligt det låter, och anförde hufvudsakligen följande:

"Jag har *ej nekat Treenigheten*. Boken bevisar det. Det heter: Gud är därutinnan treenig, att han på treggehandas sätt sig uppenbarat" etc. — Är ej detta renlärigt? — — Allt beror på själfva uttrycket *tre personer*. — — Kan det tydligare uttryckas, att det väsentliga, kristligt praktiska på lära och lefverne inflytande begreppet om treenigheten, är Gud i treggehandas Nådevärkningar uppenbarad, till hvilket begrepp jag mig fullkomligen bekänner; och är jag således, *då jag erkänner själfva saken*, egentligen angripen för en *benämning*? — — Jag har tillstått, att jag finner uttrycket *tre personer* i Gudomen otjänligt, så vida det tages i den vanliga mänskliga bemärkelsen af *tre särskildta väsenden*, med särskildt vilja och förstånd, och således kan leda till begreppet om tre Gudar. — Har jag förnekat försoningsläran? Nej, men ett begrepp därom, som lätteligen innebär, att det är en Gud, som försonar och en annan som försonas. Har jag nekat tillfyllestgörelsen? Nej; men att det är en Gud, som tillfyllestgör, och en annan, som tillfyllestgöres." — — *Geijer* förklarade slutligen, att han såg "en *svår anklagelse* mot en offentlig lärare vid fäderneslandets mest besökta högskola, en anklagelse för *kätter* och *den evangeliska lärans förnekelse*, utkastad." — Han ansåg "det hufvudsakliga i all kristendom att söka känna Gud genom Kristus". Återupprepande, "hvem vågar döma mig för *irrlärlighet*?", slutar han med att påpeka, hurusom åklagaren om han velat se, att "den

skiljaktighet, hvarför han anklagas, kan ligga i *ordformeln* och *yttre skenet*, — — då kunnat undvika att fästa en *svårt utplånlig fläck på en offentlig lärares karaktär*“ etc.*

Den jury, som utsågs att döma i målet och som bestod af 8 teologer och 1 jurist, frikände Geijer, märkvärdigt nog, och studenterna buro honom under omätligt jubel till hans bostad. Man hade alla skäl att jubla öfver utgången, ty en fällande dom kunde på den tiden ha medfört *landsförvisning!*

Hela Geijers ståndpunkt var metafysisk kristendom, *“olycklig metafysisk spetsfundighet”*, som han själf kallade kyrkolärens, och den hade en stor olikhet med de krassa gamla dogmerna. Men, som vi se, när det blef fråga om anklagelse för kätteri och förnekelse, så förklarades allt blott vara en *ordstrid*, en *bagatell*, och stod Geijer ödmjuk med hatten i hand inför kyrkan. Redan 1811 hade han i afhandlingen *“Om historien och dess förhållande till religionen”* sökt filosofiskt bevisa treenigheten och 1840 upptog han åter försöket, då han själf utgaf afhandlingen i *“Valda smärre skrifter”*. Här står bl. a.: *“Gud, Försonaren, är ett med Fadern, och är åter ett med världen genom den Helige Ande, genom hvilken människan tillegnar sig försoningen. Den heliga läran om tre personer i en Gudom är i religionen absolut nödvändig.”*

Betecknande för Geijers ståndpunkt i denna fråga är, att då han intog äfven den åtalade afhandlingen *“Thorild”* etc. i *“Valda smärre skrifter”*, han nu *uteslöt* de punkter åtalet gällde och i en efterskrift gjorde följande förklaring: *“Anledningen till anklagelsen fanns kanske mer i vissa mindre väl valda, och i närvarande upplaga uteslutna ut-*

* Se »Rättegångs Handlingar i Tryckfrihetsmålet emellan Stadsfiskalen Ekström och Professor E. G. Geijer», Ups. 1821.

tryck, än i själfva saken. Åtminstone var sträfvandet ej tadelvärdt och bedömdes äfven sålunda i utslaget af denna rättegång.

Huru ofarlig Geijer var för den kyrkliga teologien, synes däraf, att han två gånger, eller 1833 och 1834, uppfördes på förslag till *biskop*.

* * *

3. *Ortodoxien stadfästes. Norbecks teologi. H. M. Melins Jesu lefverne.*

Den flinthårda teologiska dogmatiken kom att stadfästas genom teol. lektor *A. E. Norbecks* "Lärobok i teologi" (1841), som af sakkunniga "högt vitsordats" och allt sedan begagnats vid kristendomsundervisningen i de högre lärovräken. Genom ständigt återgifvande af alla dogmatiska uttryck på latin samt en mängd latinska och grekiska citat, har Norbeck velat förläna en extra vetenskaplighet åt denna blandning af enfaldig tro, okunnighet om vetenskapen samt ett pinsamt sofistiserande rörande alla de falska och skefva föreställningarna i den kristna teologien. Studiet af denna lärobok i teologi, som staten ålägger ungdomen, är rent af själsmördande och har ingifvit tusentals studerande leda för denna parodi på vetenskap.

Norbecks teologi säger bl. a.:

"*Teologien* är en vetenskap om *religionen* eller en vetenskap om *Gud* och *gudomliga ting* (*Theologia est scientia de religione l. de Deo et rebus divinis*)."

"*All religion* har sin källa eller sitt ursprung i *gudomlig uppenbarelse*".

„Människan skapades i förening och till förening med Gud; religionen är människan *medskapad* och hennes lifs ändamål och bestämmelse.“

Här frågas: är ej *polyteismen* religion? Är den det, så skulle religion ock vara föreningsbandet emellan människan och *gudarne* — Jupiter, Juno, Venus m. fl., ej blott *Gud*, och teologien vara en vetenskap om *gudarne*.

Om *all* religion har sitt ursprung i gudomlig uppenbarelse, så ha ock *polyteisternas gudar uppenbarat sig* för dem och således funnits till.

Är religionen „*medskapad*“, d. v. s. ett medfödt medvetande, hvarför har den sitt ursprung i „gudomlig uppenbarelse?“

Norbecks teologi lärer vidare:

„Gud skapade de första människorna, Adam och Eva, till likhet med sig. De voro därför *goda*.“

„Människan, sådan hon nu födes, är inom det *ondas* sfär.“ „Människan är *ond* och *osäll*. Det har hon, enligt Skriftens och sitt eget samvetes vittnesbörd, genom sin *olydnad* blifvit, och människans första olydnad mot Gud var den första synden (*peccatum originale originans*).“

Forskningen gifver oss dock skäl att alldeles förkasta denna mening och att anse, att människorna ursprungligen voro helt djuriska, men med stigande utveckling blifvit allt bättre, samt att goda egenskaper lika väl som dåliga tillhöra människans natur.

Man får ock veta, att Guds vilja delas i „den *värkande* (*voluntas efficiens*) och den *tillåtande* (*voluntas permittens*), med afseende därpå, att Gud värkar allt godt, men *ej det onda*, hvilket han blott *tillstädjer*.“

Jag hänvisar till hvad jag förut (sid. 144) sagt om denna dråpliga tillståndseteori, som härstammar från kyrkofäderna.

Ytterligare förklarar Norbeck:

”*Belöningarna* och *straffen*, som Gud låter följa på det goda och onda, äro de nödvändiga uttrycken af hans *helighet*, men åsyfta därjämte människornas *fulländning* och *förbättring*. — — Guds belöningar och straff äro därför icke blott *tímliga* (*præmia temporalia, poenæ temporales*), utan äfven (*præmia æterna, poenæ æternæ*).“

Således premier för goda handlingar och för att egga därtill! Detta är ej en upplyst mänsklighets moral. Och de eviga straffen! Afse de fulländning och förbättring? Hvar, i så fall, om ej i helvetet?

Att den teologiska ”vetenskapen“ känner till helvetet, synes däraf, att en af graderna i Kristi s. k. ”upphöjelse-tillstånd“ uppgifves vara ”nedstigandet till *helvetet* (*descensus ad inferos*).“ Vidare uppgifves, att ”*förkastelsen* (*reprobatio*) är Guds eviga villkorliga beslut att i den *eviga osaligheten* lämna alla dem, som icke med en sann och lefvande tro omfatta nåden i Kristus.“ — — ”Den som blifver *fördömd*, blifver det på grund af sin *otro*.“

Den människa, som ej har en sann och lefvande tro på Kristi nåd, men lefver ett oförvitligt och dygdigt lif, väntar således evig osalighet!

* * *

Alltifrån Upsala möte 1593 eller under 2 1/2 århundrade, hade svenska kyrkan åtnjutit ett ostördt lugn. Rationalismen blef snart glömd och kyrkan kände sig alltid stark och orubblig. Upplysningsarbetet och kritiken öfver kyrkoläran i utlandet, som alljämt fortgått, öfvade ännu intet inflytande i kyrkligt hänseende.

Strauss arbete ”*Jesu lif*“, som utkom i svensk öfver-

sättning 1841, ansågs naturligtvis farlig för det dåsiga lugnet och blef strax belagd med kvarstad, och förläggaren, *L. J. Hierta*, åtalades, då arbetet ansågs utgöra ett förnekande af den rena evangeliska läran. Saken väckte mycket alarm och tidningsprässen, särskildt Hiertas eget organ "Aftonbladet" samt på motsidan "Svenska Biet" egnade den åtskilliga artiklar. Juryn frikände emellertid förläggaren och skyddade sålunda forskningsfrihetens princip.

Arbetet möttes ock genast af en utförlig kritik af dåv. teologie docenten, sedermera professor *H. M. Melin*, som uppträdde däremot med sina "Föreläsningar om Jesu lefverne (utgifna i 4 delar 1842—51) hvari han helt naivt, men tvärsäkert och med väldig teologisk lärdomsapparat under åberopande af grekiska och latinska texter trodde sig alldeles förkrossande vederlägga Strauss stycke för stycke.

I fråga om Mariæ bebådelse och Jesu öfvernaturliga födelse läser man hos Melin följande kostliga framställningar — under ständig polemik med Strauss. *Änglapphenbarelsen* är en "medelpunkt" som han håller styft på för att "*vinna en ståndpunkt*, hvarifrån allt det öfriga underbara låter sig med större lätthet och säkerhet bedöma." Emedan Jesu födelse var af den allrahögsta och väsentligaste betydelse för hela människosläktets högsta intressen och detta skulle bli uppenbart för hela världen, "förklarar det sig, hvarför Jesu födelse är omgifven af *uppenbarelsor af den högre andevärldens invånare*. Det gudomligas inträde i mänskligheten skulle därigenom så åskådliggöras, att dess *historiska visshet* för alla människor på hvarje bildningsgrad skulle kunna i medvetandet uppfattas. — — Men *efter* kristendomens inträde i mänskligheten *upphöra dessa uppenbarelsor*."

Naturligtvis var Jesus, enligt Esaias profetia, född af "en jungfru", och härför har Melin en lång förklaring.

Att börja med finner han "en tafla af fulländad helighet, sanning och skönhet i ängelns helsning, Marias öfverraskning och förundran, det storartade i bebådelsen, det oskuldsfullt natursanna i Marias fråga, huru detta skulle tillgå" etc. Därpå visar Melin, huru lätt man kommer ifrån alla svårigheter vid en i sann mening *teologisk* uppfattning i ämnet: Jesu öfvernaturliga aflelse.

"Den personlighet, säger han, från hvilken de lefvande krafterna till mänsklighetens pånyttfödelse skulle utgå, kunde icke själf vara född i *syndig lusta*. Återlösaren måste vara syndfri. — — Endast ett sådant individuum kunde vara tjänligt att stå i spetsen för en förädlad mänsklighet såsom dess Återlösare från synd, som inträdt i mänsklighetens organism *utan förmedling af fortplantningslagen*."

Därpå följer en lång utläggning af sättet, hur man har att tänka sig Jesu öfvernaturliga födelse, och det väsentliga häraf har ofvan (sid. 28) återgifvits.

Alltså — man visste det förut — könsakten är synd och orenhet, äfven makar emellan; denna förening, som, särskildt emellan makar, bör vara lefvande och hängifven, denna naturdrift, som är nödvändig för släktets fortplantning, den är "syndig lusta!" Slikt nonsens kan och får framställas af teologer, ja det är i själfva verket ortodoxt.

I fråga om "under" förklarar Melin bl. a.: I det vanliga natursammanhanget värkar Gud *medelbart* eller under omhöljen; i undret *omedelbart* eller utan omhöljen. Men i båda fallen är det en och samma gudomliga skaparkraft, som är värksam. — — Undret af *vattens förvandling till vin* försiggår hvarje år genom den vanliga lifsprocessen i *vinstocken*; men vi kalla denna förvandling icke ett under, emedan den förmedlas af ett gifvet naturting, vinträdet, som här är den skapande kraftens omhölje. Men *Gud kan* också, om han det vill, förvandla vatten till vin, *utan*

att låta det genomgå den kemiska processen i vinträdet, i det han näml. på en gång utan vinträdets tillhjälp *potentierar* (!) det så, att det erhåller vinets krafter och egenskaper. — — Det sanna undret är icke ett upphäfvande af naturlagarna, utan ett *upptriskande* och *stegrande* af desamma“.

Mina läsare torde finna öfverflödigt att lämna ytterligare redogörelse för denne teologs försök att vederlägga den vetenskapliga bibelkritiken, särskildt Strauss banbrytande arbete.

4. *Kritik af kyrkoläran och teologernas motstånd: Ignell, F. T. Borg, Cramér, Ljungberg, V. Rydberg m. fl.*

Det blef en präst förbehållet att börja skaka på det ortodoxa dogmsystemet och väcka allmänheten ur den religiösa sömnen — den fromme, klarsynte och oförskräckte *Nils Ignell* (f. 1806 d. 1864), komminister i Katrina i Stockholm. Efter långvarigt tvifvel på kristendomens dogmer gjorde han bekantskap med Schleiermachers skrifter, hvarigenom kristendomen framstod i ett nytt ljus för honom, och han beslöt egna sin lefnadsvärksamhet åt denna tänkares uppfattning af kristendomen.

Snart blef Ignell ock bekant med den nya bibelkritiken, och det var han, som anonymt öfversatte och bearbetade Strauss "Jesu lefnad" under titel "Strauss och evangelierna eller Jesu lefnad af en evangelisk teolog" (1840).

Han skildrade i företalet, hurusom han småningom blef alltmer öfvertygad om sanningen i Strauss forskning och att många partier af evangelierna "mera härleda sig från den beundrande inbillningskraften än de äro ett aftryck af ogrumlad historisk tradition."

Hans läggning var emellertid ej blott åt kritiken, utan ock åt känslolifvet och han ville en reformerad kristendom

för Iefvernet. År 1842 framträdde han öppet med "Den kristliga sedeläran" och 1843 med "Granskning af den evangelisk Lutherska trosbekännelsen", höll 1849—50 föreläsningar om "Kristendomens hufvudläror", som trycktes 1850, skref "Den mänskliga utvecklingens historia" i 5 delar 1855—62, återkom till det kristna dogmspörsmålet i "Den ursprungliga kristna tron och dogmtron" 1861 och utgaf "Religionsvetenskapliga uppsatser" 1862.

Ignell hyste en djup vördnad för Kristus, som han på rent andligt sätt såg såsom Guds son, och han bekände honom såsom "stiftaren af det rätta andliga Gudsriket". Kyrkans dogmatiska uppfattning intrasserade honom aldrig. "Icke genom sin underbara födelse, utan genom den gudomsande, som honom uppfyllde, har Jesus bevittnat sig såsom Kristus, Guds son. — — Hvad det underbara i hans tillkomst vidkommer, så synes detta mig alls intet underbarare

än andra utmärkta heroers tillkomst, när de påkallas. — Mig synes hela frågan höra till dem, som mer åstadkomma *onyttiga spörsmål och tvister* än förbättring till Gud i tron." Dogmen om den obefläckade afelsen — — förblir *värdelös*. Så äfven *treenighetslärans* gamla läroformer. — Det spekulativa tänkande, från hvilket denna läras dogmatiska bestämningar äro utgångna, är för oss så *föråldradt*, att

Nils Ignell.

fastän de ännu upprepas, säkerligen få gifvas, som fästa vid dem någon vikt“.

I starka ord brännmärkte den fromme Ignell *dogmtron* såsom källan till så mycket ondt. „Dogmtron föder upplösning, bitter fanatisk fiendskap och hat. — För dogmtrons skull hafva bålen blifvit tända och folken i förhärjande religionskrig blifvit hetsade likt rasande vilda djur mot hvarandra. — Så utbreder dogmtron bland dem, som därvid hänga fast, fördörelsens hemska mörker öfver jorden.“

Då Stockholms konsistorium, som gjorde allt för att hindra Ignells befordran, sökte framställa honom som en stackars man, som af den „moderna vetenskapen“ blifvit förd på afvägar, förklarade han sig tillhöra den riktning i nyare tiden, som arbetar på att „göra en värkligt biblisk kristendom gällande i motsats till den uppå symboliska böckernas bokstaf sig stödjande“. Liksom många andra kyrkliga reformatorer hade han tillgodogjort sig det sanna och berättigade i Strauss kritik, men var ej tillfredsställd med det enbart nedbrytande däri. För Stockholms konsistorium kunde det ej vara annat än en förargelseklippa, att Ignell dristat återopa män ur Tübingerskolan. Härpå genmäler han, att de ortodoxa alltid haft sina „busar“, beryktade kättare, som de framhållit som hälsosam skräck — förr Arius, senare Voltaire, encyklopedisterna, neologerna och rationalisterna och till sist Strauss och Tübingerskolan — „men dessa busar ha äfven sin plats i den allmänna ordningen, ja, med hänsyn till hvarje tids speciella lynne och förhållanden, sin nästan nödvändiga plats inom densamma. Hos dem har äfven ett mänskligt hjärta klappat, kanhända ofta lika ädelt som hos mången, den kyrkan kanoniserat. De hafva äfven sin stora roll för världen,

om också blott den att väcka människorna ur deras dvala och bana väg för utrotande af villfarelser.“

* * *

Ännu i början af 1850-talet sökte renlärighetens väktare tillämpa 1734 års missgärningsbalk k. 1, § 1, som stadgade lifsstraff för hädelse af Gud, hans heliga ord och sakramenten. Då blef nämligen den upplyste och frisinnade publicisten, redaktör *F. T. Borg* — som senare blef medlem af riksdagens kamrar — åtalad för ett offentligt föredrag, då det ansågs innebära hädiska läror och kunna leda till söndring i religiöst afseende o. s. v. Allmänna åklagaren yrkade *lifvets förlust*, men efter en tämligen lång process blef dock Borg frikänd.

Då fram på 1850-talet den upplysta opinionen fordrade borttagandet af barbariska straff för s. k. religionsbrott och borttagandet af tvång på religionsfriheten samt riksdagsmotioner därom väckts, satte sig prästerskapet där emot.

Vid 1857 års riksdag förklarade domprosten teologie professorn *A. E. Knös* i prästeståndet, att han blott medgaf *trofrihet* (som om man någonsin kunnat hindra någon att i sitt inre ha en bestämd religiös tro!), men att han ej ville tillstodja *lärofrihet* och *bekännelsefrihet* såsom fördärflika för både staten och kyrkan. Han ville sålunda kvarhålla svenska folket i ständigt omyndighetstillstånd och ha svenska kyrkans präster som dess förmyndare i andliga ting, d. v. s. bibehålla prästvåldet i Sverige — alldeles som katolska kyrkan hela medeltiden igenom, då ingen fick ha en själfständig tanke.

Samma år uttalade sig prästerskapet i protester mot en

motion om borttagandet af landsförvisningsstraffet för den, som utspridde "villfarande lära", och af Lunds stifts präster röstade 280 däremot. Emellertid upphäfde en k. förordning af 1860 detta straff för religionsbrott; och 1861 borttogs dödsstraffet för att ersättas med straffarbete för hädelsebrottet.

Prästerskapet utmärktes alltjämt af dogmatisk obskuran-tism och myndig klerikalism, förkväfvande så vidt möjligt forsknings- och lärofriheten. Sålunda ville biskop *G. D. Björck* motsätta sig geologiens studium vid Göteborgs gymnasium, "emedan dess resultat strida mot bibelns skapelsehistoria."

* * *

Under tiden beredde sig flera framstående skolmän och forskare att rikta farliga angrepp på kyrkoläran. Allmän uppmärksamhet väckte sålunda *J. N. Cramér*, (f. 1812, d. 1893), som var rektor i Visby och blifvit prästvigd, då han lämnade kyrkan 1859 och utgaf sitt märkliga arbete: "Afskedet från kyrkan, eller en fritänkares strödda anteckningar under läsning af bibeln", däri han ställde sig på samma rationalistiska ståndpunkt som de nyare bibelkritikerna: Strauss, Rénan m. fl. Hans motståndare framkallade nya arbeten, däri han förfäktade sina meningar, som voro mycket radikala. Skolans fullständiga skiljande från kyrkligt herravälde var naturligtvis en fordran hos denne konsekvente och upplyste fritänkare.

Ej långt efter framträdde en annan skolman med en mycket allvarlig kritik af kyrkoläran, lektorn i latin *N. W. Ljungberg* (f. 1818, d. 1872) vid Göteborgs gymnasium. Han var en synnerligen entusiastisk anhängare af Boströms

filosofi och häfdade vetenskapens rätt och plikt att med frimodig sanningskärlek forska rörande de högsta frågor, och 1861 höll han i Göteborgs Vetenskaps- och Vitterhets-samhälle ett föredrag om de olika synpunkter, ur hvilka filosofien och teologien utgå för bestämmande af de religiösa trösformerna. Föredraget framkallade häftigt motstånd från prästerligt håll och en liflig polemik följde i Göteborgs-prässen. Den likaså lärde som oförskräckte tänkaren påvisade, att enligt bibeln *Kristus ej vore Gud* och följaktligen angrep han ock treenighetsläran. Göteborgs domkapitel tog sig illa vid saken och dess ordförande biskop *Björck* beklagade sig i sin tidning "Bibliskt lutherskt veckoblad" öfver Ljungbergs "öfversynta" förnekelse.

Lektor N. W. Ljungberg.

I konsistorium uppmanades han, särskildt af domprosten *Wieselgren*, som både af billighets- och klokhetskäl ej önskade någon förföljelse, att hos k. maj:t af hälsoskäl söka befrielse från skyldigheten att deltaga i konsistoriets förhandlingar. Då emellertid Ljungberg ej gick in härpå, beslöt domkapitlet att "hos regeringen anmäla de af *Ljungberg* uttalade åsikterna rörande *Kristi gudom* och anhålla om nödig föreskrift beträffande de åtgärder konsistoriet kunde hafva att i saken vidtaga. — — Konsistoriet hade i sin villrådighet, efter mycket betänkande, beslutit hos

Kgl. maj:t såsom svenska kyrkans högste jordiske beskyddare nedlägga sitt bekymmer och hänskjuta hvad eforus och konsistoriet hade att vidtaga för *afvärjande af förargelse* och *lugnande af oron.*“

Vid sidan af konsistoriets åtgärd att gå till kungs, sattes en rörelse i scen bland stiftets prästerskap att petitionera om Ljungbergs skiljande från domkapitlet och t. o. m. från lektoratet (i latin!). Många präster uttalade sig med bitterhet mot den likaså ädle som skarpsinnige forskaren; en af dem förklarade, att han “ej kunde hysa någon aktning för Ljungbergs lärdom och vandel” — på grund af Johannes II epist., 9—11. “Hvar och en, som öfverträder och icke blifver i Kristi lärdom, han hafver ingen Gud” etc. (!).

Det stackars konsistoriet fick emellertid ingen hjälp af kyrkans högste jordiske beskyddare, ty, sedan ecklesiastikministern *Thyselius* förgäfves anmodat Ljungberg att begära entledigande från konsistoriefattningen och denne låtit regeringen veta, att den finge själf lösa knuten, fann Kungl. maj:t “domkapitlets hemställan *icke till något vidare ytt-
rande föranleda.*“

Vid samma tid uttalade inför Strängnäs domkapitel en äldre kyrkoherde *Hallin* en liknande uppfattning om Kristus som Ljungbergs och åberopade sig därvid på en mängd bibelställen.

Trots hans på konkordieboken stadda anspråk att fortfarande få anses som medlem af Kristna kyrkan, förklarade domkapitlet honom sitt ämbete förlustig.

* * *

Ljungbergska striden framkallade *Viktor Rydberg* (f. 1828, d. 1895), hvilken redan förut som publicist behandlat

religiösa frågor i Göteborgs Handelstidning. Ignell hade öfvat stort inflytande på honom och dennes "Den mänskliga utvecklingens historia" anmälde han synnerligen utförligt. Gentemot kyrkolärans krassa dogmer och prästmakten yrkade han på samvetsfrihet och fri forskning, allt under det han var motståndare till ateismen.

Han angrep den s. k. "nylutherdomen", som i "Svensk kyrkotidning" försvarade tvångslagstiftningen på det kyrkliga området, och inlät sig äfven på teologisk polemik om vissa krassa dogmer, såsom den om djäfvulen.

För att bistå Ljungberg, som ensam fått utstå sådana hätska anfall af en skara fanatiker, skref Rydberg 1862 "Bibelns lära om Kristus" (under signaturen V. R.) och däri han ville visa, att läran om Kristi gudom ej hade sitt stöd i bibeln. Han skref här bl. a.:

"De dogmer, i hvilka den kristna världens ungdom uppfostras, hafva till större delen formulerats af prästmöten under en tidrymd, som är den dystraste i historien, då vetenskapens ljus var slocknadt — — då frälsarens lära om Guds andes närvaro och värkan i församlingen fick vika för en fetischistisk lära om "Guds kött" närvaro i det af en offerpräst invigda nattvardsbrödet. — — Mången anser det vara bekvämast, att denna dogmbyggnad får kvarstå i oförändradt skick, tills eftervärlden en gång kan betrakta den som ett fossilt skelett, ur hvilket lif och ande vikit."

"Bibelns lära om Kristus" väckte stort uppseende och Rydberg bemöttes snart af teologerna. Förutom den kyrkliga tidningen "Väktaren" uppträdde flera universitetsteologer, såsom teol. adjunkten (sedan prof.) *A. F. Myrberg* samt teol. prof. (sedan biskop) *A. F. Beckman* mot honom.

Rydberg hade förklarat, att det i "Bibelns lära om Kristus", blott var fråga om, huruvida dogmen att Kristus varit både Gud och människa värkligen finnes i Nya te-

stamentet. I sin granskning af arbetet framdrog nu *Beckman* åtskilliga bibelställen, som skulle varit förbisedda af Rydberg och skulle tala till förmån för läran om Kristi gudom. Dessvärre hade Rydberg ej ställt hela spörsmålet på ett annat plan än frågan om bevis i Nya testamentet. Själf hade han, såsom fil. prof. *A. Nyblæus* framhöll i sin redogörelse för striden i "Nordisk tidskrift" begått en "ovetenskaplig halfhet", då han af sina antagonister i det teologiska lägret låtit förleda sig att använda den felaktiga metoden att framdraga *bibelställen* för sin åsikt om Kristus. Nyblæus ville därför "icke erkänna, att hr Rydberg i sitt första arbete vetenskapligen löst det problem, som han föresatt sig". Men han ansåg ej heller, att biskop Beckman löst problemet och förklarade, att "hr Rydberg och biskop Beckman kunna vederlägga hvarandra snart sagdt i oändlighet, så länge de bibehöllo metoden". Han ansåg åter, att för att bringa frågan om Nya testamentets kristologi till ett slutligt afgörande, måste man beträda den väg, som redan blifvit beträdd af Baur och hans skola m. fl.

Rydberg hade dock hos många väckt tvifvel på kyrkoläran och fått emot sig prästerna; detta var nog att i honom se en målsman för den fria tanken. Än mer steg hans anseende, genom det i C. S. Warburgs "Svensk månadsskrift" 1864 utgifna förträffliga arbetet "Medeltidens och kyrkans magi", som blef mången en väckelse till opposition mot kristendomen, då det visade, hurusom denna religion under tidernas lopp urartat och bl. a. ledd till häxeriprocesser, och huru mycket magi det ännu finnes i alla kristna kyrkoläror.

Dessvärre stannade Rydbergs kyrkokritiska värksamhet vid dessa arbeten och framträdde smånigom hans otillfredsställande filosofiska ståndpunkt; typisk representant för metafysiken, stod han lika fjärran från den vetenskapliga världsåsikten som från kyrkoläran. Karaktäristisk för hans ståndpunkt är en i Göteborgs Handelstidning 1887 införd artikel, med anledning af en i samma tidning införd uppmaning, att han skulle fortsätta sitt reformatoriska arbete på dogmområdet, som han då syntes ha upphört med. Rydberg förklarade sig ej hågad därför och hänvisade till hvad han yttrat i 4:de upplagan af "Bibelns lära om Kristus", nämligen, att "den kyrkliga läran om *Kristi gudom* står enligt min åsikt *sanningen närmare* än läran, att han är blott *människa*, om människa fattas i rent empirisk mening." — — "Midt under tidens materialistiska strömmingar förblifver jag idealist, *trifves bättre i umgänge med Johannes Scotus Erigena* än med den af mig i öfrigt högt aktade *Comte*." Han förklarade vidare, att han på intet vis ville genom polemik "bidraga till att hos en enda af mina samtida skymma det *högsta af de ideal*, hvartill vårt släkte i sitt närvarande utvecklingskede kommit: *idealet af honom*, som, då han lefver i oss och vår naturliga människa dör i honom, bryter själviskhetens makt i våra hjärtan."

Detta sista uttalande bör egentligen ej förvåna, ty Rydbergs bibelgranskning var ej så synnerligen radikal och stod ej i samband med den i utlandet af Strauss, Baur m. fl. representerade kritiska skolan, som gjort Kristus-bilden till en myt, en diktad idealbild. Dessa forskare intogo ej en teologisk och mystisk ståndpunkt såsom Rydberg, som ock därför kunde närma sig den kyrkliga läran i mångt och mycket.

Det förtjänar att framhållas, att Rydberg bland utländska bibelforskare företrädesvis följde de mera mode-

rata, såsom *Bunsen*, *Tischendorff*, *Reuss* m. fl., och särskildt sympatiserade med *Schenkel*. Då man vet, att denne var och förblef *teolog*, förstår man ock Rydbergs otillfredsställelse och teologisk-metafysiska ståndpunkt.

Rydbergs opposition mot statskyrkan befanns med tiden vara af mindre farlig beskaffenhet. Som medlem af kyrkomötet 1868 gäckade han de frisinnades förhoppningar om att få se en strid där utkämpas, utan han "värkade försonande och vinnande äfven bland motståndarne." Rydberg visade emellertid i det 1891 utgifna arbetet "*Vapensmeden*", att han hade väsentligen samma uppfattning om kyrkoläran som då "*Bibelns lära om Kristus*" skrefs. Han vände sig däri med skärpa mot allt slags dogmatisk klafbundenhet och i synnerhet mot det ohållbara i de lutherska dogmerna.

Rydbergs intresse för *Erigena* förstår man, då man vet, att han erkände som sin filosofiske mästare en annan mystisk metafysiker *Fichte d. y.*, som stod på samma ståndpunkt som nyplatonikerna (se sid. 397), af hvilka Rydberg anses ha tagit inflytande. För "*äkta mystik*" hyste han sympati och framhöll, att tron på en andevärld ej är slocknad och, som man bör hoppas, aldrig skall slockna. "Huru än vetenskapsmännen tvifla, så ligger dock inom denna öfversinnliga värld vetenskapens yttersta mål." Rydberg var en gengångare, en medeltidsfilosof, trots moderna former, och han förstod ej den nyare tidens vetenskapliga världsåsikt, som han ringaktade såsom ateism och materialism.

Rydberg uttalade i ett tillägg till "*Bibelns lära om Kristus*" med titeln "*Om människans föruttillvaro*" sin med nyplatonikernas och Paulus mening sammanfallande åsikt i detta ämne, som genom härstamningsläran borde ha varit för alltid omöjliggjord för vidare diskussion. Denna afhandling (på ej mindre än 94 sidor) utgör ett kaos af

metafysiska spekulationer och är så godt som oläsbar. Rydberg trodde emellertid på metafysiken, och denna tro var ett med hela hans själslif. I hans spekulationer ha vi, liksom i så många andra metafysikers, att se en ädel sträfvan att höja mänskligheten, men denna sträfvan har ock visat sig vara, med hänsyn till förklaringen af livvets företeelser, ett resultatlöst hängifvande åt det omöjliga.

Så gick det ock *P. Wikner*, som började sin filosofiska bana med föresatsen att spekulativt lösa frågan om Guds existens och slutade med att beklaga, att han genom sin ensidigt abstrakta filosofiska utbildning saknade förut-sättningar att tillgodogöra sig samtidens empiriska naturvetenskapligt filosofiska forskningsresultat, och att han blifvit för gammal för att fylla bristen.

I striden mot dogmkristendomen behöfvas ej längre metafysiker såsom förr; den vetenskapliga forskningen är nog och kyrkans makt att häjda den finns ej mer. Metafysikerna äro numera t. o. m. skadliga i debatterna om kyrkoläran och tillstådja modifikationer däraf, hvarigenom dess herravälde förlänges.

* * *

Bibelkritikens och den fria tankens fortsatta värksamhet lämnade på 1860-talet svenska kyrkolärans målsmän ingen ro. Öfversättningar af *Renans* "Jesu lefnad", *Schenkels* Jesu karaktärsbild, *Keims* "Den historiske Kristus", *Colanis* "Jesus Kristus och de messianska tros-lärorna på hans tid" m. fl. framkallade 1867 dr. *U. L. Ullman*, som kort därpå blef docent och lektor i teologi och slutligen biskop. Då dr. K. v. Bergen utgifvit ett par af nyss-nämnda öfversättningar och i "Svensk Litteraturtidskrift"

framhållit den nya bibelkritikens förtjänster, utgaf Ullman "Den kritiska skolan och dess påståenden rörande Jesu lefnad och urkristendom" (1867), däri han med salvelse och öfvermod sökte visa intigheten i denna skolas hela forskning. Han förklarade, att vår tid "kunde uppvisa kyrkligt bekännelsetrogna män, de där själfva stå på *höjdpunkten af tidens kultur* och i skarpsinnighet och andedjup allmänt erkännas såsom *kolosser* (!) i jämförelse med de *dilettanter* och sig själfva motsägande *skvallrare*" (!) hvaraf den kritiska skolan bestode. Under det han fordrade "aktning för den teologiska vetenskapen", förklarade han Strauss "Jesu lif, bearbetadt för tyska folket" för en "*skandalskrift*", och menade han, att man "inom hela litteraturhistorien näppeligen kan finna ett motstycke till det *bottenlösa godtycke* och *hänsynslösa våld*, med hvilket den bibliska texten lagts på sträckbänk af dessa sig så kallande historiskt-kritiska forskare".

Med upprabblande af den gamla kända dogmatiken sökte Ullman bjuda dem spetsen och bevisa "den urgamla bekännelsen, som själf är hela kyrkans grund", förklarande, att "till Skriftens vittnesbörd om *Kristi gudom* anslutar sig nu, liksom den enskildes, så ock hela den kristna kyrkans *trosmedvetande*." Liksom detta "medvetande" kan vara ett bevis för en dogm! Det är ju en från barndomen inpräntad katekesläxa.

5. *Djäfvydsläran, angrepp och försvar: Boström, Beckman, Ullman, G. v. Scheele m. fl.*

Vi ha ofvan sett, att teol. lektor *Norbeck* i sin "Teologi" "vetenskapligt" sökt bevisa den eviga osaligheten i helvetet.

Erinras bör, att det i svenska psalmboken finnes psalmer med rubriken "En varnande åtanke på den *eviga*

osaligheten",
som föra tyd-
ligt språk om
djäfvulen, hel-
vetet och de
fördömdas
pina.

"När snart
ditt lif försvin-
ner, en *af-
grund* väntar
dig,

Och *lågan*,
som där brin-
ner, skall *al-
drig sakta sig*.
I denna fasans
boning, hör
*de fördömdas
skri!*"

(Ps. 462)

"Ho *satans*
boning tänker
på Och *de för-
dömdas pina*,
Hans blod af
fasa stelna må,
Hans kraft af
ångst förtvina." (Ps. 464).

Under det den teologiska "vetenskapen" stadfästade ortodoxien på sitt sätt, upprätthölls den ock af prästernas predikningar och uppbyggelseskrifter för folket. Bland dessa må särskildt omnämnas en öfversättning från en från början

Den ogudaktiges död.

Helvetet väntar syndaren.

Ur en ursprungligen fransk uppbyggelsebok:
»Människohjärtat» (öfvers. 1840).

af 1700-talet härstammande liten fransk bok: "Människohjärtat, ett Herrans tempel eller djäfvulens bostad" i tio figurer, som i svensk öfversättning utkom 1840 och hvars 11:te upplaga utkom 1854. Här framhålles i ett företal bl. a., att "tidsandan visserligen nekar djäfvulens tillvaro, men att tidsandan ej är af Gud, utan af djäfvulen" och att "vi hålla oss till Kristi och hans apostlars lära", hvarpå följer en mängd citat ur Nya testamentet, som visa att Kristus och apostlarne förkunnade djäfvulens tillvaro. De tio figurerna med beskrifvande text förklaras ock vara "alldeles biblisk-kristna, af den heliga kyrkan ständigt trodda sanningar". Närstående figur ur skriften framställer den ogudaktiges död i öfverensstämmelse med Kristi skildring af yttersta domen, därvid Gud säger till syndarne: "Gån bort ifrån mig I förbannade till den eviga elden" etc. Ett antal djäflar äro här beredda att föra den döende syndaren till den brinnande svafvelsjön.

* * *

Ett kraftigt angrepp riktades mot kyrkans helveteslära 1864 af den åldrige filosofen *K. J. Boström* i hans skrift: "Anmärkningar om helvetesläran, våra teologer och präster allvarligen att förehålla." "Till dessa anmärkningar", skref Boström, "hafva vi blifvit föranledda af en fasansfull händelse, som nyligen passerat i Dalarne, där en moder, på uppmaning af en sjuk och bortkommen dotter, har bundit sitt nio års gamla barn, och jämte en annan risat det ända till döds — för att rädda dess syndiga själ från djäfvulen och helvetet. — — Sådana vansinniga djäflerier skulle ej kunna förekomma, om ej vissa af våra präster vore långt ifrigare i att predika den falska hedniska läran om djäfvulens

makt och helvetet, än i att förkunna den sanna och kristliga läran om Guds godhet och himmelriket. Och hvilka hafva väl skulden för allt detta elände, om icke de högsta och förnämsta religionsläraryrarna, våra professorer i de teologiska fakulteterna, hvilka just äro de, som egentligen bilda oss sådana präster i församlingen? — — Till helvetet således med hela den gamla barbariska djäfla- och helvetesläran; och dit äfven, hade vi så när sagt, med alla de råa och tanklösa varelser, som ännu i våra dagar förkunna henne. Men på allvar kunna vi dock, såsom förnuftiga människor, ej heller åt dessa mer än åt andra tillönska något ondt, utan vi önska dem tvärtom af hjärtat allt godt, men i synnerhet likväl en större upplysning och en renare kristendomskunskap — ehuru föga vi hoppas, att vår önskan i detta afseende snart skall uppfyllas.“

En mängd skrifter utkommo för och emot, och bland dessa intresserade särskildt dåv. teol. professor (sedan biskop) *Beckmans*: „Om den eviga osaligheten“. Härei uppträdde han öppet till försvar för helvetesläran och skref bl. a.: „Villigt medgifves, att präster finnas i stort antal, som tro på tillvaron af både djäfvulen, helvetet och evig osalighet för dem, som förhärda sig mot sanningen och Guds nåd. Förf. till dessa rader *är en ibland dem.*“ Och han söker bevisa den ortodoxa läran härom, citerande bl. a. Matt. 25 k. om yttersta domen och världens frälsare: — — „Då skall han säga till dem på vänstra sidan: Gån bort ifrån mig, I förbannade uti evinnerlig eld, som djäfvulen och hans änglar tillredd är. — — Och dessa skola då gå uti evig pina.“

Teologie professorn förklarade till sist, att Boström „angripit *lärans kärna*“, hvarmed han således utan vidare betecknade helvetesläran höra till kristendomens centrala dogmer.

I sitt ofvannämnda arbete "Den kristiska skolan" gjorde den renlärlige teologen *Ullman* följande dråpliga framställning om djäfvulen, fördömsen och behovet af en frälsare: "När *djävulen hotar, döden förskräcker*, det *eviga fördärfvet gapar*, då, då behöfva vi en försonare, en räddare, som är något mer än såsom en af oss. — — Och detta samma kraf på en gudamänsklig Försonare och hjälpare mot *djävul*, synd och död har jämväl i alla den kristna kyrkans tidevarf lika allmänt, lika regelmässigt, lika eftertryckligt gjort sig gällande."

Som vi sett upprätthöll *Ullman* liksom hans lärare *Beckman* djäfvulsdogmen såsom hörande till det kristna systemet.

Efter dessa teologer fick man se en annan representant för kyrkoläran, teol. docenten, nuv. biskop *G. v. Schéele* angifva tron på djäfvulen på ett synnerligen uppseendeväckande sätt, då han i "Teologisk tidskrift" (1872), sedan han i *Württemberg* fått kännedom om en "undergörare" *Blumhardts* "utdrifvande af djäflar", meddelade ett sådant fall rörande en sinnessjuk kvinna, därvid den lede framkommit under form af riktiga *järnspikar!* Han slutade berättelsen med följande ord: "Själ har jag haft i mina händer en hel bunt laga intyg, genom hvilka de naturkunniges motsägelser bragts till tystnad." Han anförde ock "*Württembergs* berömdaste teologs", prof. *Becks* förklaring öfver "undret", som gick ut på att förklara patientens tillstånd för "ett *satans konstgrepp*", och som låter hennes "inbillning, att djäfvulen i hennes kropp tagit gestalt i järnspikar" t. o. m. vara mäktig att "i verkligheten åvägbringa ett sådant fenomen" (!) Visserligen skref doc. v. *Schéele* härom: "en besynnerlig åsikt", men han tillade: "men hvad skall man väl också tänka vid denna och dy-

lika obegripliga företeelser, hvilkas sanning inför domstol undersökts och bekräftats.“

Ungefär på samma sätt fingo teologerna två århundraden förut sin tro på djäfvulen stadfäst af domstolsrannsakingarna rörande "häxorna" och deras förbund med djäfvulen.

II AFDELNINGEN.

Nyaste tidens radikala angrepp på svenska kyrkoläran.

1. De unga på 1860-talet; impulser från den exakta forskningen. Författarens tidigare deltagande i striderna mot kyrkoläran Positivismens framträdande. Yrkan på särskiljande af kyrka och stat. Läseri och sinnesrubbing. — 2. Hjalmar Strömers upplysningsvärksamhet. — 3. Kätteriförföljelsen mot skolläraren Sven Nilsson i Tolånga. — 4. Religionsåtalet mot August Strindberg och bildandet af Föreningen för religionsfrihet. — 5. Diskussioner i samfundet »Pro fide et christianismo» om kristendomen och naturvetenskapen. Nödros inom kyrkan. C. Treffenbergs angrepp på katekesläsningen. Petition om kyrkans skiljande från staten. Yrkan på teologiska fakultetens afskaffande. — 6. Viktor Lennstrand, hans angrepp på kristendomen och religionsåtalen mot honom. — 7. Religionsåtalen mot A. Danielsson och Hj. Branting. — 8. Studentföreningen Verdandi och dess offentliga diskussioner. Hjalmar Öhrvall och hans betydelse. — 9. Offentliga diskussioner om kristendomen och kulturen i Uppsala 1891. — 10. Allen Vannerus och hans vederläggning af kristendomen och teismen. — 11. Prästernas strider mot naturforskningen, särskildt utvecklingsläran, på sista tiden; deras angrepp på Hj. Öhrvall. H. Petrini m. fl.

1. *De unga på 1860-talet, impulsen från den exakta forskningen. Författarens tidigare deltagande i striderna mot kyrkoläran. Positivismens framträdande. Yrkan på särskiliandet af kyrka och stat. Läseri och sinnesrubbing.*

Under det Ignell, Cramér, Ljungberg, Rydberg och Boström i början af 1860-talet stodo som målsmän för kritiken af kyrkoläran och mäktigt påverkade ett stort antal af den akademiska ungdomen — däribland författaren af detta arbete — och i hög grad bidrogo att frigöra oss från det kristna dogmsystemet, hänvisande tanken en vidsträckt värksamhet i religiösa ting gentemot den förut allena härskande tron, kommo snart nya, än mäktigare impulser från den nyare exakta naturforskningen och den nyare vetenskapliga filosofien att skapa en vida mer konsekvent och radikal opposition mot ej blott de kristna dogmerna, utan ock mot hela teologien samt jämväl det metafysiska spekulationsättet. Representanterna för dessa nya idéer voro på 1860-talet *C. Darwin* för härstamningsteorin, på 1870-talet *A. Comte* för den positiva filosofien och på 1880-talet *J. Stuart Mill* för erfarenhetsfilosofien.

Ett friskt vetenskapligt lif ägde rum i Upsala på 1860-talet. Vid sidan af fackstudier egnade sig många studenter åt de stora allmänna spörsmålen, och filosofiska ämnen samt kyrkans dogmer voro ofta föremål för debatt vid nationernas allmänna sammankomster. Med undantag af teologerna funnos ej många "troende", men det var ej flyktighet eller lättsinne, som var anledningen till "otron", utan den mognande reflexionen och den vetenskapliga forskningen. Många genomgingo en svår inre strid, på grund af gamla fördomar och dogmer, som kyrkoläran inplantat i sinnena. Mera bemärkta prästsöner funnos, hvilka voro lika fria från all dogmatik som vi andra, och en af dem,

skalden *Ernst Björck*, som på familjens önskan sedan lät prästviga sig, försvarade i Göteborgs nation en tes om en "mindre oskön och oförnuftig" nattvardslära än Lutherska kyrkans, eller den Calvinska. Man tyckte, att de teologiska lärarne — som ju på den tiden försvarade helvetesläran mot Boström — voro skäligen enfaldiga, och man fann prästkandidaterna i regeln mindre begäfvade och saknande allmän bildning.*

En frukt af min utveckling på denna tid blef ett ar-

* Må läsaren ej undra på, att jag i detta kapitel bland andra, som i vårt land bekämpat teologismen, också emellanåt nämner mig själf. Jag har nämligen allt ifrån studenttiden varit hängifven den vetenskapliga forskningen, hvarför jag ock tidigt insåg, att teologien ingen vetenskap är, och sällade mig till oppositionen mot kyrkoläran, hvori jag vid många tillfällen funnit mig manad att taga en mycket aktiv del. Jag lämnade kristendomen väsentligen genom lektor *Ljungberg* och hans strid om Kristi gedom, studerade de metafysiska systemen under ledning af docenterna *A. Rosell* och *P. Vikner* (som båda blefvo teologer), men kunde ej tillfredsställas af något enda, då de ej stämde öfverens med naturvetenskapens positiva resultat. Tidigt uppträdde jag öppet mot dogmkristendomen och försvarade 1865 i Göteborgs nation 6 af mig uppställda teser emot kyrkoläran. Längre var jag skeptiker, hyllande än teismen, än panteismen och än ateismen; sökte mer och mer alltings utveckling och vår ställning i skapelsen, vårt samband med allt annat levande, det genetiska, och slöt mig vid nyssnämnda tid till Darwinismen, hvaröfver jag höll föredrag.

Under allt jämt fortsatta historiska studier läste jag med fasa skildringarna om kristendomens vidskepelse och urartningar, om dess ihärdiga motstånd mot upplysningen och forskningen, om dess förfärliga förföljelser af den fria tankens målsmän samt af dessa olyckliga s. k. »häxor» m. m., hvilket allt väckte en outhärlig harm hos mig; och allt starkare växte mitt beslut att i min mån söka hämnas de lidanden, som kyrkans män på grund af vidskepliga dogmer förorsakat så många människor, genom att bidra till att upplösa kristendomen och motvärka prästvåldet.

bete: "Jesus och kristendomen ur naturvetenskaplig och historisk synpunkt", som utkom anonymt 1873. Utan att tillhöra någon viss "skola" för bibelkritik, utgick jag från evangelierna såsom historisk tradition och granskade från vetenskapliga synpunkter hela dogmkristendomen, som jag bestred vara en religion efter Jesu anda och framställde som en verklig förfalskning. Yrkande på fullständig religionsfrihet, hoppades jag, att *statskyrkan måtte afskaffas* och att, då teologien ej är någon vetenskap, den *teologiska fakulteten skulle upphävas* vid universiteten.

Sedan jag kort därpå fått kännedom om *Comtes* positiva filosofi, utgaf jag 1875 en öfversättning af hans bok "Den positive anden", en "Positivistisk andaktsbok" samt "Den gamla tiden inför den nya. Positivistiska dialoger." I den ena dialogen: "Teologien och positivismen" bekämpas svenska kyrkans lära och teologien, och i den andra dialogen: "Metafysiken och positivismen" framhålles det metafysiska betraktelsesättets oförmåga att finna sanningen samt dess ovetenskapliga natur, hvarjämte grunddragen och positivismen framställas. År 1879 utgaf jag "Positivismen, en systematisk framställning af denna lära jämte en biografi öfver dess grundläggare A. Comte." Samma år bildades ett positivistiskt samfund, som under ett årtionde utöfvade en ganska nitisk värksamhet, särskildt gentemot det statskyrkliga tvånget.

I broschyren "Särskiljandet af kyrka och stat", 1880 (N:o 6 i skriftserien "Samhälliga Tidsfrågor") sökte jag med utförlig motivering från religiösa och politiska synpunkter visa rättmätigheten och nödvändigheten att kyrkan alldeles skildes från staten, yrkande, att de olika kyrkosamfundet skulle vara fullkomligt likställda i socialt afseende, att ingen religionsundervisning enligt en viss kyrkolära skulle förekomma i skolorna, att statsmakterna skulle upp-

häfva alla anslag till en statskyrka, teologiska fakulteten vid universiteten samt alla lagstadganden gällande s. k. religionsbrott.

Principen af särskiljandet af kyrka och stat upptogs ock som programpunkt af de båda frisinnade politiska klubbarne: "Reformföreningen" och "Folkpartiets Februari-Förening", som jag var med om att jämte många upplysta män af skilda samhällsklasser bilda i Stockholm 1879 och 1882. Det demokratiska partiet uppställde ock i 1890 års *demokratiska program* "fullständig religionsfrihet, fullständigt särskiljande af kyrka och stat".

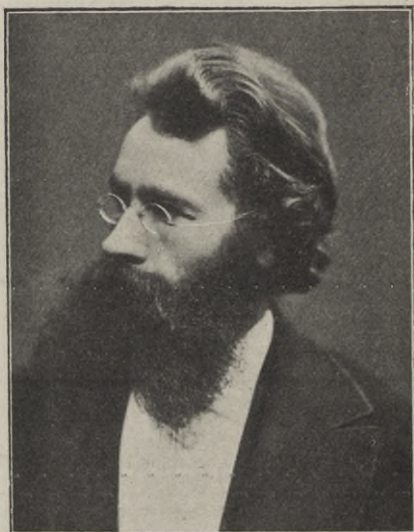
* * *

På grund af min erfarenhet som läkare gjorde jag 1879 genom två artiklar i Dagens Nyheter (d. 28 Aug. o. 19 Sept.) med titeln: "Om läseri och sinnesrubbing" allmänheten uppmärksam på faran för förståndet i *läseriet*, eller det ensidiga tillämpandet af *dogmerna*. Detta åstadkom en storm af ovilja från de "troendes" sida och flera af deras tidningar hade långa artiklar däremot. Året därpå utgaf jag en broschyr: "Läseri och sinnesrubbing", däri jag utförligare utvecklade ämnet och anförde många fall af sinnessjukdom genom religionsgrubbel, särskildt öfver helvetesläran, hämtade ur min praktik.

För "Jämtlandspostens Folkbibliotek" skref jag senare (1895) på uppmaning en broschyr "Vansinne och religion", däri äfvenledes en mängd fall af religiös sinnessjukdom meddelades ur min praktik. Flertalet gällde hvad man kan kalla *demonopatī*, eller vanvettig fruktan för djäfvulen och den eviga fördömsen.

2. *Hjalmar Strömer och hans upplysningsvärksamhet.*

Mot slutet af 1870-talet framträdde en synnerligt begåfvad och entusiastisk skriftställare och föreläsare, som gjorde en betydande insats i det populärvetenskapliga kulturarbetet: *Hjalmar Strömer* (f. 1849, d. 1886) som utan medel kom till Hernösands lärovärk för att studera — med mål att bli präst. Han var ock som studerande en tid hjälppräst, d. v. s. fick hjälpa en präst med predikningar. Men snart fann han orimligheten i kyrkans dogmer, då han börjat studera naturvetenskaperna, hvori han tillagnade sig solida kunskaper. Han egnade sig snart åt offentlig föreläsningstätthet, därtill hans lysande värtalighet ock gjorde honom särskildt lämpad.

Hjalmar Strömer.

Han spred mycken bildning genom sina föreläsningar — han var den förste föreläsaren i astronomi i Stockholms Arbetareinstitut — liksom ock genom sina populära astronomiska arbeten m. fl. skrifter, som alla vittnade om den upplysta och modiga kämpen mot förtryck, fördomar och vidskepelse. Sina populärvetenskapliga föreläsningar utgaf Strömer i flera arbeten: "En färd genom världsrymden"

(1879), "En sekund i evigheten, eller världarnes uppkomst" etc. (1882) m. fl. Af stort värde är hans bok: "En naturforskarens trosbekännelse, aforismer om otron i vår tid" (1884), som utgör en grundlig vetenskapligt filosofisk vederläggning af teologien eller "mytologien", som han kallar den.

Arbetet, som framställer de vetenskapliga grundbegreppen, är emellertid ej blott kritiskt nedrivande, utan äfven vetenskapligt uppbyggande och vägledande samt utmärker sig för etisk lyftning. Utvecklingsläran eller Darwinismen är en af dess grundvalar. Strömer visar, att fullkomlighetstillståndet och paradiset och hela den mytiska härligheten aldrig någonsin existerat, att människan, sådan hon nu är, är *utvecklad*, men alls icke *skapad* enligt bibelns berättelse; och emot den antagne "skaparens" egenskaper framhåller han, att i det mänskliga lifvet liksom i universum ingen "vishet" och ingen "plan" finnes, blott lagbundenhet.

På det öfvernaturligas försvinnande ur *vetenskapen* måste följa det öfvernaturligas försvinnande ur *lifvet*.

Med entusiasm framhåller han Darwin: "hans lära har gått som en stormvind genom världen, den har kullkastat idolerna, bortblåst den mytologiska diktningens broar, förlagat årtusendenas långa natt, och så vardt det ljus."

Strömer dog vid endast 37 års ålder, försvagad genom umbäranden, men han har värkat för upplysning mer än de flesta, som med löner på stat haft undervisningen sig anförtrodd.

3. *Kätteriförföljelsen mot skolläraren Sven Nilsson i Tolånga.*

En skamlig kätteriförföljelse anställdes 1879 mot folkskolläraren *Sven Nilsson* i Tolånga (södra Skåne), hvilken

omfattat friare religiösa åsikter och bildat en diskussionsförening, som höll sig med frireligiösa böcker, Parkers skrifter m. fl. Sedan skolrådet afsatt honom, stämde honom allmänna åklagaren, en kronolänsman för "falsk läras utspredande" och "hädelse mot Gud och hans ord". Enligt vittnens utsago skulle han ha sagt, att Kristus ej vore Guds son, utan blott en människa och född af en ogift kvinna, att det ej fanns något helvete, att han hånat prästernas predikningar och nattvardsundervisning o. s. v.

På åklagarens yrkande beslöt häradsrätten Nilssons häktande, och han hölls *i fängelse 6 veckor* — klädd i fångdräkt som en grof förbrytare — till nästa förhör, då många vittnen intygade, att de, som afgifvit de för honom mest komprometterande vittnesmålen (om räre uttryck), voro hans personliga fiender. I inga vittnesmål funnos emellertid några yttranden af den anklagade, som kunde få namn af "hädelse mot Gud." Den s. k. "svarsbok", som församlingens förre kyrkoherde använt vid konfirmationsundervisningen, hade han utdömt, och den var i sanning en ytterst underhaltig, enfaldig och vidskeplig behandling af frågorna om djäfvulen, syndafallet, Kristi födelse och himmelsfärd, yttersta domen ("i skyarne!") m. m. Nilsson skulle enligt ett vittne ha sagt, att bibeln ej var "Guds ord" mera än svenska historien, och så upplystes om, att han rekommenderat Tomas Paines "Förnuftets tidevarf" o. s. v. Nilssons egna vittnen framställde särdeles gynnsamma omdömen om honom och intygade bl. a., att han trodde på Gud och själens odödlighet.

Inalles hördes ett 50-tal vittnen och rättegången räckte öfver 7 månader.

Delta ryktbara mål väckte ett uppseende som intet annat på lång tid. Rättens ordförande visade sig alldeles oförstående rörande hela det otidsenliga åtalet, var otill-

ständig partisk mot den åtalade och uppträdde med dumdristig djärfhet mot tidningspressens representanter, som i regeln visade sympati för den åtalade, och han lät utestänga flera referenter från förhören, hvilket emellertid medförde en ny, långvarig rättegång.

Nilssons åklagare yrkade, trots alla gynnsamma vittnesmål, *2 års straffarbete!* Häradsrätten ålade honom dock att *med ed fria sig* från den mot honom väckta anklagelsen för grof hädelse mot Gud. Nilsson anförde besvär i skånska hofrätten öfver detta utslag och ansåg målet höra under hofrättens omedelbara pröfning.

I utslag af d. 23 mars 1880 undanröjde hofrätten Färs häradsrätts edgångsbeslut, och skulle denna äga, på anmälan, återupptaga målet. Detta synes därmed ha förfallit, ty man har intet försport om förnyad anmälan.

4. *Religionsåtalet mot August Strindberg och bildandet af Föreningen för religionsfrihet.*

År 1884 anställdes ett annat åtal för "religionsbrott", det mot *August Strindberg* för ett angrepp på nattvardsläran i berättelsen "Dygdens lön" i "Giftas", som ansågs innebära "gäckeri af Guds ord eller sakramenten!" Åtalet gällde det ställe, där det talas om "det oförskämda bedrägeriet, som spelades med Högstedts Piccadon à 65 öre kannan och Lettströms majsoblater à 1 krona skålpundet, hvilka af prästen utgåfvos för att vara den för öfver 1800 år sedan afrättade folkuppviglaren Jesus af Nazarets kött och blod." Flera personer, som principiellt ogillade alla åtal för s. k. religionsbrott, voro Strindberg behjälpliga att skaffa honom pålitliga jurymän, hvilka efter tagen kännedom om detta ställe förklarade sig vilja fria honom, och juryn fällde en frikännande dom, som väckte allmän tillfredsställelse.

I en i tidningspressen framställd protest mot åtalet förklarade Positivistiska samfundet bl. a.: "Huruvida gäckeri af sakramenten förekommer eller ej i den åtalade boken, bör ligga samhället mindre om hjärtat än att strafflagen *kan* till straffarbete döma en person för s. k. religionsbrott — synnerligast som tron på den lutheranska nattvardsläran numera alldeles icke är allmän bland den tänkande delen af svenska folket."

Åtalet mot Strindberg hade till följd, att "*Föreningen för religionsfrihet*" bildades 1884. Föreningens uppgift var *statskyrkans afskaffande*, och i dess program står bl. a., att den "skall söka att medelst möten, skrifers utgifvande, petitioner o. a. opinionsyttringar samt genom att värka på riksdagsmannavaalen upphäffa eller förändra alla de lagar, förordningar och institutioner, som tillsammans utgöra de statskyrkliga banden." Och därpå angifves alla dessa i en lång följd. Här fordrades, att kyrkolagen och kyrkomötet skulle afskaffas, att de teologiska fakulteterna skulle indragas, och att religionsundervisningen i statens och kommunens skolor skulle upphöra.

Till medlemmar af styrelsen för Föreningen för religionsfrihet valdes: d:r *K. Wicksell*, d:r *A. F. Åkerberg*, d:r *C. von Bergen*, lektor *E. Jäderin*, d:r *N. O. Holst*, red. *Hj. Branting*, generalkonsul *H. Rosén* och d:r *A. Nyström*. Under många år värkade Föreningen nitiskt för sitt mål och utgaf åtskilliga flygblad och skrifter, såsom "Erinran till nattvardsungdom", och om "Fördelarna för staten, kyrkan (de olika kyrkosamfundet) och den enskilda af statskyrkans afskaffande". På uppdrag af Föreningen utarbetade juris kand. *A. Hemming* en broschyr: "Rättigheter och skyldigheter gent emot statskyrkan" (1890). Föreningens värksamhet upprätthölls längst förnämligast af d:r *Holsts* betydande talang och energi.

5. *Diskussion i samfundet "Pro fide et christianismo" om kristendomen och naturforskningen. Nödros inom kyrkan. C. Treffenbergs angrepp på katkesläsningen. Petitioner om kyrkans skiljande från staten. Yrkan på teologiska fakultetens afskaffande.*

I den mån som fritänkeriet framträdde mer och mer radikalt och öppet och man allt mer yrkade på kristendomsundervisningens reformering och inskränkning i skolorna, under det man fordrade större plats åt naturvetenskaperna i skolundervisningen, sedan arbetarinstitut och föreläsningsföreningar bildats, där till betydlig del de exakta vetenskaperna populariserades, sedan positivismen och utilismen framträdde och föreningen Verdandi samt religionsfrihetsföreningen bildats, kände statskyrkans målsmän, att deras gamla lärobyggnad hotades på allvar. Det blef omsider också rörelse i deras läger. Sålunda hade Samfundet "Pro fide et christianismo" på ett sammanträde i September 1886 i Stockholm som ett af öfverläggningsämnen:

"Hvad har kristendomen och kyrkan att vinna eller förlora af den moderna naturvetenskapliga forskningen?"

Dåv. komminister *E. Evers* inledde diskussionen. Efter en redogörelse för evolutionslärans framställning af skapelsen, utvecklingen och människans tillkomst genom utveckling ur äldre djurformer, frågade han: "Om denna teori blefve grunden för bildningen, hvad har då kyrkan att förlora?" "Allt. Tron på en skapande, personlig Gud, på en högre värld, på försoning skulle försvinna." —

Jämte inledaren ville ett par andra präster, att man skulle antaga en friare uppfattning af åtskilligt i bibeln, som ej blott var en produkt af gudomlig ingifvelse, utan ock af mänsklig frihet, samt att man skulle upptaga åt-

skilligt ur vetenskapen för att skaffa kyrkan anknytningspunkter med äfven långt ifrån henne stående.

Jag tilläts ock yttra mig i denna diskussion och konstaterade att börja med, att det fanns två oförenliga partier inom kyrkans eget läger: liberala kristna och gammalortodoxa, och jag kunde ej annat än gifva de senare rätt ur *kristendomens* synpunkt. Det vore farligt för kyrkan att gifva sig in på eftergifternas bana och man kan med en liberal kristendom ändock ej vinna dem, som stå på den nyare vetenskapliga ståndpunkten, ty de gå vida längre. Då pastor Evers förklarar, att "kristendomen är Kristus" och att man "i det *periferiska*, ej i det centrala hade mycket att vinna af vetenskapen", visade jag, att denna förklaring ej förde frågan ett jota framåt. "Hvem är Kristus? För de ortodoxa är han en gud, för unitarierna idealmänniskan, för positivisterna en människa som många andra. Hvilka frågor äro *periferiska* och hvilka *centrala* inom kristendomen? Jag begärde särskildt få veta, om *nattvardsläran* enligt Luthers uppfattning samt *helvetesläran* voro *periferiska* frågor." Intet svar.

Alltjämt var man bekymrad inom kyrkan öfver tidens otro. Biskop *Ullman* skref 1887 i ett herdebref: "Det är, kära bröder, i en stormig tid vi äro satta att vara Guds församlings väktare och herdar; *det mesta i tiden* är egnadt att göra oss vid vår värksamhet *modfällda*."

På svensk-lutherska prästkonferensen i Stockholm 1887, sedan man i Jakobs kyrka utvecklat den imponerande ståten med trenne i mässhakar klädda präster, som förrättade altartjänsten, hölls predikan af biskop *G. v. Schéele* med anledning af ingångsspråket, Esaias 33: 9: "*Landet står jämmerliga och ömkliga; Libanon står skamliga förhuggen*" etc. öfver ämnet:

"En blick på vårt *förhuggna Libanons återväxt och*

blomstring“, med tillämpning för den gamla fosterländska kyrkan.

Man fick nästan medlidande med dess målsmän, som nu började kämpa för dess bestånd, sedan den under mer än 1 1/2 årtusende behärskat samhällena.

* * *

Men trångmålen skulle ökas. Vetenskaperna populariserades alltmer, kyrkans dogmer betvivlades af allt flera fritänkare, och nya bibelkritiska arbeten utkommo. På denna tid utgaf sålunda C. G. Nyblæus tvenne förträffliga arbeten: „Bibelns sagor i den nyare forskningens ljus“ (1885) och „Jesu lefnad“ (1887), som med mycken lärdom vederlägga kyrkoläran.

Och ej nog härmed; den kyrkliga religionsundervisningen i skolorna underkastades en skarp kritik af skollärare, särskildt på ett stort folkskoleläraremöte 1888, och länge kämpade den konservative, begåfvade och originelle landshöfdingen C. *Treffenberg* i såväl Första kammaren som kyrkomötet för katkesutanläsningens inskränkande. På kyrkomötet 1888 väckte han motion härom och framhöll, hurusom mötet „endast sysslade med *periferiska* ting, men lämnade det *centrala* och att de flesta frågor voro af mer eller mindre negativ betydelse för det kristliga lifvet och att det sannt kristliga lämnades åt sitt öde.“ Hela religionsundervisningens tillstånd är, utropade *Treffenberg*, hos oss sådant, att det på tal därom „difficile est satiram non scriber“. Han uttalade t. o. m. den önskan, att kyrkomötet måtte „öfvergifva sin utlevade ståndpunkt“, och erinrade dess medlemmar om Bismarks sats, att „*endast dåliga hufvud aldrig ändra mening!*“ Men detta hjälpte ej. Bi-

skop Rundgren fann hans anförande "ej vittna om rätt allvar", och hans motion afslogs med 36 röster mot 15.

Utifrån trängde ock röster fram till detta kyrkomöte. Positivistiska samfundet inlämnade en "vördsam hemställan" gällande en fullständig reform af kyrkolagstiftningen med mål *kyrkans skiljande från staten*, därvid den önskan ock uttalades, att kyrkomötet för sin del måtte värka för "reformer i den här framställda riktningen" och själf "uttalade sig för denna statsmyndighets afskaffande". Samtidigt anordnades i hufvudstaden en petition till kyrkomötet i enahanda syfte, och sedan den samlat 1,780 namnunderskrifter — på endast 5 dagar — inlämnades den till kyrkomötet. Dettas ordförande ärkebiskop Sundberg vägrade dock att framlämna dessa båda petitioner till kyrkomötet.

* * *

Närmast med anledning af detta kyrkomöte höll jag kort därpå — i Oktober 1888 — i Upsala i stora Gillesalen ett föredrag om "Teologiska fakultetens upphäfvande". Häre framhölls främst, att teologien ej är någon vetenskap alls, då den verkliga vetenskapen söker att generalisera och koordinera iakttagna fakta och att formulera de konstanta inre förhållandena i företeelserna, d. v. s. lagarne, under det teologien grundas på trossaker och befattar sig med gudaväsen, om hvilka man ingenting vet. Vidare framhölls, att moralläran ej fordrar någon teologisk grundval samt att en allmän, mänsklig moral på altruismens grund står högre än den med salighetslöften lockande och med helvetesstraff skrämmande kristna sedeläran. Jag visade ock, att då man yrkar på fullständig skilsmässa emellan kyrka och stat, d. v. s. fullständig andlig frihet, fordras det först och sist

upphälvande af den teologiska budgeten. Med anledning af Treffenbergs dom öfver kyrkomötets omedgörliga majoritet, som han uttalade genom att citera Bismarcks ord, att "det endast är dåliga hufvuden, som ej ändra mening", uppställde jag den frågan: "Finns det då inga goda hufvuden bland teologerna?" Hvarpå jag svarade: "Jo, i viss mening, *partiellt goda hufvuden*" — och i sammanhang härmed fästade jag uppmärksamheten på, att hjärnan är ett system af skilda organ och att dessa öfvas mycket olika alltefter anlag, uppfostran och studier, så att somliga individer kunna ha fått skeft eller ensidigt utbildade förstånds-förmögenheter, blott ha vissa formella färdigheter, men ej fått en fullt logisk och vetenskaplig tankegång. Jag framhöll ock, att ett villkor för att bli teolog är: *frånvaro af värkligt vetenskaplig underbyggnad*. All lärdom hos en akademisk teolog här i landet, framhölls vidare, går ut på upprätthållandet af 16:de århundradets Lutherska dogmatik. Som ett prof på teologiska fakultetens undervisning återgafs följande uttalande af prof. *Rudin*: "Allt hvad bibeln med förundransvärd enhet och oemotståndlig auktoritet säger om sig själf, upprepas i korus af alla dess anhångare. — *Inga tvister råda om bibelns gudomliga ursprung* bland dess vänner och ingen skulle vilja ändra en prick i dess text. — Den är ett väl organiseradt helt utan väsentliga motsägelser, ett verk af en enda *öfvermännisklig ande*" (!).

Jag hade inbjudit till diskussion efter föredraget och anhöll, att någon lärare i teologiska fakulteten ville öppet förklara, om läran om *helvetet*, *djävulen* och den *eviga osaligheten* tillhörde kristendomen och den svenska statskyrkan — men med klara och tydliga ord, ej med allegorier och jämkningar. Edert tal skall vara ja, ja, nej, nej!

Men teologerna tego.

Föredraget väckte den största indignation och åtföljdes af "stenkastning" i Upsala tidningar för dess "vidriga innehåll", dess "oförsynthet" o. s. v. Till tidningarna sändes ock uppsatser till lärarne i teologiska fakulteten från "Bedröfvade föräldrar".

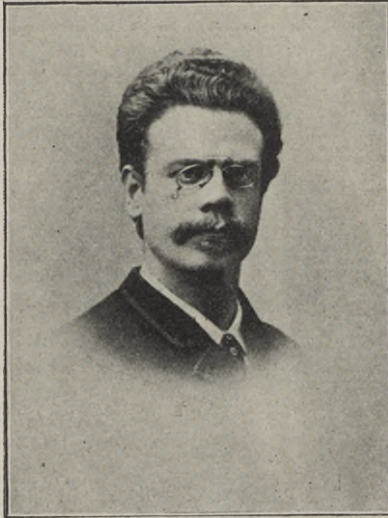
6. *Viktor Lennstrand, hans angrepp på kristendomen och religionsåtalen mot honom.*

Den ihärdigaste apostel för afkristning, som vårt land någonsin sett, var *Viktor Lennstrand* (f. 1861, d. 1895). Han hade tagit djupa intryck af sin troende moder samt lärare lektor Waldenström och tänkte bli missionär, hvarför han främst ägnade sig åt teologi och bibelstudium. Men blifven student, bragtes han genom Channings m. fl. skrifter till tvifvel om Kristi gudom o. a. kristendomens dogmer och blef i stället missionär för omvändelse *från* kristendomen. Lennstrand var född apostel, hela hans naturell låg åt det hållet; han besatt en vältalighet, som passade för den upplystare delen af massan af folket, besjälades af den ärligaste öfvertygelse och tröttades aldrig i fullföljandet af sin uppgift.

Hans första angrepp på kyrkoläran ägde rum i Upsala 1887 i ett föredrag, hvilket föranledde polismästaren frih. Raab att söka få till stånd ett åtal mot honom, däri han dock misslyckades.

Lennstrand mötte kristendomsförkunnarne på deras egen mark, kände bibeln lika bra som de, var kvick och ägde stor fyndighet i debatten, hvarför han blef en farlig motståndare. Uppträdde å en mängd ställen i landet och vann talrika anhängare; och sedan han gifvit sin riktning namnet *Utilism*, stiftat *Utilistiska samfundet* i Stockholm (1888) och fått tidningen "Fritänkaren" till stånd, tecknade sig hans agitation nästan som en folkrörelse. Myndig-

heterna blefvo oroliga och motståndarne sökte först lägga hinder för Lennstrand att få lokaler för sina föredrag, men då detta misslyckades, såg man sig om efter det gamla medlet emot "kättare": strafflagen. "Hädelseparagrafen" framdrogs, och där den ej kunde tillämpas paragrafen om "förnekelse af den rena evangeliska läran". På ungefär ett års tid blef han 7 gånger åtalad å flera ställen i landet, vardt ibland frikänd, men flera gånger dömd till fängelse. Men han var trots detta oböjlig i sin värksamhet och utstod straffen med martyrens fasthet. 1889 insattes han å Långholmens cellfängelse, där emellertid inspärningen så skadligt invärkade på hans hälsa, att hans förstånd rubbades och hallucinationer inställde sig. Hans anförvanter anhöllo nu om min mel-lankomst och jag be-

Viktor Lennstrand.

sökte honom i fängelset, där han sade sig ha sett Gud uppe i fängelsefönstret och ha talat med honom samt sade sig önska predika om honom i Emanuelskyrkan etc. Här gällde det snar hjälp, och samma afton gjorde jag besök hos justitieministern Östergren och generaldirektören Wieselgren för att utvärka deras välvilliga bemedling att skaffa L. frihet genom kunglig nåd. Dessa voro strax beredvilliga därtill; ärendet behandlades följande dag med all

möjlig skyndsamhet i regeringen och fängvårdsstyrelsen och samma dag fick L. sin frihet. Efter några dagar var rubbningen borta och efter en tids vistelse på landet var han alldeles återställd till hälsan.

Lennstrand ådrog sig en svår sjukdom, "strålsvamp", som småningom undergräfvade hans hälsa och slutligen medförde döden (1895); han var då blott 34 år. Någon tid dessförinnan bad han mig besöka sig; jag fann honom i lugn själsstämning och vid klart förstånd. Då man på visst håll utspridt ett rykte, att han blifvit omvänd till kristendomen, bad han mig intyga, att han till sitt sista kvarstod på den utilistiska ståndpunkten.

Lennstrand var ateist och uppträdde öppet såsom sådan samt gjorde till sitt mål att vederlägga kristendomen. Många, som ej hört eller läst honom, torde ha ansett honom, på grund af åtalen, ha särskildt utmärkt sig för anstötliga angrepp och hädelser, men så var ej fallet.

I de skilda föredrag, som åtalades: "Gud", "Hvarför uppträder jag mot kristendomen?" "Hvem bör bli fördömd, om kristendomen är sann?" "Hvad jag sagt och hvad jag icke sagt" m. fl., lämnade Lennstrand till hufvudsaklig del fullt riktiga historiska upplysningar och bibelkritiska bevis jämte sakliga vederläggningar af kyrkoläran, därvid han visserligen ofta var satirisk, men näppeligen anstötlig eller hädisk i egentlig mening. Ofta framställde han djupa och allvarliga tankar, och hans utfall mot kristendomen voro väsentligen utslag af berättigad harm öfver dess vidskepligheter.

Två märkliga offentliga disputationer hade Lennstrand 1891 med två statskyrkopräster, näml. komminister *L. Meijer* i Malmö och kyrkoherde *Per Nymansson* i Skeparslöf. Båda hade tagit initiativet därtill; deras ståndpunkt var dock mycket olika. Meijer lät förstå, att uppmaningen

till disputation af somliga ansetts som en alltför stor ära för L., "som varit straffad efter allmän lag", och att han, M., "gifvit sitt rykte till spillo". Han medgaf emellertid, att "vi präster ha af en eller annan anledning *förlorat vårt förtroende* hos många människor".

Den sats, han erbjudit sig försvara, var, att "kristendomen tillfredsställer fullkomligt hvarje fördomsfritt och sundt tänkande människa". Lennstrand höll strängt på sin mening, att då *dogmerna* voro oskiljaktiga från kristendomen, debatten skulle stå om dem, och då kunde han bestämdt förklara, att kristendomen ej i någon mån tillfredsställer den fördomsfritt tänkande, hvilket han belyste med talrika exempel och bibliska hänvisningar. Utan att ingå på något svaromål härpå, påstod Meijer, att "kristendomen är *en kraft* och *icke dogmerna*", och utvecklade meningen med denna kraft. Sålunda trodde han sig kunna rätta sin ställning, men Lennstrands logik och grundliga kännedom om kristendomens *hela* väsen gjorde sig så gällande, att enhvar måste anse M. fullständigt vederlagd. Om och om igen "förnekade han, att *kristendomen är dogmatism*", och hur besvärad han var af dogmerna, framgår af hans klagan, att "inom den kristna kyrkan suckar man efter en reformation!"

Kyrkoherde *Nymansson* tog saken klokare och uppställde till debatt frågan: "hvilket är mest förnuftigt och för folket mest nyttigt, *utilismen* eller den *ursprungliga kristendomen*?" SjälF hade N. alldeles lämnat de egentliga kristna dogmerna, och var denne i många afseenden märkliga präst fullständig rationalist — förmodligen den ende i Sverige sedan nära ett århundrade. Han var först baptistpredikant, men blef sedermera prästvigd. Icke desto mindre omfattade han alltjämt tänkesätt, som afveko från statskyrkans bekännelse, hvarför han ock kom i kollision

med myndigheterna, och han anmäldes slutligen (1893) af öfriga kyrkoherdar i Kristianstads län för irrlärlighet. Men anmälan ledde ej till någon åtgärd — antagligen emedan man fruktade, att ett utträde ur statskyrkan af en så begåfvad och af sin församling så högt värderad präst som Nymansson skulle få de farligaste följder för hela "den rena evangeliska".

Nymansson kände sig manad att, en af de förste, i tidningarna skriva mot den förföljelse, hvarför Lennstrand utsattes, och han fann nog mycket i Lennstrands arbete, som han sympatiserade med. Men han skilde sig dock från honom genom tron på Gud, ett lif efter detta och bönens makt, såsom han framhöll i diskussionen med honom, och trodde bästa religionen vara att följa Kristus sådan han värkade i den allra första kristna församlingen. "Undervärk kände han ej till", och hans "enkla åsikt om kristendomen är, sade han, att den är att af hjärtat *förtrosta på Gud* och i kärlek värka *för medmänniskors väl*. Sådant det nu går till med det, som kallas kristendom, är det *bakvändt*."

Lennstrand visade, att utilism och det allra första kristna lifvet sammanföillo, att andra forntida religionsstiftare voro likaså framstående som Kristus och att Nymansson ej framdragit några särskilda bestämningar för den ursprungliga kristendomen*.

7. *Religionsåtalet mot A. Danielsson och Hj. Branting.*

Förutom åtalet mot Lennstrand för religionsbrott förekommo flera andra 1888. Redaktör *A. Danielson* i Malmö intog då i sin tidning "Arbetet" en artikel med titel "Till världsalltets upphofsman", däri författaren (signaturen Marat)

* Se *Lennstrands* »Disputationer med komminister Meijer och kyrkoherde Nymansson», stenografiskt referat. (1891.)

gycklade med gudsbegreppet och treenighetens "gudabeläte", som vore "ett vidunder af mänsklig ungdomsfantasi", önskade att Gud skulle låta en takpanna falla ned i hufvudet på statsrådet Lovén o. s. v. Danielsson blef åtalad och fälldes af juryn i Malmö, hvarpå han dömdes till fängelse för hädelse mot Gud.

Redaktör *Hj. Branting* blef två gånger samma år dömd för religionsbrott; första gången för aftryck i "Socialdemokraten" af Lennstrands "En hälsning", hvarför han ådömdes 150 kr. böter för "förnekelse af den rena evangeliska läran"(!).

Han åtalades därpå för aftryck af nyssnämnda artikel i "Arbetet" och juryn fällde äfven honom, hvarpå han dömdes för hädelse till 3 $\frac{1}{2}$ månaders fängelse. Denna dom väckte den största ovilja, i all synnerhet emedan *Viktor Rydberg*, som af rätten utsetts som en af jurymännen, ansågs ha varit den fällande. Detta omtalades ock med all önskvärd tydlighet, ehuru utan namnets utsättande, i "Fäderneslandet" af kapten J. Mankell, en af Brantings jurymän; och prof. K. Warburg har i sitt arbete om V. Rydberg också förklaradt, att "det knappast torde råda tvifvel om, att han fällde", synnerligast som han i en anteckning meddelat, att "då en gång åtalet ägt rum, hans samvete som domare bjöde honom *fälla*".

Hans motivering var byggd på den åsikt han uttalat redan 1857, eller att lagen borde skydda hvarje gudsföreställning mot gäckeri, och därför kan man ej, såsom några gjorde, beskylla Rydberg för "affall". Han ansåg, att hvarje *rå hädelse* eller *gäckeri*, mot hvilken religion det än vara månde, vara fördömlig.

Denna dom gaf anledning till en skarp polemik mellan å ena sidan Branting, Ellen Key och G. Brandes samt K. Warburg och S. A. Hedlund å den andra. Hedlund hade

förut, då Strindberg åtalats för "Giftas", förklarar, att om man måste ogilla hån och gäckeri i religiösa ting och anse sådant straffvärdt, så vore dock straffet enligt gällande lag alltför hårdt, hvarför han ogillade åtalet. Samma mening hade Rydberg då. Fråga är emellertid, om Rydberg, som själf tidigare slungat sitt spjut "i krigarens lofvärda uppsåt att såra och döda", ej *i sak* förgått sig mot gällande lag lika mycket som Danielsson, Branting m. fl. nyare tidens radikaler *i form*?

Positivistiska samfundet fattade vid samma tid efter en diskussion om yttrande- och tryckfrihet en resolution, däri uttalades, att allt, som kan hänföras till hån eller gäckeri i religionsfrågor bör öfverlämnas åt *allmänna opinionens dom* — särskildt genom tidningspressen — och att allt som går ut på förnekelse af antagna dogmer, endast bör bemötas med *vederläggning* af teologerna, om sådan är möjlig.

8. *Studentföreningen Verdandi och dess offentliga diskussioner. Hjalmar Öhrvall och hans betydelse.*

Ett viktigt element i den frisinnade och vetenskapliga tankens utveckling samt folkupplysningens ledning i vetenskaplig anda har sedan 1880-talet varit studentföreningen *Verdandi* i Upsala, hvars program utgjorts af häfdandet af tanke- och yttrandefrihetens grundsats och som sedan 1887 anordnat talrika offentliga diskussioner.

Ofta har *Verdandi* därigenom varit en nagel i ögat på konservatismen och vid mer än ett tillfälle ha akademiska myndigheter sökt förkväfva densamma. Förföljelse af ledarne ha ej heller saknats, och den första offentliga diskussionen, som gällde frågan: "Hvilka äro de viktigaste önskningsmålen i sedlighetsfrågan" — föranledd af d:r *K. Wiksells* föredrag i ämnet — blef anledning till

konsistoriellt förhör och styrelsens medlemmar ådömdes dels för underlåtenhet att afbryta hr *H. Bergegrens* anföranden, som ansågos sårande för religion och sedlighet, dels för egna yttranden "föreställning och varning", ett par dessutom förlust af stipendium.

Denna bestraffning var en upprörande orättvisa, som blott vittnade om oförmåga att på grund af slentrianmässig, från medeltidens kyrka nedärfda sedlighetsbegrepp bedöma sedlighetsfrågor och förstå en ny tids behandling däraf. Att döma af det utförliga referat öfver mötets diskussion, som finnes*, kan man ingalunda anse hr Bergegrens anföranden osedliga; tvärtom voro de af värkligt sedlig halt, då de gingo ut på *brännmärkande af liderlighet och prostitution* och yrkan på att lära männen föra ett *sundt köns-lif*. Men då prof. *Rudin* anfört Kristi exempel, replikerade hr Bergegren, att, "om han var gud, hade han inga passioner", samt att "om han var endast människa, vet man icke någonting säkert om hans personliga förhållanden" etc. och tillade: "vår tid må väl hafva vuxit ifrån Jesus".

Hinc illæ lacrymæ. Det var nog detta oförvägna yttrande, som var det sårande. I konsistorium kämpade prof. *F. Holmgren* med manlig kraft och upplyst förstånd mot obskurantismen, och i en reservation tog han Verdandis hela sträfvan i försvar samt yttrade bl. a.:

"Jag har funnit, att många af mina bekanta bland studenterna, sådana som jag med afseende på intelligens, vaket intresse, friskt sinne, nyktert och sedligt lefverne ansett mig böra räkna till studentkårens *allra bästa element*, otvunget uppgifvit sig såsom ledamöter af föreningen Verdandi. — Jag håller på *tankens frihet* såsom ett af män-

* Se *Mindre Akad. konsistoriet och sedlighetsdiskussionen* i Upsala d. 2 April 1887.

niskans dyrbaraste privilegier. — Att utbilda den studerande ungdomen till själfständigt tänkande män, bör, enligt mitt förstånd, utgöra en af universitetets hufvuduppgifter. — Att tänka fritt är i alla händelser bättre än att icke tänka alls, och om också den ungdomliga tanken någon gång förirrar sig och löper öfver skacklorna, så har erfarenheten lärt, att teoretiska försyndelser med tiden korrigera sig själfva.“

* * *

Den centrala personligheten i Verdandis värksamhet under hela dess tillvaro har varit prof. *Hj. Öhrvall* (f. 1851), känd för de hinder, som universitetsmyndigheter satte för hans befordran, då han antogs vara författaren till den anonyma broschyren: "Försiktighetsmått i äktenskapet" med förord af Knut Wicksell. Trots prof. Holmgrens varma försvar och förord för honom, vägrade medicinska fakulteten honom förordnande som laborator i fysiologi 1888, men han kunde ej hindras att bli docent och laborator, sedan han efter lysande lärdomsprof blifvit medicine doktor 1889. Efter Holmgrens död blef han professor i fysiologi 1899. Under alla dessa år intill den dag som är, torde främst han ha varit den, som sammanhållit de frissinnade elementen i Upsala, hvilka i regeln samlats i Verdandi. Öhrvall slöt sig tidigt till *J. S. Mills* åskådningar och har på 1880-talet öfversatt flera hans arbeten: "Om friheten", "Tre religionsfilosofiska afhandlingar" och "Utilitarism".

Ur hans karaktäristiska företa! till sistnämnda arbete må följande anföras:

»När någonstades under den vetenskapliga forskningens gång en viss åsikt eller lära blifvit allrådande och ernått karaktären af *dogm*, så inträffar ock vanligen ett stillastående i utvecklingen och det vetenskapliga lifvet tynar — ja kanske dör på den

Hjalmar Öhrvall.

platsen. Den *brist på själfständigt tänkande* och den uraktlåtenhet att taga kännedom om afvikande åsikter, som utmärka alla dogmatiska bekännelser, förklara till öfverflöd inträdandet af ett sådant förhållande — ett förhållande, hvarpå den *Boströmska filosofien* i Sverige för närvarande erbjuder ett slående exempel.

Man jämföre den gamle *Boströms* och hans lärjungars frimodiga och själfständiga uppträdande på den tid, då systemet hade sin »Sturm- und Drangperiod», med hans skolas nutida kompromisser med de ortodoxe; lifaktigheten då för tiden inom det filosofiska lägret med den nuvarande *lugna själfbelåtenheten* och *steriliteten*. En af de viktigaste orsakerna till detta missförhållande är utan tvifvel att söka i våra filosofers afstängdhet från och obekantskap med såväl den *exakta naturvetenskapliga forskningen* öfverhufvud som särskildt den på denna grundade s. k. *erfarenhetsfilosofien*.

Filosofisk till sin anläggning har Öhrvall emellertid alltid hållit sig från all sorts metafysik och är som agnostiker motståndare till allt hvad teologi heter, hvarför han ock strängt håller på och vid flera tillfällen uppträd för skolans skiljande från kyrkan. Lifligt intresserad för folkbildningsarbetet genom populärt vetenskapliga föreläsningar och böcker, har han alltid yrkat på, att endast vetenskapligt kompetenta lärare härför användas.

Som förkunnare af utvecklingsläran blef Öhrvall nyligen utsatt för hätska angrepp af prästerna i Småland, hvarom närmare längre fram.

9. *Offentliga diskussioner om kristendomen och kulturen i Upsala 1891.*

Märkliga debatter kommo att i Upsala i Nov. 1891 äga rum mellan kyrkans män i förening med ett antal bundsförvanter bland lekmännen samt representanter för den fria tanken. Föreningen Verdandi hade det året på ett af sina offentliga diskussionsmöten som ämne: "*Statskyrkans och prästernas förhållande till vårt lands kultur*", och diskussionen härom väckte stor uppmärksamhet. Ett par veckor senare funno sig ett antal lekmannaprofessorer o. a. intresserade däraf föranledda att inbjuda till offentlig

diskussion öfver frågan: "*Stå kristendom och kultur i strid med hvarandra?*"

Här möttes teologer, såsom professorerna Norrby och Rudin och deras bundsförvanter professorerna J. A. Lundell och H. Hjärne m. fl. med fritänkarne nuvarande professorerna C. V. L. Charlier och K. Wicksell, lektor K. Starbäck, skriftställaren C. Laurin, utilisten V. Lennstrand, redaktör Hj. Branting, författaren till denna skrift m. fl. Diskussionen var, såsom ordföranden intygade, mönstergill och värdig, men ingen försoning var möjlig mellan de olika partiernas meningar.

Då prof. *Rudin* vid det nyssnämnda Verdandimötet framhållit, att det finnes *centrala* och *periferiska* sanningar i kristendomen och att man småningom skulle göra sig af med de periferiska, blef det för flertalet af de frisinnade och vetenskapliga debattörerna en uppgift att taga fasta härpå för att få veta, hvilka s. k. "sanningar" voro centrala och hvilka periferiska. Men härpå fick man inga eller helt sväfvande upplysningar af teologerna och deras bundsförvanter.

Inledaren, språkforskaren prof. *Lundell*, förklarade, att kristendomens *enda* auktoritet är Nya testamentet, utan hänsyn till symboler o. dyl., och att enhvar har rätt att tolka bibeln för att själf, bilda sig en mening om kristendomen, d. v. s. hvad Kristus lärde sina lärjungar. Han menade, att vi blott ha att göra med Nya testamentets *religiösa* innehåll.

Denna uppfattning är helt subjektiv och stridande mot den allmänt gällande meningen om kristendomen, så fullständigt likgiltig för den *historiska* kristendomen, de af kyrkofäderna och kyrkomötena formulerade dogmerna, att den utesluter hvarje diskussion om kristendomens för-

hållande till kulturen. Ett allt för lättvindigt sätt att komma ifrån ämnet.

Filosofie docenten *Åberg* framhöll, att om man borttog det öfvernaturliga, att i Jesus Guds eviga världstanke förkroppsligats — "ordet vardt kött" — det vore slut med kristendomen samt att Jesu sedelära *ej är kärnan i kristendomen*.

Prof. *Charlier* visade, hurusom kristendomen ständigt varit i strid med vetenskapen och förföljt forskare, att det är såväl kristendomens centrala som periferiska satser, som komma i strid med kulturen och att kristna än i dag söka motvärka sanningar, hvilka naturvetenskapen anser för sina högsta, just *på grund af*, att de äro i strid mot dess lära.

Kand. *Laurin* framhöll, att om än kristendomen varit af stort värde, då den häfdat människovärdet, afskaffat slafveriet o. s. v., så har den dock öfverlevvat sig själf, så att under sista århundradena kulturen i den ofta haft en svår fiende. Många personers lif och många hätska angrepp på vetenskaperna har kristendomen på sitt samvete och den har ock, såsom *Buckle* framhållit, medfört asketiskt glädjemördande och grymma läror, framsprungna ur en vidunderligt dyster vidskepelse. Hr *Laurin* anförde dessutom flera exempel på kyrklig vidskepelse och beklagade, att "i dådlöst psalmsjungande och sterilt religionsgrubbel förnötes folkets kraft".

För min del visade jag bl. a., att strider ej ägt rum med de kristna om de moraliska grundsanningarna, utan blott om de kristna *dogmerna*, i synnerhet Kristi gudom, treenigheten och helvetesläran, att frälsningsläran oupplösligt sammanhänger med tron på helvetet, att kyrkan förföljt och dödat kättare för dogmernas skull o. s. v. och betonade att kristendomen är moral *plus* en mängd dogmer.

Prof. *Norrby* förklarade, att *kristendomen är ingenting*

annat än tro; nämligen tro på Jesus Kristus, samt framhöll att "dogmerna äro väsentligen ingenting annat än uttryck för hvad den troende vet sig äga i och genom Kristus."

Han undvek dock att ingå i någon som helst förklaring öfver detta mystiska och dimmiga uttalande till svar på frågan: "stå kristendom och kultur i strid med hvarandra?" och trodde sig kunna rädda ställningen med sofismen, att man "förblandat kristendomen med dess mer eller mindre skröpliga bekännare". Men dessa skröpliga bekännare äro ju alla dessa personligt oförvitliga präster, som hittat på och försvarat alla dessa dogmer, på grund af hvilka fritänkare i alla tider förföljts af kyrkan. Således, äfven prof. Norrby skändes i grund och botten för dogmerna in abstracto — men gaf kristendomens "ofta ganska underhaltiga representanter" skulden till förföljelserna.

Prof. *Wicksell* erinrade om, huru E. G. Geijer kom illa ut för sin heterodoxi, d. v. s. på grund af statskyrkans dogmer och visade med flera talande exempel, att kristendomen står i strid med kulturen: Kvinnan har t. ex. genom tolkningen af Nya testamentet hållits i tusenårigt slafveri.

Lektor *Starbäck* undrade hvarför, om man är villig att afkläda kristendomens kärna de periferiska sakerna, "aldrig någon kommer, som går i spetsen för en *reformation i undervisningsväsendet?* Det är endast dessa *periferiska saker, som hänga kvar* hela lifvet igenom och *hindra all själfständig och kritisk utveckling.*"

Äfven prof. *Hjärne* ville visserligen i dogmerna se en bisak och önskade, att "prästerna frånsade sig all gemenskap med ovetenskaplig vidskepelse", framhållande, att "kristendomen framför allt *icke är en lära, utan en kraft, som utgår från den personlighet, som är kristendomens stiftare.*" Men han framhöll dock, kuriöst nog, att "*dogm-*

bildningen är det sätt, hvarpå de *lärdate* och *snillrikaste* män inom den grekiska kyrkan upptagit kristendomen i sitt medvetande“, att “dogmerna voro på samma gång de *organiska principer*, på hvilka de kyrkliga församlingarna bildades“ och att “denna dogmbildning är något *det mest storartade*, som förekommit i världshistorien!“

Detta stöd från en lekmannaprofessor blef trots all tvetydighet — en ljuf tröst för det åter så “skamliga förhuggna Libanon“ i Sverige, och prof. *Rudin* uttryckte sin tacksamhet till anordnarne af mötet och hoppades gagn af dylika diskussioner i kristliga frågor, “om de få hjälp af lekmännen“. “Jag hoppas, sade han, att det ej vore sista gången, som en sådan diskussion blefve anordnad, och skulle det än vara åtskilligt, som blifvit sagdt i afton, som icke kan gillas från det teologiska hållet, skadar det icke.“

Rudin undvek att svara på alla angreppen på dogmerna, och han talade i stället om hvad han “vet om Kristus af *hjärtats lefvande öfvertygelse* och från hans *personliga erfarenhet*.“ Han ville ock “försvara sig mot det påståendet, att han skulle hafva sagt, att vi skulle uppgifva de periferiska frågorna. Nej, jag tror, att vi skola gå ut från de centrala och *genomtränga och tillägna oss de periferiska* ända ut så att säga till fingerspetsarne, men på samma gång villigt göra oss lösa från alla utfästen, d. v. s. de *falska periferiska lärorna*. Dem får kulturen gärna *hjälpa oss af med*“.

Som en af de “öppna frågorna“ anfördes exempelvis skapelsehistoriens förhållande till vetenskapen. För öfrigt lämnades man i okunnighet om, hvilka satsar i kyrkoläran voro *falska* och *sanna* periferiska frågor, och uttryckligen förklarades Gamla testamentet (trots skapelsehistorien!) vara “en af dessa periferiska punkter, som vi måste genomtränga från centrum ända ut till det yttersta“. Med hänsyn

till vissa dogmer, som angripits i diskussionen, förklarade Rudin: "Jag skulle äfven vilja säga några ord om den klandrade läran om *helvetet* och därmed sammanhängande frågor, men tiden tillåter icke detta."

Med hänsyn till kristendomens förhållande till kulturen förklarade han: "Med kulturen såsom sådan sysselsätter den sig egentligen icke — I vissa vändningar kan det komma till strid mellan kristendom och kultur. Så t. ex. emedan kulturen är ett arbete af människans egna krafter, kan den ju lätt komma på afvägar. — Kristendomen träder där fram som ett *korrektiv (!)*. — Det kan visst förefalla, som kristendomen härvid uppträder *fientligt mot kulturen*; men frågan är, huruvida icke *kristendomen egentligen är kulturens vänliga skyddsande*, d. v. s. följer den och vill *visa kulturen inom dess sanna och rätta gränser*" (!).*

Således var det såsom "vänlig skyddsande" som kristendomen brände Johan Hus, Giordano, Bruno, Mikael Serveto, Gentilis, Etienne Dolet och Vanini förutom otaliga andra "kättare" och satte Roger Baco och Galilei m. fl. forskare i fängelse!

* * *

Hastigare än prof. Rudin säkerligen drömt om, skulle han få se en ny diskussion om kristendom och kultur komma till stånd. De frisinnaede i Verdandi önskade en fortsättning af den förra diskussionen, särskildt emedan

* Se närmare: *G. A. Magnusson*: »Stå kristendom och kultur i strid med hvarandra? Stenografisk redogörelse för diskussionen i Upsala d. 14 Nov. 1891.

tiden ej medgaf en granskning af de mot slutet hållna anförandena från teologiskt håll, och jag hedrades med en uppmaning af ett par yngre akademiska lärare att snarast komma till Upsala och hålla ett föredrag öfver ämnet "Kristendomens strid mot den vetenskapliga kulturen." Så skedde 1 $\frac{1}{2}$ vecka efter nyss nämnda diskussion; och som jag, på uppmaning, tillkännagifvit, att diskussion skulle följa, om så önskades, konstituerades ett möte af de talrika åhörarne, som till trängsel fyllde Norrlands nations stora sal, och utsågs dåv. docenten *Öhrvall* till ordförande. Prof. *Hjärne* hade redan i bref till mig anhållit få ordet efter mitt föredrag, och diskussionen stod ock väsentligen mellan honom och mig, hvarjämte ock prof. *Rudin* och jag utbytte tankar i ämnet. Föredrag och debatt varade nära 5 timmar under lifligt, ibland stormigt deltagande från åhörarnes sida.

Föredragets grunddrag voro följande. Det finnes två hufvudslag af kristendom: den *ortodoxa*, *dogmatiska* eller *teologiska* samt den *liberala*, *rationalistiska* eller *metafysiska*. Gent emot dessa båda former, som motsvara den andliga utvecklingens teologiska och metafysiska stadier, framträder mer och mer det positiva stadiet eller den *vetenskapliga världsåsikten*. Under det den ortodoxa kyrkoläran förr kämpat lika oförsonligt mot den metafysiska kristendomen som mot det vetenskapliga fritänkeriet, får man nu bevittna sällsamma skådespel, att den ortodoxa statskyrkan söker förbund med sina forna fiender metafysikerna för att försöka försvara sitt ohållbara system. Detta visar, att nöden är stor inom kyrkan. Det framhölls vidare, att kristendomen ej är blott Nya testamentets, utan ock kyrkomötenas och påfvarnes kristendom, att kristendomen ej utan vidare kan göras liktydig med läran om Kristusidealet, ett lif i Gud eller en etisk teism, samt att

kristendomen också är liktydig med fruktan för eviga straff i ett gräsligt helvete eller tron på djäfvulen, d. v. s. *diabolism*, som lika mycket som teism är en beståndsdel af "den rena evangeliska läran". Ett för teologerna och metafysikerna gemensamt fel i föregående debatter har varit, att de undvikit denna och andra grunddogmer, som sedan 1^{1/2} årtusende finnes stadfästade och på grund af hvilka kristendomen trädt upp mot den vetenskapliga kulturen och anställt de ohyggligaste förföljelser af kättare och den fria tankens målsmän. Det gäller nu *ej* att undersöka, huruvida kristendomen förr varit till nytta för den moraliska och sociala kulturen, utan om den varit till hinder för den *intellektuella utvecklingen* i alla tider, och härpå har historien de sorgligaste bevis. Kristendomen kan *ej* förenas med vetenskapen, och för att bevaras, blir den rationalistiskt omstöpt; men denna nya form af kristendom vinner dock *ej* forskarne, ty de gå mycket längre och aflägsna allt, som har bismak af den teologiska surdegen. Det har dock inträffat, att *somliga* föreställningar hos samma individ eller släkte varit teologiska, andra metafysiska och åter andra positiva, och man har ock funnit, att hos *somliga* individer den konkreta betraktelsen företrädesvis är utvecklad, hos andra den abstrakta och hos åter andra det systematiserande tänkandet, hvaraf man förstår, att åsikterna kunna vara så olika hos bildade människor, att vissa "goda hufvuden" kunna vara ganska ofullständigt utbildade, ensidiga och oförmögna att fatta företeelsernas verkliga natur och att vissa — ett fåtal — naturforskare kunnat hysa teologiska eller metafysiska föreställningar.

Frånsedt vissa utflykter rörande positivismen m. m., som *ej* här vidröras, innehöll prof. *Hjärnes* anförande (enligt tidningsreferat) väsentligen följande. Kristendomen vore *ej dogmer*, utan dessa blott *en uppfattning af kristendomen*.

Indelningen af kristendomen i ortodox och rationalistisk vore bristfällig, många olika ortodoxa uppfattningar ha framhållits, och man hade ej rätt att drifva vår tids teologer in i dogmernas återvändsgränd. Hvad beträffar *helvetet*, så har ej kristendomen uppfunnit detsamma, men den har gifvit föreställningen därom *en djupare, en moraliserande betydelse(!)*. Det finns i denna världen och bortom densamma *ett ondt*, som vi ej veta, huru det skall förklaras, men som dock ej kan bortförklaras. Man hade ej rätt att påbörda kristendomen, att somliga, de må vara inkvisitorer eller andra, som anställt förföljelser af kättare, missuppfattat kristendomen. Kalvin brände ej kättare, därför att han var teolog, utan därför att han var en despotisk karaktär(!). Kristendomen sätter svärdet i handen på de trosstarka kämparne för att utrota all slags vidskepelse och den måste strida, visserligen enligt sin natur helst med andliga vapen, men i en rå och barbarisk tid voro väl förklarligt, om dess anhängare tillgripit samma vapen hvarmed de mötts (!).

D:r *G. A. Magnusson* framhöll kristendomens etiska betydelse, ville ställa helvetesläran och treenigheten i den moderna teologiens ljus och uttalade den profetian, att kristendomen åter skall börja gå i spetsen för vetenskaperna.

Kand. *Söderblom* menade, att föredraget ej vändt sig mot kärnan i kristendomen, utan mot de redan *öfvergifna utanvärken*, mot kätteriförföljelserna, helvetetsläran m. m. Det vore ett vansinne att antaga, att prästerna nu skulle predika den i dess krassa form.

Prof. *Rudin* gjorde i form af en protest i 8 punkter sitt inlägg i debatten: han protesterade mot föredragets "hänsynslösa, öfvermodiga och hånande sätt i angreppet på kristendomen; mot förnekelsen af allt öfvernaturligt, mot applåderandet af den fullständiga gudsförnekelsen;

mot att påbörda kristendomen alla de synder, förföljelser, som blifvit begångna i dess namn; mot att man vill göra gällande en *moral* utan *religion*, d. ä. utan något förhållande till något öfvernaturligt; mot att kalla kristendomen *diabolism*. lika väl som *teism*, mot att kristendomen nu för tiden skulle vara i en sådan nöd, att den skulle behöfva söka sitt skydd under den rationalistiska kristendomen — ehuru han ville uttala ett tack för bekännelser af den kristliga sanningen från håll, där man kanske icke väntat sådana." Och prof. Rudin tillade: "Om man nu än icke i allt skulle kunna öfverensstämma med dessa, så må man ju dock upphöra att se dess vänner med misstro och snarare för bekvännelsens skull till den gemensamma stora saken *falla i hvarandras armar*".

Efter denna debatt följde en långvarig tidsningspolemik mellan prof. Rudin och Hjärne samt mig och flera insändare. En bland dessa, en docent, protesterade bl. a. mot prof. Hjärnes påstående, att "förföljelserna mot den fria forskningens kämpar och kättare endast berott på personlig despotism, då prof. Hjärne dock *vet*, både att dessa förföljelser ägde rum *i kristendomens namn* med stöd af bibeln och att de ej kunnat äga rum, om ej kristendomen lyckats genomfördärfva tidsandan".

Prof. *Rudin* sökte i en artikel klargöra kristendomens *centrala* och *periferiska* frågor. Som periferisk fråga anförde han den mosaiska skapelsehistorien i jämförelse med geologiens världsperioder, och däri "må man gärna unna hvarandra en fortfarande fri forskning. Likaså förhåller det sig med bibelns tidsräkning, frågan om, hvem som är författaren till Mose böcker och hvem som skrifvit senare delen af Esaias bok o. s. v. Sådant, som alls icke hör till bibelns egentliga läror, hör till de s. k. utfästen, som man ofta gör bäst i att icke vidare försvara, utan i

stället koncentrera sitt försvar på de egentliga bibliska sanningarna och först och främst på de *centrala sanningarna* — — och först må man se till, att man fattar hvad som verkligen utgör det *innersta väsendet af kristendomen.*"

Inför denna förklaring framställde jag ett svar till prof. Rudin, däri jag bl. a. hemställde till honom att tydligt och klart och utan alla omsvep med ja eller nej besvara följande frågor:

Är helvetesläran en central eller en periferisk dogm?

*Om helvetesläran är en periferisk dogm, bör den då ej kunna borttagas ur svenska kyrkans bekännelse? **

Intet svar följde.

Prof. Rudin och öfriga teologer tycktes nu ha fått nog af diskussioner om kristendomen och de ha ej vidare uttryckt någon önskan därom.

Ingen sådan har sedan denna sist skildrade förekomst i Sverige.

10. *Allen Vannérus och hans vederläggning af kristendomen och teismen.*

I Sveriges nyaste och tillika mest själfständige filosof, d:r *Allen Vannérus*, som ursprungligen var påvärdad af H. Spencer och hvars spekulationer ytterst hvilat på erfarenheten och den exakta vetenskapliga forskningens grund, ha teologien och kyrkoläran på sista tiden fått en ny radikal motståndare af största intresse. Hans skrifter ha vunnit offentligt erkännande genom förordnande som docent vid Göteborgs högskola och kompetensförklaring till professur vid Lunds universitet. De skrifter, som här närmast intressera oss, äro: "Är Jesus vår frälsare" (1902) och

* Se närmare *A. Nyström*: »Kristendomens strid mot den vetenskapliga kulturen». 1892.

"Ateism contra teism" (1903). De utgöra de föredrag Vannérus höll i Stockholms Arbetareinstituts hörsal hösten 1902 emot prof. V. Norströms föredrag om frågan: "I hvilken mening är Jesus vår frälsare?" och prof. N. Söderblom öfver ämnet: "Är det värdt att tro på Gud?" Ehuru Vannérus framställde sina idéer på det värdigaste sätt och ådagalade en fullständigt objektiv och vetenskaplig bevisföring, stötte han vissa representanter för den gamla teologiska tankegången så för hufvudet, att föredragen på anmälan af rektor *Hernlund* föranledde en högst vidunderlig erinran från Stockholms stadsfullmäktiges beredningsutskott om Arbetareinstitutets hörsals *uthyrning!* Institutets styrelse tillbakavisade denna erinran såsom obefogad och hr *Hernlund* fick majoriteten af valmän emot sig vid 1903 års stadsfullmäktigeval, hvadan han då föll igenom.

Vannérus utreder i det första af ifrågavarande föredrag bl. a. moralitetens begrepp och visar, att den måste vara en exponent för den mänskliga *personligheten själf*, hvarför dogmen om Jesus såsom frälsare och försonare "sjunker ned till en *tanklös fras*", och han förklarade dessutom, att "så krass är denna försoningslära, att endast ett lågt etiskt uppfattningssätt kan härda ut med densamma". Det moraliskt rätta äger icke, säger han vidare, sin yttersta förnuftighet därför, att det öfverensstämmer med Jesu moralitet, utan Jesus blir den fulländade moraliteten, om och i samma mån han själf är i öfverensstämmelse med den etiska idéen, och därför kan man icke tillmäta Jesus någon alldeles omistlig betydelse som etisk norm och lagstiftare." Med rätta framhållande, att utvecklingen för många gjort den *ideala kulturmanniskan* till idealet af människa, visar Vannérus, att det fanns något af "ensidig moralism och religiositet", en viss "kulturlikgiltig öfversinnlighet" hos Jesus, att han säkerligen ej var någon kulturmanniska och

att han ej var höjd öfver sin tids bristfälliga intellektuella bildning, hvarför ock "Jesusidealet saknar kulturell idealitet". Besjälad af utvecklingslärans stora tanke, framhåller Vannérus ock, att det är "för mycket af snäfhhet, trånghet och anti-evolutionism i det uppfattningssätt, som anser, att Jesus, han och endast han, är det mänskliga lifvets medelpunkt". Blicken skall riktas framåt och vi skola då finna perspektivrik evolution i stället för en begränsad stagnation, och då blir Jesus "icke det ojämförliga, icke den ende". Det högsta blir den sannskyldiga *idévärlden* eller de rationella idéerna, de intellektuella, etiska, sociala m. fl. kulturella föreställningarna. "Vi ha blifvit idédyrkare mera än Jesusdyrkare och gudskyrkare", utropar Vannérus. Detta kallar han *kulturidealism* och han betviflar, att det finnes någon högre form af praktisk idealism.

I "Ateism contra teism" vill Vannérus visserligen ej göra egentlig propaganda för ateismen, utan söker han hufvudsakligen att göra den *gällande*, framhållande, att ateismen har sitt berättigande. Han visar ock, hurusom i hela den vetenskapliga forskningen — person- eller socialvetenskaperna lika väl som naturvetenskaperna — föreställningen om en gud saknas samt att detta är "en *negativ instans* mot hans objektiva realitet". Vidare påvisas med oemotståndlig bevisföring, att den personlige guden skapats efter människans personlighet, men att detta är en otillbörlig antropomorfisering. "Tanken om guds personlighet nedsjunker till en tvifvelaktig antropormorfism, som visserligen icke befinner sig i samma linie som söderhafsvildarnes fantasier om andar och spöken, men dock bibehåller ett visst släktttycke med dessa".

Vannérus framhåller ock, hurusom i de teologiska antagandena religionen sjunker ned till ett "*naivitetens och tanklöshetens fenomen*", att intet i vår värld tillräckligt

markeradt hänvisar på en personlig gud och att hypotesen om en gud icke förklarar åtskilligt, som den borde förklara, såsom det *onda* och *oförnuftet* i världen.

11. *Prästernas strider mot naturforskningen, särskildt utvecklingsläran på sista tiden; deras angrepp mot Hj. Öhrvall, H. Petrini m. fl.*

Under det den fria tankens målsmän så grundligt som möjligt vederlagt kyrkoläran, ha prästerna, om ock undvikande vidare diskussioner med fritänkarne, på senare tiden vid åtskilliga tillfällen trädt upp till strid i kulturkampen. De ha nämligen sökt öfva inflytande på de *populära föreläsningarna*, som allt mer organiserats öfverallt i riket, och gång på gång å skilda orter visat sig fientliga mot föreläsningar, som andats frisinne och i synnerhet sådana, som handlat om *utvecklingsläran*.

Sålunda har prof. *W. Leche*, känd som den främste målsmannen för Darwinismen i vårt land, flera gånger blifvit angripen i långa teologiska tidningsartiklar i flera städer, Karlstad, Gefle o. s. v., sedan han på kallelse af arbetareinstitutet där hållit föreläsningar i denna lära och ehuru han alltid föreläser strängt vetenskapligt samt undviker all polemik med kyrkoläran.

* * *

En sällsam rörelse ägde rum i *Småland* "i det mörkaste Småland" i mars 1906, då, på uppmaning af "Nya Wexiöbladet", opinionsmöten höllos i de flesta af landskapets kyrkor, där efter gudstjänsten prästerna talade till menigheten ej blott om händelserna och kristendomsfientligheten i en rå och vidrig smädeskrift "Gula faran", hvars

författare åtalades och dömdes för majestätsförbrytelse — utan ock om s. k. "hädareföredrag" af prof. *Hj. Öhrvall* vid feriekurserna i Wexiö samt lektor *H. Petrinis* anmärkningar om kristendomsundervisningen i Wexiö allmänna läroverk.

Lektor *Petrini* hade kort förut vid ämneskonferensen i naturvetenskap gjort anmälan om det olämpliga i, att vid religionsundervisningen vissa *bibliska legender* meddelas såsom *fakta*, som eleverna skola tro på, fast de *strida mot naturvetenskapen*, hvarigenom slitningar i de ungas inre uppstått, och han hade därjämte ock åberopat ett uttalande i samma riktning af läroverksrådet *Moll*. Till svar å meddelandet härom förklarade kristendomskonferensen, att kristendoms lärarne icke visste sig ha föredragit "annat än hvad som stode i öfverensstämmelse med *Bibeln såsom Guds ord* och med den *evangeliskt lutherska kyrkans be-kän-nelse*."

Ej nog med detta enfaldiga svaromål, teologie lektor *Ekedahl* hade dumdristigheten att till öfverstyrelsen för de allmänna läroverken inlämna en anmälan mot lektor *Petrini* för vidtagande af lämplig åtgärd mot honom, "på det att lärarne i kristendom må få sköta sitt kall utan slika för dem synnerligen *kränkande* och för framgången af deras arbete i högsta grad *menliga ingrepp* i deras värksamhet" (!).

Härpå afgaf lektor *Petrini* ett svar till öfverstyrelsen jämte en utförlig afhandling, utvisande genom citat oförenligheten mellan naturforskningens stadfästade rön och teorier samt en massa bibliska skildringar och kyrkliga författares meningar. Allt detta utgaf han i broschyren "*Biblisk naturlära*" (1906), en alldeles mästerlig skrift, där författaren med vetenskapsmannens oemotståndliga logik oförskräckt framställer religionsundervisningens brister, framhållande bl. a., att "i de läroanstalter, prästerna ännu hafva

i sitt våld, härjar fortfarande *kristen vidskepelse* i dess gröfsta former, alldeles som om de två sista århundradenas vetenskapliga vinningar icke existerat^a.

Hvad man särskildt funnit hädiskt i prof. Öhrvalls föredrag "Om utvecklingsläran och fysiologien", synes ha varit följande sats.

»Det jag nu sagt innefattar en liten del af bevisen för *människans ursprung ur lägre och ringare arter*. Denna uppfattning är icke blott vetenskapligt tillfredsställande. Det syns åtminstone mig äfven mer *tilltalande*, att människan sålunda utvecklats sig från en ringa början till den så att säga någorlunda aktningvärda ståndpunkt hon nu har. — — Vetenskapen kan ej taga hänsyn till hvad som är mer eller mindre tilltalande eller angenämt för oss, endast till hvad den funnit vara *sant*. Där den finner sammanhanget mellan orsak och verkan, en *naturlig förklaring* således, måste denna föredragas framför hvarje öfvernaturlig sådan. Ty *öfvernaturlig förklaring* är i själfva verket *ingen förklaring*. — — Ingen känner sig tillfredsställd med den förklaringen, att en utbrytande farsot eller ett åskslag är en yttring af Guds vrede. — Hvad åskan beträffar, så sitter t. ex. äfven i denna goda stad öfverst på domkyrkan, ofvanpå tuppen, en åskledare, en praktisk anordning, men äfven symbolisk i mer än ett afseende. — Småningom omgestaltar den vetenskapliga forskningen *världsåskådningen* hos människorna och de foga sig efter den. För den mänskliga kulturens utveckling såväl som för individens äro *de nya idéerna icke farliga*. Farligt är snarare, att man allt för länge tillsluter sina ögon för dem och söker undertrycka dem.»

Ifrågavarande opinionsyttringar mot lektor Petrinis reformsträfvän och prof. Öhrvalls föreläsningar voro i och för sig en kulturskandal, och de blefvo det än mer genom det råa och försåtliga hopblandandet därpå med "Gula faran". Prästerna framträdde efter gudstjänsten framför altarrunden och utvecklade faran för landet i dessa yttringar samt föreslogo mer eller mindre likalydande resolutioner, som af menigheten antogos och åtföljdes af psalmsång. Å somliga orter skedde opinionsyttringen å kyrko- och kommunalstämmor.

Denna rörelse hade börjat med biskop *Lindströms* och lektor *Ekedahls* m. fl:s afgång ur styrelsen för ferieföreläsningarna, då prof. Öhrvall kallats som föreläsare. Denna kallelse skedde genom rektor *Arcadius*, en mycket framstående skolman, som för resten ej hyllar någon materialistisk världsåskådning och hvilken fick uppbära hätska och orättvisa angrepp af lektor Ekedahl m. fl. och Nya Wexiöbladet.

Rörelsen hade ock till ändamål att komma dåv. liberala regeringen, särskildt statsministern *K. Staaff* till lifs, emedan denne ej låtit åtala "Gula faran" för hädelse, utan blott för majestätsförbrytelse. I Andra kammaren angreps han främst af hr *Å. H. Hammarskjöld*, nuv. ecklesiastikministern, i synnerligen bittra anföranden, sedan komminister *Risberg* framställt interpellation om "Gula farans" behandling af statsministern.

De ifrågavarande kyrkliga resolutionerna uttalade ock i allmänhet ett tack till herrar Hammarskjöld och Risberg liksom ock prof. Hjärne m. fl. i riksdagen, hvilka där stått på den kyrkliga ståndpunkten, samt biskop Lindström och lektor Ekedahl m. fl., som i Wexiö protesterat mot prof. Öhrvalls och lektor Petrinis vetenskapliga uttalanden.

Följande utdrag ur de resolutioner, som fattades under "den allmänna resningen" i Småland, vittna om en obskurantism och en hänsynslöshet utan like i nyaste tiden, som värka desto mera fräckt, som det är omöjligt att i de båda vetenskapsmännens uttalanden finna något "hädiskt", hvilket skulle i ringaste mån kunnat motivera laga åtal.

I Hakarps kyrka antog församlingen följande af pastor *Rudin* uppsatta resolution:

»För gudstjänst i Hakarps kyrka Maria bebådelsedag församlade svenska män och kvinnor protestera härmed offentligent mot de demonstrativa och hänsynslösa angrepp på vårt folks dyrbaraste egendom, på *kristen tro och lifsåskådning*, som skett dels genom *prof. Öhrvalls hädiska föredrag* vid feriekursen i

Wexiö, dels genom *lektor Petrinis anfall mot kristendomsundervisningen* i skolorna, dels genom den beryktade »Gula faran», och det minst sagdt egendomliga sätt, på hvilket den blifvit åtalad, icke för hädelse mot Gud, utan endast för smädelse mot den jordiska konungen» etc.

Södra Unnaryds kyrko- och kommunalstämma förklarade, att »menigheten ville med församlingen, som sedan uråldriga tider i trons lydriad fasthållit vid det heliga *Guds ord* och välgrundade samhällsordningar, hafva med sin ljudligaste beklagande protest uttalat, att hon med församlingen nu och alltid skulle taga möjligast längsta afstånd från antydd *andliga och sociala revolutionärers omstörtningförkunnelser*, och önskade i gamla Småland, som städse visat sig troget altare och kungatron, ingen jordmån för *sådant ogräs*. Hon ville ock hafva framförd sin erkänsla ått de män, som med vaken blick skådat *ulfvarne* bakom fårakläderna och vid feriekurserna, hvilken uppfinnings osundhet i botten man länge insett, i domkapitlet och icke minst i riksdagens kammare efter förtjänst gendrifvit gudlöshetens och socialismens drabanter. »Det mörkaste Smålands» s. k. *efterblifvenhet* ville menigheten *bedja sin Gud beskydda* äfvensom att de breda småländska folklagren måtte få vara förskonade från *landsplågan af helgerånare och moderna stigmän* (!).»

I en tidningsartikel, där lektor *Ekedahl* angrep rektor Arcadius för prof. Öhrvalls kallelse till ferieföreläsningarna, förklarade han bombastiskt: »öfver hela Småland förspörjes en rörelse, som med *hela styrkan af en elementarkraft* bryter fram. Till denna rörelse kan väl Wexiöbladets cirkulär ha tjänat som den tändande gnistan för de förspridda skarorna, men den djupa orsaken är en *vrede, ovilja och bedröfvelse*, som länge legat dold, men som på ett eller annat sätt måste skaffa sig luft.»

En af de kyrkoherdar, som hållit protestmöten i kyrkorna, skref (anonymt) i Nya Wexiöbladet i en insänd artikel bl. a. följande tirader:

»Man tyckes harnas öfver, att »Gula faran» och prof. *Öhrvalls* gudsförnekelseföredrag omtalas på samma gång samt att nämnda föredrag kallas *hädareföredrag*. — — Villigt erkännes,

att det i *formellt* hänseende är stor skillnad mellan de båda nämnda alstren af förnekelse, då det ena träder fram i den vidrigaste råhet och det andra är höljdt af *vetenskapens prunkande mask*, men *sakligt* kan jag icke se någon annan åtskillnad än skillnaden i den nordiska mytologien mellan *Loke* och hans ohyggliga *afkomma*. — — Den *s. k. vetenskap*, som förnekar Gud, är alls icke någon vetenskap, utan endast »falskeligen berömd konst», tomma hugskott. — — Vetenskapsmannen kan visserligen nu förskansa sig bakom sin otros sköldborg och säga: jag tror icke på Guds tillvaro. Här kunde dock uttrycket »*mot bättre vetande*» med fog få användning, ty Gud har med outplånlig skrift *inristat sin tillvaro i hvarje människohjärta*. De, som *förneka Gud*, måste för den skull begagna sig af metoder och slutledningar, som snarare ha hemortsrätt på *dårhuset* än i förnuftigt tänkande varelsers värld (!).

* * *

Året därpå, eller i Februari 1907, utspann sig en annan kyrklig strid i *Laxå*, sedan jag i därvarande Föreläsningsförening på kallelse hållit en föreläsning om »Människans härkomst och den vetenskapliga skapelsehistorien», ehuru jag blott framställt utvecklingslärans fakta. Föreläsningen stötte emellertid ortens kyrkoherde *A. Walldén*, som var närvarande, men aflägsnade sig demonstrativt, innan den var till ända, och ställde till ett protestmöte i Bodarne kyrka en vecka senare. Tidningen »*Örebro-Kuriren*» meddelade därom bl. a. följande:

»Kyrkoherde Walldén sökte på mötet påvisa, att föreläsaren berört ämnen stridande mot religionen, särskildt bibelns skapelsehistoria, förklarade föreläsningsföreningen i bann och uppmanade alla rättroende att tillsammans med honom kraftigt upptaga kampen mot »fienden». Föreläsningsföreningens ordförande fritog styrelsen för beskyllningen rörande val af ämne och anförde, hurusom före-

läsningar i utvecklingsläran länge hållits i flera arbetareinstitut utan att anmärkningar framkommit däremot. Några äldre troende församlingsbor uttalade sin förkastelsedom öfver föreläsningen i fråga och uppmanade styrelsen att ej anordna föreläsningar, som strida mot deras åskådningar" (!).

Kyrkoherde Walldén hade ej samma tur som hans ämbetsbröder i Småland året förut. Flertalet deltagare i mötet höllo på den vetenskapliga upplysningen och protesterade mot kyrkoherdens själftagna förmynderskap öfver föreläsningstättheten; någon protest kom ej till stånd och mötet blef ett fullständigt fiasko för kyrkoherden.

VIII KAPITLET.

Hvad vår tid fordrar för att befrias från kyrkoläran.

1. Kyrkoläran är såsom det specifikt kristna oförenlig med den vetenskapliga kulturen och måste bekämpas. Moderniseringar och jämkningar äro betydelselösa. — 2. Fullständigt särskiljande af kyrka och stat är nödvändigt. Lagstiftningsåtgärder härför. Afdiabolisering och afkristning. Slutord.

1. *Kyrkoläran är såsom det specifikt kristna oförenlig med den vetenskapliga kulturen och måste bekämpas. Moderniseringar och jämkningar äro betydelselösa.*

Fastän det är flera århundraden sedan Europa började få vetenskaper och en upplyst kritik visat ohållbarheten i de kristna dogmerna, är emellertid ännu "den heliga dumheten" densamma som i medeltiden inom kyrkan och finnes ännu den gamla kyrkoläran officiellt i alla europeiska stater.

Genom välvilja och klokhet i det praktiska lifvet, råd och hjälp i många bekymmer, genom moralisk ledning och kamp mot lägre drifter, genom förkunnande af fridsamhet och broderlighet i den ende Gudens namn, som utgjorde

en symbol på alla folks broderskap och deras allmänt mänskliga gemenskap, ha kyrkans tjänare utträttat mycket godt. *Denna* sida af kristendomen kunde ju ej vålla strid. Men den har ej heller varit lärans egentliga innehåll, och här se vi ock blott en *allmängiltig etik*, som återfinnes i många andra religioner.

Nej, det *specifikt kristna* är den *teologiska läran*, som gjort vissa fantastiska spekulationer, vissa antagna öfvernaturliga dogmer till villkor för att anses såsom en god människa, som kunde ha hopp om saligheten. *Detta* gjorde kristendomen till en olycka. *Detta* vållade striderna och förföljelserna, kättaremorden, upplysningens död och mänsklighetens försänkande i barbarisk vidskepelse och förfärliga kval under mer än ett årtusende.

Det är mer än nog ådagalagdt, att kristendomen hittills alltid bekämpat den vetenskapliga forskningen och tankens frihet och jämväl att den än i våra dagar strider mot hvarje vetenskaplig upptäckt eller teori, som kan ha inflytande på den andliga kulturen och de religiösa föreställningarna.

Än i vår tid äro prästerna svurna fiender till vetandets spridning, hvari de ock finna en fara för deras eget yrke. Såsom de tänkte förr, tänka de nu om dogmerna; intet har ändrats i tankegången, men deras maktmedel att tysta munnen på forskningens och den fria tankens målsmän äro ej desamma som förr. De göra dock hvad de kunna i detta afseende.

Framhållas bör, att flera af de präster och teologer, som genom studier och eftertanke kommit att inse dogmernas ohållbarhet, ej kunnat hyckla och ej velat kvarstå i sina ämbeten, utan lämnat dem, såsom Cramér i Sverige, Strauss, Colani, Renan m. fl. i utlandet.

Hvad teologer förkunna, kan ej komma under rubriken

vetenskap. Det är ett narrspel att tala om teologisk vetenskap eller vetenskapliga undersökningar rörande dogmer, som äro trossaker. Resultatet är på förhand gifvet inom teologiska fakulteten: det skall i vårt land öfverensstämma med Lutheranismen, Augsburgiska bekännelsen af 1530 och Upsala möte af 1593.

All "lärdom", som en luthersk teolog utvecklar, går ut på upprätthållandet af statskyrkans ortodoxi, och man kunde likaså gärna hålla sig med *fonografer*, som upprepade de gifna lärorna.

Det berättas, att då frankernas kung Klodvig antog kristendomen — för att få bättre hjälp af Kristus än af sina gamla gudar i krigen med alemannerna — biskop Remigius vid dopet sade honom: "Böj ödmjukt din nacke, tillbed hvad du brännt, bränn hvad du tillbedt."

Samma uppmaning kan man ha skäl att nu säga hvarje kyrkans ledare i våra dagar. Icke som man skulle uppmana att bränna bibeln eller öfvergifva Kristi moral-lära, men väl kan man säga: bränn katekesen och Norbecks teologi, bränn kyrkolagen, lämna edert dogmsystem och tillbed vetenskapen och vörda de stora forskare och tänkare, som edra föregångare förföljt och brännt!

Tiden är nu ute för teologien och dogmkristendomen. "Landet (kyrkan) står jämmerliga och ömkliga; Libanon står skamliga förhuggen" och förgäfves skola prelaterna med biskop Scheele vänta på "vårt förhuggna Libanons återväxt och blomstring".

Man må känna glädje öfver, att flydda tiders råa vidskeplighet, sådan den tedde sig särskildt under häxeriväsensens århundraden, sedan kristenheten kommit att behärskas främst af djäfvulsläran, försvunnit — och häri instämna äfven de kristna kyrkornas lärare nu för tiden — men man må ej förbise, att *mycken vidskeplighet ännu*

finnes kvar i våra civiliserade samhällen och ej blott bland ociviliserade folk, som missionärer söka kristna. Hvar finns t. ex. det kristna folk, hvars religionslärare bekämpa *djävulstron?*

Ibland finna vi t. o. m. kvasivetenskapliga författare fordra gehör för rena vidskepligheter, som härstamma från äldre tiders föreställningar, men fått mildare drag och en viss bildningsfernissa.

* * *

En mycket egendomlig företeelse ha vi nu att bevittna. Allt under det ingen ändring företagits i kyrkoläran, utan hvarenda dogm står kvar och katekesen samt Norbecks teologi fortfarande användes vid kristendomsundervisningen, se vi gång på gång under senare tiden, då kritiken af kyrkoläran blifvit allt mer ödeläggande, präster och teologer söka komma ifrån de allt mer besvärande angreppen medelst hvarjehanda *jämknningar* och *tolkningar*. De tala nu om *centrala* och *periferiska* läror — så gjorde kyrkans målsmän aldrig förr — då motståndarne säga dem för svåra sanningar; men detta är blott en nödfallsutväg för ögonblicket. De *söka rädda kristendomen* — märk väl dogmkristendomen — genom att däri inlägga rationalistiska meningar eller nutidens åskådning eller att endast tala om det *etiska innehållet*, men visa just därigenom, hur fallfärdig hela den kristna dogmläran är.

Man har sett en och annan statskyrkopräst visa förståelse för tidens idéer, fast de flesta stå främmande därför, värkande torrt dogmatiserande från predikstolarne och aldrig sysslade med de sociala frågorna. Ett af undantagen, pastor *Klefbeck* i Stockholm har nyligen i en intervju i

Dagens Nyheter konstaterat detta och uttalat önskvärdheten, att prästerna ägna sig åt *det praktiska lifvet*, lefva med de fattiga ö. s. v. och bland annat framhållit, att ett synnerligen lämpligt tillfälle att nå unga arbetare erbjuder sig vid konfirmationsundervisningen. Här skulle man "lägga bort det själlösa katekespluggandet och försöka i stället göra de unga förtrogna med *kristendomens grundsanningar*" etc. Fattigvården och skolundervisningen vore ock arbetsfält för prästen.

Frågan blir dock alltid, hvad sorts "grundsanningar" skola förkunnas som "kristna" och *om dogmerna kunna förbigås* vid konfirmationsundervisningen? I skolundervisningen kunna väl prästerna med gällande författningar ej vara med om annat än hvad som ej är i strid mot "den rena evangeliska."

Gentemot kristendomens kritiker har man från kristet håll framhållit "den *tröst*, som dess grundtankar, oförstörda af alla kyrkors påbyggnader, hittills bjudit jordens olyckliga och som bjudit ett oförvanskligt föredöme i den *kraft*, som lyfter lifvet till ett högre och mindre olyckligt plan, i kärleken till nästan". Man har sålunda trott sig kunna afväpna kritiken; som emellertid ej gällt kristendomens moral, utan dess förnuftsvidriga dogmer. Och visst är, att dessa ock äro dess "grundtankar". Hvarom icke, så stryk bort dem!

Ja, värligen ha somliga kristna i våra dagar, såsom pastor *P. Rosenius*, börjat säga som så, att "de *oväsentliga formerna* skulle falla, när människorna vuxit ur dem"; men därpå tillägges, att "det väsentliga, den stora idén om en *medlare*, om en fullkomlig människa och om en medkänslans högsta inkarnation, det skulle lefva, så länge människor föddes och af lifvet lärde känna sin begränsning."

"Medlaren", den "fullkomliga människan", d. v. s. frälsaren Kristus, skulle således stå kvar och vara det "väsentliga"! Men hela föreställningen om denne frälsare och idealmänniska är ju en fantastisk dikt, en kyrklig "påbyggnad" och som måste skiljas från den etiska kristendomen.

En annan "modern" teolog, prof. N. Söderblom, har ej varit lyckligare i sin framställning af kristendomens väsen.

I ett historiskt jämförande föredrag om "Treenighet" (27 mars 1903), som jag åhörde, förklarade han, att i den kristna treenigheten *tretalet är nödvändigt* och kan ej ändras eller förkortas, samt att det uttrycker "den kristna religionens egenhet" och dess öfverlägsenhet öfver de andra religionerna, som ock haft en treenighet. Han förklarade vidare, att "formeln tre personer i en gudom *ej är så enfaldig och orimlig*, som mången tyckt den vara, då man inträngt i dess djupare innebörd." Kristendomen vore emellertid "ett *mysterium*, och det gäller att fasthålla erfarenheten, den kristna uppenbarelsen, den stora *guds-uppenbarelsen* i historien".

"Treenigheten kan endast förstås genom Luthers tolkning, och Luther vore den ypperste tolkaren af kristendomen efter Paulus." "Ingen rikare gudsföreställning finnes än den, som innehålles i orden: Jag tror på Gud Fadern, Sonen och den Helige ande."

I fråga om *det ondas problem* kunde emellertid, sade prof. Söderblom, kristendomen ej afgifva ett enhetligt svar.

Mot den "moderna hedendomen" eller vår tids vetenskapliga världsåskådning och dess upplösande värkan på dogmkristendomen har man velat sätta "*frisinnad, kultur-älskande kristendom* och *kristendomsälskande kultur*", en paradox, som folkhögskoleföreståndaren på Tärna *hr Holm-*

berg nyligen (Jan. 1908) i en serie apologetiska föredrag i Malmö formulerat.

„Frisinnad kristendom“ kan ej finnas, ty kristendom är hitintills och allt sedan Teodosius I:s despotiska påbud om kristendomens bekännelse af alla, *tvångsreligion*, där den är statslära, eller *dogmtvång*, där den blifvit löst från staten.

„Kulturälskande kristendom“ kan ej heller finnas, då man med kultur menar *vetenskaplig forskning*, ty denna är oförenlig med de kristna dogmerna.

Grundvalen för sann forskning och vetenskaplig världsåsiikt — den må nu kallas monism eller positivism — är *fördomsfri och objektiv erfarenhet*, och de vetenskapliga metoderna att ernå denna ha naturvetenskaperna först lärt oss, hvarpå de öfverflyttats till de sociologiska vetenskaperna. Ingenstädes erkänner man numera subjektiva fantasier eller aprioriska spekulationer i forskningen, och religiösa dogmer, d. v. s. trossatser, som ej grundas på erfarenheten, befattar sig vetenskapen ej med.

I fråga om forskning öfver den andliga utvecklingen, om det religiösa lifvet och religionerna, gäller det numera ock att fördomsfritt samla fakta och studera företeelserna objektivt för att draga rätta slutsatser, och ingen hänsyn tages till legender om öfvernaturliga företeelser och s. k. „uppenbarelser“ och ej heller till kyrkornas „bekännelser.“ Endast sådana kunna forska vetenskapligt på det teologiska och religionshistoriska området, som ej äro bundna af en „bekännelse“, således icke präster. Dessa *måste* se allting i dogmatisk belysning, *få ej* och *kunna ej* tänka fritt.

En och annan naturforskare, en och annan läkare kunna visserligen se andliga företeelser på teologiskt sätt, men det beror då på felaktig vetenskaplig utbildning, som låtit dogmer från barndomen kvarstå i föreställningen.

Med synnerlig glädje anföra teologerna, att den eller den naturforskaren — in summa några enstaka fall — varit troende. Ofta har det dock gällt en eller annan föreställning eller en tidigare period i den återopades lif. Skulle *Linné* kallas ortodox, därför, att han trodde på *Nemesis divina* och arternas skapande af Gud? Detta var åskådningar, som berodde på nedärfda idéer och ej hade med hans naturforskning att göra. De voro ock till skada för hans forskning.

Känt är, att *Darwin* först vid 40 års ålder uppgaf kristendomen. Då en person frågade honom (såsom han själf berättat), hvarför detta skedde så sent, svarade han: "Emedan jag af rent vetenskapliga sysselsättningar varit för upptagen att få tid att *närmare pröfva* dess anspråk." "Hvarför uppgaf Ni då kristendomen?" — "Därför att jag ej fann dess satser stödda af *bevis*."

För resten äro ej alla, som syssla med naturstudier, tänkare, många äro endast konkreta sinnen, som samla fakta utan att kunna samordna dem eller draga vetenskapliga slutsatser.

Mången tvingas emellertid af sin officiella ställning att *tiga* med sin öfvertygelse, andra nödgas gå in på *kompromisser* och våga ej fram med sanningen. Sålunda finnas alltid vid sidan af "de hela" också "de halfva", såsom Strauss sade. De senare stå sig ännu i allmänhet förträffligt i vår tids fega samhällen.

2. *Fullständigt särskiljande af kyrka och stat nödvändigt. Lagstiftningsåtgärder härför. Afdiabolisering och afkristning. Slutord.*

Den nya tidens ledare, förfäktarne af den vetenskapliga världsåsikten, fordra *fullständigt särskiljande af kyrka och stat*, således upphäfvande af statsreligionen såsom så-

dan, kyrkolagen, alla statsanslag till kyrkor och andra religiösa undervisningsanstalter o. s. v., hvarigenom det andliga området blir fritt och själfständigt samt fritaget från alla befallningar af staten. Oliktankande skola ha oantastelig rättighet att uttrycka sina meningar utan att därför af staten på något sätt kunna förföljas, därest de ej störa samhällsordningen eller förkunna rå vidskepelse.

Den nya tiden skall ock vara ädel och human, om ock obeveklig i bekämpande af vidskepelse och fördomar. Den skall ej träda i det kristna systemets fotspår med tvång, förföljelser och grymheter i falskt nit, utan endast på *öfvertygelsens* väg meddela den nya världsåsikten och som grundval blott åberopa *sann forskning, exakt vetande*.

I nyare tiden har begreppet *religionsbrott* undergått en betydande ändring, hvadan ock de äldre straffen därför borttagits eller i hög grad lindrats af lagstiftningen. Vår tids medvetande har öfvergifvit den uppfattningen, att alla medborgare måste för statens väl vara kristna eller bekänna den "rena evangeliska läran", såsom Sveriges lag förr bestämde, och den svenska lagen bestämmer ej längre straff för affall därifrån.

Strafflagen upptager dock fortfarande "religionsbrott" såsom ett särskildt slags förbrytelse, och dit räknas händelse af Gud, gäckeri af Guds ord eller sakramenten samt gudstjänsten och därjämte ock arbete å sön- eller högtidsdag. Tiden är nu inne att upphäfva alla lagstadganden om s. k. religionsbrott.

För öfrigt skola vi fordra en följd af lagstiftningsåtgärder för afskaffande af statskyrkan, främst följande.

Alla föreskrifter om skyldighet för lärare och ämbetsmän att tillhöra lutherska kyrkan afskaffas.

Utträde ur evangelisk lutherska kyrkan skall tillstädjas, utan att man behöfver anmäla öfvergång till annan kyrka.

Civiläkenskapet förklaras som enda lagliga, och kyrklig vigsel som en privatsak.

Förordningen, att kyrkoherde skall vara själfskrifven ordförande i skolråd, afskaffas.

Förordning utfärdas, att präst ej må vara folkskoleinspektör.

Teologiska fakulteten afskaffas.

Ecklesiastikdepartementet förvandlas till blott och bart undervisningsdepartement, då alla kyrkliga ärenden böra borttagas därifrån.

Kyrkomötet upphäves.

Kyrkolagen afskaffas.

Vi måste yrka på afskaffandet af den osannfärdiga trosbekännelsen, som påtvingas svenska folket.

Vi måste yrka på, att man ej längre skall missleda ett helt folk alltifrån barndomen med läror, som strida mot vetenskapen och sunda förnuftet.

Vi måste aflägsna alla spår af dogmkristen s. k. "kultur", som bestått i vidskepliga föreställningar, som hållit människorna i okunnighet och fördunklat förståndet under halfannat årtusende, som mördat millioner människor, som stämplat vetenskapen och den fria tanken såsom brottsliga!

Vi måste fordra, att statsmakterna utfärda *förbud att vidare förkunna vidskepliga dogmer*, först och sist *djävuls- och helvetesdogmen*, m. a. o. aflägsnande af all diabolism i kult och undervisning.

Man har här förut en gång tagit ett steg i denna riktning, eller då 1809 års kyrkoreformatorer borttogo *exorcismen* eller djävulsbesvärjelsen, som dittills tillhörde döpelseakten enligt kyrkohandboken.

Ofta hör man visserligen sägas, att *djävulsläran* numera ej är på långt när så djupt rotad i sinnena som förr, utan att de flesta äro oberörda däraf på grund af stigande upplysning. Detta må i stort sedt vara sannt, och det synes mig, som om antalet af dem, som bli vansinniga af religionsgrubbel — i regeln egentligen fruktan för och grubblerier öfver helvetet — minskats på sista årtiondet, då jag haft vida färre sådana fall i min praktik mot för 20—30 år sedan. Men man vet ofta ej så noga, hvilka inre orsaker, som vållat sinnesrubbnig, och ofta döljes af religiösa anförvanter, att fruktan för helvetet funnits, eller vet omgifningen intet därom i många fall, utan får man på sin höjd veta, att patienten, som själf kanske tiger därmed eller är i alldeles förvirradt eller medvetslöst tillstånd, varit "religiöst sinnad".

Om än lyckligtvis tron på helvetet hos ett mycket stort antal i vår tid alldeles försvunnit, så finnes den dock dessvärre ännu hos otaliga i barnåren och sådana, som ej fått någon egentlig upplysning, utan framlefvat hela sitt lif i enfaldig tro och hållit sig till kyrkoläran.

Allt emellanåt träffar jag personer, mest kvinnor, som omtala, att de, ehuru frigjorda från all teologism, sedan de vuxit upp och fått tidsenlig bildning, under hela barn domen hyst den allra förfärligaste fruktan för helvetet. Pietistiska föräldrar, släktingar eller lärarinnor ha ifrigt bearbetat dem för tron härpå. En hade hvarje kväll hört af en anförvant, att djävulen sitter och hviskar onda saker i hennes öra, hvarför hon skulle i sin aftonbön ifrigt bedja Gud om skydd; en annan hade fått en panisk förskräckelse för yttersta domen, hvarom katekesen undervisat henne o. s. v.; och följderna blef att dessa unga flickor länge befunno sig i ett ytterst nervöst och dystert tillstånd,

tills de omsider funno, att dessa dogmer voro rena fantasier, hvarför de lämnade dem.

Fall af religiöst vansinne har jag ock iakttagit på sista tiden, och vill anföra ett par från sistlidne vinter.

En 40-årig änkefru, som sedan länge försörjt sig med energiskt arbete, hade förlofvat sig och med fästmannen blifvit hafvande, men fått missfall. Kort förr än de skulle gifta sig blef hon sömnlös, dystert och ansatt af religionsgrubblrier och trodde, hon skulle bli fördömd. Fästmannen upplyste mig om, att hennes mor är "troende" och sökt bearbeta henne i religiös riktning, hvilket tydligen haft detta resultat. Själ f sade mig patienten, att hon ej hade någon frid och ro, tyckte hon gjort så mycket orätt, kunde ej sofva och ej heller arbeta. Hon kände sig, "som om hon var besatt af onda andar" och handlat mot Guds bud genom att hängifva sig åt fästmannen. Trodde hon "skulle komma till helvetet", och då jag sade, att intet helvete finnes, utan talet därom är blott en gammal saga, svarade hon dystert: "Jo, jag vet, att helvetet finnes."

Ett annat fall gäller en 42-årig arbetarehustru, som lefvat i ett lyckligt, barnlöst äktenskap i 15 år med sin man, tills modern, som är läserska, kom på ett par månaders besök och därunder ideligen talade i religion med henne. Kort därpå blef hon dystert och slutet och läste flitigt i bönboken och psalmboken; efter några månader blef hon utan all känd anledning så klen, att hon måste intaga sängen, vägrade äta och blef sömnlös. Hon fick feber och krampaktig spänning i hela muskelsystemet, och då jag undersökte henne, svarade hon ej på några frågor; skrek nästan oafbrutet ett par dagar och måste föras till hospital.

* * *

Vi måste yrka på borttagandet i alla läroböcker i religion, katekesen, teologiska arbeten för studerande, uppbyggelseböcker o. s. v. alla ställen, som handla om djäfvulsdogmen, främst följande i katekesen:

1. I andra trosartikeln "*nederstigen till dödsriket*", då detta uttryck i nyaste öfversättningen och i sista katekesupplagorna i stället för "*helvetet*" ej borttager den gamla meningen, såsom framgår af förklaringarna.

2. "Hvarför nedsteg Kristus till dödsriket?"

Kristus nedsteg till dödsriket för att där förkunna sin seger öfver döden och all *djävulens* makt". Hela frågan om dödsriket är dessutom betydelselös och utgör en kvarleva från forntida mytologier, och "seger öfver döden" är en meningslös fras.

3. I förklaringen till andra trosartikeln: "Jag tror, att Jesus Kristus — — förlossat, förvärfvat och vunnit mig, *förtappade och fördömda* människa ifrån alla synder, ifrån dödens och *djävulens* våld."

4. "Förblefvo alla änglarne i sin medskapade härlighet? Nej, *djävulen och hans änglar* afföllo från Gud".

5. Syndabekännelsens tal om, att människan egentligen är "värd en *evig fördömelse*."

6. I fråga om döpelsen, att denna "frälsar ifrån döden och *djävulen*"; "den som tror och blifver döpt, han skall vardas frälst, men den som icke tror, han skall vardas *fördömd*."

7. I fråga om frestelse, att "vi bedja — — att Gud ville beskydda och bevara oss, att *djävulen*, världen och vårt eget kött icke må bedraga och förföra oss" etc.

8. I fråga om synden: "Den som syndar, hotar Gud att straffa med mångahanda lidanden här i tiden och till sist med *evig fördömelse*."

9. I fråga om yttersta domen: "Kristus — — skall

säga till de otrogna: Gån bort ifrån mig, I *förbannade*, till den *eviga elden*, som är tillredd *djävulen och hans änglar*, och dessa skola gå bort till *evigt straff*“ etc.

Denna stympning af den "rena evangeliska läran" är en nödvändig fordran, och hur egendomlig läran därmed än kommer att taga sig ut, då en af dess grundvalar borttages, så måste denna fordran uppfyllas.

Omrevideringen eller proklamerandet af en ny kristendom utan djävul och helvete blir kyrkans ensak och kommer ej statsmakterna vid.

Det bör fordras, att präster och teologer samt alla andra, som undervisa i religionen i kyrkor och läroverk och som ej ådagalagt frigörelse från diabolismen, skola åläggas en ny *abrenuntiation*, eller att med ja besvara följande fråga inför myndighet, som undervisningsdepartementet utser:

Afsvärjen ni tron på djävulen och helvetet och förbinder ni eder att ej bibringa denna vidskepliga tro åt edra lärjungar och åhörare, utan tvärtom att genom förnuftig undervisning ådagalägga dess orimlighet?

Om nu så lyckligt vore, att föreställningen om djävulen och helvetesläran kunde hänföras till hvad man i kyrkan kallat *adialofa*, eller likgiltiga saker och handlingar eller mellanting, som man kan tillstödja utan den heliga skrifts kränkning — såsom vissa underordnade kyrkbruk, teaterbesök, deltagande i lekar och dans m. m.

Men det är ej så. Och försöken att göra dessa diaboliska idéer till metaforer eller bildlika uttryck ha strandat mot Nya testamentets otvetydiga skildringar och historiens ojäfaktiga vittnesbörd om kristna kyrkans uppfattning däraf.

Den tid är ej aflägsen, då vi skola få se upplysta svenska riksdagsmän väcka motion härom, och då skall det bli ett märkligt skådespel att se, huru riksdagens präster

och biskopar o. a., som vilja eller skola försvara "svenska folkets urgamla tro", den lutherska läran, gå till strid därför.

Den kampen blir allvarligare än käbblet mot vår tids otro på prästmöten och i kyrkliga tidningar.

Den tid är säkert nära, då de flesta unga män, som vilja beträda den prästerliga banan, skola vägra att ingå i den kyrkas tjänst, som förkunnar vidskepliga dogmer.

* * *

Man hör så ofta sägas, att flertalet människor *behöfva en religion* och att vi ej kunna bortskaffa kristendomen utan den största risk, att folket skall gå sedlig urartning till mötes, om ej *en annan religion sättes i dess ställe*.

Jag nekar ej, att mänskligheten behöfver moralisk upplysning och ledning, men jag finner ej, att de, som motarbeta kristendomen och vilja ha bort religionsundervisningen, ha skyldighet att skaffa en annan religion.

De, som vilja ha bort kristendomen, vilja det främst därför, att den är *en vidskeplig religion*, som strider mot den vetenskapliga forskningen, och i all synnerhet emedan denna religion förkunnar *djäfvlstron*.

De, som vilja ha bort brännvinet, har ingen skyldighet att skaffa något annat i stället; de vilja ha bort ett ödeläggande gift; det är nog. I stället därför finnes ju alltid vatten.

På samma vis med kristendomen. I dess ställe finnes ju alltid sunda förnuftet. Om man ock ej har en annan religion att ersätta kristendomen med, så kan och bör man i skolorna lämna *etisk upplysning* på förnuftets grund, med undvikande af alla teologiska eller öfvernaturliga föreställningar, eller framställningar, belysta med exempel ur lifvet,

af de allmängiltiga moralprinciperna, som utbildats i enlighet med våra naturliga känslor och mänsklighetens samlade erfarenhet om hvad som är rätt och orätt, godt och ondt.

Må det bli slut på den fega och bedröfliga halfheten, den konventionella osanningen i fråga om kristendomen i vår tid. Otaliga vilja ännu, att samhället skall kallas *kristet*, fast den gamla religionen hos otaliga är borta och blott skenet är kvar. Men det okunniga folket skall tro, att kristendomen lefver, då de gamla kyrkorna stå kvar som yttre tecken därpå och den gamla gudstjänsten där förrättas som förr i tiden.

Kristendomen har, såsom framgår af föregående framställning, *längesedan blifvit upplöst* af vetenskapen och filosofien och är ej längre en religion för värkligt bildade. Den är, såsom Feuerbach sade, numera blott en *fix idé*, som står i den skarpaste motsats till hela den nyare tiden och dess institutioner.

Prästerna söka skrämman med talet om "otros litteratur" och landets "*afkristning*", liksom detta skulle vara en anklagelse, som den fria tankens målmän ville skydda sig för. Så är långt ifrån fallet. Vi fritänkare skrifva värkligen "otros litteratur" fullt medvetet som motvikt mot "tros litteraturen", som strider mot vetenskapen och förhindrar förståndets rätta och fulla bruk. Och vi afse värkligen landets afkristning, då nämligen med kristendom faktiskt alltjämt menas de kristna kyrkornas antagna "bekännelser" eller dogmer, d. v. s. dogmkristendomen.

Men vi strida ej mot Kristi lära — med undantag naturligtvis af hans tro på djäfvulen — ingen fritänkare har någonsin bestridit det *etiskt* sanna i kristendomen, som förvisso antagits och förkunnats af dessa talrika martyrer, som man dömt till döden som "kättare", d. v. s. för *dogmernas*

skull, för den antagna och påtvingade tron på Kristi födelse "af den Heliga ande", Kristi gudom, treenigheten, nederstigandet till helvetet, uppstigande till himlen o. s. v.

Hänförelse skall leda oss i vårt upplysningsarbete. Men vi skola känna hänförelse ej blott för spridandet af idéer och intressen till fromma för nyttig social värksamhet, för nykterhet och för utbildandet af fosterländskt sinnelag, utan ock för forskningens omutliga sanningar och utbildandet af den nya tidens intellektuella kulturbegrepp. Och denna hänförelse skall ock låta oss känna *harm* öfver flydda tiders liksom ock våra dagars obskurantism och förföljelser från deras sida, som representera vidskepliga och obevisade dogmer från forntiden.

Offren för flydda tiders intolerans och vidskeplighet skola göra oss starka och ihärdiga i vår strid mot dogmkristendomen och prästvåldet. Vi böra strida alltjämt, så länge dogmkristendomen är statskyrka, d. v. s. *påtvingad* religion, och vi böra genom otrosböcker, otrosföredrag och otrosartiklar i tidningarna o. s. v. göra propaganda för den vetenskapliga världsåsikten och landets afkristning.

På den nya tidens vetenskapliga kulturståndpunkt kunna vi ändtligen glädja oss åt den sanna humanitetens och det ogrumlade förståndets segrar öfver vidskepelsens och okunighetens mörker och barbari.

Det gäller nu att med en sund och förnufts giltig världsåsikt stålsätta sinnena, göra oss modiga och starka i kampen för tillvaron och med lifsglädje gå framåt i ädel sträfvan och arbeta för stora mål. Det gäller att tro på möjligheten att med vetenskapen och konsten förbättra lifsvillkoren och göra människorna goda och lyckliga.

INNEHÅLL.

FÖRETAL	Sid. 3
---------------	-----------

I KAPITLET.

Kristendomens uppkomst.

1. Om »uppenbarelser»	7
2. Hallucination och »uppenbarelse»	12
3. I hvad mån kristendomen framgåit af hallucinationer; Jesus och hans lärjungar; Paulus	17
4. Föreställningen om Jesu öfvernaturliga födelse	24

II KAPITLET.

Kristendomen och den antika kulturen.

1. De tidigare kristnas ställning i romerska riket. Offentligt motstånd mot kristendomen. Kristendomen tolereras omsider	30
2. Konstantin I gynnar kristendomen af politik. Kyrko- mötet i Nicea 325 och striden om Kristi gudom, Arius och Atanasius	35
3. Öfverblick på antikens religiösa åskådningar, särskildt grekernas, och jämförande betraktelser öfver kristendo- men. Den stoiska filosofiens betydelse	40
4. Filosofiska motståndare till kristendomen: Celsus, ny- platonikerna, Porfyrius, kajsar Julianus	55

III KAPITLET.

Huru den ortodoxa tron fastställdes och kristen- domen blef statsreligion.

1. Teodosius I befäller antagandet af treenigheten. Hans tyranni och grymhet	83
2. Teodosius stadgar dödsstraff för kättare. De första kät- terioffren; Priscillianus och hans anhängare	86

	Sid.
3. Teodosius befäller hedendomens afskaffande. Mordet på Hypatia	88
4. Den kaiserliga makten befäster ytterligare kristendomen. Pulcheria och Teodosius II. Fortsatta dogmatiseringar, Jesu gudom, den Helige Ande, Maria »gudamoder». Atanasianska symbolum. Inkast däremot. Kristendomens polyteism. Kaiserliga edikt om hedendomens slutliga utrotande	96
5. Hvad som medförde kristendomens »seger». Vælgörenhet och pauperism. Kyrkans växande rikedom och makt. Rättrogenhet framför allt. Bildningen utplånas. Moralisk urartning i kyrkan. Kyrkan omsluter allt och alla	109
6. Omvändelse af barbariska folk af yttre orsak och med våld	124

IV KAPITLET.

Kristna kyrkan härskar absolut och medför ett barbari utan like i världshistorien.

I AFD. — Den kristna djäfvulsläran.

1. Utvecklingen af tron på djäfvulen och helvetet. Senjudendomens och Kristi föreställning därom. Förkunnandet af yttersta domen och dess betydelse för helvetesläran. Djäfvulens upptagande i den kristna dogmatiken	131
2. Frukten för helvetet; Augustini omvändelse	148
3. Läran om änglar och demoner; tron på »incubes» och »succubes»	151
4. Djäfvulslärans herravælde. Beelsebub och hans hof.....	157

II AFD. — Kristendomens magi.

1. Magiens uppkomst; hvit och svart magi	167
2. Kristendomens magi; dopet; nattvarden; kristna kyrkans öfriga magiska medel	171
3. Andebesvärjelse och förbund med djäfvulen. Faust och Mefistofeles i ny belysning	185

III AFD. — Kättares bestraffning af kyrkan.

1. Kyrkan begagnar sig af staten för kättares bestraffning. Dödsstraffets införande till kätteriers utrotande	195
---	-----

	Sid.
2. Korståg mot kättare. Inkvisitionen införes; »den heliga domstolens» organisation, dess tortyr och straff	204
3. Inkvisitionen och dess offer i skilda länder, i synnerhet i Spanien	218

IV AFD. — Kyrkan och häxeriväsendet.

1. Häxeriväsendets uppkomst och tidigare utveckling.....	230
2. »Häxhammaren», häxprocesserna och tortyren	243
3. Häxprocessernas härjningar.....	260
4. Protester mot häxeriväsendet och dess upphörande	266
5. Häxeriväsendet i Sverige	271
6. Sammanfattning: Häxeriväsendets natur och kyrkans förhållande därtill	279

V KAPITLET.

Kyrkan och den fria tankens martyrer. Filosofiens och vetenskapens utveckling gentemot den kyrkliga obskurantismen t. o. m. franska revolutionen.

	Sid.
1. Kyrkans strid mot den fria tanken i medeltiden. Den skolastiska filosofien börjar befrielsevärdet. Den börjande vetenskapliga forskningen	284
2. Humanismens pånyttfödelsevärk. Förföljelser af kättare: Wiklef, Hus, Hieronymus m. fl.	293
3. Reformatorerna gynna ej den fria tanken, utan förfölja dess målsmän: Serveto, Gentilis m. fl.	298
4. Katolska kyrkans förföljelser af tänkare och forskare i nyare tiden: Dolet, Bruno, Vanini, Galilei m. fl.	303
5. Den nyare filosofiens grundläggare: Kartesius, Spinoza, Baco, Hobbes, Locke och Boyle	320
6. Den engelska deismen och frifänkeriet: Herbert, Toland, Bolingbroke m. fl.; Hume och skepticismen	329
7. Encyklopedisterna i Frankrike: Diderot, D'Alembert, Holbach, Voltaire m. fl.	334
8. Den nyare tyska filosofien: Leibniz, Thomasius, Wolff och Kant. Upplysningsfilosofien och rationalismen. Bibelkritik: Reimarus, Lessing, Semler m. fl.	351
9. Sammanfattning af 18:de århundradets brytning med kri-	

	Sid.
stendomen. Den stora franska revolutionen och kristendomens afskaffande. Förnuftets kult. Tomas Paine. Teofilantroperna. Den kyrkliga reaktionen och Napoleon. Condorcet och Nationalkonventet reformera undervisningen	359

VI KAPITLET.

Filosofien och den exakta forskningen i 19:e årh. vederlägga kristendomen.

	Sid.
1. Restaurationens obskurantism. Reaktionära författare: De Maistre, Chateaubriand m. fl., Lamennais och hans frögörelse	373
2. A. Comte och den positiva filosofien. Härstammingsläran: Goethe, Lamarck, Darwin, Wallace, Hæckel m. fl. Öfverblick på den vetenskapliga våldsåsikten, monismen.	381
3. Erfarenhetsfilosofien i Stor-Britannien: J. Stuart Mill, Bain och Herbert Spencer	390
4. Den tyska metafysiken: Fichte d. ä., Schleiermacher, Schelling, Hegel och Fichte d. y. Feuerbach och ateismen	393
5. Den tidigare bibelkritiken: D. F. Strauss, F. C. Baur, B. Bauer, E. Renan, T. Colani, Cayla, Roskoff, T. Parker, R. Ingersoll m. fl.	399
6. Våra dagars bibelkritiska forskning i Tyskland: Wernle, Bousset, Wrede m. fl.	408

VII KAPITLET.

Svenska kyrkoläran och dess upplösning.

I AFD. — Svenska kyrkan och den fria tankens börjande kritik af dess dogmer, intill 1860-talet.

1. Sveriges tidigare kättare och religionsförföljelser. Den kyrkliga bildningen. Straff för affall från statskyrkan efter reformationen. Filosofiens insteg och hinder i 17:de årh. Kyrkolagen af 1686	413
--	-----

	Sid.
2. Tillståndet i kyrkan i 18:de årh. och i början af 19:de årh. Nyromantikens metafysik; E. G. Geijers religionsåtal	419
3. Ortodoxien stadfästes: Norbecks Teologi, H. M. Melins Jesu lefverne	429
4. Kritik af kyrkoläran och teologernas motstånd: Ignell, F. T. Borg, Cramér, Ljungberg, V. Rydberg m. fl. ...	434
5. Djäfvulsläran, angrepp och försvar: Boström, Beckman, Ullman, G. v. Scheele m. fl.	446

II AFD. — Nyaste tidens radikala angrepp på svenska kyrkoläran.

1. De unga på 1860-talet; impulser från den exakta forskningen. Författarens tidigare deltagande i striderna mot kyrkoläran. Positivismens framträdande. Yrkan på särskiljande af kyrka och stat. Läseri och sinnesrubbnings	452
2. Hjalmar Strömers upplysningsvärksamhet	456
3. Kätteriförföljelsen mot skolläraren Sven Nilsson i Tolånga	457
4. Religionsåtalet mot August Strindberg och bildandet af Föreningen för religionsfrihet	459
5. Diskussioner i samfundet »Pro fide et christianismo» om kristendomen och naturvetenskapen. Nödrop inom kyrkan. C. Treffenbergs angrepp på katekesläsningen. Petition om kyrkans skiljande från staten. Yrkan på teologiska fakultetens afskaffande	461
6. Viktor Lennstrand, hans angrepp på kristendomen och religionsåtalen mot honom	466
7. Religionsåtalen mot A. Danielsson och Hj. Branting...	470
8. Studentföreningen Verdandi och dess offentliga diskussioner. Hjalmar Öhrvall och hans betydelse	472
9. Offentliga diskussioner om kristendomen och kulturen i Upsala 1891	476
10. Allen Vannérus och hans vederläggning af kristendomen och teismen	486
11. Prästernas strider mot naturforskningen, särskildt utvecklingsläran på sista tiden; deras angrepp på Hj. Öhrvall och H. Petriini m. fl.	489

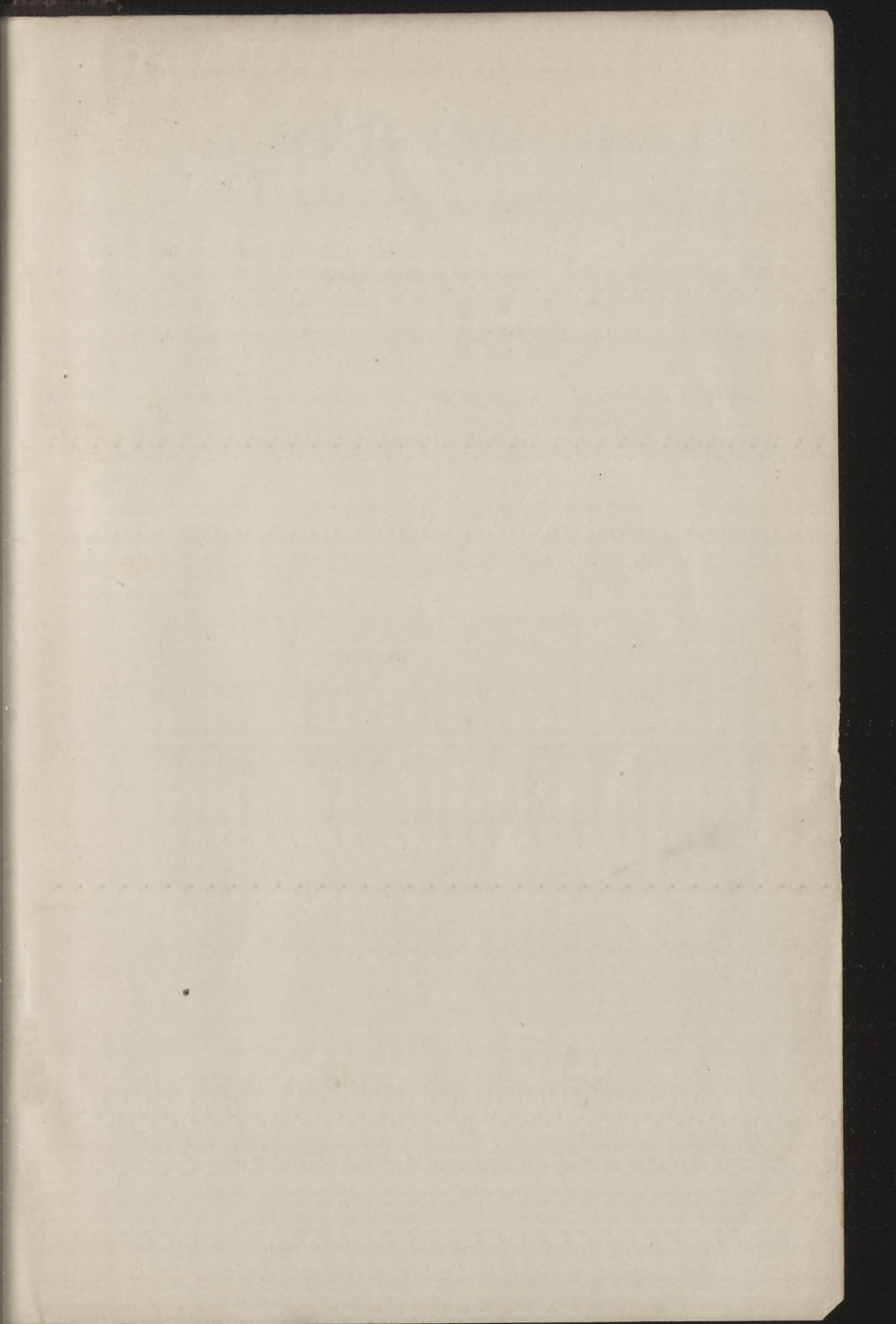
VIII KAPITLET.

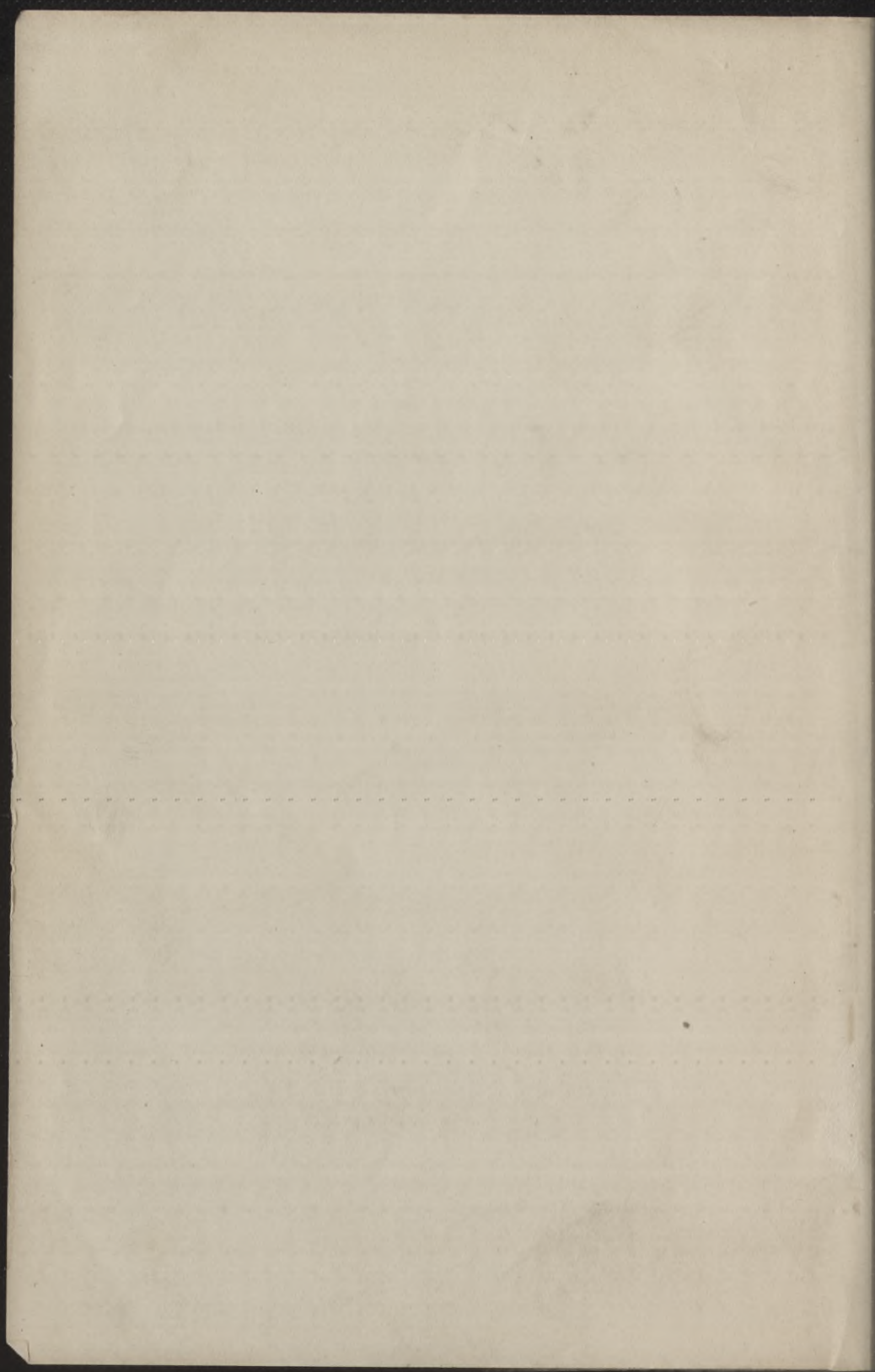
Hvad vår tid fordrar för att befrias från kyrkoläran.

1. Kyrkoläran är såsom det specifikt kristna oförenlig med den vetenskapliga kulturen och måste bekämpas. Moderniseringar och jämkningar äro betydelselösa 496
2. Fullständigt särskiljande af kyrka och stat är nödvändigt. Lagstiftningsåtgärder härför. Afdiabolisering och afkristning. Slutord 503

Rättelser:

Sid. 41,	3 rad.	nedifr.	<i>står</i> :	Eschylos,	<i>läs</i> :	Eschylos
» 56,	3 »	uppifr.	»	hon,	»	han
» 66,	2 »	nedifr.	»	Antedehed,	»	Antiokia
» 86,	5 »	»	»	hvarför,	»	blef fördömd af
» »	4 »	»	»	beslöt,	»	hvilken beslöt
» 156,	16 »	uppifr.	»	Tatanius,	»	Tatianus
» 232,	1 »	»	»	200,	»	900
» 245,	9 »	nedifr.	»	idealismen,	»	dualismen
» 291,	10 »	»	»	Boco,	»	Baco
» 331.	12 »	uppifr.	»	1794,	»	1694.

MORRIS

V-l. 280705

6000213888

Göteborgs universitetsbibliotek

